

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Шарк Толғузи

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ ОРГАНИ

7 1990

59-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

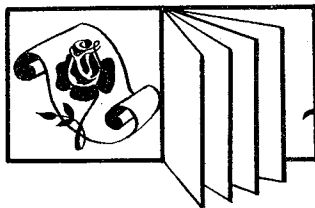
Таҳрир ҳайъати:
Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчехра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИХ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА

Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Хуршид Даврон

Ватан ҳақида етти ғубоят

Боболар мозори

Дунёнинг ярмин олиб,
Ярмига қилиб даъво,
Тинмасди жанггоҳ аро
Шон-шавкатли шоҳ Доро.

У қонга ўч кўзини
Тикди янги ерларга
Ва ҳайқирди сўзини
Қутиб турган эрларга:

— Денгиз ортида чексиз
Ястаниб ётар бир дашт.
Уни ўйлаб куну тун
Ўйим битмас,
Дилим ғаш.

Бир четида баҳору
Бир четида саратон.
Бир ёғида тун чўқар,
Бир ёғида балқар тонг.

Кўклам чоғи бепоён
Шу дашт чечакдай яшнар,
Ўша даштда амримга
Бўйсунмаган халқ яшар.

Неча замон илғари
Улар бизни хор этган,
Боболар қўшинини
Жангда тору мор этган.

Улардан олмоқ керак
Аждодларнинг ўчини,
Бир кўрсатиб қўяйлик
Қиличимиз кучини.

...Шоҳ сўзини айтди, бас —
Ўйламоққа ҳожат йўқ.
Янгради жангари сас,
Садоқларга тушди ўқ.

Етти юз минг аскарни
Бошлаб тоғу роғ аро,
Денгиз ошиб, даштликлар
Юртига кирди Доро.

Ёв дуч келса,
Парчалаб
Ташлайман, деб ўйларди,
Вазирларга: «Менга тенг
Шоҳ йўқ!»— дея сўйларди.

Хабар айтар жосуслар:
«Даштликлар узоқ эрмас.
Форслар тўхтаसा, тўхтаб,
Юрса, қараб ўтирмас.

Юклайди-ю ўша дам
Отларига кўчини,
Йўлга тушар хотиржам
Даштликларнинг қўшини.

Оралари бир кунлик
Йўлдир —
Аммо беадо.
Қанча кўчиб юрмайлик,
Тугамайди бу сахро!..»

Тахтидан тушмай, кўздан
Кечираркан саҳрони,
Жосуслар айтган сўздан
Ваҳм босди Дорони.

Вазирларин чақириб,
Қилган бўлиб маслаҳат,
Ёв олдига чопарин
Юбормоқни қилди аҳд.

«Шамол каби елгину
Тез изингга қайт!»— деди,
«Даштликларнинг шоҳига
Менинг сўзим айт!»— деди.

«Айтгин,— деди,— эй одам,
Қочаверма, бўлди, бас.
Жанг қилмай ёвдан қочмоқ
Шоҳларнинг иши эмас.

Қуёндек қочавериб,
Ўзингни қийнамагин.
Кучинг бўлса,
Жанг қилиб
Сен мени қиймалагин.

Мендан қўрқсанг,
Ё ожиз
Сезсанг агар ўзингни,
Қошимга кел бош эгиб,
Ерга тикиб кўзингни.

Тортиқ қилгин ер-сувинг,
Май ич битта идишдан.
Қайси йўлни танлама,
Қутуларсан қочишдан».

Ёв эмас,
Чопар қайди
Ерга тикиб кўзини
Ва тиз чўкиб Дорога
Етказди ёв сўзини:

«Форслар шоҳи!
Билиб қўй,
Хоҳ инонма, хоҳ инон:
Лекин душмандан қўрқиб
Қочмаганман ҳеч қачон.

Билиб қўй,
Сен келмасдан
Қандай яшаган бўлсам,
Шундай қўрқув билмасдан
Яшайпман ҳозир ҳам.

Билиб қўйгин,
Бизларда
На шаҳар, на қишлоқ бор,
Токи сендан уларни
Ҳимоя қилсак, ғаддор!

Яна такрор айтаман,
Қочганим йўқ ёв келиб.
Аввалгидай кўнглим шод,
Кўчиб юриб,
Ов қилиб.

Дашт — бизнинг кенг уйимиз,
Ер — тўшак,

Муқаддас китобларнинг бирида ёзилишича, Мусо пайғамбар ўз қавмини Миср куллигидан озод қилиб, уларни бир неча ойда бошдан-оёқ кезиб чиқиш мумкин бўлган саҳрода қирқ йил давомида саргардон қилиб юрган экан. Нега қирқ йил саргардонлик бўлди? Нима сабабдан улар бир жойда қўним топиб, ўша ерни ватан қилмадилар?

Ўз қавмини қирқ йил саргардон қилиб юрган Мусо пайғамбарнинг муроди: куллик зулмидан дили қўрқуву жаҳолатга тўла одамларнинг дунёдан кўз юмиб, машъум истибдод оғусини ичмаган озод инсонлар авлоди туғилиши билан боғлиқ эди. Фақат шундай янги авлод туғилгандан сўнггина Мусо пайғамбар тўхтаб, ўз қавмига юрт берган эканлар.

«Ватан сарҳадини бир кун ҳимоя қилиш, олтмиш йиллик нафл ибодатидан ортиқдур», деган ҳадис бор.

Ватан озод ва имонли инсонлар уйидир. Қул ва хор одамларнинг ватани бўлмайди. Улар ўзлари яшаган тупроқ қадрига етмадилар, уни топмадилар, бойликларини ғорат қиладилар. Қул ва хор одамлар ўз қорин ва нафсларини шу тупроқ неъматлари билан тўйдирар экан, ўша неъматларнинг ҳар бир ҳужайрасида шу тупроқ эрки деб шахид бўлган боболар қони мавжудлигини билмадилар, билиб тан олмадилар. Охир-оқибатда, мирзо Бобур таъбири билан айтганда, «уларнинг кўзларини туз туттади». Мана шу туз тутиб кўр бўлган нокаслар эса ўз ота-оналари мазорини бузишдан ҳам тоймадилар.

Мен кўҳна мозий китобларини узоқ вақт, «Ота-боболаримиз бизга ўхшаганларми?» деган сўроққа жавоб топиш учун варақлаган эканман. Аслида эса мен, «Бизлар ота-боболаримизга ўхшаймизми?» деган сўроққа жавоб излашим кераклигини кейин англадим. Шуни англаб, қадим ўтмиш варақларига битилган ҳикматли ва ғаройиб воқеалардан келиб чиқиб, ривоятлар туркуми устида иш бошладим. Мана шу туркумдан етти ривоятни танлаб сизга ўқитиш истаги ҳам боболаримиз ақидаси билан боғлиқ. Боболаримиз етти рақамига катта ихлос қўйганлар...

Муаллиф

Кўк — кўрпамиз.
Ўртамизда қувонч, ғам,
Барин баҳам кўрамиз.

Аммо чексиз дашт аро
Бордир кўҳна бир мозор,
Бизнинг қадим аждодлар
Ўтибди, унда хоксор.

Агар сен ғазабимиз
Кучини билмоқ бўлсанг,
Агар сен даштликларнинг
Ўчини билмоқ бўлсанг,

Ўша мозорни толиб
Бир қабрига тегиб кўр!
Сенинг нопок кўлингдан
Озор топса бирор гўр:

Ўша заҳот билурсан,
Биз қандай жанг қилурмиз.
Ҳар биттамиз юзтангиз
Маҳв этиб йиқилурмиз.

Токи ўша мозорга
Қўл урмасанг,
Эй Доро,
Аввалгидек бемалол
Яшагаймиз дашт аро».

Бу сўзни эшитган шоҳ
Қўрқув сизди кўксиди,
Қўрқув юлдузи ёнди
Ваҳм босган кўзиди.

Аввалига кўрқувин
Босиб йўқотмоқ бўлди,
«Мендан зўр подшоҳ йўқ!»— деб
Ичи ғазабга тўлди.

Тахтидан сапчиб туриб,
Амримни айтай, деди,
Манман ёвга чанг уриб,
Забт этиб қайтай, деди.

Айтмоқ бўлди:

— Мозорни
Толиб тез ғорат қилинг!
Ҳар бир душман гўрини
Топтаб ҳақорат қилинг!

Аммо ўша дам яна
Қўрқув дилин ғашлади,
Даштликлар айтган сўзлар
Яна янграй бошлади:

«...Ўша заҳот билурсан,
Биз қандай жанг қилурмиз.
Ҳар биттамиз юзтангиз
Маҳв қилиб йиқилурмиз!»

Кўзини қамраб қайғу,
Эс-хуши оғгансимон,
Чодиридан чиқиб у
Боқди чексиз дашт томон.

«Қани, тезроқ бу ердан
Кетайлик,— деди кейин,—
Мен англадим,
Бу халқни
Жангда енгмоқлик қийин!»

Бир парча ер

Ўлдирилгач қари Туман,
Хукмдор деб ёш ўғлон —
Хунну деган халқ устидан
Тезда қилинди эълон.

Бу хабарни эшитаркан
Кўшни хоқон ўйлади.
Ўйлаб-ўйлаб вазирига
Шу гапларни сўйлади:

«Хуннуларнинг ҳукмдори
Жуда ёшдир...
Шу сабаб
Элчи бориб, у боладан
Ушбуни қилсин талаб:

Хуннуларда муқаддас от
Бордир — худди сутдек оқ,
Чиқарармиш кумуш қанот
Осмонда ой тўлган чок.

Ўша отни энди бизга
Ҳаялламай беришсин,
Гапни чўзиб ўтирмасдан,
Тошларини теришсин».

Ўша заҳот қўшни юртга
Шошилич чопар кетар,
Оқшом чўкиб,
Қуёш уфққа
Бош қўйган чоғда етар.

Айтар: «Хоқон ушбу сўзни
Етказ, деди сизларга,
Худоларнинг отин тезда
Топширарсиз бизларга.

Бермасангиз,
Келажакмиз
Бошлаб ёвқур зотларни,
Сиздан тортиб олажакмиз
Уюр-уюр отларни...»

Кўшни хоқон сўзин тинглаб,
Ғазабланар чоллар ҳам,
Йигитларнинг кўли эса
Тигларни қисар маҳкам.

Ёш хон Ботир —
Ўғиз эса
Ҳайқиради:— Қўшнидан
Битта отни аямизми,
Не дедингиз, яхшилар?!

Муқаддас от ўша замон
Жўнатилар шошилич.
Отни кўриб қўшни хоқон
Юзида ўйнар севинч.

Севинаркан,
Яна узоқ
Туни билан ўйлади,
Тонгда туриб вазирига
Шу гапларни сўйлади:

— Айтмадимми ёш бола деб
Хуннуларнинг хоқонин,
Олишнияма ўйламайди
Оғзидаги толқонин.

Амрим эшит,
Чопар яна
Йўлга чиқсин жадаллаб,
Энди Ботир қулоғига
Етказилсин бу талаб:

«Ботир,
Бизга етиб келди
Хотинингнинг жамоли,
Ойдек эмиш,
Сочларини
Ўрармиш дашт шамоли,

Юз-кўзига Сандобилнинг
Бўёқлари чекилмиш,
Хуллас, унинг доғи бизнинг
Юрагимиз чок қилмиш.

Сўзимиз шу:
Қошимизга
Юбор даштнинг гулини,
Тезроқ келиб шодмон қилсин
Биздек ғариб кўнглини.

Юбормасанг,
Тез билурсан
Кўлларимиз ҳамласин —
Олажакмиз тортиб сиздан
Хотинларнинг ҳаммасин!»

Чопар жўнар,
Қуёш ботмай
Етиб борар манзилга,
Хуннуларни писанд этмай,
Чопар киради тилга:

«Ҳой, хуннулар!
Бирпасгина
Шовқин солмай туринглар,
Энди бизга хоқонингиз
Хотинини беринглар».

Чопар сўзин тинглаб, яна
Чолларгача қалқишар,
Кампирлар ҳам виждони йўқ
Кўшни хонни қарғашар.

Йигитларнинг қони қайнаб,
Бир-бирини итариб:
«Ҳой, Ўғизхон, жангга бошла!»—
Дерлар шовқин кўтариб.

Ботир эса кўпни кўрган
Ҳукмдордек хотиржам,
Сўз бошлайди юртдошларин
Атрофига қилиб жам:

«Кўшнилардан аямадик
Худоларнинг отини,
Наҳот энди,
Келиб-келиб
Аясак бир хотинни?!»

Хуннулар жим,
Қовоқ осиб
Буйсунишар Ботирга,
Чопар бўлса,
Жўнар босиб
Ойжамолни отига.

Уни кўриб, бор ақлини
Йўқотар қўшни хоқон,
Вазирини чақиради
Хузурига ўша он:

«Айтмадимми ёш бола деб
Хунну ҳукмдорини,
Кўрқанидан,
«Ғинг» демасдан
Жўнатди у ёрини...»

Сўнг буюрар:
«Чопар яна
Жўнасин тез жадаллаб.
Энди Ботир қулоғига
Етказилсин шу талаб.

Бизнинг юртга туташ жойда
Хуннуларнинг ери бор.
Бир парча ер...
Ун икки ой
Ёмғир тушмас — сувга зор.

Ҳатто қушлар четлаб учар,
Четлаб ўтар ҳар қарвон.
Қишин-ёзин ўлим коми,
Дуч келмайди бир ҳайвон.

Унда унмас бирор гиёҳ
Чорвага ҳам ярамас.
Хуннуларнинг ўзи ҳатто
Ўша ерга қарамас.

Амримиз шу,
Сўзимизга
Қулоқларин бурсинлар,
Ўша кафтдек парча ерни
Тезроқ бизга берсинлар!

Бермасалар,
Тез борурмиз
Бошлаб қонхўр эрларни,
Забт этурмиз хуннуларга
Тобе бўлган ерларни!»

Чопар жўнар зум ўтказмай
Қамчи уриб отига,
Дунхуларнинг талабини
Етказмоқ-чун Ботирга.

Чопар айтар,
Унинг сўзин
Тинглаб чоллар ўйлашар,
Сўнг Ботирга бирин-кетин
Салмоқ ила сўйлашар;

«Биз улардан аямедик
Ҳатто осмон отини.
Қўшни юртга жўнатилди
Ҳатто хоқон хотини.

Улар сўраб турган ерда
Кўкдан томчи сув тушмас,
Карвонлар ҳам четлаб ўтар,
Устидан бир куш учмас.

Бир парча ер...
Лаънати ер...
Ақл билан қарайлик,
Ўша ерни, майли, очкўз
Қўшниларга берайлик!»

Аммо Ботир ғазаб билан
Қиличини ушлайди,
Алам ёниб кўзларида
Лабларини тишлайди:

«Ҳой, эсини йўқотганлар,
Ўйлаб айтинг гапингиз.
Бўлмасам, нақ ғазабимга
Дучор бўлар кўпингиз.

Ўша сизлар айтган ерда
Гарчи бирор ўт ўсмас,
Гарчи кўкдан ёмғир тушмас,
Сув тошиб йўлни тўсмас.

Гарчи унда ўсмас Олтой
Тоғларининг арчаси,
Бегона ер эмас,
У ер —
Ватанимиз парчаси.

Гарчи ўша бир парча ер
Қизиб ётар нақ тандир,
Бегона ер эмас,
У ер —
Бизлар учун Ватандир!

Қани, дилин
Ватан меҳри
Илитган мард бор бўлса,
Жангга чиқсин! Унутилмас
Ватан учун ким ўлса!»

Ўша заҳот йўлга тушар
Хуннуларнинг қўшини,
Юракларга жойлаганча
Она юртнинг ишқини.

Бу шиддатни кўриб қочар
Очкўз хоқон шармисор,
Бу шиддатга дош беролмай
Душман бўлар тору мор.

Ватан ишқи доимо ҳақ!
Неча замон ўтса кам —
Аждодимиз бўлган бу халқ
Ибрат эрур бизга ҳам!

Ватан тупроғи

Қўшни юртни босиб олган
Эрон шоҳин кўнгли чоғ,

Базм ила ўтар эди
Ҳар бир лаҳза, ҳар бир чоқ.

Аммо тезда қўшни юртдан
Айғоқчилар қайтишди
Ва подшоҳга таъзим билан
Шу гапларни айтишди:

«Қўшни юртда бизга қарши
Пинҳон исён пишмоқда,
Тоғда писиб юрганлар ҳам
Ҳозир пастга тушмоқда.

Кеча-кундуз тиним билмас
Темирчилар босқони,
Шоирлари шеър битар маст:
«Битсин душман босқини!»

Эрон шоҳи ўйга ботиб,
Сўнгра сапчиб бақирар,
Қадахини четга отиб,
Вазирларин чақирар:

«Қани, бунга нима дейсиз?
Тезроқ чора излангиз.
Тонгда келиб ҳузуримга
Фикрингизни сўзлангиз».

Тонг отади,
Аҳли девон
Ҳаммаси бўлар ҳозир:
Тўпдан чиқиб, бошин эгиб
Сўз қотади бош вазир:

Гап бошлайди:
«Кечинг,— дея,—
Аҳли доvon қонидан,
Бор гапни биз эшитармиз
Қўшни юртнинг хонидан».

«Ҳой, лаънати! — Бақиради
Эрон шоҳи ўша он.—
Кўнглидагин айтармиди
Бизга, ахир, қўшни хон?!»

«Айтар»,— дейди бош вазир шод,
Милт-милт ёниб кўзлари.
Янграй бошлар ўша заҳот
Ҳийла тўла сўзлари:

«Чораси бор,
Шуни қилсак,
Кўнглин очар ўша мард.
Шунинг учун қўшни юртдан
Тупроқ олиб келмоқ шарт.

Боғингизнинг ярмини шу
Тупроқ билан қоплайлик.
Кейин чорлаб қўшни хонни,
Улуғ шоҳим, боплайлик —

Ҳеч нимадан беҳабардек
Лутф қилинг меҳмонга.
Уни олиб ўтинг кейин
Ўша тупроқ томонга.

Ўша они сиз билурсиз
Кўнглида не асрор бор,

*Ота-доблек -
милитари
дэр,
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда
дунда*

Нималарни пинҳон сақлар
Юрагида ул айёр!»

Шоҳ ҳам кўнди...
Уша куни
Чопар жўнаб кетади.
Уч кун ўтмай қўшни юртнинг
Пойтахтига етади.

Эрон шоҳи алдар, дея
Қилмай шубҳа,
Ё гумон
Ҳаялламай Эрон томон
Отланади қўшни хон.

Етиб келар,
Таъзим ила
Шоҳ этагин ўпади,
Муштдек бўлиб бир чеккага
У оҳиста кўнади.

Уни кўриб Эрон шоҳи
Назар-писанд қилмайди:
«Бундайн хор бўлган одам
Исён қила олмайди».

Кейин эса
Вазир сўзин
Эслаб, боққа йўл олар,
Қўшни юртнинг хоксор хонин
У секин гапга солар.

Жавоб берар ҳар сўроққа
Хон бошини қилиб ҳам.
Қуллуқ қилар ҳар бир гапда,
Олқишлайди шоҳни ҳам.

Шоҳ этагин ўпар такрор,
Худди гулни ўпгандай...
Аммо бирдан
Қаддин тиклар
Боғ ярмига ўтганда.

Кўзларига нур югуриб,
Нур шарори кўпирар,
Шоҳга тикка қараб туриб
Ғазаб билан гапирар:

«Қул бўлмасман сенга, подшоҳ,
Қул бўлмайди халқим ҳам.
Билиб қўйгин,
Бўлгин огоҳ,
Воз кечмасман ҳақимдан!»

Воз кечмасман озодликдан,
Эрк бўлажак яловим!
Сени ямлаб ютажакдир
Юрт деб ёққан оловим!

Сени жангда енгажакман,
Билиб қўйгин,
Бўл огоҳ!
Сенга қарши чиқажакман,
Қул бўлмасман сенга, шоҳ!»

Унинг сўзин тинглаб, ғазаб
Қучиб бутун борлигин,

Эрон шоҳи туйди бирдан
Қанчалар ночорлигин.

Туяр экан,
Вужудида
Босолмасди титрофин,
У эгилиб ҳовучига
Олди Ватан тупрофин.

Англади, юрт меҳри уйғоқ
Дилни енгиб бўлмайди.
Хатто бошин олсанг ҳамки,
У бари бир ўлмайди.

Уша куни иззат-икром
Килиб қўшни хонни у,
Ватанига кузатаркан
Дилини кучди қайғу.

У биларди,
Эрта тонгда
Қўшинини бошлайди
Ва исёнкор қўшни юртга
Аскарларин ташлайди.

У биларди,
Бу савашда
Ерга яксон бўлади,
Сўнгги жангда ҳам қўшни хон,
Ҳамда ўзи ўлади.

Шуни ўйлаб вужудини
Қучар армон титроғи,
Қандай буюк кучдир, ахир,
Она Ватан тупроғи?!

Лола гулли пиёла

Агра аро кезади миш-миш:
Салтанатнинг эгаси Бобур
Қирқ кундирким, хаста ётармиш,
Хира тортмиш кўзларида нур.

Хос табиблар кезармиш маҳзун,
Шоҳ дардига тополмай чора.
Хотинларин дардлари фузун,
Фарзандлари эмиш садпора.

На май базми,
На гулоб тоти
Ёқармиш шоҳ кўнглида чироқ.
Қолган эмиш хира сурати,
Ранги эмиш бамисли тупроқ.

Зарафшонбоғ ичида танҳо
Ҳолсиз, толғин сайр айлармиш,
«Қошки ўлсам, дағи бу дарддан
Бўлсам халос»,— дея айтармиш.

Нима унинг кўнглини қийнар,
Нима бузар унинг хаёлин?
Қандай қурт у —
Кемирар, чайнар,
Қуритмоқ бўп ҳаёт ниҳолин?

¹Бўп — бўлиб маъносида (шева).

*Миллатларнинг
қўли қўлига!*

Ҳоритдими уни салтанат,
Ҳоритдими уни ё қалам?
Қайдан кирди вужудига дард?
Қайдан бу ғам?
Қайдан бу алам?

... Ўша кунлар донишманд бир чол
Шони етиб келди қулоққа:
Ул бенгаллик очар эмиш фол
Боқиб туриб бир кафт тупроққа.

Содиқ навкар йўл олди шитоб,
Аямасдан на от, на ўзин.
Елиб кетди, қайда, деб, Панжоб —
Эштай деб донишманд сўзин.

Донишманд ҳинд қилди башорат:
«Уни таъқиб айлар пиёла.
Пиёлага чекилган сурат,
Етти дона қип-қизил лола.»

Яна айтди: «Шундан шоҳ лоҳас,
Шундан шоҳнинг дилида фарёд.
Ул пиёла бўлмиш муқаддас
Шоҳ юртининг хокидан бунёд».

Содиқ навкар отини буриб,
Ярим тунда ортига қайтди,
Сўнг бекларнинг қошига бориб
Бенгал чолнинг сўзини айтди.

Энг кекса бек бирдан эгди бош,
Кетгандайин белидан мадор,
Шивирлади, кўзларида ёш:
«О, Туркистон, муқаддас диёр!

Қора қувғин сўқмоқларида
Кездик, ғамдан бўлганча адо.
Аммо, неки юртдан эсдалик,
Кўзимизга қилдик тўтиё.

Қай юртларда сарсон юрмадик,
Сўнгги умид гулларин тишлаб.
Биз адашиб кетдик кемадек,
Она Ватан қирғоғин ташлаб.

Гарчи қилич,
Тиғларимизни
Ташламадик жанггоҳ, йўлларда,
Улар совуқ, дилларимизни
Иситгувчи тафт йўқ уларда.

Орзиқтирмас юрт хоки каби,
Орзиқтирмас улар дилларни.
Улар совуқ,
Юрт хоки, дея
Ўпиб бўлмас, ахир, уларни.

Онҳазратга ул пиёлани
Тирамоҳда бергандим — уни
Олган эдим Самарқанд ёқдан
Келган карвон мол сотган кунини...»

Беклар сукут қилдилар узоқ,
Эшитилди юракда нола —
Чорлар эди уларни бу чоқ
Самарқанддан келган пиёла.

Аммо улар нигоҳи тушди
Бўм-бўш турган ёқутдор тахтга.
У турарди ўхшаб кимсасиз
Кўчаларда адашган бахтга.

Қарор битди ва ҳамма кўнди —
Ғамни туйиб хаста вужудда,
Пиёлани майдалаб кўмди
Мўйсафид бек шаҳардан четда.

Бобур қайтди тахтига яна —
Гарчи дилда ғам илдиз отмиш,
Гарчи Ватан соғинчи сийна
Аро худди ханжардек ботмиш.

... Аммо тунлар содиқ бекларнинг
Уйқусидан йўқолди ором,
Боқарлар уфқ томонга беҳуш,
Илон куйга бўлганидек ром —

Шомда қуёш ботаётганда,
Ер остида кўмик пиёла
Синиқлари узра гулхандай
Товланади еттита лола...

Давоми келгуси сонда

Жонрид Абдуллахонов

Роман¹

Нарса йўқим, хорижи олам эрур,
Ҳар не истарсен, ўзингда жам эрур...

Жалолиддин РУМИЙ

МУҚАДДИМА

Район касалхонасининг икки қаватли биноси катта йўл яқинига жойлашган бўлиб, ям-яшил, қуюқ дарахтлар оша қад кўтариб турарди. Унинг олдидаги йўлакда ҳар оқшом беморлар битта-битта қадам босганларича сайр қилишар, кўкиш рангга бўялган ўриндиқларда ўтириб, бир-бирларига гурунг беришар, баъзан ҳар ер-ҳар ердан ёқимли куйлар таралиб қоларди. Лекин бугун ундай эмас. Атроф мотам тусини олган. Ҳамма изтиробда. Касалхонага тушган беморнинг етти кечаю кундуз ўлим билан олиш-олиша охири жон берганини эшитиб ачинмаган одам йўқ. Марказдан чақирилган мутахассисларнинг муолажалари ҳам уни ўлимдан сақлаб қололмабди.

Воқеа қанчалик махфий тутилмасин, ҳамма ўша заҳотиёқ хабар топиб улгурган эди. Марҳумни тириклигида таниганлар ташқарига чиқиб олиб ҳар жой-ҳар жойда тўпланиб туришар, нима бўлганини ўзларича бичиб-тўқишар эди. Нарироқда кўзига ёш олиб турганлар ҳам йўқ эмасди. Шу пайт қўққисдан бир аёл фарёд уриб кириб келди:

— Войдод, болаларингизни кимга ташлаб кетдингиз, дадажониси?!

Ўзларини юмдалаб келаётган ўрта ёшлардаги аёлга ҳамма йўл берди. У кириб кетган хонадан мўйсафиднинг мунгли товуши эшитилди. Афтидан, у марҳумнинг отаси бўлиб, ўғлининг нафаси узилгунча ёнидан жилмай ўтиргану, келини келгач охириги бардошини ҳам йўқотганди. Оқ халатли икки ҳамшира унинг икки қўлтиғидан олиб келиб, дарахт тагидаги чоғроқ ўриндиққа ўтқазилди. Кимдир пиёлада сув тутди. Мўйсафид пиёлани нари суриб, атрофга аланглади. Қидирган одамани кўрмади шекилли, алам билан бошини чайқади. Кўзлари жиққа ёшга тўлди.

¹ Журнал нусхаси

— Яккаю ёлғиз пахлавонимдан айрилиб қолдим, мусулмонлар!.. — деди у, ниҳоятда тушкун ва аянчли овозда. Хиёл олдинга чўзилган қоқсуяк қўллари безгак тутаетгандай тинмай қалтирарди. — Эндиги қолган умрим нимага керак манга?! Бир оёғим гўрда турган ман қолиб, ўғлим кўз юмадимми бу дунёдан? Нимага ўлдиришди уни? Кимни қасди бориди?

Бу сўзлар теварақдагиларнинг юрак-бағрини қаттиқ эзиб юборди.

Марҳумнинг жасадини олиб чиқиб, машинага қўйишаётган маҳал касалхона дарвозаси олди ҳам одамларга тўлиб кетган эди.

Яна аёл кишининг фарёди авжга чиқди. Жажжигина қизчанинг: «Отажон, отажоним!» деган чинқириғи қўшилди унга.

Машина ўрнидан силжир-силжимас район раҳбарлари ҳам етиб келишди. Оломон ўртасида ғала-ғовур кўтарилди. Барча улар томон интилиб, қўлларини пахса қилганча гапира бошлашди. Ким нима деяётганини тушуниб бўлмасди. Гўё бошлиқлар гуноҳкор-у, аҳли оломон даъвогардай. Ҳамма қотилга жазо талаб қиларди.

Эртаси — дафн маросимида сўз олганлар ҳам бешафқатга шафқатсиз бўлиш зарурлигини таъкидладилар...

Қаранг, кимки осмонга тош отса, оқибат ўз бошини ёради, деганлари ҳақ экан. Мазкур воқеадан кўп ўтмай, газеталарда алоҳида ахборот эълон қилинди. Унда шу районлик бир гуруҳ шахслар халқ мулкини талон-торож этиб, ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай қабихликлардан, ҳатто кишилар жонига қасд қилишдан ҳам қайтмаганликда айбланган ва суд ҳукми билан энг олий жазога тортилганликлари маълум қилинган эди. Жиноятнинг тафсилотини эшитганлар айбдорларга қилча ачинмадилар. Аксинча, улар ўзларича енгил нафас ола бошлагандай эдилар. Айримлар эса, шунақа ярамас одамлар қандай пайдо бўлишини ўйлаб, ҳайратдан ёқа ушлашарди. Ростдан ҳам бир ҳовуч аҳолиси бор кафтдай масканда кетма-кет шунча воқеа содир бўлишининг сабаби нима? Ким бунга йўл қўйди?..

БИРИНЧИ БОБ

1

Августнинг ўртасига келиб кун жуда исиб кетди. Гир этган шабада йўқ, дарахт шоҳлари қимирламайди, қушлар сайрамайди, теварақ-атроф сув сепгандек жимжит.

Катта йўл ёқасига келиб тўхтаган автобусдан қиқ беш ёшлардаги киши тушди. Эскириброк қолган чамадончасини сассиз оқаетган ариқ бўйига қўйди-да, похол шляпасини олиб елпинди. Устарада қиртишланган боши кун тиғида йилтиларди. У бўйчан қаддига унча ёпишмай турган кулранг китель билан почаси кенг шим кийган, оёғида мўъжазгина қора туфли. Ҳақ сўлғин, бўйнидаги кўкиш томирларига ёндош қинғир-қийшиқ салки чизиклар тушиб, ўзи ранги синиққан, яқингинада қаттиқ дард чеккан одамни эслатар эди, йирик қўй кўзлари эса ғамгин ва маъюс боқарди.

У катак гулли рўмолчаси билан шляпасининг ичини сидирди-да, бошига бостириб кийди. Кителени ечиб, чап билагига ташлади. Унг қўлига жомадончасини олиб, катта йўлга туташ чоғроқ кўчага бурилди. Қандайдир шодиёна маросимга ошиқаётган одам сингари деярли шошиб борарди. Лойсувоқли қатор-қатор уйлар, кўча эшиклари ланг очик ҳовлилар, пахса девор билан қуршалган боғлар, ариқ бўйларига текис соя ташлаган дарахтлар ҳам унинг эътиборини торта олмаганга ўхшарди.

Аслида, у шаҳдам одим отаетган мана шу йўл, сийрак чанг-ғубор қўнган майсазор, ариқ бўйлари, ҳар бир эшик, ҳар бир муюлиш унга қадрдон. Шу кўчада тенгқурлари билан шўх тойчоқлардай ирғишлаб улғайган, шу кўчадан ўн йил муттасил мактабга қатнаган. Тошкентда олий ўқув юртини битириб келгандан кейин ҳам худди шу кўчадан хизматга бориб-қайтарди. Шундан сўнг орага тўрт йил жудолик тушди. Тўрт йил изтироб, ҳижрон исканжасида эзилди. Тўрт йилнинг деярли уч йилида ёзган мактубининг биронтасига жавоб олиш у ёқда турсин, оила аъзоларининг ҳоли не кечгани, ким тиригу, ким дунёдан кўз юмганидан ҳам хабар топмади. Гўё унинг бор-йўқлигини унутиб юборишгандай. Аммо ҳамма нарсани идрок этишга қодир юрак нимадир юз берганини, қандайдир нохушлик содир бўлганини сезиб турарди. Ҳозир ҳам бутун фикру хаёлини банд этган нарса — тезроқ хонадонига етишу бор гапдан воқиф бўлиш. Бошқа ҳеч нарсани ўйламасди.

Йўловчи сўнги муюлишдан қайрилган чоғ қаршидаги кўк рангли дарвозага кўзи тушдию юраги ҳаприкиб кетди. Бирпас тўхтаб, нафасини ростлади. Кейин чаққон бориб, дарвозани итарди. Очилмади. Бехосдан бўшашиб, ҳол-мадори қуриди. Намиққан кўзларини юмиб, яна бир лаҳза тин олди. Аввал оҳиста, кейин қаттиқроқ тақиллата бошлади. Кўчанинг у бетидан кимнингдир овози эшитилди:

— Қўнғироқни босинг, меҳмон, тақиллатганингизни эшитишмайди.

Йўловчи овоз эгасини таниб, шитоб билан ўғирилди.

— Ассалому алайкум! — деди маслаҳат берувчининг ўрнига унинг шофёри. Ҳо-

зиргина машинадан тушган маслаҳат берувчи шошиб ўзини ичкарига олди. Бундан хижолат тортган шофёр нима қиларини билмай, шунчаки машинасини артишга тушди.

Йўловчи ҳайрон бўлди. «Танимади-я, тавба, — деди ичида, — нимага танимади? Шунчалик ўзгариб кетибманми?»

У кўнғироқ тугмачасини босмоққа қўл чўзган эди ҳамки, ичкаридан кимнингдир шарпаси эшитилди. Дарвоза очилиши билан остонада мошгуруч, кўзлари кичкина, йўл-йўл чит яқтак, почаси тор шим кийиб, оёғига ковуш илган кексароқ киши кўринди.

Йўловчининг дили яйраб кетди. Шартта уни бағрига олиб, қучоқламоққа чоғланди-ю, кекса ҳадеганда танийолмаганидан ажабланиб, ўзини тутди.

— Хуш кўрдик, меҳмон! — деди кекса, энди хиёл тутилиб, тили аранг калимага келаётгандай вазиятда.

«Яна «меҳмон» — ўйлади йўловчи астойдил хафа бўлиб. — Ахир бу — ўз уйим-ку?»

— Фармон ота! — бир қадам олдинга силжиди у. — Мен — Камоллидинман. Жамол полвоннинг ўғли...

Кекса уни бошдан-оёқ кузатиб чиқди-да, тўсатдан зарба еган одам сингари ортага қалқиди. Юзлари оқариб, кичик кўзлари катталашиб кетгандай бўлди. Беихтиёр жағини ушламоққа кўтарилган қўлларига қалтироқ сезилди.

— Камол... Камолхонмисиз?... — Яна тутилди у. — Ё алҳазар!..Сиззи... ахир...

Юпқа лабларини чиппа юмиб, ютиниб олди. Кейин шошиб кўксига тупирди.

— Утакангизни ёрдим шекилли, Фармон ота? Мени ўлдига чиқарганмидинглар? Йўқ, тирик қайтдим, ишонаверинг, Камолхонингизман!..

— Ё кудратингдан, ё қудра... Камолхонмисиз-а, ростдан?!

Кекса довдирашдан тўхтаб, чийилдоқ товуш билан йиғлаганча унинг бағрига отилди. Камоллидиннинг ҳам ўпкаси тўлиб кетди. Икковлон юзларини юзларига қўйиб, пиқ-пиқ йиғлашди. Фармон чол бирдан бидирлай кетди:

— Узр, отангиз айлангур, узр... Қарилик қурсин, дафъатан... кўриб, кўзларимга ишонмай қолибман... Ахир, бизлар азангизни тутиб... Оҳ, пишмаган калла, оҳ, нодонлигимиз қурсин-э!..

— Онагинам соғмилар, отам бардаммилар? Болаларим-чи? — Камоллидиннинг юраги ҳаприқиб борарди. — Нимага батта турибмиз, уйга кирайлик...

— Оҳ, эсим қурсин, эсим қурсин, остонада ушлаб турганимни айтмайсизми!.. Ҳовлингиз у ёқда, ўғлим, — У ичкарига бошлаш ўрнига негадир дарвозани каттик ёпди-да, лип этиб ташқарига чиқди. — Ҳали ҳеч нимадан хабарингиз йўқ... Жамол полвон бу ёққа кўчиб ўтган.

«Нимага у ёққа ўтар экан, ўзининг ҳовлиси туриб-а? Наҳотки, мен ўз дарвозамни танимаган бўлсам?...»

Фармон чол пилдираганча гулшувоқ қилиниб, оҳакка чала-чулпа бўялган девор бўйлаб элик қадамча юрди-да, дарча тенги эшикчага дуч келишди. Эшикча кексанинг қўл тегизишига маҳтал тургандай очилиб кетдию нимқоронғи, торгина йўлак қаршилади. Фармон чол йўлакка кирар-кирмас бақириб юборди:

— Полвон ака, ҳов, полвон ака, қанисиз? Суюнчи беринг, суюнчи, ўғлингиз тирик экан...

Ичкарида тўс-тўполон бошланди. Афтидан, Жамол полвон ҳужрадай кичкина уйчасига тенгқурлари билан текилиб олиб гурунглашарди. Фармон чолнинг овозини эшитибоқ улар баб-баробар оёққа туришгану ташқарига ўзларини уришган. Йўл-йўлакка кимдир чойнакни тепиб юборган, қўлдан тушган товоқ тарақлаб қаёққадир юмалаган, эшик фижираб, очилиб-ёпилган... Гангир-гунгур, узук-юлуқ гап-сўзлар, тапир-тупур оёқ товушлари...

Камоллидин кафтдайгина ҳовлида серрайиб қолди. У дафъатан отасини танийлмади. Саксон ёшлардаги нимжон гавдали, оқ яқтак, оқ лозим кийган одам нафаси бўғзига текилгандай ҳансираб, ҳаллослаб келар, ўғлини тезроқ қучоғига олмоққа интиларди.

— Болам... болагинам!.. — дерди у, инқиллаб йиғлаганча. — Тириклигини билардим. Ўлдига чиқарганини уйи куйсин, илойим!..

Шундай дедию Камоллидинга етар-етмас бир оҳ чекди-да, чайқалиб кетди. Камоллидин уни тутиб қолмаганда шундоқ оёқ остига таппа қўларди.

Жамол полвон нимжонлашиб, ёш боладай энгил бўлиб қолган эди. Ўғли ҳушдан кетган отасини осонгина кўтариб, чоғроқ супачага ётқиза қолди. Чолнинг юзлари оқариб кетган, лаблари райҳон баргидай қалтирар, қўл-оёқлари тутқаноқ тутаётган одамни эслатарди. Фармон чол унинг юзига сув сепар, бошқалар эса ҳадеб оёқ-қўлини уқалашарди.

Камоллидин ҳам эсанкираб қолди. Нима қилишини билмай, ҳаммага бирма-бир савол назари билан қаради.

— Ташвиш тортманг, ўғлим, ҳозир ўтиб кетади, — дея уни юпатмоққа тутинди кексалардан бири. — Хурсандликдан одам баъзан шунақа ўзини йўқотиб қўяди. Ҳозир ўтиб кетади...

Камоллидин отасининг эти устихонига ёпишиб, уч-тўрт йил ичида шунчалик ўзгариб кетганига ҳайрон бўлар ва ўйлар эди: «Нимага ҳовлида онам, болаларим кўрин-

майди? Нимага отам ёлғиз? Дарвоқе, ўзимизнинг данғиллама жойимиз туриб, нимага товук каталагидай жойга кўчиб чиқишган?»

— Уйдагилар бирон ёққа кетишганми? — сабрсизлик билан сўради у.

Фармон чол бошини қуйи эгди. Бошқалар ҳам унинг саволини эшитмаганга олдилар. Жамол полвон кўзини очди. Бошини кўтаришга уринди. У қаршисида турган Камоллиддин эканлигига ҳамон ишонмаётганга ўхшарди.

— Болам... болагинам, — деди у қаддини кўтаришга уриниб.

Камоллиддин унинг белидан олиб, бағрига босди.

Чол ўғлининг елкасига бош қўйганча пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Камоллиддин ҳам шу азиз бошни қучоқлаганча чанқоқлик билан дам-бадам ўпар, узун бармоқлари билан оқиш, сийрак сочларини силар эди. Кўзлари эса, бу ҳолни маъносиз кузатиб турганларга қараб жовдирар, машъум сукунат боисига тушунолмайдод деб юбориб даражасига етарди.

— Гапирсангиз-чи, Фармон ота, нима гап? Отам нимага ўзлари ёлғиз?..

— Нимасини айтиш, ўғлим, — деди ниҳоят тилга келиб Фармон ота. — Болаларингиз соғ-саломат... Онангиз... тақдир экан, ўғлим, чидашдан бошқа чорангиз йўқ... Бандасининг қўлидан нима ҳам келарди?..

Камоллиддин даҳшатли ҳодисанинг шарпасини сезиб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Онаизорингизни бериб қўйдик, — Фармон чолнинг гапига аниқлик киритди кексалардан бири.

Жамол полвон бошини даст кўтарди. Кўзлари жиққа ёш. Лаблари ҳамон қалтирар, ажиндор юзларининг ҳар қатида ғайри шуурий ҳаракат акс этарди.

— Доғингда куйиб, адо бўлди онанг бояқиш... Қамалган йилинг ёстиқдан бош кўтаролмай қолганди... Боламини кўролмай кетаманми, деб қон йиғлади тоза. Узоғ йили қазо қилди...

Она ўлими Камоллиддин учун оғир зарба бўлиб тушди. Вужуди бўшади. Томоғини нимадир қаттиқ бўғиб келар, ўз атрофдагиларнинг ғовур-ғувурини эшитмас, кўз олди қоронғилашиб борарди.

— Катта неварам Москопда — ўқишда, — Жамол полвоннинг овози олис-олисдан қулоғига чалинаётгандек туйилди. — Онангнинг йилини ўтказибоқ келиним икки бола-сини олиб отасиникига кетиб қолган... Йўқ, кўнглингга бад фикр келмасин, болам, ўзим майл берганман. Ўлсам ўламанки, сиззи ёлғиз ташлаб кетмайман, деб худонинг зорини қилди, бояқиш. Олиб кетаман, деб қистади. Тирик бўлсанг, кириб келадиганинг шу ер, деб йўлингни пойлаб, ўламан обло, кетмайман деб туриб олдим. Ўзига майл бердим. Икки норасиданинг ташвиши камлик қилгандай, манинг дардисарлигим ортиқча бўларди-да, унга. Бот-бот келиб, ҳолимдан хабар олиб туради. Шунисигаям шукур. Ҳар келганда юм-юм йиғлашини кўриб, жигар-бағрим хун бўлади. Хайрият, тирик қайтдинг. Эрта-индин олдига борсанг, дабдурустдан юраги ёрилиб кетмасин-да, ишқилиб. Кўчириб кел, болам. Невараларимни соғиниб, шунча қон йиғлаганларим етар.

Камоллиддин ҳамон эс-ҳушини йиғиб ололмай гарангсир, ўпкаси тўлиб, додлаб юборишдан ўзини аранг тутиб ўтирарди.

Жамол полвон самовар қўйишга уннаб кетди. Ғизиллаб қаёққадир ғойиб бўлган Фармон чол тандирдан янги узилган бир даста нон кўтариб кирди. Камоллиддин ҳадеганда ўзига келолмас, отаси ва бошқаларнинг дам-бадам ёнига чўк тушиб, насиҳат қилишлари ҳам кўнглини юмшата олмасди.

Ўртага дастурхон ёзилиб, хушбўй, пўрсилдоқ нонлар, тақсимчаларда қанд-қурс, ҳўл мевалар қўйилди. Катта гулдор чойнақда чой янгилаб келинди. Аммо иштаҳаси ғип бўғилган Камоллиддиннинг томоғидан ҳеч нарса ўтмасди. Юрагида муҳрланиб қолган ноҳуш кунлар эсига тушиб уни қийнар эди. Кимсан, каттакон заводнинг директори эди. Ҳукумат топшириқлари вақтида бажарилар, ишчилар мамнун, завод ҳаёти бир зайлда бораётган эди. Бироқ биргина кун, тўғрироғи биргина оқшом ана шу сокин ҳаётни чайқатиб юборди...

Ўшанда Камоллиддин кабинетига инженер-техник ходимлар, цех бошлиқларини йиғиб, кенгаш ўтказарди. Хона ичи папирос тутунига тўлиб кетган, тортишув ниҳоятда қизғин эди. Ўртага ташланган масала жиддий, долзарб, бир-икки соат ичи ҳал бўлмайдиган кўринарди. Нимагадир кейинги пайтларда судралиш юз бера бошлади. Мижоз ташкилотлардан телеграмма устига телеграмма ёғиларди. Қани, кечаги авж, кечаги шиддат?! Шу савол ҳамманинг бошини қотирар эди-ю, аниқроқ бир нима дейишолмасди. Камоллиддин эса, бу мушкул вазиятдан қандай қилиб қутулиш йўлларини қидиришдан чарчамасди.

Сўзга чиқувчиларнинг фикри ҳар хил. Бири ундай дейди, бири бундай. Биров у ёққа тортса, биров бу ёққа тартади. Худди Криловнинг «Чўртанбалик, қисқичбақа ва оққуш ҳақида»ги масалига ўхшаб кетарди.

Завод ишлаб чиқарган маҳсулотга талаб чакана эмасди. Япония ва Франция сингари мамлакатларни пахта толаси билан таъминлаб, шуҳрат қозонган коллектив ишида бирданига юзга келган сусткашликни кечириб бўлмасди. Бунинг устига пахта тойлари юкланишини кутиб, қаторлашиб турган вагонлар учун эрта-индин дакки эшитишлари,

жарима тўлашлари аниқ. Аҳвол шу йўсинда давом этаверса, оқибат ўпирилишга олиб келмаслигига ҳам ҳеч ким кафилик беролмасди.

Камолиддин шулар ҳақида куйиб-пишиб гапирди.

— Лекин бу гаплар ҳеч кимни чўчитмаслиги, ҳафсаласини пир қилмаслиги керак, — дерди у. — Ҳар ким ўз ишига пишиқ бўлсин. Теварагида нималар юз беришидан бохабар турсин. Кимлардир заводимизнинг мавқеига зарар етишидан манфаатдорга ўхшайди. Лекин ниқоб эртами-индин йиртилади. Ишни бўшатириш эса, ана шундай қора ниятли кимсаларга ён босиш билан баробардир. Буни унутмаслигимиз керак. Энг муҳими тартиб-интизом бўлсин, ўртоқлар!

Камолиддин гапирарди-ю, бу — коллектив олдидаги сўнги нутқи эканлигини ҳали билмас, қисматида қандай нохушликлар содир бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди. У сўзини тугаллаганича йўқ эди, бир вақт шиддат билан эшик очилиб, останада котибаси пайдо бўлди. Унинг рангида ранг қолмаган, лаби-лабига тегмай қалтирарди.

— Ашағда... ашағда, — дерди нукул. Лекин гапининг маънисига тушуниб бўлмасди. — Тез... ашаққа бораркансиз...

— Уша ёғингиз қаёқ? Ҳовлиқмай гапирсангиз-чи!

— Фалокат, Камолиддин Жамолович, — деди котиба овози титраб, — Ўт кетипти... Станцияда... Пахтага ўт кетипти!

Ҳамма ўрнидан турди. Камолиддин беихтиёр:

— Машина чақиринг! — деди.

— Эшик олдида... Кутиб турипти...

— Станцияга! — ҳайқирди Камолиддин икки-уч одам билан машинасига ўтирар экан. Машина ўқдай учиб боргани билан фойдаси йўқ, бўлар иш бўлган эди. Ўт учирини командаси ёнғинга барҳам бериб улгурган, станцияни ўраб олган милиция ходимлари оломонни нари-бери суриб, тартибга чақирарди. Атрофни қоронғилик қуршаганига қарамай, ғира-шира чироқлар ёруғида қоп-қора куйиндилардан ҳамон тутун буруқсаётгани яққол кўзга ташланар, сепилган сув буғига аралашиб кўкка ўрларди. Ҳамма ёқда куйинди ҳиди кезиб, кўзларни ачиштирарди...

Камолиддинни таниган милиция ходимлари уни ёнғин чиққан жойга ўтказиб юборишди. У темир излардан сакраб-сакраб увадалар тутаётган эшиксиз, деворсиз вагон ёнига яқинроқ келди-да, донг қотиб қолди. Шу куни тушдан кейин юкларга рухсат берган уч вагон пахтанинг икки вагони ёниб бўлган, тойлар белига боғланган темир тасмаларгина бетартиб сочилиб ётарди.

...Шу куннинг эртасига айбдорлар устидан тергов бошланди.

Тергов натижаси судга топширилди.

— Гражданин Жамолов! — Камолиддинга мурожаат қилди суд. — Пахта тойларини вагонларга ортиш шахсан сизнинг буйруғингиз билан ижро этилганини бўйнингизга оласизми?

— Ҳа, менинг буйруғим билан... — иккиланмай жавоб берди у.

Завод фаолиятида сусткашликлар содир бўлаётгани маҳсулот ишлаб чиқаришга ҳам салбий таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас эди. Тойлар ўз вақтида тайёр бўлмас, кун ора вагон жўнатишга тўғри келарди. Натижада турли марказдаги тойлар аралашиб кетарди. Уйиб қўйилган икки юз эллик тойдан иборат маркаларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида тўпи билан уч кунгача навбат кутиб туриши, шундан кейингина вагонларга юкланиши талаб қилинарди. Бу усул азалдан синалган, миллиондан бири содир бўладиган тасодифларнинг олдини олишга гаров эди. Камолиддиннинг ўша кунги таваккалчилиги эса, ўз бошига бало бўлиб ёғилди. Энди қилмишига яраша жазо олиши шарт. Бундан қочиб қутулишнинг иложи йўқ.

— Демак, мансабингиздан фойдаланган ҳолда жиноят қилганингизни ҳам тан оласиз, шундайми?

— Тан оламан!

Ҳукм ўқилди.

Камолиддин етти йилга озодликдан маҳрум этилди.

Қўлини орқасига қилиб суддан олиб чиқилаётган маҳал она дод солиб, ўғлининг оёғига йиқилди. «Қисматингиз шерик бўлайин, болам, ўзингиздан олиб кет мани!» дея фарёд кўтарди, ҳушидан озди. Отаси, уч яшар қизчасини кўтарган хотини Камолиддиннинг этагидан тутиб, анча жойгача эргашиб бордилар. Машина ойнасидан қараб узоқлашаётган Камолиддиннинг юрак-бағри эзилди. Кўзёшларига эрк берди. Турмадалигида ҳам ана шу аянчли манзара кўз олдидан кетмади...

Ҳа, тақдирнинг турли зарбалари туфайли оиласининг бошига талай ташвишлар ёғилди. Отаси эзилиб, не аҳволга тушибди, онаси чидолмай дунёдан ўтибди.

Ҳозир худди шуларни эслаб йиғлар эди...

— Иложинг қанча, болам, бардош бер! — дея, изтироб чекаётган ўғлини юпатмоққа уринарди Жамол полвон. — Ўзингни қўлга олу бундан буён болаларинг, ўзингнинг соғлигингни ўйла. Айтгандай, нимага бунчалик жимиб кетдинг? Бизларни нигорон қилмай, тириклигинг, дардга чалиниб қолганингни айтиб, икки энлиқкина хат ёзиб

юборсанг олам гулистони-ку! Аввал хатингнинг кети узилмай турди-ю, бирдан дом-дараксиз бўп кетдинг. Нима вайдан шунақа қилганингга ҳайронман.

— Канда қилмай ёзиб турдим. Кўп ёздим. Биринчи йили пешма-пеш жавоб олиб турдим-у, иккинчи йилига ўтганда жавоб узилди-қолди. Ҳадеганда жавоб бўлаверма-гач, учинчи йилига келиб ёзишни тўхтатганим рост. Шунинг устига ошқозон оғриғи боисидан касалхонага тушиб қолдим...

— Худо шоҳид, болам, ёлғон гапирмайман, сўнги хатинг келиб текканига бугун роппа-роса уч йилу йигирма кун бўлди. Вафотинг хусусидаги биттаю битта тилигром демасанг...

— Телеграмма? Ким ёздийкин уни? Нафсиламрига, бир эмас, икки карра ўлиб-тирилганим рост. Меъда касали дарди бедаво экан. Енгиб қўйди. Икки йил бадалида касалхонадан-касалхонага ташишди. Икки марта операция қилишди. Гоҳ худ, гоҳ бехуд эдим. Ичак йўлимни яра тўсиб қўйиб, еганим ичимга ўтмайдиган бўлиб қолган эди. Чалажон бўлиб, ёстиқдан бош кўтаролмай ётганим-ётган эди. Ҳа, адоий тамомман деб ўзимдан умидимни узиб қўйгандим ўшанда. Докторлар ҳам, бунинг одам бўлишдан бўлмаслиги аниқроқ, деб юришган экан. Ошқозонимнинг тенг ярми кесиб ташланган...

— Болагинам, ёлғиз бошингда шунчалик кўргуликлар бормиди, а? — деди Жамол полвон ўғлини қайта бағрига олиб. — Хайрият, суягинг бутун қайтибсан. Шунисига минг шукр, эт бўлса топилар... Илоё бошинг тошдан бўлсин. Бундан кейинги умринг фойдага қолгани рост бўлсин. Қара-я, асли айбдор Бозорали бўлиб чиқади, деб ким ўйлаганди? Қилғиликни қилиб қўйиб, нафасини чиқармай юрган экан-да, муғамбир. Уни деб сан жабрини тортибсан-да. Ҳақ жойига қарор топиб, ўзи қазиган чоҳга ўзи қулабди-да, қитмир!

Орага Фармон чол суқилди:

— Бунақа гапни айтиш сизга жоизмас, полвон ака. «Ўзи қазиган чоҳга ўзи қулади» деганингиз нимаси? Унгаям осон тутманг-да. Бола-чақаси тирик етим бўлиб, чирқиллаб қолди-ку!

— Ҳа, Бозорали ака мард одам экан, — чолни қувватлади Камолиддин ҳам, — бунақа вазиятда жиноятни бўйнига олиш — бошни кундага қўйиш билан баробар. Касалхонада ётган маҳалим бошини эгиб ёнимга кириб келди. «Худо шоҳид, олдингда гуноҳкорман. Манинг ўрнимга сан қамалиб, шундай ҳолга тушиб қолибсан, ўғлим. Эсон-омон тузалиб, озодликка чиқ тезроқ. Мандай адашган ожиз банданинг бир қошиқ қонидан кеч», деб оху фиғон кўтарди. Шунча юпатишга уринаман, шунча таскин берман, юпанса қошки... Турмадан озод бўлишга бўлдим-у, унга раҳмим келиб, юрагим ачишади. Ҳали-ҳали эсласам, виждоним қийналади. Унинг ўрнига ўзим қамоқ муддатини ўтайверсам, бўлмасмиди, деб афсусланаман.

— Бу дунёда ҳар ким пешонасида ёзилганини кўради, болам, ичингни еяверма ҳадеб. Раҳм қилганингинан... У сенга раҳм қилганмиди бошида? Ҳар ким бу дунёда экканини ўради. Ҳа, айтгандай, жон болам, эртадан анови тилигром берганини қидириб юрма, хархашаям кўтарма. Қилмишига яраша худонинг атагани бордир. Орага совуқчилик тушгандан ёмони йўқ. Ақлминан иш тут. Энг муҳими, танинг омон бўлсини дуойи жонингни қилиб юрай...

Шу гапдан кейин орага андак сукунат чўқди. Хонада пашша учса эшитилгудай.

— Отангизнинг гапида жон бор, ўғлим, — жимликни бузди Фармон чол, — Утган ўтди-кетди, қолгандан гапир, деганлар. Уша кунларни сизга ортиқ кўргилик қилмасин!

— Тўғри, — қўшилди Камолиддин яна. — Эртанги кунга умид боғлаган олдинда яшайди. Гуноҳкормидим, йўқми, ҳарқалай, тавбамга таяниб келдим. Илгаригидан ҳам яхшироқ ишлайман.

— Ажаб қиласиз, ўғлим, ажаб қиласиз!

— Ўзингиз ҳали ҳам боғбонмисиз? Ё пенсияга чиқиб, уйда ўтирибсизми?

— Бо, ўғлим-а, уйда роҳат қилиб ўтирадиган замонми ҳозир. Бир кун қўлим бўш қолса, юрагим торс ёрилиб кетгудай бўлади-ю... Зовутдаман. Уша ўзингиз бунёд қилиб берган иссиқхона боғида боғбонман.

— Заводда нима гап? — сўради Камолиддин.

— Зовутда ишлар бир нави... Борсангиз кўрасиз. Плонлар ёмонмас, ҳайтовур. Қўчма Қизил Байроқ олганмиз. Юк кўтарган юзага чиқар дегандай, Ҳисомалининг ҳам авжи ванг. Анча кўзга кўриниб, тилга тушиб қолган. Яқинда орденли бўлди. Мактаб-бингизни кўрганмасми, ҳаммаси устоз туфайли, деб гапириб қўяди. Айтганча, ўзингизга бир девор бўлиб кўчиб келган. Кирсангиз кўрасиз, ҳовлимисан ҳовли қип юборган.

— Ҳайронман, — деди Камолиддин, Фармон чол кўрсатган томонга кўз ташлаб. — Бизнинг ҳовлимиз унинг маҳрига тушганмиди? Нимага уники бўларкан? Нима бўляпти ўзи?

Фармон чол Жамол полвонга қаради. Кейин вазмин оҳангда тушунтирди.

— Дунёнинг ишлари шунақа, ўғлим, биров бунёд қиларкан, биров ҳузурига тенг шерик...

Камолиддин гапнинг асл маъносига ета бошлади. Сўнг бирдан борлиғи қақшаб кетди. «Ҳали шунақами ишлар? — деб ўйлади қизишиб. — Сулаймон ўлиб, девлар

қутилган экан-да. Директорлик ўрним камлик қилгандай, ҳовли-жойимга ҳам тажовуз қилибди-да!»

Камолиддин кексалардан узр сўраб, ўрнидан турди. Унинг важоҳатидан ниманидир сезган отаси ҳоврини босишга уринди.

— Шайтонга ҳай бер, болам, — деди кителининг баридан тортиб. — Бўлар иш бўлган. Ҳаммаси фурсатиминан жой-жойига тушгунча чанг чиқармай тур. Жаҳл устида яна қовун тушириб юрма, болам...

— Отангиз, ҳақ, ўғлим, ҳар нарсанинг вақти-соати бор, — Жамол полвонга ён босди Фармон чол ҳам. — Дафъатан чиқиб, дағдаға кўтаришингиз жоизмас. Ҳозир уйини меҳмон босган. Тўй маслаҳати кетяпти, наздимда. Зиёфат катта. Ҳисомали ўғлини уйлантириш тараддудиди. Ҳа, қўйинг, шунақа пайтда, дўст-душман олдида нуфузингизни пастга урмаганингиз маъқул.

— Ҳисомалини айбситиш ҳам бир томондан ноўрин, — гап суқди отаси яна. — Мендан нолисанг бўлак гап. Сан йўқсан ёнимда, келиним, невараларим олисда, сўққа бошминан саройдай ҳовлида нимаям қиламан, кунимга ярайдиганим бўлмаса, дедимда, ижрокўм ўртада тургандан кейин оёқ тирашни эп кўрмадим. Вақтинча деб унинг номига хатлаб кетишди. Хатлашса хатлай қолишсин, ўзгамас — бегонамас, ўз шогирдинг эди-ку, деб ўйладим. Уртадан девор олиб, ўзимга алоҳида жой ажратиб беришди. Шунисиғаям шуқр қилдим. Кўчага ҳайдаворишса нима қила олардим?..

— Шуниси етмаган эди. Ҳайдаб кўришсинам эди!

— Унақа дема, болам, биттаю битта жонимга кўпни нима қилардим, ози етади деб ўйлагандим. Хайрият, шулар ёнимда экан, хотини Сожидахон аҳён-аҳёнда иссиқ-совуғимдан, кир-чиримдан хабар олиб турди, бояқиш. Қўй, мани десанг, ҳақ ерида қарор топгунча индама. Инсофга келишса, эрта-индин бўшатиб беришар. Бошида тўйи бор бандани қисталанг қилишимиз инсофдан бўладими? Ҳа, бундан буён барчага баробар муроса-мадора йўлиминан иш тутгин. Муомилали бўл, ҳа, шунақа қил, жон болам!

Камолиддиннинг кайфияти шу кун кечгача бузилиб юрди. Уйлаб ўйига етолмас, мудҳиш ғусса чангалидан қутулолмасди.

II

Дарҳақиқат, Ҳисомалининг уйида меҳмон бор эди. Дастурхон тўкин бўлди. Уртага суюқ-қуюқ тортилди. Меҳмонлар еб-ичиб ўтириб, маслаҳатни ўрнига қўйдилар.

Кеч кирди. Ярим европача қурилган, девор ва пештоқларига нақшлар берилиб, кўрки ниҳоятда очилиб кетган уй ичида чироқ ёнди. Иккала катта деразалар ойнасидан ёғилиб турган қуюқ нур ҳовли саҳнини ёритди.

Қорачадан келган, манглайи кенг, ингичка мўйлабли қалин лабларида маъноли табассум барқ уриб турган хушрўй йигитчанинг кўзларида нимадандир мамнунлик акс этарди. Бошида марғилонча дўппи, тундек қора сочлари қулоқлари устигача босиб тушган, эғнига кулранг костюм, оёғига энгилгина шиппак кийган ёш йигитча — Козимжон айвонда ўтирса-да, ичкарида бўлаётган суҳбатга диққат билан қулоқ соларди. Унинг номи ичкарида ҳам қайта-қайта такрорланиб турар, буни эшитган сари ширинлик еган гўдакдай тамшанар, қўлларини бир-бирига ишқаб қўярди...

Шу чоғ отасининг овози уни ўрнидан сапчиб туришга мажбур этди.

— Қани, атаганинги келтир-чи, ўғлим!

Онаси айвон тахмонидаги кўрпалар устидан каттагина тугун олиб шошиб боғичини ечди. Козимжонга бир нечта тўн узатди. Меҳмонларга бир сидра тўн, дўппи кийгизи-либ, белларига қийиқча боғланди.

— Қуллуқ бўлсин, саруполар муборак! — деган хитоблар такрорланди. Меҳмонлар бирин-кетин ташқарига йўл олдилар. Козимжон одоб билан қўл қовуштириб, бир четда турарди.

— Балли-балли... Куёвлик муборак! — деб ўтишарди улар.

Худди шу маҳал кўчанинг нариги бетидаги кимса ўзини дарвоза панасига олди. Бу — Камолиддиннинг қўшниси Ашурали эди.

Меҳмонларнинг аксари тарқалиши билан орқада одимини секинлатиб қолган бири унинг ёнига чопиб борди. Уша дарвоза панасида гангур-гангур овоз эшитила бошлади. Орадан ярим соатча муддат ўтди. Яна кимдир дарвоза қоқди. Козимжон экан.

— Бизникига чиқаркансиз, отам йўқлаяптилар, — деди у ерга боққанча.

— Ҳозир... ўзим ҳам отланиб тургандим... — дўриллаб жавоб қилди бўлажак қайнота.

Ҳисомали кенгу мўл хонанинг қоқ ўртасидаги узун хонтахта ёнига ёзилган қалин кўрпача-узра оёқларини узатиб юборганча ўтирар, чоғроқ электр елпаррагини қўлида тутиб, терлаган баданларини совутарди. Эғнида энги калта, олди очиқ оқ кўйлак, сидирга матодан чолвор. Унда-мунда оқи ялтираб турган қалин сочларини силлиқ тараган, юзлари донга тўйган хўроз тожисидай қип-қизил. Оғзидан арақ ҳиди анқирди.

— Келсинлар, акахонимиз, келсинлар! — оғзи қулоғида пешвоз туриб қутиб олди у қўшнисини остонада кўрибоқ. — Қудалашаётганимиз рост бўлсин энди. Келинг, бир

кучоқлаб қўяй. Оббо сиз-эй... Мана, акахон, тўй тараддудиниям жўнаштивордик. Мас-лаҳат дуруст бўлди. Янаги ойнинг сўнги ҳафталарини мўлжал қиляпмиз. Розимисиз?

Ашурали энсаси қотгандай бурнини жийириб, диванга чўкди-да, катта-катта қўлларини тиззасига шап этиб уриб қўйди. Яна ўрнидан турди.

— Манга қара, ука, — деди у Ҳисомалининг устига яқин келиб. — Тўй-пўйингни қўятур. Бу ёқда янги гап чиқиб қолди. Суюнчи бер. Камол ўлмаган экан-ку? Ўз оёғиминан юриб келди уйига.

Ҳисомалининг кайфи учиб кетди. Лаблари қийшайди.

— Йў-ғэ!.. Нима деяпсиз, акахон, гапингизга тушунолмай қолдим-ку!

— Нимасига тушунмайсан? Камол оқланиб, турмадан чиқиб келди. Уз кўзимминан кўрдим. — Икки муштумини икки кўзи устига қўйди, — мана шу кўзларимминан!

Ҳисомали оғзини ярим очганча, ўтирган ерида қимир этолмай қолди.

— Уйим кўйдими энди? — деди ҳазин овозда, ранги қув ўчиб, — Кечадан бери чап кўзим тинмай учаётганди-я... Ё ҳазилингизми бу, акахон!

— Ҳазил-а... Ҳазилга бало борми?..

— Гўрсўхтанинг ранг-рўйи қанақа?

— Балонинг ўқидай. Сал озганини айтмасанг... Аввал дарвозангни қоқди. Бирон уруғ-аймоғингдир, деб қўнғироқни босишга маслаҳат бердим. Овозимни эшитибоқ қаради. Уша! Кўрдиму оёқ-қўлим бўшашиб кетди. Узимни қандай ичкарига олганимни билмайман.

Ҳисомали қаттиқ оғриқ тургандай, бошини ушлаб қолди. Қулоғи зинғиллади. Кўзларини чирт юмди. Ашурали ҳамон гапирар, аммо у англамасди.

— Бас қилинг! — бақириб юборди бирдан. — Қанақа машмашани писанда қиляпсиз?

Ашурали унинг кўзларига тик боқди.

— Мунча бақирасан? Юрагинг ёрилиб кетдими дейман? Намунча элбурутдан ўзингга гўр қазимасанг? Тўхта, шунчалик тез таслим бўладиган гўсхури бозорга кетган. Бўш келмаймиз. Тирик қайтса қайтибди-да, осмон қўлида бўлса ташлаб юборсин.

Ҳисомали унга ҳайрат билан тикилди.

— Нима деяпсиз? Бундан тўрт йил аввалги воқеа эсингиздан чиқдими? Икки вагон пахтанинг ёниб кетганини бўйнига қўйиб қаматган ким эди асли?

— Жинни бўпсан, аҳмоқ! Хўш, ким экан уни қаматган? Манми ё санми? Сағал ўйлаброқ гапир, уқдингми? Уни қаматган одам қамоқда ўтирипти.

— Бозоралини айтяпсизми?

— Ҳа-да! Камолнинг ўзидаям айб бўлган. Бекорга қамамайдилар-ку? Ушанинг буйруғиминан бажарилган барча иш. Сен, ука, оғзим бор деб ҳар нарсани валдирайверма! Орамиз бузилиб қолса-чи, вей, ўзингга чатоқ, уқдингми? Лойингга маниям қўшиб қормоқчимисан? Адашасан? Тўхмат учун алоҳида модда бор-а!

— Модда бормиш яна...

— Ҳа, ишонмайсанми?

Бодомқовоқ, юзи юмалоқ, сочлари оқара бошлаган, овози эса йўғон, катта-катта курак тишлари сигарета чекаверганидан сап-сарғайиб кетган, баланд бўйли Ашурали Ҳисомалининг кўзига ҳам девбашара кўринарди. Ойна орқали тушган чироқ нури ташқарини сутдек ёритар, шабада юриб, аста чайқалаётган дарахтларнинг олачалпоқ соялари ерда тебранарди. Осмоннинг у ер-бу ерида яккам-дуккам юлдузлар жавдирар, ой ҳаволаниб қолган эди.

— Модда... — баихтиёр такрорлади Ҳисомали ташқаридан кўзини узмай дераза олдида тураркан. — Ё тавба, тўхмат учун модда... Ушандаги ишларнинг соққасини тенг арра қилганимиз ҳам тўхматми?

— Ман соққа ўйнаш ёшидан ўтиб қолганман, акаси ўргилсин, ўйлаброқ гапир!

Ҳисомали унинг таҳдидига яна тушунмади.

— Ман унақа соққани айтаётганим йўқ, ўзингизни гўлликка солманг, акахон, қури-фини... ақчасини!

— Ий-е, ақчаям берганмидингиз ҳали? — Ашурали қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, лекин кулгиси ясама, ниҳоятда қалбаки чиққанини ўзи ҳам сизди. — Бундан бўлак даъволарингиз ҳам борми? Айтиб қолинг, акаси ўргилгур! Гувоҳларингиз ҳам бордир? Бўлмаса, бурнингиз қонаб қолади, шунини унутманг! Ён қўшни — жон қўшнимиз-а... Қўшничилик ёки эски қадрдонлигимиз ҳурмати бир-биримизга уч-тўрт гўланинг баҳридан ўтган бўлсак ўтгандирми? Бунинг нимаси ёмон? Шунгаям қозилашиш шартми? — Мани кечиринг, шунчаки оғзимдан чиқиб кетди. Эрта-индин, насиб қилса, қудалашимизниям унутибман. Қўйинг, бу гапларни тўхтатайлик. Ундан кўра сарупо-суруқларнинг ғамини есак-чи...

— Ана, энди ўзингга келдинг, ука, қош қўяман деб кўз чиқаришинг бор-да, баъзида. Камол отлиққа келганда... Унинг эсон-омон қайтганига хурсанд бўлмоқ керак. Ҳарқалай, устоз — отангдан улуг, бир вақтлар қўлингдан етаклаб келиб, йўл-йўриқ кўрсатган ҳам устоз қатори. Буни унутма. Ҳа, ана шундай одамнинг шаънига гўрсўхта-ликни раво кўриш иккаламизгаям ножоиз, уқдингми?

Ҳисомали бўлажак қудасининг шайтонлигини илгаридан биларди. Камолиддинга нисбатан тилеғламаликка ўтишни тавсия қилаётгани ҳам бежиз эмас. Бир балони бошлайди яна. Майли, нима бўлса ҳам ҳозир унинг айтганига кириб туриш керак. Бошқа илож йўқ.

Сўнги пайтлар шундоқ ҳам унинг кўнгли нотинч. Кимлардир зимдан кузатиб юргандай. Данғиллама ҳовли-жойи, тагида машинаси, жамғарган бойлигига ҳам бировлар кўз олайтираётгандай. Заводда ишчи ишчи билан гаплашиб турганига назари тушса ҳам менинг ҳақимда эмасмикин, деб чўчинқирайди, андак шубҳага тушади.

Комсомолларнинг қайси бир йиғинида Қурбонали деган ёш ишчи директорнинг номини қайта-қайта тилга олиб, пўстагини қоқишга ҳад қилибди. Аллақанча камчиликларни очиб ташлаганмиш. Хушомадгўйлик, лаганбардорлик авж олаётган эмиш заводда.

Ҳақиқатан ҳам заводда ғивир-ғивир нималардир бўлаётган эди. Биров-бировдан гумонсираш, олайibroқ қараш... Бу хил вазият бирон каттароқ текшир-текширгга йўл очиб бермаса гўрғайди, дея ташвишга тушарди Ҳисомали.

Ашурали худди шулар ҳақида гапириб берди. Бўлажак қуда бу гаплардан ўзича хулоса чиқарган бўлса ҳам, сир бой бермасликка уриниб, уни силтаб ташлади:

— Узинг ҳам чумчуқ пир этса, юрагинг шир этадиган серҳадик бўп қолибсан, ука. Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди. Сен нимага қалтирайсан? Камолнинг турмадан ёзган хатларини вақтида гумдон қилиб улгурганмидинг? Эски адреси бўйича санинг кўлинга тушганларини айтяпман?

«Бунисидан ҳам хабари бор экан», деб ўйлади Ҳисомали. Шунинг учун тўғриси айтишни маъқул кўрди.

— Аввалги келганларини отасига етказиб турганман. Кейингиларини йўқ қилганман. Сўнги икки йилда паққос ёзмади-ку. Уша ўлдига чиқарилиб ёзилган телеграммани назарга олмаганда. Икки марта операция бўлганидан хабарим бор. Хати узилганини кўриб, ўлганигаям чиппа-чин ишонгандим-да. Телеграммани асли қаёқданам...

— Оғзингни юм! Бу тўғрида бировга гуллаб қўйсанг, соғ қолмайсан, билиб қўй!

— Эртадан ҳовлимни бўшатиб бер, деб, шовқин кўтарса-я. Анови битаётган уйга кўчгим йўқ-да, акахон. Шу жойга ўрганиб қолгандик.

— Ғам ема, кўчсанг-кўчиб турарсан домга. Кейин яхши ҳовлили жой қуриб беришга ўзим бош-қош бўламан. Ҳозиргисидан ўн ҳисса яхшироқ. Аммо бунинг ўзи бўлмайди, акаси ўргилсин. Сен ўлгудай қизганчиқсан. Иккита одам чақириб, олдига бир чойнак чой қўйишни билмайсан. Сан учун нуқул ман жон куйдириб ётаман. Эртаги меҳмондорчилик ҳам санинг директорликда қолиш-қолмаслигини бир ёқлик қилиб беради, уқдингми? Демак, харажатнинг ярмини сан кўтаришингга тўғри келади. Кўпмас, озмас, ўн ғўладан юмалатсак, олам гулистон!

Ҳисомали чўчиб тушди, чунки Ашурали ундан ўн минг сўм талаб қилмоқда эди.

— Ҳа, намуноча томиринг тортишмаса? Ун ғўла юмалатсанг асақанг кетадими? Ҳадеб саржинлаб қўявергандан наф йўқ, акаси ўргилсин, ахён-ахёнда тафтига исиниб туришинг роҳатига не етсин. Шундай қил, камиб қолмайсан, уқдингми?

Чиндан ҳам Ҳисомали хасисликда тенгсиз эди. Олишга уста эди-ю, беришда боши айланарди. Ҳозир ҳам юз сўм эмас, минг сўм эмас, бирданига ўн минг сўм сарфлашини тасаввур қилиб, ақлидан озиб қолай деди.

— Инсоф қилинг-да, акахон, тўймас, маъракамас, меҳмон кутишга шунчами?

Ашурали мийиғида кулди.

— Ётиғиминан тушунтиролмадим шекилли, санга, — изоҳ беришга ўтди у. — Ҳаётинг қил устида турганини фаҳмлаяпсанми? Камол деганинг билан ҳазиллашиб бўлмайди. Қамалиш сабаблари очилиб қолса борми, мандан олдин сан тамомсан! Директорликни тортиб олиш пайига тушади. Шунини тушунасанми йўқми, овсар? Иккала-миз баробар қия бўлиб кетишимиз мумкин! Ҳа, намуноча бақраясан? Ун ғўлага белинг қайишяптими? — қаттиқ кулиб юборди у. — Хўш, ўшанинг ярмига розимисан?

Ҳисомали унинг тилига тушуниб қолган эди. Ашуралининг иборасича бир сўм — урвоқ, юз сўм — саржин, минг сўм — ғўла, юз минг сўм — хари, бир миллион — ўрмон.

— Беш юздан камлик қиладими? — савдолашиб кўрди ҳамтовоғи.

— Майдалама, акаси ўргилсин, майдалама. Зиқналигингминан иш битиролмайсан. Супраси қуриб, бир чимдим урвоғи қолмаган қилиб кўрсатма ўзингни. Сани билмасам бошқа гап. Бир оймас, ярим оймас, ўтган ҳафта ичи юмалатган етти харини арралаганмиз. Ушани шамоллат андак. Меҳмонни меҳмондай кутиб олиш керак, акаси ўргилсин.

— Иложим қанча, розиман!

— Балли, азамат, биласанки, бунақа меҳмонларнинг иштаҳаси баланд бўлади. Еб-ичиришминан қутулолмайсан. Ҳар биттасининг елкасига чопон илмасанг, киссасига унча-мунча солиб қўймасанг — яна чатоқ. Узинг айтгандақ, меҳмон устига меҳмон кутавериб, супрамнинг таги кўриниброқ қолган. Бўлмаса, санга юк ортмасдим...

— Мангаям тушунинг-да, бошимда тўй ташвиши бор, ахир!..

— Бе, тўйингга ботмон кетармиди, ваҳмангни қўйсанг-чи. Биттаю битта ўғлинг, бор

бисотингни сарфласанг ҳам арзийди унга. Кел, беш ғўлани чўз. Тўйингдан ташвиш қилаверма, кимнинг кўп — санга юмуши тушадиганларинг. Қўллаб юборишади. Яқингача бурнингни тортиб, қуридим бўлиб юрганг эсингдан чиқмасин. Ҳозир санга тенг-лашадиган бадавлат йўқ бу яқин-атрофда. Қанда қилмай хорижий мамлакатларга сафар қиласан, у баҳона, бу баҳона командировкаларинг чиқиб турибди. Борган ерингдан қуруқ қайтаётганинг йўқ. Нодир моллар, камёб зеб-зийнатлар... жамадонингни оғирлигидан бир елканг тушиб кетай дейди нуқул. Майли, қандингни ур, яшагандан кейин шунақа яшаганга не етсин!

Ҳисомали кўрқиб кетди. «Вой, искович-эй, — ўйлади дами ичига тушиб. — Ҳаммасини билиб юраркан-да. Сожида Ҳожарбекага оғзидан гуллаб юрармикин ё? Хотин кишига сир билдиришнинг оқибати шу-да».

— Пулим сейфда, эртага берсам майлими? — ичидан зил кетиб кўнди у. — Идорада.

— Майли... Камолиддин масаласига келсак, қутулиб чиққанини эрталаб эшитган бўлайлик-да, сан битта жонлик, ман битти жонлик етаклаб кирайлик. Эсон-омон кўришганимизга жонлик сўйиб, қон чиқарайлик. Меҳри ийийди, ғубори кўтарилади.

III

Ота-бола ёлғиз қолишди. Жамол полвон ўғлига заводда содир бўлган воқеаларни айтиб ўтираркан, беҳоллик Камолиддинга ўз таъсирини кўрсата бошлади, боши айланиб, кўзлари тинди.

Буни кўриб:

— Ётайлик, — деди отаси, — йўл юриб чарчагансан, болам.

— Мен ҳовлида, супачада тунасам-чи?

— Йўқ, болам, ҳозирги ҳавога ишониб бўлмайди. Кундузлари иссиқ бўлганминан кечалари салқин. Касалдан янги турган одамсан, шамоллаб-нетиб юрмагин.

Жамол полвоннинг ҳужрасидан ташқари яна бир даҳлизли хона бўлиб, келдикетди учун наридан-бери безатиб қўйилган эди. Биронта каравот йўқ эди, ерга ёнма-ён жой солдилар.

Чироқ ўчди. Яккаю ёлғиз майда кўзли чоғроқ дераза орқали тушган ой нури хона-ни аранг ёритарди.

Камолиддиннинг кўзларига ҳадеганда уйқу келавермади. Урин баданига қаттиқ ботаётгандай дам у ёнига, дам бу ёнига тез-тез ағдарилар, ҳар сафар кўзини чирт юмиб, миясида ўрмалаётган фикрларини ўзидан қувиш, иложи борича ўйламасликка ҳаракат қилардию, бўлмасди.

Хаёлининг жинкўчалари кўп эди: уч-кети кўринмас олис-олисликлар сари бошлар, тентиратарди.

Бўлмади, ўрнидан туриб ўтирди. Отанинг кўзи илинган чоғи. Ким билади, балки у ҳам шунча ой, шунча йил ўғил ҳасратига чеккан изтироблари, мудҳиш кунларини кўз олдига келтириб, ўйга толиб ётгандир. Ҳарқалай, кўзи юмиқ. Бир маромда нафас олаётгани эшитилиб турибди. Фақат лаблари пир-пир учиб кўяди, нималарнидир пирираётганга ўхшайди.

Камолиддин шарпа чиқармай ташқарига йўл олди. Бир маъёрда уфуриб турган шабада кўксига урилди. Ҳозиргина ўт бўлиб ёнаётган бадани ором топди. Қўшни ҳовлидан шилдираб оққан сувнинг сас-садоси баралла эшитилади. Уч-тўрт қадамдан кейин кўзи кичкинагина эшикка тушди. Бу — собиқ ҳовлиларига олиб чиқадиган эшикча бўлиб, сал тегиши билан очилиб кетди. Камолиддин хиёл эгилди-ю, уч-тўрт қадам босиб, ўзини шинам боғча этагида кўрди. Теваракка ажиб соғинч билан тикилди.

Бу боғчани отаси Жамол полвоннинг ўзи бунёд этган эди.

Ўттизинчи йиллари пахта заводида четдан ишчи ёллаб ишлатиларди. Улар вақтинчалик қурилган зах, қоронғи, ертўладай бостирмаларда истиқомат қилардилар. Болачақаларидан йироқда, тирикчиликлари амал-тақал, иссиқ овқат пиширишга ҳам шарт-шароит йўқ, зерикиш, диққинафаслик билан кун кечирардилар. Бундай шароитларга кўниқолмаганлар ишни ташлаб кетиб қолишар, аксариятлари яқин-йироқ хўжаликларга ўзларини уришарди. Шунинг учун завод маъмурияти давлатдан ер олиб, уй-жой қуришни истаганларга бўлиб берарди.

Отаси янги жой барпо қилишга энг биринчилар қаторида киришди. Унга теккан ер сувсизликдан торс-торс ёрилиб кетган, баланд-паст тақирликлардан иборат эди. Жамол полвон том баробари тепаликлар, дўнгликларни кўпориб ташлаб, уйилган тупроқни замбилғалтақда бир неча чақирим масофага ташиди. Ер текислади, пойдевор учун ҳандақлар қазиди.

Сменадан чиққан захоти эр-хотин кетмон, замбил кўтаришиб бу ёққа югуришарди. Сутдек ойдинда, баъзан эса фонус ёруғида алламаҳалгача тиним билмасдилар. Чанг-ғуборга беланиб тепа бузар, нафаси бўғзига тиқилиб лой тепкилар, тунда қуйган фиштарни қуритиш учун минора шаклида териб қўйишарди.

Нақ олти йил умрлари шу аллозда ўтди.

Ана шундай азоб-уқубат эвазига уймисан-уйдай, кўрганнинг кўзи куйгудай иморат қуриб олдилар. Ярим танобча ерда егулик-ичгуликка етгулик сабзавот ундирдилар. Аста-секин мева-чевали боғча ҳам барпо қилишди. Кўримсиз, хароба даргоҳда шунақанги маскан кўрк очишига ишониб-ишонмай юрганлар ҳам уларни кўриб, ғайратга миндилар. Натижада бутун бир маҳалла барпо бўлди. Номини ҳам «Янги маҳалла» деб атадилар. Ариқлар қазилди, Айғирсойдан сув етаклаб келинди. Ҳовлиларда эса янги авлод томир ота бошлади. Тўй-томошалар ўтказилди. Ували-жували бўлишди. Бироқ энди бу уйларнинг ҳузурини ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир кишилар кўришини ким ҳам ўйлабди, дейсиз. Ана шу баланд кўтарилган деворлар, денгиздай шовул-лаб турган дов-дарахтларнинг тили бўлса, айтсин, улар кимга ёмонликни раво кўрган эдики, эвазига шундай таққирлашса!

Қамоллидин хаёл билан бўлиб, қаршидаги уйнинг деразаларида чироқ сўнганини сезмай қолди. Ой нури ҳаммаёқни кундуздай ёритиб турар, ҳар бир шох-шабба кўзга яққол ташланарди.

Боғчанинг бир томонидан торгина йўлка чўзилган бўлиб, унга қизил қум сепиб қўйилган, чирмовиқ гуллар деворда чирмашиб турарди. Қамоллидин ана шу йўлқадан юриб бориб, теграси оқ мрамар супа билан қуршалган ҳовузчанинг қаршисидан чиқди. Ҳовузчадаги тип-тиниқ сув юзида ой акси кумуш янглиғ жилоланар, олис осмон қаъридан бесаноқ юлдузлар ҳам ўз аксини ойнада кўраётганга ўхшардилар. Кетмон даста йўғонлигидаги темир қувур сув ичидан бир ярим газча тик чиқиб турар, кундузи фаввора кизматини ўтаса, ҳозир ундан чак-чак сув томиб турар эди. Атроф гулзор. Шохларида тўкилишга келиб қолган атиргуллар шодаси. Жажжи сада янглиғ тарвақайлаган райхонларнинг ҳиди димоққа урилади. Ҳовузчадан сал нарироқда каттагина чорпоя бўлиб, унинг устига яккам-дуккам япроқлар тўкилган. Енгил шабадада эринибгина кўзғалиб, шитир-шитир сас беради.

Боғнинг иккинчи томонида қулоч ёйган йўлакча эса, дарахтлар оралаб, сўри токли ҳовли саҳнига олиб чиқади. Қамоллидин ана шу дарахтлар билан бирга ўсди, улғайди. Улар мевага кирдилар. Қамоллидин балоғатга етди. Оқўрик остида кенг-мўл, баланд супа бўларди. Унинг атрофига ҳар оқшом шакароблаб сув сепилар, супириб-сидирилар, ишдан кейин Жамол полвон билан бирга бошқача файз кириб келарди ҳовлига. Ота эғнидаги жомакорини ечиб, узун чолвор кийиб чиқишини пойлаб, Қамоллидин унинг қўлига куйиш учун обдаста тутиб турарди. Супага дастурхонлар ёзилиб, пўрсилдоқ нонлар, хуштаъм таомлар тортиларди. Шавқ-завқли суҳбат ярим тунга қадар давом этарди. Жамол полвоннинг заводдаги ишлари, замон янгиликлари, турмуши тобора яхшиланиб бораётган ишчилар ҳақидаги ҳикоялари мароқли эди. Қамоллидин ҳам бутун диққатини бериб тинглар, тезроқ ўшалардай бўлишни истар, завод қучоғига бориб, меҳнат завқини барча баробар суришга ўзида иштиёқ сезарди.

Ўша майл, ўша орзу-тилаклар, мафтункор ниятларига бирдан-бир гувоҳ бўлган мана шу дарахтлар, шу ҳовли теварагида барқ урган барча мавжудлик энди унга ётсинари боқиб ўтиладиган, саришта, тунлари эса чароғон уй ичи, ана шу чорхари айвон, ўйинқароқ ёшлиги, уйланиш, тўнғич ўғли туғилиши муносабати билан ўтказилган базмларга шохид бўлган мана шу маскан энди бировларга ватанлик қилаётгани билан келишолмасди. Нега шундай бўлди, нима учун?

Яна шу савол, яна таажжубланиш. Бу хилдаги таажжубланишлар бошига анави мудҳиш савдолар тушган маҳалларни қайта-қайта эсга солар, савол устига савол туғилаверар, кўнгли бир дам таскин тополмасди. Балки бундан кейин ҳам худди шундай таажжублар, савол устига саволлар туғилиши мумкин, лекин у ҳақда ўйлагиси келмасди ҳозир. Тўғриси, эртага нималар юз беришини ҳали билмасди.

...Кўча дарвоза «ғийқ» этиб очилиши билан хаёли бўлинди. Шивир-шивир овоздан кейин икки шарпа кўринди.

— Вой, бу ёққа нимага бошлаб келдингиз? — деди майин бир овоз. — Биров чиқиб қолса-я!

— Кўрқма, келавер, — деди унинг қўлидан етаклаган йигит. — Уйдагилар ухлаб қолган. Кўчада тентирагандан кўра, шу ер дуруст.

Икки ёш ҳовлини четлаб ўтиб, чорпоя томонга — дарахтлар панасига ўтишди. Ойнинг ёғдуси тушган четнинг юзи новотранг тусда товланарди.

— Кел, мана бу ерда ўтирамыз, — деди яна йигит. — Тоза чарчагандирсан?

— Чарчаш ҳам гапми?... — ярим овозда жавоб қилди қиз. — Қозон-товоқ ювиб, у ёқ-бу ёқни саришталағунимча алламаҳал бўп қолди...

Йигит унинг белидан тутиб, чорпояга ўтиришга кўмаклашди. Қиз унинг қўлини кафллари орасига олди.

— Кўп кутдириб қўйдимми? Хафа бўлдингизми?

— Дарвозанг тагида пойлоқчилик қилишга ўрганиб қолдим-ку, жоним. Доим ноз-фироқ билан чиқасан уйингдан. Ҳали қараб тур, саниям чунон кутдирайки...

Қиз қиқирлади.

— Вой, садқайи қайлиқ кетинг, ҳали шунақа ниятларим бор денг?

— Ҳазил, — йигит ҳам кулди.

— Хафа бўлманг-да, менга қолса кутдириш ҳавасми? Биласиз-ку, ишим чала ётса, онамдан балога қоламан.

Шу пайт йигит бўйини чўзиб, унинг ёноғидан ўпди.

— Шўхлик қилсангиз кетиб қоламан. — Йигитнинг кўксидан аста итарди қиз. — Ундан кўра маслаҳат беринг, нима қилай? Онам тўй бўлишини хоҳламаяптилар, Отам билан айтишиб, тоза қиёмат кўтардилар.

— Нимага?

— Отам қанақадир ваҳимали гап топиб келган кўринадилар.

— Тўй борасида бир битимга келинган-ку.

Қиз қўл силтади.

У бели бурма, оч-сарик кўйлақда. Жингалак сочлари қулоқларини қоплаб турар, бодом қовоқлари остида порлаган кўзларида эҳтирос ўти чақнарди.

«Малика-ку, — уни таниб қолди Камолиддин. — Ашуралининг ўғай қизи. Йигит ким экан? Э-ҳа, Козимжон. Бўйи бинойидай чўзилиб қолибди. Кечагина томма-том ирғиш-лаб юрган бола-я!»

— Намунча онанг фикрини ўзгартираверади? — Йигитчанинг гапи яна Камолиддиннинг диққатини тортди. — Бирон важи борлигини билмадингми?

Қиз кифт қоқди:

— Айтдим-ку, билмайман деб. Ҳа, айтгандай, эшитдингизми, Камолиддин ака кептилар, Бахтиёрнинг отаси.

Козимжон бир сакраб, қизнинг ёнига чиқиб ўтириб олди.

— Йўғ-э... Уни ўлиб кетган дейишганди-ку?

— Ёлгон гап экан. Отам ўз кўзлари билан кўриптилар. «Толмасовларнинг уйи куйди, хотин, эртага уй-жойини тортиб олади», деяётганларини эшитиб қолдим. Онам дарров тутаб кетдилар. «Шунақа бўлсаям қизингизни бераверасизми?» деб жанжал қилдилар.

— Сен индамай туравердингми?

— Мени палончига берасиз дейишим керакмиди?

— Ушаларга чўрилиқ қилиб юравер, бўлмасам!

Малика терс ўгирилиб олди. Козимжон уни хафа қилиб қўйганидан хижолат чекиб, ўзини йўқотиб қўйди.

— Салдан-салга араз қилаверасанми? — деди гуноҳқорона оҳангда. — Сенда айб йўқлигини билмайди деб ўйлайсанми, а? Отангнинг тайинсизлигига ҳайрон бўляпман-да. Отамга бошқача гапириб, онангга бошқача етказган кўринади.

— Мени отам тайинсиз бўлсалар, сизники кўрқок! Бахтиёрни отаси келганини эшитиброқ ранглари доқа бўлиб кетибди-ку! Ҳатто эсон-омон келдигизми, деб ҳол-аҳвол сўрашгаям юраги дов бермапти. Иннайкейин... — Унинг оғзидаги оғзида қолди. Қарши томонда қандайдир шарпа кузатиб турганига кўзи тушди-ю, нафасини ютди. Утирган жойидан аста сирғалиб тушди. — Ҳув ёққа қаранг, — деди ниҳоят овози қалтираб. У Камолиддин томонга қўлини чўзди. — Биров қараб турипти.

— Кўзингга кўрингандир. Шу пайтда ким бўларди?..

— Қаранг, қаранг!..

Камолиддин ўзини билдириб қўйганидан хижолат чеккан ҳолда эшикчадан чиқиб кетди.

IV

Кун ёришиб қолган, чол ташқарида куйманиб юрарди. Камолиддиннинг руҳи анча тетик, кўнгли хотиржам топгандай. Обдастадаги сувдан ювинди, артинди. Нонуштагача онасининг қабрини зиёрат қилиб келишни кўнглига тугди.

— Ҳаяллаб қолма тағин, — дея тайинлади отаси. — Келганингни ҳамма билган кўринади. Азонлаб Карим қийқириқ жалойирга жар солди.

— Кутиб олишга лойиқ бирон нимангиз борми?

— Бўлмаса топамиз-да, болажоним! Жон бўлса, жаҳон топилар, дейишади. Капартлар очилса, пенсиямдан орттирганимга борича бозор қип келаман. Ҳа, яхши кунларга ярайдиган бўлганига шукр. Энг муҳими, бундан кейинги умринг манга фойдага қолди. Шунинг ўзи кичкина давлатми?!

Камолиддин қабристондан қайтган маҳал кўча эшик олдидан Ҳисомалининг дарвозасигача сув сепиб, супириб қўйилган, одамлар тўпланишиб, унинг келишини кутишарди. Ногоҳ Ашуралининг дўрилдоқ овози янгради:

— Манинг инижоним келибди-ку! Жигаргўшамни қайта кўрар кун бор экан-ку,-а?!

Камолиддиннинг дам у елкасига, дам бу елкасига бош қўйиб, хўнграб юборди у. Сўрашиш навбатини кутиб, қўл қовуштириб турган Ҳисомали ҳам чийиллаб деди:

— Оғажоним, дийдорингизни қайта кўрар кун бор экан-ку?! Қани, ичкарига... Уз ҳовли-жойингизни кўз қорачиғидай сизга асраб қўйганман, ўзингиз эғалик қилинг, устоз! Дарвоза остонасига оёқ қўйишлари биланоқ кимдир унинг елкасига кимхоб тўн

ёпди. Орқадан тўп-тўп бўлиб эргашганлар «қуллуқ бўлсин»га шошилишди. Қордай оқ, яп-янги читдан ятак-иштон кийиб олган Жамол полвон яшариб кетганга ўхшарди. Фармон чол билан икковлон келди-кетдиларни иззат-икром билан кутиб олишдан қўли бўшамай қолган. Ҳовли этагига ўчоқ кавланиб, катта қозонда ёғ қиздирилмоқда. Янги-гина сўйилган жонлиқ гўшти нимталанмоқда...

Кимдир Мўътабар ҳожининг ташриф буюрганини айтиб қолди. Барча баробар оёққа турди. Аксари югуришиб, дарвоза томон йўналдилар. «Хуш келибсиз, қадамларига ҳасанот!» деган сертакаллуф хитоблар янгради.

Қўл қовуштириб турганлар оралаб чўққи соқол, узун ва ориқ гавдали, эгнига малла чопон кийиб, оппоқ салла ўраб олган кекса битта-битта босганча виқор билан юриб келарди. У айвондан эндигина пастга тушган Камолиддиннинг елкасига икки қўлини қўйди. Оталарча меҳрибонлик билан пешонасидан ўпди.

— Умринг боқий бўлсин! — деди юзига фотиҳа тортиб.

Уни қават-қават кўрпачага ўтказдилар. Мўътабарҳожни қироатини ўрнига қўйиб, қуръондан тиловат бошлади. Яна фотиҳага қўл очдилар. Унинг келиши муносабати билан дастурхон қайта безатилди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Камолиддин Самарқанддан бола-чақасини кўчириб келди. Москвада ўқиётган ўғлини ҳам чақиртирди. Бир-бирларининг дийдорларига тўйишгач, Камолиддин ўғлини кузатиб қўйди. Энди заводга бориб, қадрдон ишчилари билан кўришиш соғинчи уни чорларди. Оёғи ўз-ўзидан шу томонга бошлаб кетди.

Биринчи қаватни молия бўлими, ихтирочилар бюроси, техник ходимлар, иккинчи қаватни эса завод маъмурияти эгаллаган эди. Бу ердагилар Камолиддинни бироз ҳадиксираб кутиб олишди. Бундан тўрт йил бурун котибалик қилган, ҳозир эса деразага яқин жойга тиқилиб олиб, машинкасини чиқиллатаётган Лутфи холагина уни кўрдию ўрнидан сакраб турди. Томоғига бир нима тиқилгандай бўлди. Кафти билан оғзини тўсиб, йиғлаб юборишдан аранг ўзини тутиб қолди. У анчагина тўлишган, шу билан бирга сочларига ҳам оқ оралаган эди.

— Эсон-омон келдингизми? — деди аёл Камолиддиннинг елкасига қўлини қўйиб.

— Ҳеч ўзгармасиз, ўша-ўшасиз-а, Лутфи хола, — аёлнинг кўнглини кўтарган бўлди Камолиддин.

Лутфи хола қўл силтади:

— Кўйсангиз-чи, тўнғич қизим тўрт болали бўлди.

Қабулхонада ҳеч нарса ўзгармаган. Ҳаммаси жой-жойида.

— Ҳисомали Толмасович цех айлангани чиқувдилар, — деди Лутфи хола ўрнида котибалик қилаётган қиз. — Келсалар, кутиб турсинлар, деб тайинлаб кетдилар.

«Қизиқ, бугун келишимни қаёқдан била қолибди?» ҳайрон бўлди Камолиддин.

Каттақон дераза орқали завод ҳовлисидаги тоғ-тоғ пахта ғарамлари яққол кўзга ташланади. Камолиддин ишчиларнинг қўли-қўлига тегмай ишлашларини шу ердан кузатишни жуда ёқтирарди.

Ҳозир ҳам девкомат транспортёрлар ишлаб турибди. Кенг ленталар орқали шов-ва янглиғ тинимсиз қўйилаётган толалардан кумуш тоғлар баст ёяди. Қотмагина оппоқ соқолли чол ўзини арши аълода тургандай сезса керакки, атрофга виқор билан нигоҳ ташлайди. Манглайига ёпишган тер резаларини кафти билан сидиради. Яна ишга берилади.

Этаги мовий осмонга туташ кўринган бағри кенг майдон ичра кишиларнинг ақли, шижоати билан амалга ошаётган ҳар бир жараён, дақиқа сайин қиёфасини ўзгартириб турган ҳар бир мафтункор манзара Камолиддинга азалдан таниш ва қадрдон эди. Дунё кўзига қоронғи кўриниб юрган пайтларида ҳам ана шу кўринишни тасаввур қилар, қайта-қайта кўз олдига келтирар, қўмсар, соғинар эди. Хайрият, умри тугамаган экан. Яна ўша манзара қаршисида турибди. Шуни ўйлаб юраги ажиб бир севинч билан тепганича юриб кетди. Бутун вужуди билан ҳовли томон талпинди.

Камолиддин жин қехида туладан келган, йигирма беш ёшлардаги очиқ чеҳрали йигит билан танишиб қолди. Илгари кўрмаган эди. Коллективда янги одам бўлса керак.

— Хурсандмиз, хурсандмиз, — гулдуросли машиналар шовқинини босгудай овозда гапирарди у пайрахадай қуруқ қўлини узатиб. — Келганингизни эшитиб, юрагимизга чироқ ёқилгандай бўлди.

Камолиддин кулди.

— Юрагингизни шунчалик қоронғилик босганмиди? — ҳазиломуз савол берди, унинг шоирона иборасига тақлид қилиб.

— Менинг исмим — Қурбонали. Завод комсомол комитетининг котибиман. — Шундан кейин Камолиддиннинг саволига жавоб қилди. — Нимасини айтасиз, ака, бизда

гоҳ ундай, гоҳ бундай. Демокчиманки, бир кунимиз ёруғ бўлса, бир кунимиз зим-зиё. Қўйинг, биринчи танишишни ҳасратдан бошламайин. Энг муҳими, сафарингизни қаритиб келибсиз, шунга хурсандмиз.

— Сафар нимаси! — ғўлдиреди Камолиддин. — Ҳеч кимга бунақанги сафар насиб қилмасин.

— Тўғри айтасиз, насиб қилмасин.

Цехни ҳаракатга солаётган ҳар бир машина, ҳар бир асбоб бундан ўн йиллар бурун Камолиддин мутасаддилигида ўрнатилган эди. Эндиликда булар ҳам эскиди. Ҳозир булардан ҳам унумлироқ ишлайдиган, чигитни толадан тезроқ ва созроқ ажратиб берадиганлари чиққан, албатта. Шунга қарамай, бу машиналарнинг ёнига келиб, ҳар бирининг зирҳини беихтиёр силаб қўярди.

Бошқалар икки букилиб, зўрға сиғадиган тор жойлардан у ниҳоятда чаққонлик билан лип-лип ўтиб олар, машиналар ортида ғойиб бўлар, яна кутилмаган жойдан сирғалиб чиқиб қоларди...

Камолиддиннинг темир нарвон шотисига ўтириб олиб, чанада учаётган ёш боладай шувиллаб пастликка тушганини кўрганлар кулиб юборишди. Бундан Камолиддин қизарди. Айни пайтда яна машиналар ортига ўтиб, кўздан йўқолди. У ўзи ўрнатган регуляторни қидирмоқда эди. Топгандан кейин эса ҳайрон бўлди: «Ий-е, бунинг мурвати қаёққа кетди?»

— Ҳеч балога тушунолмайд қолдим, — деди ёнидаги ишчига мурожаат қилиб. — Мурватни қайга қўйдинглар? Узим ўрнатгандим-ку!

— Кераги бўлмай қолгандир-да, олиб ташлангандир, — совуққина жавоб қилди ишчи елка қисиб. — Шунгаям ота гўри-қозихонами?!

— Зарури йўқлиги нимаси? — жиғибийрон бўлди Камолиддин.

Бошининг ўртаси яйдоқ, юмалоқ юзли ишчи инжиқ суҳбатдошидан осонликча кутилолмаслигига ақли етиб, батафсилроқ тушунтиришга мажбур бўлди. Ток таъсиридаги ҳарорат маълум даражага етгач, агрегат автоматик равишда ўзидан-ўзи тўхтар экан. Агрегатнинг қизиб кетишидан чўчиб, вақти-вақти билан тўхтатиш учун мурват ўрнатиб юриш...

— Ортиқча даҳмазадан нима фойда, дедик-да, баҳридан ўтдик, — уқтирди ишчи.

Камолиддиннинг юзидаги шубҳа аломатлари йўқолиб, хижолатомуз қизарди. «Қойил-э, — деди ичида, — шунчалик осон гап экан-у...»

...Чигит тозалаш цехи. Жин цехига қараганда бу ерда шовқин камроқ. Югур-югур, уни-буни кузатиб юрганларнинг ғовур-ғувури ҳам эшитилмайди. Икки ёнда саф тортган машиналарнинг бўғиқ гувиллашию ари уясидагидақа визиллашлар қулоққа чалинади, холос. Чигит тозалаш машиналари афсоналарда тасвирланадиган кимсасиз ғорлардаги ҳазина тўла сандиқларни эслатади. Жин цехида толадан ажралиб чиққан чигитлар мис қувурлар орқали ана шу сандиқларга тўкилади-да, қайта тозаланади. Чигитдан холи бўлган қордай оппоқ тола эса бошқа қувур орқали навбатдаги цех сари оқиб бораверади.

Бу цех Камолиддинга одатдан ташқари гавжумроқ кўринди. Кимлардир бир ерга тўпланиб олиб, нима ҳақидадир баҳс юритишарди. Кўкиш ранг, топ-тоза халат кийиб олган Ҳисомали қўлини паҳса қилиб теварагидагиларга жон-жаҳди билан нималарнидир уқтирарди. Шу заҳоти кимдир Камолиддиннинг келаётганини унга шипшиди шекли, бошини кўтардию анграйиб қолди. Кейин бирданига чеҳраси ёришди. Қулочини кенг ёйиб, оғзи қулоғида илжайди.

— О, ярашипти, ярашипти, — деди тилёғламалик билан, — цехда юришларингиз жуда ярашипти сизга, устоз.

Энг сўнги агрегат олдида икки киши куйманар, ўз юмушларига берилиб кетганлари учун собиқ директорлари яқинлашганини сезишмасди.

— Чигитга тола аралашиб чиқаяпти, — Камолиддинни улар ёнига бошлар экан, тушунтирди Ҳисомали. — Касалини тополмай, эрталабдан бери бошлари қотади.

— Темир тароқнинг тиши синганмикин? — тахмин қилди Камолиддин. — Янги тароқ билан алмаштириш керак.

— Тароқни алмаштирдик.

— Хўш?

— Кўрмаяпсизми, чигитлари сочилиб кетяпти. Манжети бўшаган экан. Тузатдик. Бари бир, ўша-ўша.

Камолиддин ремонтчилар томон яқинлашди. Ер билан битта чигит.

— Дўлдай ёғилибди-да, ўзиям.

— Ашурали акамиз астойдил ишга киришган, дардини топмагунча тинмайдиган одам.

Ўз номини эшитган Ашурали беихтиёр бошини кўтарди-ю, Камолиддинни кўрибоқ ўрнидан турди.

— Иллоти кўринай дейдими? — мой қўлини латтага артиб сўрашиш учун келаётган Ашуралига мурожаат қилди Ҳисомали. — Топганга ўхшайсиз, бурнингизнинг терлашидан кўриб турибман.

— Бурнимга ишонманг, алдаб қўяди, — ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди бош механик. Кейин дарҳол жиддийлашиб, — анигини ҳали айтолмайман, аммо топса бўлади, — деди.

— Тезлаштиринг, — қисталанг қилди Ҳисомали масъуллиги тутиб, — Ким айтади сизни юқори малакали инженер деб.

Бошлигининг бу хилдаги муомаласи Камолиддин олдида ўринли бўлмади шекилли, Ашурали ичдан пишқириб қўйди.

— Айб ғалтакда бўлсаям ажабмас...

— Ажабмасми ё аниқми?

— Фараз қиялпман, ўртоқ хўжайин.

Ҳеч ким сўрамаса ҳам ёнма-ён турган Соли қийғир исмли ишчи орага суқилди:

— Шикастланишга ғалтакнинг алоқаси йўқ!

Бошқа маҳал Ашурали унга қандай жавоб қилишни ўргатиб қўярди. Ҳозир Камолиддиннинг олдида ўзини яна сиполикка солди.

— Бировнинг фикрини йўққа чиқаришга устасиз, — деди унга Ҳисомали.

— Биздақаларнинг маслаҳати қачон инobatга ўтгандики, энди ўтарди? — пинғиллади Соли қийғир. Шундан кейин мойли латтани бир четга ирғитди-да, чакқон юриб цехдан чиқиб кетди.

Завод ҳовлисининг бир четида саройдай кенг устахона биноси бўлиб, унда ишдан чиққан механизмлар тузатиларди. Устахонанинг ёнгинасидан сув шилдираб оқар, каттагина ҳовузни тўлдириб турарди. Ҳовуз тевараги тоқзор, сап-сарик узум бошлари осилган сўриток чоғроқ айвон томига қўшилиб кетган. Камолиддин Соли қийғирни худди ана шу айвончадан топди. У сигарета чекиб хуморини тарқатар, қип-қизил юзини буриштириб, тажанг бир ҳолатда ўтирарди.

— Кечиринг, Солижон, — деди Камолиддин, — машинанинг шикастланишида ғалтакнинг алоқаси йўқлигига аминмисиз? Билсангиз нимага чўрт бурилиб, чиқиб кетдингиз?

— Нима қилишим керак эди?

— Исботлаш керак эди. Иллатини айтиш керак эди.

Соли қийғир Камолиддинга ҳадиксираган назар билан қараб қўйди. Сўнг мириқиб сигарета тортди.

— Модомики, бош механик айб ғалтакда дебдими, демак ишониш керак. Бошлиқни ноҳақсан дейиш... бизга йўл бўлсин.

— Қўйсангиз-чи, муғамбирликни, — унга тикилди Камолиддин. — Тўғриси айтишдан чўчияпсизми?

— Мумкинми битта савол берсам? — Сигаретанинг кулини қоқди у. — Бош механик билан бирга ўқиган, бирга ўсган, қисқаси ёшлиқдан дўст экансизлар, шу ростми?

— Буни ҳозирги суҳбатга нима алоқаси бор?

— Бор-да, бўлмаса сўрамасдим.

— Мен, жигар, умумий манфаатни дўстлик муносабатларидан юқори қўядиганларданман.

— Унда билиб қўйинг: ўша дўстингиз халтурачи! Борди-ю, мен ҳақлигимни исботлаганимда уни ана шу халтура ишидан маҳрум қилиб қўярдим. Яъни, чойчақа ишлашдан, демоқчиман. Аслида ҳеч қанақа ғалтак-палтак шикастланмаган. Машинани бузишга ҳожат ҳам йўқ. Шундоқ ҳам илллати манаман деб турибди. Буз, деб кўринг унга, бўздай оқариб кетади. Сир ошкор бўлиб қолиши мумкин-да.

— У ҳолда сизнинг тутган йўлингизга тушунолмади қолдим.

— Тушунмайдиган ери йўқ буни. Амали бор одамга ақл ўргатиш — осмонга кесак отиш билан баробар: қайтиб бошингга тушади. Техникани билишда бош механикка етадигани йўқ-да, ахир.

— Ҳамма шунақа деб ўйлайдимиз?

— Ҳамма бўлмасаям, директоримиз наздида қўли гул, устаси фаранг. Асбобнинг палон жойи бузуқ деса, унга ишонмай, менга ишонармиди? Аслини олганда, кечирасиз-у, бошлиғимиз техника соҳасида кўр одам. Шундан фойдаланиб, Ашур ака унинг бурнидан ип ўтказиб олган. Палон машинанинг палон жойи ишдан чиққан деса лаққа тушаверади. Рапорт ёздиради, шартнома туздиради. Шу йўсинда заводни сигирдай соғиб ичаётгани билан иши йўқ.

— Қизик, наҳотки шунчалик?

— Ҳа, шу ерда бўлсангиз бунақа саволни кўп берасиз ҳали ўзингизга. Ашур ака пулга тўймайдиган одам. Узи тўйсаям, кўзи тўймайди. Хўш, шунақа йўллар билан бойлик орттиришга астойдил тузоқ қўйган одамга ақл ўргатсам, манга кулоқ соларди деб ўйлайсизми? Ҳеч қачон!

Ҳисомали кенг-мўл хонага сиғмаётгандай ҳис қиларди ўзини. Дам-бадам ўрнидан туриб кетар, каттакон стол атрофида гир айланар, икки чаккасини икки қўллаб қисганча, дераза орқали ташқарига узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Аммо кўзлари ҳеч нарсани

кўрмас, юрагини нимадир бир зайлда эзар, нимадир шубҳага соларди. Назарида биров ҳозир кириб, кўнглини хижил қиладиган машмашалардан хабар берадигандай, бугун бўлмаса, эртага директорлик вазифасидан олиб ташлашадигандай. Камолиддин келгандан бери шундай. Атрофда ҳам ўрнини собиқ директорга бўшатиб берармиш, деган миш-мишлар тарқаб қолган. Буни юзига очиқ-ойдин айтмасалар ҳам, яқинларининг ачиниш назари билан қараб қўйишлари шундан далолат берарди. Ҳатто айримлари менсимай ҳам қўяётгандай. Дастлаб бундай ҳолга эътибор бермаётгандай юрса-да, кейин жонига тегиб, жаҳли чиқа бошлади. Бир куни котибаси: «Заводда сиз ҳақингизда ҳар хил гаплар юрибди, шу ростми?» дея савол бериб қўйди-ю, минг пушаймон еди. У шундай ўқрайиб қарадики, бечора кизнинг юраги ёрилгудай бўлиб, бутун вужудидан муздай тер чиқиб кетди. Шу-шу ҳеч ким бу ҳақда оғиз очмайдиган бўлди. Ҳисомали эса, собиқ директор олдида ўзини қандай тутиши кераклиги тўғрисида ўйлай бошлади. Мабодо суд Жамоловнинг аввалги ҳуқуқларини қайта тиклаш юзасидан қарор чиқарган бўлса, партия иши ҳам ўнглини кетса, вазифасини икки қўллаб топширишдан бўлак иложи борми? Элниг оғзига элак тутиб бўладими?..

Бордию, ўзлари олиб ташлашларини кутмай, ариза ёзса-чи? Ҳарқалай, ўйлаб кўриш керак, жуда пухта ўйлаш керак!.. Ундай деса, нимани ҳам ўйлайди? Қанақасига? Кеча турмадан қайтган одамга бугун бутун бир завод тақдирини ишониб топшириб қўйишмас? Хўш, Ҳисомалининг Камолиддиндан қаери кам? Раҳбарлик қилиш бундан ортиқ бўладими, ахир? Утган шу уч-тўрт йилда завод озмунча доврў ёйдими? Аввалги кўрсаткичлар билан ҳозиргисини таққослаб кўришсин-чи, ер билан осмонча фарқ бор. Коллектив бир эмас, уч марта ҳукуматнинг кўчма қизил байроғини олди. Энг муҳими натижами, ахир? Шундай экан, хўш, Ҳисомали Толмасов қайси айби учун иссиқ ўрнини бўшатиб бериши керак? Барчага баробар муомалада бўлса, мадад сўрагандан ёрдамини аямаса...

Шундай хаёл оғушида ўтирганида Камолиддин кириб келди. Ҳисомали беихтиёр ўрнидан туриб кетди-да, қуюқ таъзим-тавозе билан кутиб олди.

— Хўш кўрдик, марҳамат, мана бу ёққа ўтиринг, устоз.

— Раҳмат, — деди Камолиддин узун столнинг икки биқинига терилган курсиларнинг бирига қўниб. Унинг овозида ҳорғинлик сезиларди.

— Андак толиққанга ўхшайсиз, устоз? — ҳол сўраган бўлди бошлиқ. Айни пайт столи қиррасидаги кўнғироқ тугмасини босди. Котиба кирди. — Битта қулинг ўргилсин чой... Кўкидан дамланг!

— Дамлаб қўйганман, ҳозир...

Котиба чиқиши билан Камолиддин томон хиёл энгашиб, ниҳоятда юмшоқ товушда яна сўради:

— Ҳаммаёқни кўриб, ишчиларингиз билан отамлашиб олдингизми, устоз?

— Айландим...

— Хўш, қалай?

Ҳисомали мақтов кутарди. Камолиддин ҳадеганда гапга келавермас, Ҳисомали тоқатсизланиб, унинг оғзини пойлар, бармоқлари билан стол четини асабий чертар эди. Чойнак кўтариб кирган қизга ҳеч кимни қўймай туришликни буурди. Мириқиб суҳбатлашиб олгиси келарди унинг.

— Заводимиз шаънини кўз қорачиғидай асрашга ҳаракат қилдик, — ўртадаги ноқулай сукутни бартараф қилиш пайида гап қотди Ҳисомали. — Уч йилдан бери байроқ қўлимизда. Аммо бунга осонликча эришмадик. Жонни жабборга бериб ишлашга тўғри келди. Уйқудан кечдик, ҳордиқдан кечдик. Кечаю кундуз завод остонасидан бир қадам нарига чиқмай қолиб кетган пайтлар кўп бўлди. Маҳсулот ишлаб чиқариш кунлик нормасини олти юз тоннадан тўққиз юзга етказдик. Кўпроқ сифатга эътибор бердик, албатта. Устахонамизниям кўргандирсиз? Кенгайтирдик. Эҳтиёт қисмлар сал танқислигини демасангиз, бу ёғи жойида.

У чойнак қопқоғини очиб, чойни уч бора қайтарди.

— Мақтанса арзийдиган ишлар...

Камолиддиннинг ярим овозда ифода қилган сўзларини ўзича тушунган Ҳисомали:

— Кўлдан келганча ҳаракат қилдик, устоз! — дея ийиб кетди. — Нақ бир ярим мингдан зиёд меҳнаткашни бирлаштирган коллективга раҳбарлик қилишнинг ўзи бўлмас экан! Бир эмас, саккизта цех. Ҳар бирининг ўзига яраша ташвиши, талаби, хархашаси бор. Эндигина бир ёғидан кўнглинг тинчиб турганда ҳали райкомга чақириб қолишади, ҳали министрликка... Бўл-бўл, жадалла... Сал нарсага мажлисларда боплаб сўкишади... Қизарасан, бўзарасан. Ҳаммасига тишининг-тишинингга қўйиб чидайсан-у, масъулиятсизликда айблашганда тоқат қилолмай қоласан. Хўб ишлаган экансиз-да, устоз!

— Сен ҳам бўш келмаётган кўринасан?

Ҳисомали пиёлага чой қўйиб узатди:

— Секинроқ айтасизми! — яна илҳомланиб давом этди у. — Бўш келсангиз бошингизга чиқиб олишади-ку, улар. Сизнинг шогирдингизмиз-да энди... Берган ўгитларингизни оқлашга уринамиз.

Камолиддин кўкрак чўнтагидан тўрт буклоғлиқ қоғоз олиб узатди:

— Ҳқи!

Ҳисомалининг миясида ногоҳ санчиқ турди. «Буниси нима бўлдийкин? Директорликка қайта тикланиши ҳақида буйруқмикин?»

У қоғозга қўл узатишга ҳам шошмай турди-да, кейин бирдан юлқиб олди. Ҳаяжондан кўзлари жимирлаб, махсус бланкага ёзилган бир неча жумлани ҳадеганда ўқиёлмади. Камолиддиннинг унга раҳми келди. Қоғозни қўлидан олиб, ўзи ўқиб берди. Дарҳақиқат, Ҳисомали кутгандай, хат оддий эмас экан. Суд қарорига мувофиқ Камолиддиннинг зиммасидаги жиноят тамоман олиб ташланиб, бутунлай оқланганлиги баён қилинган эди. Ҳисомали бунақа ҳужжатнинг қудратига тушунарди. Партияга ҳам қайта тикланиши аниқ. Суд қарори — қонун. Унинг лаблари қийшайиб, ясама илжайган ҳолда суратдай қотиб қолди. Ҳа, суднинг қарорини ҳеч ким бузолмайди. Ҳисомалининг юраги шуни сезиб турарди, шундан чўчирди.

— Вазифанг ўзинга буюрсин! — унинг ичидагини сезиб қолгандай сўз қотди Камолиддин. — Мен амал талашгани кирганим йўқ. Аммо, билиб қўй, завод — менинг фахрим. Усиз яшай олмайман. Унда оддий ишчи бўлиб ишлашга ҳам розиман. Ҳалолу пок хизматни ўтаб, асоссиз қамалиш билан шаънимга тушган доғни ювиш бирдан-бир аҳдим.

Ҳайрият, буёғи осон кўчди. Ё Ҳисомалининг қулоғига шундай эшитилдимикин?

— Табриклайман! — деди бирдан бутун жисмига жон кириб. — Табриклайман, устоз, жуда хурсандман! Коллективимиз сиздай жафокашларни бошига кўтаради. Сиз жуда зарурсиз. Цехларимизни қайта қуриш мўлжалимиз бор. Буни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Шунинг учун сизнинг тажрибангиз ҳар қачонгидан кўра кўпроқ асқотади. Ҳа, сиз завод учун жуда-жуда зарурсиз, устоз!

«Қайта қураб эмиш... — уйга толди Камолиддин. — Биз бошлаган қанча ишлар чала қолиб кутибди-ку...» Унинг хаёлини уққандек Ҳисомали:

— Ҳали биргаликда кўп иш қилишимиз мумкин. Тўғрими, устоз? — деди.

— Ишларингни кўрдим, — деди Камолиддин.

— Қалай, ёқдими? — ҳовлиқди Ҳисомали.

— Нимасини айтай... Ишчилар тушлик қилиш учун овқат қидириб, тентираб юришибди. Бир вақтлар бошланган ошхона ҳали битмабди.

— Гапингизда жон бор, устоз, заводимизга яхши ошхона керак... Қўл тегмаяпти...

— Болалар боғчаси ҳам чала қолибди. Кўп ишчилар болаларини каллаи саҳарлаб бир тупканнинг тагидаги боғчаларга етаклаб юришибди.

— Вой-бў, бари билан танишиб улгурдингизми, ҳали? Қойилман, қойил...

Камолиддин давом этди:

— Тўрт йил аввал бошлаган профилаторий қурилиши ҳам таққа тўхтаган. Ажратилган шунча маблағ қаёққа кетди? Линтер цехи борасидаги ишларимиз эса, сувга уриб кетганми дейман?

Ҳисомали пешонасини қашлади.

— Устоз, шароит кўтармади...

— Айбни шароитга тўнкаш осон, Ҳисомали.

— Кечирасиз, устоз, — ўксинган бўлди Ҳисомали, — олдимга нуқул танбеҳ бергани кирганимиз дейман? Ҳамма мендан ҳисобот сўрайверса тонг отадими?

Камолиддин жиддий бош чайқади.

— Ҳамма дедингми, янглишмасам, коллективдан ортиқ катта ҳеч жойда йўқ. Ҳисомали лавлагидай қизариб кетди.

— Сизга тушуниб турибман, устоз, — деди заҳархандалик билан, — бекорга қизиш-япсиз. Бўлиб ўтган ишлар учун кимдан аламингизни олишни билмаяпсиз. Унинг устига... Нима қил дейсиз? Тўғриси айтинг-қўйинг-да. Ҳовлини бўшатиб берайми тезроқ?

Камолиддиннинг тилига аччиқ-аламли гаплар келди-ю, ўзини тийди.

— Ким сени қисталанг қиялпти? Бунинг устига бошингга тўйинг бор, деб эшитдим, кўчада ўтказасанми?

Ҳисомали ўсал тортди, кўнгли ҳам ёришди.

— Раҳмат сизга, шундай дейшингизни билардим, устоз. Андак сабр қилиб турсангиз, заводимиз ишчиларига қураётган уй битишиминан кўчиб ўтаман.

— Майли, бизлар ҳам кўчада қолаётганимиз йўқ.

— Раҳмат, — Ҳисомали ялтоқланди.

III

Кўнгилдаги муддаога эришишда жонга аро кирадиган бирдан бир шерик Ашурали эди. У йўқни йўндириш, кўп ишларни хамирдан қил суғургандай осонгина ҳал қилишда ўстаси фаранг. Завод йиллик режасини бажаролмай энг мушкул аҳволга тушган пайтларда ҳам, ҳатто ишчиларга маош учун давлат банки пул беришни бутунлай тўхтатиб қўйган чоғларда ҳам у йўлини топган. У бўлмаганда завод кўчма қизил байроқ ололмасди, доврўғ ҳам ёюлмасди. Буни Ҳисомали яхши билади.

Ана шунинг учун ҳам Ашурали заводда ўзини эркин қушдай ҳис қилади. Мушугини

пишт дегувчи йўқ, айтгани айтган, дегани деган. Ҳатто кўплар Ҳисомали эмас, заводга Ашурали директор деб ҳисоблайдилар.

Шундай одам уч-тўрт кундан бери тўнини тескари кийиб юрибди. Ҳисомали унинг бир нарса дейишига зор. Оғзидан гап чиқди дегунча юзига сапчиди. Наҳотки Камолиддиннинг қайтиб келганига шунчалик бўлса?

Ҳисомали ҳеч нарсага тушунолмади. Ашурали эса, сир бергиси йўқ, Ҳа, у Ҳисомалига қараганда сезгирроқ, ҳар бир нарсани олдиндан англаб, фаҳмлаб олиш қобилиятига эга. Ана шу «ҳид билиш» уни ҳеч қачон доғда қолдирмаган.

Бугун ҳам у бир нарсаларни сезиб турибди. Нимадир яқинлашмоқда, нимадир бало-қазодай босиб келмоқда. Бу тўғрида бировга рўй-рост айтиб, юрагини ёзолмайди, маслаҳат сўролмайди. Фақат Мўътабар ҳожигагина юрагини очиши мумкин. Аммо унинг олдига ҳозир боролмайди. Қайноғаси марказдан келган қандайдир меҳмон билан банд. Шунинг учун бугун-эрта куёвини қабул қилолмайди. Майли, эрта бўлмаса индинга борар. Ҳисомалига шипшитиб, уни бирон тадбир қўллашга чақириш эса ортиқча. Чунки унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Қайтага ўзи Ашуралининг маслаҳати, ўғитига зор. Бир нарса бўлса, энг яқин дўстини ҳам сотиб, ўз жонини асраб қолишдан тоймайдиган одам. Ашурали буни билади. Шунинг учун ёрдам қилади-ю, хушёр туришни ҳам унутмайди. Ахир Ҳисомали ким туфайли мартабага эришибди? Ҳозирги столига эгалик қилишига имкон туғдириб берган ким?.. Директорликка тайинланган биринчи йилини эсласин, оёғи куйган товўқдай питирлаб юрган кунларини унутмасин.

— Райкомдан келяпман. — деганди ўшанда ҳовлиқиб, — пўстагимни тоза қоқишди. Ёрдам қилинг, акахон, сиздан бошқа кимим бор? Қил устидаман. Йиллик планнинг тагига сув кетса тамомман, директорликда қолишим гумон!

Ашурали зўраки кулди. Гўё бу гаплардан ҳеч қандай ташвиш тортишнинг ҳожати йўқдай.

— Жон акахон, энди ўзингиз бир қўллаворасиз, — Ҳисомали ялинишдан ҳам қайтмади.

— Бунақа ишларни фақат битта нарса билан жонини киритадилар, — оҳиста шивирлади Ашурали.

— Нима? Айтаверинг, тортинманг, акахон!

Ашурали кулди:

— Ўзингни гўлликка солма. Еш боламассан, ҳаммасига ақлинг етади.

Ҳисомали илон чаққандай сапчиб тушади.

— Яна пул зарурми?

Ашурали бўлмаса нима дегандай тикилди. Уртага жимлик чўкди. Фақат бу сукунатни қабулхонада бетиним чиқиллаётган машинка товушигина бузарди. Ҳисомалининг ҳозирги қизил югурган юзлари яна оқара бошлади.

— Нима, маъкул тушмадимми? — ўсмоқчилади Ашурали, — бунақа ишларни биринчи бор қилаётганимиз йўқ-ку, акаси ўргилсин?

— Жим! — деди-да, Ҳисомали чаққон бориб, эшик ичидан илгакни солди, — яна хавфли йўлга бошламоқчимисиз, акахон? Оқибати нима бўлади?

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Эшитганмисан шунақа мақолни?

— Тагин ўша гап!

— Ҳа, ўша! Фақат бу сафар қуруғига зиқналик қилмайсан.

— Масалан, қанча?

— Отминан туя бўлармиди.

Орадан уч кун ўтгач бош бухгалтерни чақириб, тезда пул топишни буюрди.

Бош бухгалтер ҳам одам, унинг ҳам нафси бор. Ҳафтанинг охирига қолмай, Ҳисомалининг столи устида бир жамодончада пул пайдо бўлди. Эртасига эса, эшикларига сурғуч ёпиштирилиб тамға босилган, аммо ичи бўм-бўш уч вагон йўлга тушди. Ашурали ва унга шерик бўлиб борган иқтисод бўлими бошлиғи раҳбарлигидаги бу вагонлар йигирма уч кун деганда қандай тамғаланган бўлса шундайлигича яна қайтиб келди.

Ҳисомалининг оғзи қулоғида. Қўлида тегишли ҳужжат бор, Энди «қўйлар» ҳам бут, «бўрилар» ҳам тўқ. Завод маҳсулот тайёрлаш бўйича йиллик режасини муддатидан илгари бажаргани ҳақидаги хабар газеталарда чоп этилади. Қатор ишчилар мукофотланади, маъмурий ходимларнинг бир гуруҳи эса орденга тавсия қилинади, кўчма қизил байроқ қўлга тегади. Завод кассасидан вақтинчаликка олинган пуллар эса муддатда қайтарилди.

Ашурали ҳам қув. Одамларнинг кўзи олдида Ҳисомалининг обрўсини сақлаб, ҳамма топшириқларини бажонидил бажаради. Ҳеч ким йўқлигида эса, уни бир қақага ҳам олмайди.

Собиқ директор қайтиб келдию уларнинг юрагига ғулғула тушди. Энди нима бўлса-бўлсин, ўтган ишлардан уни воқиф қилиб қўймадликлари зарур.

— Сизни таниёлмай қолаяпман, акахон, — деди бир куни Ҳисомали, Ашуралининг қўйнига қўл солиб. — Нимадан чўчиаяпсиз? Худди қаттиқ юрак олдириб қўйган одамга ўхшайсиз?

Аммо Ашурали индамади. Ҳисомали ўрнидан туриб, чироқни ёқди. Шундагина Ашуралига тил битди.

— Мани нимага чақиртирдинг? — деди у уйқудан эндигина уйғонган одам сингари лоқайдлик билан.

Ҳисомали кўзини ундан узмай, ичини кемираётган дардини такрорлади:

— Тепадан исканжага олишяпти. Яна ҳар йилги гап...

Ашурали бош чайқаб қўйди.

— Энди аравангни ўзинг тортавер, ука. Мени ўйиндан чиқди, деб ҳисобла! — сўнг оғир уҳ тортиб қўйди. — Жуда чарчадим. Қариликни бўйинга оладиган вақт етди шекилли.

Ҳисомали унга тушунолмай анграйиб қолди.

— Мунча тез таслим бўлмасангиз, акахон? Ҳали биргаликда қиладиган ишларимиз кўп эди-ку...

— Эҳтимол...

— Вой, тавба. Юрагингиз ёрилиб кетмагани. Тушкунликка бирон сабаб борми? Ашурали ўрнидан кўзғалди.

— Сабабини сўрама, ука, ҳозирча айтолмайман. Вақти келиб, ўзинг билиб оласан...

Бу мужмалликдан саросимага тушган Ҳисомали унинг йўлини тўсди:

— Айтаверинг. Нима, мен бегонаманми?

— Хўш, сабабини билмоқчимисан? Унда, — дедию ички чўнтагидан икки буклоғлиқ конверт олди. — Мана, ўқи!

Ҳисомали ошиғич конвертни очиб, ичидан бир варақ хат олди. Уқидию аъзойибадани ток ургандек титраб кетди. Ҳамма нарсани кутса ҳам буни кутмаган эди.

УЧИНЧИ БОБ

I

Участка инспектори Отажон Салмоновнинг бутун кўринишидан қандайдир расмийлик барқ уриб турарди. У фикрга толган ёки самимий гаплашаётган чоқда мўйловини бураб-бураб қўяр, ҳадеб буралаверганиданми, мўйлов учи ингичка тортиб кетган эди. У ҳаммаша милиция лейтенанти формасида гавдасини фоз тутиб юрар, кўзлари синчков боқар, овози ҳам янграб чиқарди. Ўз навбатида бу товуш кишини дафъатан сезгир тортиб, диққат билан тинглашга мажбур этарди. Уни ҳурмат қилишар, қайси хонадонда қандай маросим ўтмасин, унинг ҳозирю нозир бўлишидан ҳамма фахрланарди.

Ашурали негадир шу одамни қидириб қолди. Телефонда гаплашиб учрашувга келишишди.

Отажон Салмонов белгиланган вақтда етиб келди.

— Эртага дала ҳовлига чиқсак девдим? — оҳиста таклиф қилди Ашурали.

— Чиқсак чиқаверамиз-да.

Район марказидан четроқдаги қулинг ўргилсин жойда Ашуралининг тинчгина гўшаси бор эди. Теварак-атрофда қимирлаган жон йўқ. Фақат Қоровултепа томондан майда тош-шағалларга урилиб, жилваланиб оққан Чулдирсойнинг ёқимли сасию сайроқи қушларнинг бетиним чуғир-чуғури ҳукмрон эди. Сув ниҳоятда зилол, қаричдай-қаричдай балиқлар қўл чўзса етгудек жойда кўриниб қоларди. Сой қирқ километрча масофадан оқади. Кейин бошқа ёқдан оқиб келадиган Қиялама сойга қўшилиб, Айғирсойни ҳосил қилади-да, район марказидан ўтади.

Ашурали шундоққина сув бўйига данғиллама иморат қурган. Атрофи қўрғон билан ўралмагани учун ўзига тегишли ери қанча, қаердан бошланиб, қаерда тугашини билиб бўлмасди. Ҳаммаёқ ўрикзор, олмазор. Мажнунтоллар сув узра кокил ёйиб, ажиб сўлимлик кашф этган.

Отажонга бу жойлар жуда ёқди. Ҳавасини келтирди. «Қачон қуриб улгурган экан, — деб ўйлади, — Пул бўлса чангалда шўрва, деганлари шудир-да».

Аёлларнинг пичоқ чархлаб айвонда юмуш бошлашларидан бугунги меҳмондорчилик ҳазилакам эмаслигини билиш мумкин эди. Япалоқ юзли бўйи Ашуралидан пастроқ, қарға шойидан лозим кийиб миққидай кўринган Ҳожарбека ўзи билан бирга олиб келган аёлларга юмуш буюрарди. Улардан бири шошиб-пишиб, каттагина сон гўштни нимталашга тутинар, иккинчиси ўчоққа ўт қаларди. Қизи хоним пишириш ниятида ҳамир қоришга киришган. У ҳарир қўйлақда, олдига пешбанд тақиб олган, бошидаги чиройли дурра ўзига ярашиб турар, қишлоқ қизларига ўхшарди.

Майкачан бўлиб олган Марат ертўлага тушиб кетди. Бироздан кейин қўштиғли ов милтигини кўтариб чиқиб, қаёқадир шошилди. Уни кўрган Отажон хавотирланиб:

— Бу қанақа қилиқ яна? — деб сўради.

— Қураманинг эчкиси карнайчи бўлгандай, бу кишим овчиликка ҳавас қўйибдилар, — ўғлининг ўрнига жавоб қилди ота.

— Нимани отади?

— Қуш-пушнидир-да. Чангалзорда нима кўп — қуш кўп. Бирда қирғовул отиб кепти.

Орадан беш-олти дақиқа ўтиб варанглаган ўқ овози эшитилди.

— Тийиқсизнинг қўлидан ҳар бало келади, — деди Отажон ранжиб. — Айт, бунақа шумлигини ташласин! Тўғри келган-келмаган жойида отаверса, бир кор-ҳол юз бериб, бошинга бало орттиради. Ундан кейин табиатни асраш ҳақида махсус қонун бор.

Ашурали тиржайди.

— Яна қонун... — Ҳозиргина ўғли юмалатиб кетган пиёлани қўлига олиб, чой қуйди. — Ич, қонун бандаси. Битта-яримта парранда-даррандани отса отибди-да. Шунга табиат қашшоқланиб қоладими?

Отажон ичдан пишқириб қўйди.

— Санга битта саволим бор, — деди Ашурали ёнбошлаб. — Эсингдами, бирда илтимос қилгандим. У ёқ-бу ёққа учраб, сўраб-суриштириб Камолнинг дарагини билиб бергандинг. Ростини айт, ўшанда қайтиб келишимга билармидинг?

Отажон пинагини бузмади:

— Билмадим. Билганимда ҳам айтмасдим.

— Нима учун?

— Чунки шунақа қонун-қоидалар бор. Қолаверса суриштирган жойларимда унинг дарагини айтишмади. Кейинроқ касалхонага тушиб, аҳволи танг ҳолдалигини эшитдим. Одам бўлишдан бўлмаслиги аниқроқ дейишди.

— Менга ҳам шунақа дейишганди. Лекин гаплари ёлғон чиқди-ку?

— Хўш, бунинг нимаси ёмон?

— ... Ёмон жойи шуки... — муғамбирлик қилгиси келди Ашуралининг, — ҳамма уни ўлдига чиқариб, аза тутиб юрганда кириб келгани ўзига хунук-да...

— Бунисини сезмади, иннайкейин хайрли ҳодисанинг қанақа хунуклиги бўлсин? — сўради Отажон кескин. — Агар уни ўлдига чиқариб, кимдир телеграмма берганига шама қилаётган бўлсанг, янглишасан, уни мен бермаганман. Бу ерда қанақадир риёкорлик бор. Эртами-кеч очилади.

○ Ашуралининг миясига қон тепиб, қулоғи шанғиллаб кетгандай бўлди. «Тўғри гапинг, ким телеграмма берганини билмайсан, — деди ичида, — лекин ман биламан, ман... Бари кечагидай эсимда».

— Яна битта савол, мўйлов, — эс-хушини йиғиб қайта бошдан суриштиришга тушди Ашурали. — Мана, қутилиб келди, ишгаям тушди дейлик. Бу ёғи нима бўлади? Партиягаям тикланадими?

— Албатта-да. Гуноҳлари бўйнидан соқит қилиниб бутунлай оқланган-ку.

Ашурали туфугини ютди.

— Анави ишлари-чи? Ёнғин-чи? Икки вагон пахтанинг ёниб кетганини айтяпман...

— Камолнинг айби йўқлиги исботланмаса бўшатишармиди? Ҳақиқий жинояткор ўз айбини бўйнига олгандан кейин бунинг турмада ётишига ҳожат қолмаган. Оқланган. Қамалганининг иккинчи йилиёқ озодликка чиққан-у, касалхонага тушиб қолган. Оғир дард енгиб қўйган уни. Докторлар аранг оёққа турғизишган. Бўлмаसा, озод қилинган йилиёқ заводга қайтарди.

Ашурали таваққалига кўчди. Хаёлини банд қилган барча саволларга жавоб олишга уринарди.

— Унда оқланганлиги нимага сир тутилди шу чоққача? Бу ҳақда коллективнинг хабари бўлмади-ку, ахир?

Отажон унинг бу масалага астойдил қизиқиб қолганидан ниманингдир ҳидини сезиб турса-да, ўзини эътибор қилмаётганга олди.

— Хабари бўлиши шартми? Эҳтиёткорликка риоя қилиниши зарур жойда қитдай ошкораликка йўл қўйилдими, тамом, ишнинг пачаваси чиқади. Ёки айрим сабабларга кўра иш аччиқ ичакдай чўзилиб кетиши мумкин. Ҳаммаси терговчининг иш юритиш усулига боғлиқ.

Бу хилдаги жавоб Ашуралини қониқтирмасди. Шунинг учун яна дангал сўради:

— Санингча, жинояткорларнинг ҳаммаси ҳам қўлга тушмаган экан-да ҳали?

— Ундай демоқчи эмасман.

— Ҳозирги кунда ҳам текширув давом этаётган бўлиши мумкинми?

— Мумкин. Ҳар қалай, ишни охирига етказиб, нуқта қўйилмаган, деб ўйлайман. Ҳой, мунча эзмаланиб қолдинг? Мени бу ерга давлат сирларини билиш учун чақирганман? Бўлди, бас, шундоқ ҳам кўп нарсаларни айтиб юбордим.

Ашурали бошини ердан кўтармай ўтираркан, шитир-шитир товудан ҳушёр тортди. Атрофга аланглаб, сой ёқалаб кетаётган Маликани кўрди. Газетага ўралган ниманидир қўлтиқлаб олганча кўзлари порлаб, гулдай очилиб борарди.

— Қаёққа отландинг? — уни чўчитиб юборди Ашурали.

— Чўмилгани... — баҳона топди қиз талмовсираб.

— Ҳаво салқин-ку, шамоллаб қолмайсанми?

Қиз нима деярини билмай елка қисди.

— Эҳтиёт бўл!

Қиз қадамини тезлатди.
Ашурали қайта ўрнига ўтираркан, қовоқ-тумшуғи осилди. Отажон чўзилиб ётган ерида қўли билан юзини пана қилиб, уни кузатди. Авзойи кулгисини қистатди.

II

Адир томондан шамол эсди. Урикзор денгиз сингари чайқалди. Аммо қушлар нағмаси сусаймас эди.

Малика қўл соҳилини четлаб ўтди-да, кенг ўтлоққа чиқди. Атрофни аланг-жаланг кузатди. Ҳеч ким йўқ. Яна юрди. Уни кутмоқчи бўлган одамнинг қораси кўринмасди. Юрагига ғулғула тушди. «Кута-кута кетиб қолган бўлса-я» деган фикр хаёлидан кечди. Яқингинада ўриб, уйиб қўйилган пичан ғарамини айланиб ўтди. Бирдан кўзлари чақнаб кетди. Сувга яқин сайхонликда қўллари устига бошини қўйиб, таниш сиймо чалқанча тушиб ётарди. Афтидан ухлаб қолган шекилли, қимир этмасди. Малика шарпа чиқармай яқин борди.

Ўзини ухлаганга солиб ётган Козимжон эса унинг шарпасини аллақачонлар сезган, иложи борица яқинроқ келишини кутарди. Боши узра эгилган қизнинг нафаси юзига урилди. Кўзини хиёл очиш билан қизнинг яшнаб турган чеҳрасини кўрдию икки елкасидан шартта тутиб ўзига тортди. Қиз ўзини ўнглаб олишга улгурмай, йигит уни ёнига қулатди-да, эҳтирос билан ўпа кетди. Қизнинг қўлидаги нарсалар сочилиб ерга тушди.

— Бўлди, бас, суйилманг, — дерди қиз йигитнинг кучоғидан қутилмоққа уриниб типирчилар экан. — Ҳар нарсанинг вақти-соати бор.

— Вақти-соати қачон бўлади? — деди унингдан туриб ўтирган Козимжон уст-бошига ёпишган хас-чўпларни олиб ташлар экан.

— Сабр таги — роҳат... Халқда шунақа мақол бор, эшитганмисиз?

Ноз-истиғно билан айтилган бу сўзлар Козимжонга хуш ёқди.

— Сабрим чидамаса-чи?

— Унда бурнингизни тишланг!

Қиз қиқирлаб ўрнидан турди ва қўйлақ этакларини қоқди.

— Вой, сизга егулик олиб келгандим-ку! Қаранг, сочиб юборибсиз. — Уч-тўрт қадам нарида шамол учириб юрган газетани тутиб келди-да, Козимжоннинг ёнига эзди. Гўшт тўғрамаларини майсалар ичидан олиб, пуфлай-пуфлай газета устига қўйди. — Насибангиз...

Козимжон гўштга қўл чўзган бўлиб қизнинг билегидан тутди.

— Шунақа қилаверсангиз кетиб қоламан.

— Намунча фироқ? Кетаман, кетаман... Шуям гап бўлдию...

— Укам милтиқ кўтариб шу томонга кетган эди. Яқин-ўртада бўлса кўриб қолади.

— Кўрса кўрар, биз деярли унаштирилганмиз-ку?

— Деярли, лекин расман эмас!

— Расмийси ҳисобми? Унисиям бўлар. Энг муҳими, келишиб қўйилган.

— Келишиш — ЗАГСдан ўтди деган гап эмас!

Козимжон оғзига солган бир тишлам гўштни чайнашдан тўхтади.

— ЗАГСдан ҳам ўтармиз.

малика хомуш тортиб, ўйланиб қолди. Ер чизиб туриб сўради:

— Тўй бўлишига ишонасизми?

— Нимага ишонмайин? Тараддуд зўр-ку...

— У сизда, биздамас! — Малика тоқатсизланиб, ўтирган ерида безовта қимирлаб қўйди. — Тўй ҳақида гап очилса, онам бўғма илонни кўргандай, сачраб тушаёттирлар.

— Қизиқ, — таажжубланди Козимжон, — сабабини биларсан?

— Қаёқдан билай?

Йигит қўлидаги гўштни газета устига қўйди.

— Яширмай тўғриси айт, — деди у қисталангига олиб, — тўйдан айнашдимми? Ё бирон мақсадлари борми?

Қиз икки қўли билан юзларини яшириб йиғлаб юборди. Кейин унинг бағрига бош қўйди. Йигит қизни кўксига маҳкам босганича жим қолди, қўллари тим қора силлиқ сочларни аста силар эди.

— Ҳаммасига ўзим айбдорман, ўзим, — деди қиз бошини кўтармай энтикиб йиғлашда давом этаркан. — Отам билан типпа-тик олишдим, онамга сўз бермадим. Битта гапдан қолсам-ку, бўларди-я. Ёниб кетдим-да... Шунинг учун нуқул менга акс иш тутишади.

— Хафа бўлма, — юпатишга уринди Козимжон, — тўйни тўхтатишолмайди. Онамни тағин чиқараман уйингга, ўзлари тил топишади. Отам ҳам аҳдидан қайтади-ганларданмас! Кўрасан.

Малика қайлиғининг юрагини тўлқинлантира олганидан мамнун жилмайди. Бу ердан тезроқ кетиш кераклигини ҳам унутиб қўйди. Фикрга толди. Козимжон унга тикилиб ўтираркан, «дилида заррача ғубор йўқ, қалби шунақанги гўзалки...» деб ўйлади.

У эндигина йигирма бирга кирган эди. Кўп нарсалардан беҳабар, кўп нарсаларни

идрок этолмасди ҳали. Китоб ўқиш, ўрганишларга ҳуши йўқ эди. Оиланинг эркаси, изми ўзида эди. Мактабни ҳам охирига етказмади. Саккизинчига ўтдию, мендан машҳур жаҳон арбоби чиқармидики, жонимни қийнасам, дея йиғиштирди-қўйди. Хамён тўла пул, истаганча сарфлайди. Қарангки, шундай одам ошиқи беқарор бўлдию ювош тортиб қолди. Ёлғиз қолди — ух тортади, хаёл суради. Ярим кечада қайтади уйга. Қаёқда юрганини суриштиришларидан чўчиб, ўзини ухлаганга солади. Уйқу қаёқда. Тун бўйи мижджа қоқмай тўлғаниб чиқади. Ниҳоят бир кун онасига ёрилиб, дейди:

— Қўшнимизнинг қизига ишқим тушди, ўшани олиб берасизлар!

— Маликаними? — ирғиб тушади онаси. Чунки Сожидахон Ҳожарбекани азалдан ёқтирмасди. Ҳожарбека ҳам ўлгани кунидан қўшничилик қиларди. — Вой шўри-им, ўша тасқарани-я?!

— Айтганимга юрмасангиз, ўзимни ўлдираман! Ё тўй қиласиз, ё тобутимни чиқарасиз шу ҳовлидан!

Она бечора чиндан ҳам ўғлидан айрилиб қоладигандай талвасага тушади.

— Гапингнинг тузи курсин! — дейди Сожидахон шошиб. — Олиб бераман, олиб бермай қаёққа борардим!...

Шу-шу бўлдию Ашуралиниқидан оёғи узилмай қолди. Ашурали билан Ҳожарбека эса гап нима устида боарётганини сезиб аввалига ўзларини тарозига сола бошладилар. Отдан тушсалар ҳам эгардан тушгулари йўқ. Шундан кейин куёв томон қалин борасида катта ваъдалар қилиб, келин томоннинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиришга ўтди. Охири, «билмадик, қизимизниям раъйини сўраб кўрайлик-чи», деб жавоб бердилар.

Жавоб мужмал бўлишига қарамай, куёв томон тараддудга астойдил киришиб кетди...

Малика — Ашуралининг жияни. Синглисидан чақалоқлигида етим қолиб, шу оилада ўсиб-улғайди. Ҳожарбека унинг ўғайлигини кўплардан сир тутар, икки гапнинг бирида: ҳамма боламдан шу қизимни арзанд кўраман, еру кўкка ишонмайман, дейишни қанда қилмасди. Лекин ҳамма қолиб, азалдан жини кўтармайдиган қўшни оиладан совчи чиқишини хаёлига келтирмасди. Чунки ўзини улардан юқори тутарди.

Малика эса аслида оилада оқсочдай кун кечирарди. Уйдаги ҳамма ишлар унинг зиммасида: саҳарлаб туриб, ҳовли супиради, молларга терт қоради, сут соғади. Нонушта тайёрлаб, магазин, бозор-ўчарга чопиш дегандай...

У ана шундай шароитда мактабни, ундан кейин билим юртини ҳам битириб олди. Аммо уйдагилар уни бирон жойга ишга жойлашга шошилмасдилар.

Шундай кунларнинг бирида қиз завод комсомолларининг етакчиси Қурбонали Сардоровни учратиб қолди. Малика уни мактабдан танир, тўққизинчи синфдалигида комсомолга ҳам қабул қилган эди. Орқаворотдан Қурбонали ҳақида яхши гаплар эшитиб юрарди.

— Уйингда ишинг кўпми? — дея ўсмоқчилади у салом-алиқдан сўнг.

— Кўп! — деди қиз ҳақиқатни яширмай.

Қурбонали қулди.

— Ваҳима қилма. Оилада онанг, отанг, укангдан бошқа ким бор? Акаларинг олисда. Уларнинг оғирлиги тушмайди.

— Вой, қаёқдан биласиз? — деди Малика қип-қизариб.

— Ҳаммасини биламан. Энди сен менга айт: қачонгача уй қизи бўлиб ўтирасан? Шунинг учун билим юртини битирганмидинг? Онанг билан гаплашиб кўрайми?

— Нимага?

— Нимага бўларди, дугоналарингга қўшилсан, заводга кириб ишлайсан.

Маликанинг баттар лавлагиси чиқди.

— Билмадим...

— Уйлаб кўр. Сендақалар бизга жуда керак.

Шу воқеадан бошлаб Маликанинг тинчи бузилди. Бир кун мақсадини отасига айтди. Отаси онангдан сўра, дея бошидан соқит қилди. Она эса тутоқиб кетди:

— Уйда шунча юмуш туриб, заводда ишлашга бало борми? Пишириш-куйдиришларни ким қилади?

— Ҳамманинг қизи ишляпти...

— Ҳо, тилинг чиқиб қоптими дейман? Ё оч-яланғоч қолиб кетаётган жойинг борми?

— Онажон, пул топсам бир тийинини бузмай ўз қўлингизга келтириб бераман. Бу гап онага ёқиб тушди. Чунки у пул деса ўзини томдан ташлайдиганлардан эди.

Шу бўш томони Маликага қўл келди.

— Билмадим, билмадим, — дея андак бўшашди Ҳожарбека, — ўйлаб кўрармиз ҳали...

Худди шу куннинг эртасигаёқ қизининг қўлидан супургисини олди.

— Қўй, бу ёғини ўзим саранжомлайман. Уйлаб қарасам, кечаги гапингда жон борга ўхшайди.

Малика ниҳоят мақсадига эришди. Қурбонали уни иш ўрганиш учун лабораторияга жойлаб қўйди.

Қиз зеҳнли эди. Кўп ўтмай шогирдликдан мустақил ишлашга кўчди. Ана шундай

кунларнинг бирида уйига кетар экан, қўшниси Козимжон йўлини тўсиб, машинасига таклиф қилди. Бирга кетдилар. Бу ҳол эртасига ҳам такрорланди. Бора-бора улар бир-бирларига ўрганиб қолдилар. Қачон Малика ишдан чиқмасин, Козимжон пойлаб турар, уйига олиб бориб кўяр, бу ҳам камлик қилгандай, оқшомдан сўнг дарвозаси тагида кутар эди. Малика уй ишларини тугатар-тугатмас йигитнинг истиқболига чопарди. Бир-бирларисиз туролмайдиган бўлиб қолишди. Козимжон уни биринчи бор ўпганда, беихтиёр энтикиб кетган, кўзлари тиниб, боши айланган эди. Аммо қанақадир тотли эди ўша пайт. Мана энди тегинай деса қочади... Шу пайт укаси яқин атрофда юрганини эслаб, Малика ҳовлиқди:

— Юринг, бу ердан тезроқ кетайлик!

Козимжон унинг ортидан эргашатуриб бирдан таққа тўхтади.

— У ёққа борма, илон кўргандим ўша жойда, — деди огоҳлантириб.

Қиз кулди.

— Сувилон чақмайди. Шу юрак билан юрибсизми?

Сой бўйлаб ёнма-ён кетдилар. Козимжон қизнинг кўлидан тутиб борарди. Улар тошқин маҳали ўпирилиб, сой бўйида яланглик ҳосил қилган жойга тушдилар. Бу ер кўздан панароқ эди.

— Бир нарса айтайми? — деди Козимжон тутила-тутила. — Ҳеч қачон айтмагандим... Энди эшит... Буни ўзим ҳам бугун билдим. Сени жон-дилимдан яхши кўрарканман!..

— Нима экан?

Малика бурилдию ўзини йигитнинг кучоғида кўрди.

Шу маҳал шитирлаган товуш эшитилди. Козимжоннинг кўллари бўшашиб ранги оқарди. Сал нарида еб қўйгудай бўлиб, милтиғини ўқталганча Марат турарди.

— Бугун ўлишинг керак, ярамас, итвачча! — деди у туфук сачратиб.

— Эсингни йиғ, Марат! — ўтинди Малика.

Аммо у пинагина бузмай тепкига бармоғини қўйганича, шилпиқ кўзларини Козимжондан узмасди.

— Қоч, ёен! — деди кўкарган лаблари ғазабдан қалтираб. — Аблахинг билан бирга отиб ташмасам, бекорга ўлиб кетасан...

— Отақол, от! — бир қадам ташлади Малика. — Кейин ўзинг ҳам соғ қоларми-кансан?

— Нима қипти? Беришса, икки йил беришади-да. Қайтага, сендақалардан қутиламиз. Оиламизни иснодга қўйдинг, бузуқи!

— Оғзингга қараб гапир! — Энди Козимжон бир қадам олдинга чиқди. — Опангга шунақа дейсанми, аҳмоқ!

— Ким аҳмоқ? Менми, сенми? Яқинлашма, — қўштиғини унинг пешонасига тўғрилади. — Сенминан ади-бади айтишиб ўтирмайман. Ё милтиғимнинг ўқи йўқ деб ўйлайсанми? Мана, кўриб қўй, — У осмонга қараб ўқ узган эди, варанглаб кетди. Қушлар ҳам ҳар ёққа тузиб кетдилар. — Иккинчи ўқ сенга аталган!

Козимжон бир зум ақл-ҳушини йўқотгудай бўлди. Маликани эса қалтироқ босди. Оёқлари ҳолсизланиб, турган жойига ўтириб қолди. Лекин Козимжон ўзини ўнглаб деди:

— Бўлди, ука, бас қил майнавозчиликни! Кел, бафуржа гаплашиб олайлик...

«Бу тийиқсиз одам ўлдиришдан ҳам тоймайди» деб ўйлаб, муросага чақирмоққа уринди. Унинг аста юриб юзма-юз бораётганини кўрган Малика бақириб юборди. Юракни ларзага солувчи ана шу бақирқдан Марат бир зум чалғиб, вақтни бой берди. Шунда Козимжон қаққонлик билан унинг кўлига бир уриб милтиқни тушириб юборди. Сўнг жағига шундай қаттиқ мушт солдики, Марат гандираклаб кетди. Аммо йиқилмади, жонҳолатда келиб, Козимжоннинг ёқасидан олди. Козимжон унга қараганда бақувват эди. Гарданига чанг солган Маратни бир силташда шундоққина оёғи остига қулатди ва тагига босиб олди. Малика эса икковининг атрофида гир айланар, ялиниб-ёлбориб муросага ундарди. Марат Козимжоннинг тагидан чиқиб олишга қанчалик ҳаракат қилмасин, кўлидан келмас, оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Ниҳоят Козимжон уни бўш қўйди. Кўлидан тутиб, ердан туришга ёрдам берди.

— Бўлди қиласанми-йўқми?

Марат жавоб ўрнига даканг хўроздай яна ташланди. Аммо Козимжон аяб ўтирмай шапалоқ тортиб юборди-да, ўзи жарлик ёқалаб тез-тез юриб кетди.

III

Отажон узун хуррак билан уйқуни урарди. Ашурали унга қараб-қараб қўйди-да, кўрпачани қўлтиқлаб нари кетди. Балки бир ухлаб турсам, хижил тортган таъбим равшанлашар деб, тепароқдаги майсазор устига кўрпача солди. Бироқ кўзи юмилай демасди. «Анави сафсатабоз, қонун бандасини қаёқдан ҳам эргаштириб келдим-а», дея афсус еди. Дам олиш куни беором ўтаётганидан ачинди. Кўкка тикилиб ётаркан, дархтларнинг учи осмон билан туташиб кетганга ўхшаб кўринарди. Булутлар дам ўтмай

турланар, шакли-шамойилини ўзгартиргани-ўзгартирган эди. Ашурали кўзини чирт юмиб олди. Хаёли чувалана-чувалана Камолиддинга боғлиқ машмашаларга бориб уланди.

Улар бир-бирлари билан азалдан чиқишмасдилар. Тўғри, бир мактабда ўқишди, институтга ҳам бирга кетишди, бир ётоқда туришди. Фақат факультетлари бошқа-бошқа эди. Ашурали механикада, Камолиддин пахтачилик факультетида таҳсил кўрди. Умумий фанларни бирга ўтишар, шу сабабдан кунига юз-юзга тушиб турарди. Дарсларни ўзлаштириш Камолиддинга енгилроқ кўчарди. Илмий конференцияларда тез-тез сўзга чиқар, жамоат ишларига фаол қатнашар, факультетнинг фахри ҳам ҳисобланарди. Ашурали унинг тескариси эди. Бўш вақтини енгилтак қизлар билан ресторанларда, истироҳат боғларида ўтказар, эртадан-кечгача китобдан бош кўтармайдиганлардан кулар, ҳаёт лаззатини билмасликда айбларди. Шу йўсинда ўқишни амал-тақал битирдию ўртамиёна механик бўлиб етишди. Шунинг ўзи етарлидай эди унга. Ортиқчасини бошига урадимиз? Энг муҳими, тирикчилиги кўнгилдагидек ўтса бас. Лекин завод шароити у кутганчалик талтайишга эрк бермади. Узоқ вақт ўртамиёна маош олиб, механиклик вазифасида ишлади. Олти ярим йилдан кейингина бош механикликка кўтарилди. Камолиддин эса келган йилиёқ смена бошлиғи, цех бошлиғи, кейин бирдан завод директорлигига тайинланди. Бу Ашуралининг нафсониятига қаттиқ тегди. Чунки у техникани яхши эгаллаб, ремонт ишларини ўрнига қўяётган, «қўли гул» деган номга сазовор бўлаётган пайт эди. Шундай экан, нима учун у қолиб, Камолиддин раҳбарликка кўтарилиши керак? Шу савол миясини тинимсиз тиндаларди. Устига-устак Камолиддиннинг директорликда туриши Ашуралининг қинғир ишларига ягона тўсиқ эди. Бу ғовни ўртадан олиб ташлаш ниятида ёнғин уюштирилди. Камолиддиннинг думи тугилиб, ўрнига Ҳисомали қўйилдию балиқ сувга ташланди...

Ана шундай кунларнинг бирида ҳеч қутилмаган ёқдан фалокатнинг қора шарпаси кўриниш бериб қолди. Камолиддин Шаҳриободга қайтмасидан икки кун олдин Ашуралининг қўлига кичкина хат келиб тушдию кўп ишларнинг миси чиқаётганидан дарак берди.

«Қадрли ҳамкасблар, — дейилганди хатда. — Корхонамизда муфассал олиб борилган тафтиш тугади. Сизлар билан ҳамжиҳат амалга оширилган тадбирлар ошкор бўлиб қолганлигини маълум қилишни бурчимиз деб билдик. Хужжатларнинг қалбакилиги аниқланганга ўхшайди. Ҳушёр бўлинглар!

Дўстларингиз».

Ашурали оёғи куйган товук ҳолига тушди. Ўзини кўйрага жой тополмай питир-питир қиларди. Аммо Ҳисомалига ҳам бу ҳақда ғинг демайди. Кечаги кунгача билдирмади. Охири, ноилож кўрсатишга мажбур бўлди. Хат Ҳисомалининг ҳам эсхонасини чиқариб юборди.

Хаёл суриб ётган Ашуралининг қулоғига Маратнинг шанғиллаши эшитилди.

— Ҳали онасини кўрсатиб қўяман, — деб бўғиларди ўғли. — Қўлимга тушсин, нимта-нимта қилмасам юрган эканман!

— Ўзингнинг суробингни тўғри қип қўймасин тағин! — жеркиб келарди Малика. — Афту башаранга қара, нусхангни кўрган етти чақирим наридан қочади!

— Сен алвастини деб шунақа аҳволга тушдим. Ушанга тегиб кўргин, тўйингни азага айлантирмасам отимни бошқа қўяман!

— Бекор айтибсан!

Ашурали ирғиб ўрнidan турди. Пастликка тушиши билан сойнинг нариги юзида милтиқ кўтарган қизи, ҳаллослаганча унга эргашган ўғлини кўрди. Уй ичидан чиққан Ҳожарбека Маратнинг аҳволини кўриб капалаги учди.

— Вой, аҳволингни! Сенга нима қилди, болагинам? Қайси гўрсўхтаминан ёқалашдинг?

— Одамга милтиқ ўқталиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйишди, — деди Малика лопиллаб турган торгина кўприкчадан ўтар экан, — безорилик қилганнинг жазоси шунақа бўлади.

— Қанақа безори, қанақа ўқталиш?

— Зўравонингизни тийиб қўйинг, — деди Малика, милтиқни отасига узата туриб. — Отиб қўяй деди-я!

— Кимми отиб қўяй деди?

Маликанинг ўрнига укаси жавоб қилди:

— Кимни бўларди, мана шу қизингизнинг жазманчасини-да!

— Нима деб алжираяпсан? — Ашуралининг хуноби ошди. — Қанақа жазман?

— Анави Козим бор-ку. Ваъдалашган жойини қаранг буларнинг. Ажина топмас овлоққа тушиб олиб...

Малика унинг гапларига чидолмай, югуриб ичкари кириб кетди. Онаси ҳамон жаврарди:

— Вой, косанг оқармагур етимча — етти кулча!.. Вой, шарманда, вой, ер ютиб, қурт-қумурсқага ем бўлгурлар! Тумшўғимнинг тагига келиб шунақа қилишадими?

Бунга сари жони чиққан Ашурали милтиқни қўлдан қўймай кўприқдан ўта бошлади.

Шу пайт тўс-тўполонга уйғониб кетган Отажон унинг шаштини қайтарди:

— Қаёққа? Айб ўғлингда экан-ку. Милтиқ ўйинчоқмиди сенларга? Бордию, отиб қўйса, нима қилардиларинг? — Кейин ҳеч ҳазилсиз қўшиб қўйди. — Агар ростакамига ўқталган бўлса, ўғлингнинг иши чатоқ! Билиб қўй!

Ашурали бўшашибгина ортига қайтди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Камолиддиннинг янги фаолияти кўч-кўч билан бошланди. Саройдай кенг, икки қисмдан иборат каттакон бино ичини хира қилиб ётган ортиқча нарсаларни бошқа ёққа ташиш, ёқиб йўқ қилишга киришилди. Хонанинг бир четига тўплаб қўйилган эски стол-стулу темир-терсақлар, жавонлару ашқол-дашқолларни қурум босиб кетган эди. Занг босиб ётган нарсаларни-ку ўрнидан силжитишнинг ўзи бўлмасди.

Цехга жой очилгач, Камолиддин норасмий йиғин чақирди. Унда одамларга бўла-жак линтер цехининг аҳамиятини, уни нима учун очиш лозимлигини лўнда қилиб тушунтириб берди. Уйда ўтириб қолган келин-кечакларни меҳнатга тортайлик, улар хунар ўрганишсин, ўзлари ва жамиятга фойдали иш билан шуғулланишсин деди.

— Заводда янги цех учун алоҳида фонд йўқ, — таъкидлади Камолиддин. — Давлат пухта тайёрланган лойиҳа-сметасиз дарров маблағ ажратмайди. Ажратганда ҳам у юз чиғириқдан ўтиб, тасдиқланиб келгунча ойлар, йиллар ўтади. Линтер цехи эса бизга бугун керак.

Йиғилганлар ичида Ашурали билан Ҳисомали ҳам бўлиб, Камолиддиннинг гапларини мажлис аҳли қандай қабул қилаётганини кузатиб туришар, янгиликка қизиқиб қолганлар ҳам, бепарволар ҳам бор эди. Камолиддин афтидан худди ана шу юрагида ўти борларга таянмоқчи эди шекилли. Камолиддин бироз озган, ранг-рўйи синиққанини ҳисобга олмаганда унда деярли ҳеч нарса ўзгармаган. Кўз қарашлари, гапиришлари дадил ва жиддий. Эски одатича садафдай тишларини кўрсатиб жозиба билан жилмайиб қўяди. «Ҳа, турмада ётиб ҳам тушкунликка тушмабди, — деб ўйлади Ҳисомали. — Аксинча бардамлашиб, ўзида қандайдир янги жасорат ҳис қила бошлабди. Бундай одам билан ўчаклашиб бўлмайди. Қўлидан ҳар нима келади унинг...»

Ашурали ҳам ўзича ўйларди: «Қадам ташлаши чакки эмас, шу боришда Ҳисомни-ям, маниям бурнимизни ерга ишқайдиган кўринади. Эҳтиёт чорасини кўриб қўйишимиз керак. Бўш келсак суробимизни тўғри қилади»

— Модомики, шунақа экан, — сўзида давом этарди Камолиддин, — ўз кучимизга ишонидан ўзга чора йўқ. Ахир, завод кимники? Узимизники. Бирон янгиликни юзага чиқарсак, ким учун чиқарамиз? Узимиз, ўз заводимиз, халқимиз учун. Шундай экан, четдан мадад кутиш ортиқча. Вақтни ўтказмай ҳашар қилайлик. Келинлар, ҳеч кимга тобе эмаслигимизни яна бир карра исботлаб қўяйлик!..

Шу куннинг эртасигаёқ гурра-гурра одамлар келиб, астойдил хизматга тушиб кетишди. Бино ичини бўшатибгина қолмай, темир панжаралар, шарти кетиб парти қолган деразалар, шифтдаги, деворлардаги эскириб, яроқсиз қолга келган йўғонингичка симлар, электр ўтказгичларгача суғуриб ташлайвердилар. Зах хиди анқиб турган нимқоронғи бино эпақага кела бошлади. Деворларни пардоз-андозлаб, келинчакнинг уйидай безатиб беришни комсомоллар зиммаларига олдилар. Хуллас, ҳаммаси Камолиддин кутгандай ўз изига туша бошлади. Шу куннинг талабига мувофиқ жиҳозлаш, монтаж ишларигина мутахассисларнинг ёрдамига қараб қолди, холос. Уларни Тошкентдан — тўқувчилик корхоналаридан таклиф қилишга тўғри келади. Бироқ бунинг ўзи бўлмасди. Таклиф қилинганларнинг турар жойлари, командировкалари учун тўланадиган кундалик ҳақлари деган нарсалар бор. Уларни ким ҳал қилади?

Худди шу масалада Камолиддин заводнинг молия бўлимига кирди. Аммо бирор натижа чиқара олмади. Сўнг бош инженерга рўбарў бўлди.

— Танишиб қўяйлик, — деди бош инженер сўрашишга чоғланиб. — Аъзамжон Бегматов.

Аъзамжон миқтидан келган, буғдойранг, ўттиз ёшлардаги йигит эди. У худди иши кўплигидан мияси ғовлаб кетган одамни эслатарди.

Камолиддин қайтган кунлар у заводда йўқ эди. Қандайдир юмуш билан Москвага кетган, келгандан кейин эса ҳали учрашиб улгурмаган эдилар. У жуда сиполик билан қарши олди. Гўё тиши оғриётган одамдай жағини ушлаб, беписандлик билан:

— Сизга тўғри айтишибди, ҳамма ерда қоида битта: хўжалик ишлари режа асосида олиб борилади, — деди.

— Ҳа, — деди Камолиддин ҳам кесатиб. — Шунақа расмиятчиликларга итоат этмасдан иложимиз йўқ!

— Иложингиз қанча, — таъкидлади Аъзамжон унинг сўзини бўлиб. — Плансиз қаёққа ҳам борардик.

— Уртоқ бош инженер, — кескин муомалага ўтди Камолиддин, — сизнинг вазифангиз қуруқ сафсата сотишми ё менга ёрдам беришми?

Аъзамжон энди қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Вазифамни ўзимга эслатиб қўйганингиз учун минг қуллуқ, — деди қалбаки тавозе билан. — Сал бўлмаса, қаерда ўтирганимни ҳам унутай дебман. Сизнинг ишингиз фақат талаб қилишдан иборатми дейман?

— Сизнинг ишингиз-чи? Қайишмасликми? Нима биз ўзимиз учун югуриб юриб-мизми?

Одатда Аъзамжон бунақа тортишувларни доим ўз фойдасига ҳал қилиш билан тугатар, тобе ходим унинг қатъиятига тан бериб чиқиб кетарди. Аммо буниси қатъий чиқиб қолди. «Бундайларга тенг келиш қийин, шекилли» деган хулосага келди-да;

— Мендан бекорга нолияпсиз, Камолиддин ака, — деди ноилож мурасага интилиб. — Ахир, биз бир-биримизни яхши билмаймиз-ку. Биринчи суҳбатданоқ шунақа хулосага келарсиз, деб ўйламагандим.

— Тўғри, сизни билмайман. Аммо шуни яхши биламанки, сиз ҳам, идорангиздагилар ҳам режа асосида иш юритиш баҳонаси билан давлат қонунларига хилоф хатти-харакатлар қилишга одатланиб қолибсизлар. Бир вақтлар линтер цех қурилиши учун аранг ундирилган маблағларни орқа-олдига қарамай ишлатиб юборганингизга нима дейиш керак? — У костюмининг ички чўнтагидан тўрт букланган қоғоз олиб силкиди. — Молия бўлимига кириб, мана, ҳаммасини ёзиб чиқдим, жуда кўп ҳужжатлар атайин чалкаштириб юборилган. Аммо синчиклаб қараган одам нима сабабдан шундай қилинганини билиб олиши қийин эмас. Лаборатория, устахоналар ремонтни учун ажратилган пуллар кимларнинг киссасига тушганидан хабарингиз йўқми? Пул топишда устаси фаранг бўлиб кетган кўринасизлар. Чакана-чукуна ремонтлар учун завод кассасидан кейинги тўрт ой ичида беш минг сўмга яқин пул олинганлигига нима дейсиз?

Аъзамжоннинг кўзлари чиқиб кетди.

— Диспетчерлик хизмати учун ажратилган маблағ эса лабораторияга янги аппаратлар сотиб олишга ишлатилган эмиш. Ким ишонади бу лўттивозликка? Бу хилдаги алдам-қалдамликлар шу билан тугаса кошки. Линтер цехи учун янги штатлар ундиришга мен марказга юз бора қатнаган эдим. Талабларим мендан кейин қондирилган экан. Сўнг нима бўлди: ўша штат рўйхати қўлга теккач улардан бошқа вазифаларда фойдалана бошланбди. Хўш, бунга нима дейсиз?

— Буниси шармандалик! — деб юборди Аъзамжон беихтиёр. — Менинг бундан хабарим йўқ экан.

— Хабарингиз борми-йўқми, билмайман. Аммо сизнинг ёрдамчингиз ҳам линтер цехининг смена инженери штати ҳисобидан маош оляпти.

Бош инженер энди бояги кибр-ҳавосидан тушиб қолган эди.

— Ишонинг, Камолиддин ака, — деди ранжиган оҳангда, — бунақа машмашалардан хабарим йўқ экан.

— Ҳа, ҳар бирингиз фақат ўз қобиғингизга ўралиб олиб, бурнингизнинг тагида нималар бўлаётганини сезмагансиз ёки сезишни истамагансизлар... Хўш, мен нуқул талаб қилишни биларканманми ё бошқа нарсаларни ҳам... — деди Камолиддин пичинг аралаш.

— Йўқ, ундаймас. Сиз... сиз бўлсангиз, турмадан келганингизни пеш қилишдан бошладингиз гапни. Мен демоқчийдимки, — жиддий давом этди бош инженер, — ишга фақат ижодий ёндашилса. Таклифлар устида муҳокама, мунозаралар қизиса. Ичимизда яхши-яхши, маҳоратли ишчилар бор, инженер, техниклар бор. Биргина Соли қийғир деганимизнинг қўлидан ҳам чакана ишлар келмайди. Шулар майда-чуйда нарсаларга ўралашиб қолишдан нарига ўтиша олмаёпти. Чин дилдан қўлловчиларга муҳтож.

— Маъқул, — деди андак хаёлга берилган Камолиддин. — Бу борада тил топишишимиз мумкин сиз билан. Ишни кишиларнинг ижодий иштиёқини уйғотишдан бошлайлик. Бу янги цехни ишга туширишда ҳам қўл келади. Демак, келишдик, цех учун давлатдан янги штатлар талаб қилишга ҳожат йўқ, ўша аввалги штатларни тиклаш бўйича иш кўраверамиз. Бошламасига сиз шуни ҳал қилиб берасиз, хўпми?

— Яхши. Қоғозингизни ташлаб кетинг.

Камолиддин бош инженер олдидан руҳи кўтарилиб, худди қанот пайдо қилгандай учиб чиқди.

II

Эртасига Ашурали Ҳисомалининг олдига кирди.

— Ҳайронман, — деди у креслога чўқар-чўқмас, — бу лўттивоз найрангларини тўхтатадимми-йўқми, ука? Кеча келиб, бугундан ҳамма ёқда тафтиш бошлабди. Сан директорми, уми зовутда? Гапир, нимага индамайсан?

Ҳисомали туфугини ютди. Столи устидаги қизил каленкорли папка ичидан бир

варақ қоғоз олиб узатди. Ашурали бош инженер имзоси билан ёзилган узундан-узок рапортни диққат билан ўқиб чиқди. Рапортда штатлар рўйхатига ноқонуний муносабатда бўлингани, ҳар кимни ўз вазифасида ишлатилмай бошқа ўринларда фойдаланиш билан пала-партишликка йўл қўйилаётгани, бу хил тартибсизликларга барҳам берилмаса, ишни халқ назоратига ошириши мумкинлиги айтилган эди.

— Куруқ пўписа! — деди Ашурали қоғозни қайтарар экан.

— Менимча, огоҳлантириш! — Ҳисомалининг пешонаси тиришди. Унинг гаплари суҳбатдошига ёмон таъсир қилди. Ҳазоби қайнади.

— Сенларга нима бўлган ўзи? Салдан-салга юзингдан қон қочаверадими? Осмон қўлида бўлса ташлаб юборсин. Мунча қалтирайсан?

— Кўпчиликни қарши қўйса, ёлғиз директорнинг қўлидан нима келади? Халқ назоратини эслатиши бежиз эмас. Бизга қарши эълон қилинаётган урушнинг ҳиди келяпти бундан. Ишончим комилки, жанг бошланса, саркардаликни шахсан ўз зиммасига олади.

Директорнинг мулоҳазасида жон бор, деган ўй келди бош механикнинг миясига. Мана шу рапортнинг ёзилишида ҳам Камолнинг қўли борлиги аниқ. Айтиб турган бўлсаям ажаб эмас. Йўқ, ўзи ёзган, бош инженер имзо чеккан, холос. Ҳа, энди кўп ҳунарлар кўрсатадиганга ўхшайди, ярамас!

— Хўш, нима қиламиз? — синамоқ бўлиб савол берди Ҳисомали ҳамтовоғига. — Жангга чорласа, майдонга тушаверамизми ё ҳимояга ўтамизми?

Ашурали бошини қашлади.

— Шахсан ўзинг нима дейсан?

Ҳисомали қошларини чимириди.

— Нима деб ўйлардим, — деди бошини хиёл эгиб. — Бари тўғри ёзилган. Фақат пўписаси ортиқча. Ҳаддидан ошиб кетяпти булар.

— Хотиржам бўл, тизгинини тортиб қўйишнинг вақти келади. Гапни кавласанг гап чиқади, дейдилар. Аллақачон итиб кетган ярани тирнашдан нима фойда, ҳайронман. Бекор ётган штатларни эҳтиёж туғилган жойда фойдалансанг нима қипти? Қўрқма, жангга чорласа, майдонга тушиш қочмайди. Бурунларини ерга ишқаб, ақл киритиб қўямиз!

— Нима қиламиз, янги цехга штатларни қайтарамизми?

— Техник ходимларга дахли йўқ бу гапингни. Тўқувчиларнинг йўриғи бошқа.

— Сиз ўзингизнинг шоферингизни аяяпсиз чоғи?

— Сан-чи, ёрдамчинг билан анави ҳурилиқодай котибангдан айрилиб қолишни ўйламаяпсанми?

Дунё қизиқ — биров-бировдан ўрганавераркан. Ҳисомалига кўпинча Ашуралининг фаросати қўл келса, директорликда тажрибаси етишмаслиги Ашурали учун аини муддао эди. Уни истаган измига юргиза оларди. Ҳисомали ҳам ўзига яраша қув, бош механик билан қай маҳалда қандай муомила қилишни билади. Ҳозир ҳам жаҳли чиқиб, тутақиб турганига қарамай ўзини босиб, юмшоқ муомаллага кўчди.

— Фикрингизга қўшилолмасам кечиринг, акахон, — деди кўзларини қисиб. — Билишимча, Жамоловни амал қизиқтирмайди. Қанақа вазифадан қатъи назар заводда ишласа бас. Ҳа, заводдан узилгиси йўқ. Оёққа турғизгунча эси кетган-да. Жони ачийди. Биронта янгилик яратиб, фойда келтирсам дейди. Бу борада уни қўллашимиз керак. У билан тил топишиб, қанча яхши чиқишсанг, шунча яхши. Нимага десангиз... у ёғига ақлингиз етиб турибди... Эҳтиёткорлик — қулай тактика!

— Бунақа тактикангга тупурдим! Менинг ҳеч кимдан қўрқадиган жойим йўқ. Белим бақувват, синдирилмайди. Борди-ю, шу йўлидан қайтмаса, ўзидан кўрсин, охириги чорани қўллашдан тоймайман!

Ашурали ўрндан туриб, чиқиб кетишга чоғланди. Бунини сезган Ҳисомали:

— Бироз тўхтаг, — деди.

Ашурали бошлиғига саволомуз қаради.

Ҳисомали кабинет эшигини очди-да, котибасига ҳеч кимни қўймай туришни буюрди. Кейин ичкаридан беркитиб олиб, Ашуралига қарама-қарши ўтирди.

— Хизмат ишиминан бўлиб, шахсий муносабатларни ҳам унутиб қўйдик, — нолиган бўлди томоғини қириб олгач. — Ўйлаган режаларимиз устида гаплашишга вақт топилмайди-я. — У сўзимнинг индоллосини эшитиш билан Ашуралининг чехраси ёришиб кетадию чимирилган қошлари ёйилади, деб ўйлаган эди. Чунки унинг анчадан бери рўйхуш бермай қўйгани, нима учун феъли айниганлигининг сабабини билолмасди. — Сиз билан дўст эдик, қариндошлик бошланаётганидан уй ичимиз билан хурсандмиз. Тўй кунини яқинлашиб қолди. Маросимни барча тартиб-қоидаларга риоя қилиб ўтказиш бурчимиз. Шу боисдан Сожидаҳон гапни пухталаш важида кирса, Ҳожархон ая рўйхушлик бермабдилар. Нима гап, орамиздан ола мушук ўтдимми ё?

Ашурали бошини даст кўтарди.

— Нима иш қилиб қўйдик эмиш!.. Куёвгўра бўлажак қайнисини қоп-қора қонига белаб қўйганини билмайсанми?

— Хабарим бор, акахон, жуда хунук иш бўлибди. Эндигина қуда-қудағайлигимиз бошланай деб турганда шунақа бемаза можаро эшитган қулоққа ҳам яхшимас. Нодон

ўғилни эр-хотин ўртага олиб, тавбасига таянтирдик. Кўзига ёш олиб, узр сўради. Ҳозирок чиқиб, оёқлари остига йиқиламан, гуноҳимдан ўтишларини сўрайман, деди. Чикса, ўчакишгандай, уйда ҳеч ким йўқ экан.

— Ҳа, қайноғамизникига кетган эдик.

Ҳисомали давом этди:

— Энди ўзингиздан қолар гап йўқ, гуноҳни ўғлим эмас, ман қилдим ҳисоб, бир қошиқ қонимдан кечинг, акаҳон. Қадимдан ёшлик-бебошлик деган нақл бор. Бизлар ҳам кўзга кўканак, оёққа тиканак эдик. Сатта кўча чангитиб, муштлашиш, ёқалашишдан тинмасдик. Эртасига яна бояги-боягидай гаплашиб кетаверардик. Кун ўтмасдики, уйга у еримиз-бу еримизни кўкартириб қайтмасак. Ёшликда нималар бўлмайди. Келинг, болаларимизнинг арзимаган шўхлиги деб, кечаги савдо — бугунги ғавво бўлиб юрмасин. Бўладиган тадбирни бўлгани яхши. Шайтонга ҳай берайлик-да, тўйни бошлай-верайлик.

Ашурали таклифни мамнуният билан қабул қилиш ўрнига қовоғини уйди.

— Уйлаб кўрамиз.

— Уйлаб кўрамиз дейсизми? — таажжубланди Ҳисомали. — Шунча маҳалдан бери ўйлаб кўрилмаганмиди? Фарзандларимизнинг бошини қовуштириш боисидаги гаплар биринчи бўлаётгани йўқ-ку? Оғиз солганимизга қанча бўлди?

— Укам Ҳисомали, шуни билиб қўйки, ҳар кунни янги бир гап, янги миш-миш, кечаги «ҳамкасб»ларимиз огоҳ қилгандай ташвишлар ҳам чиқиб турибди. Мани-ку кўрқита олишмайди-я... Узимни ҳимояга олиб, ишимни тўғрилаб кетишимга шубҳа йўқ. Аммо, яна ким билади дейсан, тўхмат тош ёради, тош ёрмаса бош ёради, деганлар. Ишқилиб, ҳаммаси тинчиб кетсин-у, тинчимаса-чи? Шунақа пайтда тўй юрагинга сиққанига ҳайронман.

Ҳисомали туфугини ютиб, ёш бола сингари тамшанди.

— Чумчуқдан кўрққан тарик экмайди, деб юрган одамнинг гапи шуми ҳали, акаҳон?

— Яхши, ука, — деди Ашурали юмшаб. — Қайнағамминан тагин гаплашай. Инсофга келиб, розилик берса зора. — Эшик олдида борганда, ортига қайрилиб қўшиб қўйди, — сан анави Жамоловнинг ҳужумини даф қилиш пайидан бўл, ука.

— Қуда денг, қариндош...

III

Камолиддиннинг обрўси кундан-кунга ошиб борарди. Одамлар билан тез қовушиб кетар, ҳар бирининг нималарга иштиёқмандлигидан хабар топиб, худди ўша мавзуда баҳс очарди. У қўшилган даврага файз кирарди. Бу ўз навбатида айримларнинг ғашига тегарди. Нима учун раҳбарлар қолиб, кечагина турмадан чиққан, ҳали бирон ишнинг урдасидан чиқишга улгурмаган одамнинг давраси гавжум? Қўплар ундан маслаҳат сўрашади, ҳатто бош инженер билан ҳам апоқ-чапоқ.

Бу тўғридаги гапларни қўшиб-чатиб директорга етказишарди. Атрофида ғивирлашиб юрган лаганбардорларининг ивир-шивирларидан туғёнга келган Ҳисомали ичидан зил кетарди.

Шундоқ ҳам унга енгил эмасди. Ун бир ойлик режанинг барбод бўлиши хавфи туғилиб борарди. Цехлар, сменалар, бригадаларда янгича ишлаш ҳақида кўпдан гап кўтарилади-ю, амалда силжиш йўқ. Ҳисомали оқоридагиларнинг дакки-дашномини эшитиб, боши қуйи эгилиб қайтгандан бери кўнгли нотинч. Маҳсулот ишлаб чиқариш суръати раҳбар идораларни ҳеч қониқтирмай қўйгани учун ичини ит таталар, вазият яқин ўртада ўзгармаса, истеъфога чиқишга мажбур бўлишини ўйлаб, ваҳима босарди...

Ҳисомали завод фаолларининг йиғилишини чақирди. Вазиятнинг қанчалик мураккаблигини тушунтирди. Упирилиш юз бериши хавфидан қандай қутилиш мумкинлиги устида маслаҳат сўради.

— Нима учун йил бошидан мана шунақа ташвишларнинг олдини олиш ҳақида кам ўйлаймиз? — дея Карим қийқириқ қайнаб-тошди. — Тухум оғзига келгандагина зўр беришга одатланиб қолганмиз. Йўқ, жушқинлик ҳамма вақт керак, Айниқса, бизнинг ишимизда...

— Тўғри, бўл-бўл билан иш битмайди, — деди яна бир ишчи, — қачонгача уррачилик ҳўкм суради?

— Ишчилар синфи нималарга қодир эмас, — комсомолчасига масалани кўндаланг қўйишга уринди Қурбонали. — Истаса, йўқдан бор қилади. Заводимиз шўҳрати, шаъни ҳамма учун баробар. Бундан оғир дамларда ҳам маҳсулот етиштиришни пайсалга солмай, ғалабага эришганмиз. Яна зарур бўлса, уч сменада ишлашга тайёрмиз. Аммо хомашё билан вақтида таъминламай оёқ-қўлимизни боғлаб қўйибсизлар-ку.

Унинг гапида жон бор эди. Вақти келса, машина-машина пахталарнинг кети узилмай, завод ҳовлиси ғарамларга тўлиб кетарди. Вақти келса, карвоннинг кети узилиб, издан чиқишлар бошланарди. Бундай ҳол кеч куз пайтлари авжга минарди. Йиғимтеримларни мuddатига уддалай олмаган ҳўжаликлар ҳосилни қуритиш, селгитиш ишларига берилиб кетиб, пахта топширишни кечиктириб юборардилар. Айниқса, ёгин-

гарчиликлар бошланиб қолса, шийпонлар, кўча-кўй, ҳатто машина қатнайдиган катта йўлларгача тўлдириб оппоқ пахта ёйиб ташланарди. Натижада не азобда етиштирилган ҳосил чанг-ғуборга беланиб, ифлосланарди, нест-нобудгарчиликлар содир бўларди. Пировард натижада бундай маҳсулотни завод юқори нав билан қабул қилолмас ёки тозалиги, сифатининг қай даражадалигига қараб ортиқча чегиришлар чиқаришга мажбур бўларди. Албатта, Ашурали сингари воситачиликни ўрнига қўядиганлар билан тил топишганнинг ошиғи олчи. Бундан ҳазар қилганларчи? Карвондан ортда қолиб, эл олдида шарманда.

Шу борадаги муаммони ҳал қилиш учун кўп йиллардан бери инженерлар, олимлар бош қотиришар, турли чоралар ўйлаб топишар, лекин биронтасидан натижа чиқмасди. Мана, ниҳоят, оддийгина бир ишчи худди шу ишни амалга оширадиган бўлибди.

— Ҳарқалай, кўз югуртириб кўринг, — деди бош инженер кўк муқовали папкани Камолиддинга узатаркан. — Менимча, бир нима чиқади.

— Менга тўғри тушунинг, — деди папкадаги ёзмаларнинг муаллифи Соли қийғир. — Шухрат қозонмоқ ёки бошқа бирон манфаат илинжида бош қотираётганим йўқ. Шунчаки, мияга бир фикр кеп қолди-ю...

Соли қийғир папкани очиб, хомаки чизмалар, пала партиш ҳисоб-китобларни тушунтириб беришга киришаркан, техника соҳасида унча-мунча кўзи пишиб, озми-кўпми тажрибаси бор бўлса ҳам Камолиддиннинг олдида ўзини ўнғайсиз ҳис қиларди. Бунинг устига мазкур ғоя бир вақтлар Камолиддиннинг ҳам тинчини ўғирлаган, бутун ўй-хаёлини банд қилган, кейин эса чигит қуритиш соҳасида не азоб-уқубат билан рўёбга чиқарган янгилигига ўхшаб кетарди.

— Ҳа, ўша, — деди Камолиддиннинг хаёлидаги тахминини исботлаб Соли қийғир, — сизнинг автоматингизни қитдай ўзгартирдим, холос. Кечирасиз. Энди, ўзингиз бош бўлиб, биргалашиб охирига етказайлик.

Камолиддин унинг гапини эшитарди-ю, диққат-эътиборини чизмалардан узмасди. Соли қийғирнинг мулоҳазалари ҳам маъюслик уйғотарди, ҳам ёқимсиз туйғу. Бордию Камолиддин ўз юрагига туғилган рашкка ўхшаш ҳиссиёт ёки худбинлик сезгиларини ўртадан улоқтириб, ўғил болачасига тан берадиган бўлса, мазкур ғоя мақтовга сазовор. Тўғри, айрим жиҳатлари эътироздан холи эмас, албатта. Умуман, техника соҳасида маълум аҳамият қозонадиган нарса.

Камолиддин ҳар бир рақам, ҳар бир чизиқни зарбин орқали кузатар экан:

— Мана буниси нимаси? — дерди худди уни имтиҳон қилаётган домладай, — мана буниси-чи?

Унинг салобати босиб Соли қийғир ҳар бир саволга дафъатан жавоб қилолмас, хижолатдан тили танглайига ёпишиб қолгандай ҳолга тушарди. Нима деяётганини ўзи ҳам эшитмасди баъзан. Камолиддин саволини такрорларди. Соли қийғирнинг лавлагиси чиқарди. Шундай пайда гўё ёрдам сўраб назарини Аъзамжонга бурар, бош инженер эса «бардам бўл», дегандай ишора билан далда бериб қўярди. Иттифоқо, тилига жон кирар, кейин тушунтиришга шундай берилиб кетардики, юзидан бўртиб турган қизил доғлар ҳам ўзидан-ўзи этига сингиб, чехраси ёриша бошларди. У қалб тўрида йиғилиб қолган дардини бирон қадрдон кишисига айтиш учун кўпдан ўзида интиқлик сезар, ниҳоят ана шу инсонни топганидан боши кўкка етган одамга ўхшарди. Унинг ҳикояси таъсирида Камолиддиннинг тимқора кўзлари чақнаб: «Шунчалик зеҳнинг бор экан, шу чоққача қаерда эдинг, жигар?!» деяётгандек, шукрона табассум билан боқарди.

— Бу жуда қизиқ, жуда зарур бизга! — деб юборарди ниҳоят. Қатъий ишонч билан айтилган шу бир неча сўз таъсирида асосий муаллиф қолиб, Аъзамжон тўлқинланиб кетарди.

Ҳозиргача барабан деб аталмиш цилиндр шаклидаги боши-кети берк икки улкан қувурнинг муттасил айланиши орқали пахта қуритиларди. Барабан айланмай қолдими, тамом, авария содир бўлгани ўша. Бутун завод ҳаракатдан тўхтади. Уни тузатиб, қайта ҳаракатга солиш осонмас. Чунки барабан ичига кириб, ремонт қилиш у ёқда турсин, лат еган жойини топишнинг ўзи амримаҳол. Аэроплан паррагидай катта-кичик чархларни оралаб юришгина эмас, барабаннинг бесўнақай тузилиши ҳам тик юришга имкон бермасди. Бордию «касали»ни топганингизда ҳам қоронғи зимистонлик, чанг-ғубору ҳаво етишмаслик суробингизни тўғри қилиб қўярди. Ремонтчилар асбоб-ускуналарини оғизларида тишлаб, бир қўлда қўл чироқ билан пайпаслаб, уриниб-суриниб ўрмалашдан жонлари ҳалқумларига келарди.

Ана шуларни эслаганингда Соли қийғирнинг мазкур таклифи жоннинг ҳузурику. Таклифгина эмас, ҳақиқий кашфиёт бу! Битта агрегат учта цехнинг вазифасини бажаради-я... Соли қийғирнинг таърифича, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир эҳтиёт қисмининг фаолияти барабан ичидагидай мавҳум эмас, балки шаффофдай тиниқ ойналар орқали манаман деб кўзга ташланиб туради. Ремонт қилиш учун агрегатнинг ичига кириш ҳам шарт эмас, ташқарида туриб, ҳеч қаерингизга ғубор юқтирмай, тузатишга киришаверасиз.

— Мана шунақа гаплар, — дея кашфиёт муаллифи рўмолчасини чўнтагидан суғуриб бир силкиди-да, терлаган бўйинларини артди.

— Бизда яна кимнинг хабари бор бундан?

— Деярли ҳамма, аммо эътибор бергилари келмайди, — унинг ўрнига жавоб қилди беш инженер.

— Сиз-чи?

— Мен билардим... Аммо гапимни ҳеч кимга ўтказолмадим.

— Масалан, кимга?

— Директорга, бош механик... Ихтирочилар бюросига.

— Ҳўш, нима дейишди?

— Ҳеч қайсиларини қизиқтирмади.

Унинг гапини муаллиф давом эттирди:

— Тошкентга, Пахта саноати марказий институтига юборганим, бир ярим ой деганда бир эмас, учта ижобий хулоса ёзилган тақриз келди. Бу ердагиларнинг биронтаси уни ўқишини истамасди...

— Сиз нима қилиб юрибсиз? — тўсатдан Аъзамжонга ёпишиб кетди Камолиддин. — Ахир бош инженерсиз-ку! Шунчалик фикр-мулоҳазалар бор экан, ўзингизга маъқул тушган экан... Ким айтади сизни янгилик ҳимоячиси деб?!

Аъзамжон биринчи бор додираб қолди.

— Бизда ўзига ҳаддан зиёд бино қўйганлар кўп. Бош инженернинг гапи улар учун бир пул! Айтганини қил, айтмаганга бош суқма. Тортиша-тортиша ўлиб бўлганман вақтида. Қайсар, бетгачопар, деган ном орттириб олганман. Кейин ёзма буйруқ билан огоҳлантириш беришди.

— Буни ўзимга беринглар, — Камолиддин қоғозларни тартиб билан папкага солиб, боғичини боғлади. — Бемаъни савол беравериб бошингларни қотиргандан кўра ўзим бемалол ўтириб, кўриб чиқай. Менга ишонасизми?

— Ишонганда қандоқ! — севиниб кетди Соли қийғир.

Янги ташкил бўладиган цех ичида ҳамон иш қизирди. Қурбонали бошлик комсомоллар сменадан чиқибоқ жомакорларини алмаштириб, бошларини рўмол билан танғишиб, деворларни ишқор билан ювишга, қайта сувашга тушиб кетишарди. Биров ёғоч арралаган, тахта рандалаган, биров сувоқ қилган, ғишт терган, пол қоққан, ишқилиб, ҳар хил асбоб-ускуналарнинг қитир-қитири, тақир-туқури, қизларнинг чувурлашиши жарангдор кулгу товушлари билан қўшилиб кетарди.

Бошқа маҳаллар юракни сиққудай сокинлик ҳукм сурарди бу ерда. Фақат Камолиддинга бу сокинликни бузиб, саройдай кенг хонада у ёқдан-бу ёққа юришдан зерикмасди ҳеч. Кунига қилинган ишларни ҳар кеч обдан текшириб, эртангиси учун янги режалар тузар, алланималар устида соатлаб бош қотирарди.

Бинога кираверишдаги кичкина ҳужрадай хонанинг деворлари кўмирхонадай қорайиб кетган, увадаси чиққан тўшаклар, эски-туски шпорлар, даста-даста қоғозларга тўла папкалар тартибсиз сочилиб ётарди. Панжара тутилган туйнукдаккина деразадан тушган кучсиз нур хонани ғира-шира ёритарди. Камолиддин бу ердаги нарсаларнинг ҳаммасини ташқарига ташитди. Деворларни бўятди. Пол қоқтирди. Хуллас, тез орада бу жойни ширингина кабинетга айлантирди-қўйди. Хона эшиги доим ланг очик, истаган одам истаган маҳали кириши, ҳордиқ чиқариши мумкин эди. Бир бурчагини чоғроққина холодильник ҳам эгаллади. Унда мева-чева, қатиқ сақланар — булар Камолиддин учун жуда асқотарди. Чунки ҳар хил овқатлар тановул қилиш унинг соғлиғига тўғри келар-вермас, дўхтирлар тавсиясига итоат этиши зарур эди. Лекин шунча йил қўлдан бой берилган муддатнинг ҳиссасини чиқариш мақсадида ишга шунчалик берилиб кетдики, сиҳатини ҳам ўйламай қўйди. Ошқозон оғриғи эса ўзини бот-бот эслатиб турарди. Шунинг учун Камолиддин қачон хонасига кирмасин, дарров холодильникни очарди. Ҳозир ҳам апил-тапил тамадди қилиб олди-да, столи ёнига ўтириб, Соли қийғир берган папкани титишга тушди. Бир маҳал ойна тагида қистириғлик тўрт букланган қоғозни кўриб қолди. Очиб ўқиди.

«Азизим, — деб бошланарди мактуб, — ҳар кун ёнимдан ўтасиз-у, эътибор бермайсиз. Ҳайтовур охири кирганингизда қиё боққандай бўлдингиз, аммо танимадингиз. Йўқ, ўзингизни танимаганга олдингиз шекилли. Ёки шунчалик ўзгариб кетганмикиман? Наҳотки? Шуни ўйлаб, юрагим орқамга тортиб кетди. Утган умрни қайтариб бўлмаслиги рост, лекин бир вақтлардаги энг яқин одамнинг хотирасидан ўчиб кетганингни ҳис қилиш энгил эмас экан. Ҳа, аёл кишига оғир ботар экан. Мен сизни унутганим йўқ, унутолмайман ҳам. Уша ёшлик чоғларимизни дам-бадам эслайман. Ҳозирги маданият саройимиз биноси орқасидаги боғда учрашганимиз ҳали-ҳануз кўз олдимда. Наҳотки ёдингизда йўқ? Сада остидаги супа-чи? Ҳар оқшом кутардим сизни. Ҳозир ҳам ўша сада бор. Супа бузилиб кетган, холос. Унинг ўрнига тахта ўриндиқлар қўйилган. Ҳар шанба оқшом ўша ерда кутаман...»

Мактуб имзосиди. Балки ўзга назар тушса билиб қолмасин деб, атайи имзо қўйилмагандир. Бирон ҳазилкашнинг қилиғимикан ё?

Камолиддин мактубни ўздан нари сурди-да, папкадаги қоғозларга тикилди. Яна беихтиёр мактубга қаради... «Кимнинг ҳазили бўлиши мумкин? Лақиллатмоқчимикан? Лақиллатиб бўпсанлар. Сендақаларнинг қармоғига илинаверадиган давр ўтиб кетган!» Мактубни ғижимлаб, стол биқинига яқин қўйилган симсаватга улоқтирди.

Яна ўз машғулотига берилди. Об-бо, Соли қийғир-эй, об-бо шоввоз-эй! Оддийгина ишчидан бундан ортиқ яна нима кутиш мумкин?

Камолиддин студентлик пайтлари жуда чиройли чизарди. Тенгқурларининг ҳаваси келарди унга. Баъзан бу соҳада унча уқуви йўқларнинг ҳам ҳожатини чиқариб, имтиҳонлардан эсон-омон ўтиб олишига кўмаклашарди. Институтда яхши ўқирди. Ҳар хил чигал масалаларнинг тағига етиш, ечишга жуда қизиқарди. Амалий машғулотлар жонидили эди. Тўртинчи курсдалигида Украинага боришди. Айниқса, Львовдаги дон саралаш корхоналарининг бирида дон қуришти автомат диққатини жалб қилди. Ҳар жараён, ҳар бир эҳтиёт қисм ҳаракатини синчковлик билан кузатди, ўрганди. Нима учун шундай автоматни чигит қуриштишга ҳам мослаштириш мумкин эмас, деган фикр дилидан маҳкам жой олди. Чунки пахта тозалаш заводларида уруғлик учун алмисоқдан қолган усуллар билан туқли чигит тайёрланарди. Туқли чигитда заҳарли моддалар сақланиб қолар, экилиш олдидан дала бошида ивителинган маҳал эса ана шу моддалар ариқларга, ҳовузлар, кўлларга оқиб тушиб, ичимлик сувларни заҳарларди. Бундан ташқари туқли чигитнинг ўн, ўн икки фоизи пуч; жароҳатланган бўлгани учун ўза нотекис униб, бўш жойларга қайта экиш билан даҳқонга ортиқча иш ортиларди.

Туқли чигит намли ерларни ёқтирмайди. Захкаш ерларда ириб-чириб тупроққа қўшилиб кетиш ҳоллари кўп бўлади. Туксиз чигит эса ана шу жиҳатлардан бутунлай ҳоли. Уни ивителиш шарт эмас. Ер танламайди. Қайтага намга эҳтиёж сезади. Туқли чигитга қараганда беш-олти кун эртарақ униб чиқади.

Камолиддин доим шу муаммо устида бош қотирарди. Украинадан қайтиб келгандан кейин диплом ишига заводларда чигит қуришти ишини автоматлаштиришни мавзу қилиб олган эди. Заводга ишга келгач, автомат цехи ташкил қилинди. Унинг таклифи тажрибада синаб кўрилди. Автомат ўзини оқлади. Бункерга туқли чигит ағдарувчи ҳам; туқини ажратиб қора мағиздай қуриган чигитларни қопларга жойловчи ҳам автомат. Бутун бир цехни фақат биргина оператор бошқаради, холос.

Мана энди ана шу автоматда бир йўла ҳам чигит, ҳам пахта қуришти имконияти туғилмоқда. Бу айнан ҳаётнинг ўзи тақозо қилган жуда қимматли таклиф.

Камолиддиннинг хаёли бўлиниб, диққатини симсавадта фикимланиб ётган ҳалиги мактуб яна ўзига тортди. «Ким ёзган бўлиши мумкин?» у қоғозни олиб, фикимларини текислади. Аммо ўқишга улгурмади. Ошқозони эзиб оғришга тушди. Юзи буришди. Кейинги пайтларда тез-тез безовта қиладиган бўлиб қолган. Кечалари ёмон эзғилайди. Камолиддин холодильникдан қатиқ олди, фўлтиллашиб ича бошлади. Шу йўсинда кунига икки-уч шишани бўшатади. Кечроқ яна сут-қатиқ савдо қилиш дўконига бориб-келиши керак.

Дарвоқе, сут-қатиқ дўконининг ходимаси хийла келишгангина аёл эканми? Доим тилла тишларини ялтиратиб, мулойим кулиб туради. Эғнида атлас кўйлак, устидан оппоқ халат кийиб олган. Хина билан ювса керак: орқасига солинган икки ўрим сочи олов рангида. Оқиш юзларида бирон ғубор йўқ. Қайрилма қошлари, бодом қовоқлари остидан йирик-йирик кўзлари шўхчан боқади, лабларидан эса ширин табассум аримайди.

Камолиддин кириб келди дегунча, ўзини кафтдайгина ойнага солиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилашга тушади. Ажиб бир дилкаш дамга эришгандек яйраб-яшнаб хизматини ўтайди. Камолиддин бунга эътибор бермайди. Қатиқ харид қиладую ортига қайтади. Аёл унинг ортидан маънос тикилиб, кузатиб қолади. Лекин сўнги сафаргисидан унинг диққатини тортмоққа астойдил аҳд қилди, шекилли, «Ош бўлсин», деди қатиқ узата туриб. Қўли эса йигитнинг қўлига тегиб кетди. Юмшоқ ва ҳароратли кафт таъсиридан Камолиддин биринчи бор аёлнинг юзига тик боқди. Аёл эса, «яна келиб туринг», дея қўшиб қўйди.

Буниси ортиқча эди. Чунки у шундоқ ҳам кунига кириб, тўрхалтасини тўлдириб кетаётган эди.

Магазиндан чиқиб кетар экан, эшик олдига борганда аёлнинг икки оғизгина ҳалиги сўзи қулоғи остидан қайта такрорлангандай бўлди. Ана шу илтимос оддий эҳтиромгина эмас, балки ғоят безовталанган қалб ноласи, шу билан бирга қатъий талабга ҳам ўхшаб кетди. Айни пайтда уни қаердадир кўргандай, ҳар бир жилва, ҳар бир кўзга ташланган белгиси азалдан таниш ва ҳатто қадрдондай туйилиб кетди.

Ҳозир ана шу қиёфа яна кўз олдига келдию юрагини севинч ва ваҳм босди. Мактубга тикилди. «Ўша ёзмаганмиким? — деган фикр ўтди хаёлидан. — Ахир бу — Гўзал-ку!.. Гўзал Зоидова... Биз уни Галя деб чақирардик. Наҳотки ўша?»

Уридан туриб эшик олдигача келди. Уйланиб қолди. Кейин қайтиб бориб, мактубни такрор ўқиди. Дераза орқали ташқарига қаради. Пешонасини совуқ ойнага тиради. Аллақандай хушбахтлиқ, ором бағишловчи хотиралар... Дилбар қизнинг мафтункор сиймоси... Бари нигоҳи олдидан ўта бошлади.

«О, Гўзал, — деди шивирлаб унинг лаблари, — ўша сенинг чақноқ кўзларинг, нурдай пок, тонгдай беғубор қарашларинг, юзларининг ҳар жилваси, бежонга жон ато қилмоққа қодирдай туюлган ширин ва латофатли табассуминг — ҳамма-ҳаммаси бир умрга шу юрак тўридан жой олиб қолганини билармикансан? О, ўша даврлар... Сен ҳақсан, ўтган умрни қайтариш мушкул. Лекин ўша бетакрор дамларнинг қадрига етмай,

уни шўх, ўйинқароқлик билан беҳуда ўтказиб юборганинга ачинасан, холос. Қани, қайтиб келса! Афсус, бунинг чораси йўқ! Сен унда ёш эдинг. Тўққизинчи синфда ўқирдинг. Тенгқурларинг ичида биронта сенга ўхшаши топилмасди. Сўнгги нусхада тикилган хушбичим кийимлар билан безанишни жуда-жуда ёқтирардинг. Ўз ҳуснингга ўзинг маҳлиё бўлиб, мағрур юришни хуш кўрардинг. Ҳа, ўзингга бино қўйсанг ярашарди. Айниқса, биров билан гаплашаётганингда ёки энг ноёб бирон нарса тинглаётганингда чеҳрангга бирор чизиқ ҳам қимир этмасди. Фақат кўз қарашларинг ўзгариб турарди. Бунинг оқибатида бутун қиёфангга кишини танг қолдиргудай мафтункор жозиба барқ урарди. Ҳарқалай, менга шундай туюларди, азизам!

Сени жондан ортиқ севардим. Сенга бўлган муҳаббатим бир қуёш бўлиб дилимни ёритиб турарди. Не иложки, шу буюк сўз, шу буюк ҳиссиётим туфайли кечган изтиробларим таърифини сендан пинҳон тутардим доим.

Ўша дамларнинг қайсисини эслатиб, қайсиларини сўзлаб берайин? Ҳар қадамингги санаб, нигоҳинг тушган ҳар кимсага рашк қилиб, неча-неча бор кўзларимга ёш олган чоғларимними? Бутун ёшлигимга ўт қўйиб, кулини кўкка совурган ёлғиз баста борлинг, ўзлигингними? Ёки ўқишга отланиб юрган кунларим, биргина оқшом-видолашув эканлигини сезмаганим ҳолда бир неча дақиқалик хушбахтлиққа муяссар қилган сўнгги учрашувними?

— Кетасизми? — деб сўрадинг ўшанда. — Мени ташлаб-а?

— Кетсам, қайтиб келаман... — дедим ўпкам тўлиб. Кутилмаган бу ҳолдан ўзимни йўқотиб қўйишимга оз қолди. Демак, сен менга лоқайд эмас экансан. Фикримни тасдиқлаб дединг:

— Мен сизни севаман. Кўпдан севардим...

Қулоқларимга ишонмадим.

— Мени-я?!

— Ҳа-ҳа, сизни, кимни бўларди?

Кўзларимга жиққа ёш тўлди.

— Гўзал! — дея қичқириб юбордим бирдан.

Сен ўзингни бағримга отдинг.

— Ахир... Ахир... — дердим тугилиб, — ахир мен бунақа гапларингни кўтаролмайман, азизам! Ахир сен менинг нимамни сева олдинг, Гўзал?!

Шундай дедиму, сенинг чиройли, юмшоқ қўлларингни, олов янглиғ қизиган юзларинг... қайноқ лабларингни ўпа бошладим... Сен елкамга бош қўйдинг. Гаплашдик. Ўқишни битириб қайтганимдан кейин тўй қилиб, бирга яшашга ваъдалашдик.

Аммо... Аммо сен гапингга турмадинг. Орадан икки йил ўтар-ўтмас турмушга чиқиб, Андижон томонларга кетиб қолганингни эшитдим. Дунё кўзларимга зистон бўлди.

Ўша воқеаларга ҳам йигирма икки йил тўлибди. Аммо чеккан азобларим кечагидай эсимда. Ҳар нарсага даво топса бўлар-у, севги яраси битмас экан.

Албатта шу ёшга етиб, бола-чақа орттириб, сочларимга оқ илашган чоғда ўтмишнинг ҳиссий кечинмаларини эслаш, юрак тугёнига эрк бериш: манга жоиз эмасдир. Риёкорлик саналар балки? Жиноятдай бир гапдир! Лекин иложим қанча? Шу қалб қурғур ёзмишга итоат этмоқни тан олмаса, менда нима гуноҳ?!

IV

«...Ҳозир ҳам ўша сада бор. Супа бузилиб кетган, холос. Сенинг ўрнига тахта ўриндиқлар қўйилган. Ҳар шанба оқшом ўша ерда кутаман...»

Шу жумлаларни қайта-қайта ўқиди. Бу билан нима демоқчи у? Ўша ерга кел, деганими? Наҳотки кутаётган бўлса? Ё шунчаки гапмикин?

Камалиддин Соли қийғир берган материалларни варақлашда давом этди. Аммо кўзи энди ҳеч нарсага ўтмасди. Унинг тинчига халал етганди. Сочилган фикрларини бир жойга тўплашга минг уринмасин, имкони йўқдай.

«Ўша ерда кутаман...» Кутаётгани аниқмикин?

Миясида туманли хаёллар кезди.

— Йўқ! — дея хитоб қилди кейин. — Бу мумкин эмас! Оқибатини ўйламаслик яхши эмас!

Шундай деди-ю, ўз хоҳишига ўзи итоат этмай, юраги типирчиланганча кўчага отланди.

Теграси панжара билан қуршалган боғчадан куз ҳиди анқиб қолган. Шамол чинор, заранг дарахтларининг заъфарон тусга кира бошлаган баргларини юлиб қочар, қизил кум сепилган хиёбонлар узра тўзғитиб юрарди.

У пайтлар жуда ёш эди булар, энди улғайиб қолишибди. Шу заҳотиёқ Камалиддин сарҳовуз бўйида, сада тагида кимдир ўтирганини кўрди. Юраги ўйнаб кетди. Ростдан ҳам кутаётганга ўхшайди. Ҳозир борса, учрашишса, нима дейиши керак? Беҳуда гинахонлик, оғир таъналар билан кўмиб ташлаш инсофдан бўлмас. Балки унда гуноҳ йўқдир? Бўлганда ҳам орадан шунча йил ўтиб кетган, ахир. Вақт нималарни унутиб, ни-

маларни кечиришга қодир эмас? Шунинг учун кўнгилдаги барча гина-кудуратларга хотима бериш керак. Бошқача бўлиши мумкин эмас!

Бирдан оёқлари тезлаб кетди. Аёл ҳам уни кўрган чоғ ўрнидан турди. Камолиддин бора солиб, қучоқлаб олмоқчи бўлди-ю, яна ўзини тутди.

Гўзалнинг сочларида битта ҳам оқи йўқ. Уша жингалаклик, ўша йўғон қилиб ўриш, Аммо ўзи анча тўлишибди. У хиёл тортинчоқлик билан қўлини чўзди. Қўл ҳар сафаргидай иссиқ эди.

— Хуш кўрдик, — деди кўққисдан кулиб. — Қалай, қариб қолибманми?

— Менимча, ўша-ў ўзсан!

— Вой, тавба, юзидаги ажинларни санаб берайми?

— Турмушинг қалай?

— Бир нави. Беш йилча бурун эрим юрак касалидан вафот қилди. Туғилган жойларимни қўмсаб қайтиб келдим. Қизимни, ўтган йили турмушга бердим. Ҳозир ёлғизман... Сиз-чи?

— Икки ўғил, бир қизим бор.

— Бошингизга нохуш ишлар тушибди, эшитиб жуда хафа бўлдим. Ҳаёт шунақа экан. Унқир-чўнқир кўп...

Гўзал Камолиддинни ҳеч қачон эсдан чиқармаганлиги ҳақида жўшиб гапира бошлади.

— Узимнинг тентаклигим туфайли юз берганди ҳаммаси. — Унинг қўлини ушлаб қўйди. — Бўлмаса турмушим бутунлай бошқача бўлиши мумкин эди-я. Ёшликдаги илк севгини ўткинчи бир гап деб ўйлабман. Дугоналарим севги фақат китобларда, киноларда бўлади, дейишса, чиппа-чин ишонибман. Энди ақлим кирди. Ақлим кириши учун узоқ синов йилларини бошдан кечиришга тўғри келди.

унинг кўнғир сочларига сада шохчаларидан узилиб тушган кичкина барг қўнди. Камолиддин уни авайлабгина олиб ташлади. Иккови ўринларидан туришди. Кўм-кўк сув юзиде сап-сарик хазонлар сузиб юрган сарҳовузни айланиб ўтиб, марказий йўлгага чиқдилар. Шамол аста кучаяр, ой эса дарларда ортидаги фонус сингари булутлар оғушидан хира мўраларди. Улар бораётган йўлканинг икки томони зич ўсган дарахтзор бўлгани учун сал қоронғи эди.

— Бўйи чўзилиб қолган ана шу дарахтларни назарга олмаганда ҳамма нарса кеча-гайда, — ўртага тушган нохуш сокинликни бузди Гўзал. — Ҳув анави чинор баргида рангсиз аксланган шуълалар ҳам, минг турли ўт-ўланлар ҳидига қоришган шу ҳаво, олақуроқ садолар, кимсасиз йўлкамиз ҳам...

— Шеър ёзмасдинг шекилли?

Аёл бошини ғоз кўтариб, унинг кўзларига тикилди.

— Шоиралик ёмонми? Ҳеч бўлмаса, қариганимда ширин гапириб, қарзимни узиб қўяй. Сиздан озмунча эшитганмидим дилни қитиқлайдиганларини?

У Камолиддинни қўлтиқлаб туриб, қандайдир мўъжизакор назар билан яна тикилдиди, ҳар қандай одамнинг эс-хушини дафъатан ўғирлаб олгудай қудрат бор эди унда. Камолиддин қўлини унинг елкасига қўйганини сезмай қолди. Юзлари жимирлаб кетди. Кўзлари тинди. Чакқон энгашиб, Гўзалнинг хушбўй атир ҳиди анқиб турган бўйинларидан, қўлоқлари остидан, қип-қизарган юзларидан ўпа бошлади. Яна ва яна ўпди. У бир вақтлардаги жондан азиз севгилисини эмас, балки ҳаддан зиёд соғинган ўз ёшлигини ўпаётгандай эди. Уша ёшлик чоғлари орага тушган олжхрон йилларини мардона босиб ўтиб, ниҳоят яна худди мана шу хиёбонда кутиб олгандай. Йўқ, у ҳеч қаёққа кетмаган, унинг қайтишини интизорлик ила шу боғда кутаётгандай эди гўё.

Бирдан ой ярқ этиб жамол кўрсатди. Эндигина нурга йўғрилган дарахт шохлари бир-бирига имлашиб, нималар устидадир баҳс очгандай. Аллақандай тун қуши бош узра пириллаб ўтди.

Аёл Камолиддиннинг кўксига бош қўйиб, эндигина йиғидан тўхтаган гўдак сингари энтикиб-энтикиб нафас олди.

Камолиддин уни қучоғидан бўшатган маҳал бир-бирларининг кўзларига боқолмай анчагача ер чизиб, сукутга толишди. Икковлари ҳам ўзларида қанчалик дадиллик пайдо бўлганидан ҳайрон эдилар. Андек хижолат чекишди. Кейин Камолиддиннинг дилини ғусса босди.

«Одамнинг бунақанги эҳтиросларга таслим бўлиши ғирт бемаънилик, — дея ўзини ўзи койиди. — Ҳеч ярашмаган қилиқ!»

Эртасидан бошлаб унинг олдига қатиқ сўраб боришларини тўхтатди. Узоқроқ бўлса ҳам бошқа дўконга қатнашни маъқул кўрди. Иложи борича ўша оқшомни унутишга, ортиқ эсга ҳам олмасликка аҳд қилди.

Соли қийғирнинг таглифи уни ўзига оҳанрабодай боғлаб қўйди. Ёш новатор кетидан эргашиб, аллақандай сўқмоқ бўйлаб тентирар, масаланинг тагига энди етай деганда яна қаёққадир чалғир, йўлдан адашар, не машаққат билан қайта изга тушиб олар эди. Ниҳоят, сўқмоқлар тугаб, каттакон ва кенг майдонга чиқиб олгандай ҳис қилди ўзини. Эркин нафас олди, кўнгли ёришди. Чунки масаланинг туб моҳияти кўз олдида яққол намоён бўлиб, кулиб турарди гўё. Кам-кўстларини тузатиш билан худди заводнинг

ўзида бошлаш керак буни... «Об-бо, Соли қийғир-эй, бало экансан! Камтарликни қўй, янгилик яратиш учун олим ёки атоқли арбоб бўлиш шарт эмас. Оддий одамлар, тажрибада кўзи пишган меҳнат аҳли яратган мўъжизалар камми дунёда? Сенга ёрдам бериш керак энди? Бироқ қандай?»

Шу пайт ташқаридан аёл кишининг овози эшитилди:

— Камолхон ўзидами? — Нима гаплагини билиш учун Камолиддин ташқарига отланмоқ бўлиши билан останада Лутфи хола пайдо бўлди. — Вой, айланай, Камолхон, сизга телефонограмма бор, — деди у машинкада бир неча жумла ёзилган кафтдай қоғозни узатиб, — район прокуратурасидан йўқлашибди... тинчликмикин, айланай?

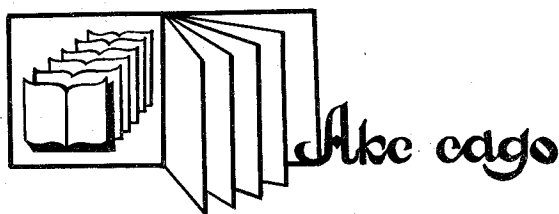
Камолиддин гарангсиб туриб, елка қисди.

— Ким билсин — деди мийиғида истеҳзоли кулиб. — Борсак, биламиз. Нима гаплиги ўша ерда маълум бўлади.

— Ишқилиб, хайрли бўлсин-да, айланай.

— Айтганингиз келсин!

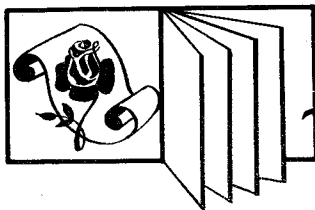
Давоми келгуси сонда

Бутун мамлакатимизда бошланган қайта қуриш ва ошкоралик даври ўзбек халқи учун ҳам эркин нафас олиш, миллий муаммоларини ҳал қилиш имконини берди. Эндиликда биз ана шу бебаҳо даврнинг улуғ қароматларидан фойдаланиб, ўз миллий қадриятларимизни янада кўтариш ҳақида ўйлашимиз керак. Биз ёзувчи Уткир Ҳошимовнинг «Шарқ юлдузи» журналида (1989 йил № 6) босилган «Дўстлик ҳурматдан бошланади» мақоласини ўқигач, бу ҳақда яна бир бор ўйладик. Мана, оддий бир мисол. Жумҳуриятимизнинг баъзи шаҳарларида юргангнда бу ер Ўзбекистонми ёки Россиями, деб ўйлаб қоласан, киши. Сабаби, ўзбекча номдан европача ном кўп учрайди. Баъзан номига кўчалар, майдонлар қўйилган шахсларнинг қандай одам бўлганлигини, ўзбек халқи олдида қандай хизматлари борлигини ҳам билиб бўлмайди.

Мамлакатимизнинг Европа қисмида эса тескари манзарани кўрасиз. Бу ерда Шарқнинг буюк фарзандлари номи билан аталган биронта ҳам кўча, майдонни ёки бекатни кўрмайсиз. Бу қанақаси ахир, дўст бўлганимиздан кейин ҳар икки томон бир-бирини тенг ҳурмат қилиши керак-ку. Бу билан биз Ўзбекистонга алоқаси йўқ кишиларнинг номлари кўчаларимиз ва майдонларимизга қўйилмасин, демоқчи эмасмиз. Гап фақат меёр ҳақида бораяпти. Масалан, Тошкентда одим жойда Максим Горький номига дуч келасиз, лекин Бобур, Бобораҳим Машраб, Нодирабегимларнинг номларини учратмайсиз. Ахир, шу адолатданми? Бизнингча халқимизнинг мана шу буюк фарзандлари номларини ва қатарон йиллари қурбон бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир каби адибларимизнинг номларини тезроқ абадийлаштириш, уларга ҳайкаллар қуриш ҳақида ўйлайдиган пайт келди.

И. Икромов,
Р. Ўлмасов,
А. Ҳасанбоев,
«Н» ҳарбий қисми.

Тўра Сулаймон

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ЎҒЛИ ЭЛ КЕЗАДИ

Туркумдан

Ҳолинда

Бир ўзи бир уйда қолиб эмакдошдан ҳам, қавму қариндошдан ҳам, беку султондан ҳам, чор ҳукуматининг мўлтонисию ултонисидан ҳам имдод-иноят кўрмаган Эргаш Жуманбулбул ўғлининг: — Менга от берган эгам бахт бермаган экан-да, — деб зонгдин, замондин, фалакдин шикоят қилиб турган ери:

Не гуноҳим бор, билолмам,
мен бугун хазон ҳолинда,
Инсон қавмининг қадри ҳам
тупроқдин арзон ҳолинда,
Эртамиз ҳам белгилидур —
орзулар арзон ҳолинда,
Феълимиз — атворимиздин
ер — осмон қирон ҳолинда,
Тоғлар бошида қор турмас
сор, марол сарсон ҳолинда,
Тахт томондин келган борлиқ
ваъдалар ёлғон ҳолинда,
Чор ҳукумат маъмурларин
босган ери қон ҳолинда,
Тоғу тошни қопламишдир
ёввойи ҳайвон ҳолинда,
Энди насаб наслимиз ҳам,
ҳойнаҳой, қурбон ҳолинда,
Кўҳна бу Турон аҳлининг
бағри хун, гирён ҳолинда,
Ризқу рўзимизга шерик,
ошимиз ёвғон ҳолинда,
Энди зинҳор бўла билмас
ноз-неъмат дархон ҳолинда,
Эл-улусни қилғай улар
оқибат урён ҳолинда,
Бора-бора барчамизки,
адашган қарвон ҳолинда,

Бу не қисматким менингдек
булбул безабон ҳолинда,
Кўрсам армоним қолмасди
бу юртни туғён ҳолинда,
Бу қаро кунларни, алҳол,
ёруғ бир замон ҳолинда,
Ўз туғи, туғдори бирла
мустақил макон ҳолинда.

Хайр энди Алдашмон, деб...

Эргаш Жуманбулбул ўғли Сойбўйи қишлоқларининг қайси бирида ё таниш-билишлари, ё ота қадрдонлари бўлса, шу уйларга бир кечадан кўниб, бирларига ҳадди сифга, бирларидан сал-пал ийманиб, дала-даштларда ўзича ўлан тўқиб, ўлан айтиб юрувчи йилқичи, қўйчибонларга устоз тутиниб, ҳафтани ойларга улаб, йўқсилларга қаноат, бой-бадавлатларга тавфиқ тилаб, қўлма-қўл бўлиб юриб йўли Алдашмон қишлоқига тушиб қолибди. Қишлоқ аҳли оёққа туриб, шоирнинг иззат-икромини жойига қўйиб, келишини яхшиликка йўйиб кўш қўллаб кутиб олибди. Қишлоқнинг қўли очикликда донг қозонган ўтоғаси Қўзибой тоға таъзим-тавозе билан қутлуғ хонадонига гўяндани таклиф қилибди. Оқинни орқаваротдан эшитиб бир кўришга орзуманд бўлиб юрган кишиларга одам қўйилиб, кўча-кўй, ҳовлиларга сувлар сепилиб, ширбозлар сўйилиб, этлар осилиб, дастурхонлар ёзилиб, ўткинчи ғамлар унутулиб, аёз, ёзга айлангандай бўлибди. Тун бўйи ўтмишдан, кечмишдан, қилмишдан, қидирмишдан, ниҳоят, Даллидан, сўзлари боллидан, оти овозали, олтин дарвозали Чамбилдан, бекдан, ултондан, Гўрўғли султондан гап кетибди.

Уша кун, ўша ҳафта, ўша ойлари ГПУнинг одамлари қишлоқнинг Намоз чапани, Оқмурод кўнчи, Омон энчи, Сулаймон сўфи исмли ўз излик, бир сўзлик манаман деган кишиларини териб-териб, танлаб-танлаб ёв босгандай бирдан босиб олиб кетаётган кезлари экан.

Эркак зоти борки, ол энди эрта-индин бизни ҳам олиб кетсалар керак, деб кўрқиб-пусиб, қалтираб-қақшаб яшаётган қора бир кунлар экан. Колхоз дегани шу бўладиган бўлса... деб бир хил қорувли йигитлар бекларга кўшилиб кетибди. Қишлоқдан файз-барака кўтарилиб, ёшу кекса саросимага тушиб қолибди. Итдан ит туғилади, уй айланиб бўй ейди, бўридан бўри туғилади, овул айланиб кўй ейди, деганларидай, одамлар кейин билса бир неча хонадонни қон қақшатган ўз овулдошлари — Шайвали билан Шодмонали деган бадкор, беномус экан.

Овул оқсоқоллари ҳангома орасида бу гапни Эргаш бобога айтишиб, бунинг чорасини сўрашибди. Шунда шоир: — Шу икки итни эрталабки нонуштага қақириб келингизлар. Мен ўшаларга айтар гапимни кўпнинг олдида айтмай, — дебди. Эрталаб ўша икки жонсизни айтиб келишибди. Гап гапга уланиб, шоир жунбушга киргандан сўнг, ҳалиги айғоқ деса айғоққа, тайғоқ деса тайғоққа қараб шу термани тўкиган экан:

Йўлинг энди айри бўлса,
йиғла, ёлғиз бошман, деб,
Оёқ остида топталган
кераксиз бир тошман, деб,
Гал-тўпидан айрилиб
домга тушган қушман, деб,
Хор-зорликда сўқир бўлган
кўздан оққан ёшман, деб.
Энди йиғла, ёвлар тугил
ўзлимга ётман, деб,
На учиб, на кўнолмасман —
беҳол, беқанотман, деб,
Тарки жамоат кимсаман —
беномус, безотман, деб,
Иссиғи йўк, совуғи йўк
ўчиб бўлган ўтман, деб.
Йиғла-йиғла, топганда ўз
қилмишимдан топдим, деб,
Шукрона нелигин билмай
нолишимдан топдим, деб,
Ҳаром йўлга юриб қадам
олишимдан топдим, деб,
Илонни ўз тўшагимдан,
болишимдан топдим, деб.

Бирда гулдан-гулга қўниб
гулзоридан кечар зотнинг,
Рўзғоридан тўзим кетса,
асроридан кечар зотнинг,
Бошида қий-чув аримай
ер-осмон нохуш айланур.

Уй айланиб яшар нокас,
мард йигит майдон айланиб,
Кузан овул атрофида,
шер, қоплон ўрмон айланиб,
Сарварлар қайтмас сўзидан
кетса-да замон айланиб,
Боши узра кўланкаси
ой бирла қуёш айланур.

Тўй тарқабди. Тўйдан сўнг сатта бойвачча, буткул бек, элоғаси, ўтоғаси, бойнинг ёнбошида, қирқ қулоқли қозон бошида турган югурдак-сугурдак, қўйнинг-чи, қақимчидан тортиб чақимчисигача терилиб, бойга ўзини яқин олувчиларнинг тунги бўза базми бошланибди.

Оқинни ҳам қўярда-қўймай олиб қолибди. Базми жамшид бошланибди. Биров мандирай бошлабди. Биров сандирай бошлабди. Бой бадмаст. Сипоҳлар сархуш ҳолинда. Косагул булбулиғўё. Базм ҳали ярмига бормаи туриб, қай бадмастлар беҳуш ҳолинда.

Косагул ўлғудай хушёр, қув киши бўлиб, ичмас, нос-посни, наша-пашани чекмас экан. Бу алоқ-шалокликдан тўрда бўғилиб ўтирган гўяндаи замонни гапга солиш, кўнглининг қулфи-калитини очиш учун косагул дебди:

— Шоир бобо (ҳазиллашиб), бошқаларни билмадиму менга қурда айтган «Айланур»ингизнинг сўнги байти ёққандан-ёқиб тушди.

Шоир халқи яхши гапнинг қули, кўнглини топганнинг булбули, деган нақл рост шекилли, бахшининг чиройи сал очилгандай бўлиб:— Ҳа, ҳалиги:

— Уй айланиб яшар нокас,
мард йигит майдон айланиб,
Кузан овул атрофида,
шер, қоплон ўрмон айланиб,
Сарварлар қайтмас сўзидан
кетса-да замон айланиб,
Боши узра кўланкаси
ой бирла қуёш айланур,

деган жойими?— деб сўрабди косагулдан.

— Худди шундай.

— Ҳўш, нима қилиш керак?

Шоирнинг бу илмоқли сўроғидан косагул бир қадар ўсал бўлибди. Сал муддатдан сўнг ўзини пича ўнглаб олиб:

— Ушани шу даврада ўтирганларга мослаб айтсангиз,— дебди.

Бу гап шоирга хуш ёқибди-да, байтни ўша оҳангда давом этишга тутинибди:

Йўлбарс яшар тоғ айланиб,
арғумоқ сайҳон айланур,
Қорсақ зоти мудом қақшаб,
қорақуш жайрон айланур,
Итолғи ўлжа ғамида,
кирпилар илон айланур,
Шўрлик бойқуш тунни кўмсаб,
сувсар маймунжон айланур,
Паймонаси тўлай деган
силовсин қопқон айланур,
Оқтомоқлар паноҳ излаб,
латчалар осмон айланур,
Сиртлон зоти сир бермасдан
қорли Туркистон айланур,
Илвириллар бирда-бирда
туёқли ҳайвон айланур,
Кунқарғарлар кунда хароб,
қобонлар хирмон айланур,

Бўрсикнинг ўйи пайкалда,
кундуз Зарафшон айланур.

Оқиннинг ҳайвонлар тимсолида одамларга нисбатан айтган киноясини сезиб турган
косагул ўзини яна гўлликка солиб дебди:

— Сизнинг байт тўқиб, терма айтишингизга шак келтирган кишининг ўзи кофир,
хотини талоқ. Бироқ мен бу айтган ғазалингизни кўпига яхши тушуна билмадим. Маса-
лан сиз:

Илвирислар бирда-бирда
туёқли ҳайвон айланур,— дедингиз. Ҳайвоннинг ҳам ту-
ёқсиз бўладими?

Косагулнинг сўзи оғзидан чиқиши билан шоир унинг гапини ёқасига ёпиштирибди:

— Бу ўтирган одамлар туёқсиз бўлмай туёқлимидир?

Бўпти кулги. Бўпти кулги.

Бироқ гўянданинг бу гапи даврада ўтирган қорсақ, итолғи, латча, кунқарғар, бўрсик
табиатли кишиларнинг иззат-нафсига теккандай бўлибди. Базми аввалги ҳолига келти-
риш учун косагул яна ўз маҳоратини ишга солибди:

— Байт тўқиш, ғазал ўқиш сиз учун пайкалдан ҳандалак узиб чиққандай бир гап.
Шунинг учун энди туёқсизлар¹ ҳақида ҳам бир нарса десангиз.

Базми жамшиднинг тобора бадлашиб, баттарлашиб бораётганини кўрган Эргаш
Жуманбулбул ўғлининг гўяндалиги тутгандан тутиб, ўзини қаерда, кимларнинг давраси-
да эканлигини ҳам унутиб, дўмбирасини яна сайратибди:

Умр ҳам ўтиб борадир,
замондин замон айланиб,
Кундан-кунга еру осмон
ёмондин ёмон айланиб,
Бирлар яшар ҳаром олиш,
чин туриб ёлғон айланиб,
Бир худодан кўрққан зотлар
ҳамиша Қуръон айланиб,
Ажал келса фарёд қилма,
танга кирмас жон айланиб,
Ким ўлимдан қутулмишдир
тахти Сулаймон айланиб,
Аркони давлат яшарлар
қон қусиб ҳоқон айланиб,
Элнимас аркни кўриқлар
тунқатор кўрғон айланиб,
Ўрда атрофи хатарли,
юрибди шайтон айланиб,
Туман-туман озурда жон
қон қусиб ҳам қон айланиб,
Бу манзилга қайтиб келмас
ўлтирган мезбон² айланиб,
Бир кунини кўрар энди
жонажон Турон айланиб,
Юрар терма, дostonларим
бу ёруғ жаҳон айланиб,
Байту бандим қадрин топгай
Лаъли Бадахшон айланиб.

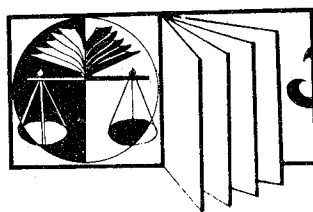
Шоирнинг зўрлигига, идрок қувватига аввалдан тан бериб юрган бой, айниқса,
унинг чинакам дарёи азимлиги олдида бош эгибди. Унингсиз ҳам тантилиқда, ҳотам-
тойлиқда бой ҳам юқа-йўқсилларнинг, чўпон-чўлиқларнинг меҳрини қозонган, қўли
очиқлиқда ном чиқарган бадавлатлардан экан. Беш юзга яқин қўйи бўлиб, бу йилдан
у йилга олти юздан ошмас экан. Қўзилари тўқли бўлгунича, тўқли, тусоқлари меҳмон-
дан, закотдан, хайри-саховатдан ортмас экан. Қўйларнинг тўллаш муддати чўпонлар
учун қувончли кун саналар экан. Ёлқиси бойники, эгизидан бири эса чўпонларники
бўлар экан. Шунинг учун чўпонлар бой бобомнинг ҳамма совлиқлари эгизлаб, сегизлаб
қўзиласин, деб дуо қилар эканлар.

Тўйининг тўйдаё ўтганидан шодмон бўлган бой зиёда маст бўлишига қарамай
дебди:

¹ Кишилар демоқчи.

² Ўзини назарда тутяпти.

- Шо-йир-га тўнн жо-винг.
- Оқинга зарбоф тўн ёпибдилар.
- Ку-мм-уш ка-м-ар.
- Шоирнинг белига кумуш камар боғлабдилар.
- От-тт...
- Бахшининг истиқболига туркмани арғумоқ олиб келибдилар.
- Ш-иб-бо-ғи ши-рр-бо-зи-ми-нан...
- Алҳосил, ўзбек дostonчилигининг пиру комилини анбиёлардай азизлаб, хуржун-қўлогини совға-саломга тўлдириб, Гулбулоқ мавзесигача кузатиб қўйган эканлар.

Қиқиллар ҳазинасидан

Яхши нарсанинг душмани — яхшироқ нарса.

Вольтер

Зийрак дегани — бу ҳади ақлли дегани эмас. Аҳмоқлар ҳам ва ҳатто жиннилар ҳам ўрта даражада зийрак бўлишлари мумкин.

Пушкин

Яхши фикрлар унутилиши мумкин, лекин ҳеч қачон ўлмайди.

Публий Сир

Ёдда тутинг: одамда танлаш имкони йўқ, у фақат одам бўлмоғи керак.

Станислав Ежи Лец

Кичкина соат яшаш каттасини яшашдан осон, деб ким айтди?

С. Маршак

Бахтсиз бўлсанг бўлгин-у, эътиборсиз бўлма.

К. Чапак

Аёл кишининг юзидаги ажинлари кўпайгани сайин хулқ-атворидаги ажинлар текислана боради.

О. Генри

Жаннатда бир тахт бор эмиш. У энг яхши қайнонага аталган эмиш. У ҳануз бўш эмиш.

А. Қаҳдор

Мухлисинг топилиб қолар, истеъдодинг қани?

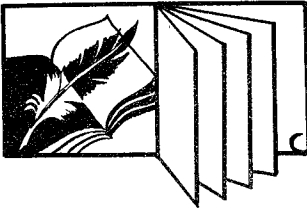
М. Алимтоев

Тарихчи — ўтмишни олдиндан айтиб берувчи пайғамбар.

Гейне

Ҳамма ҳаловат излаб беҳаловат.

А. Гидаш

Аёр садолари

Саҳифа филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов таҳрири остида чоп этилаётир.

* * *

(1840—1923)

Шоир, тарихчи, таржимон, муסיқашунос олим Муҳаммад Юсуф Баёний Хивада туғилган. Дастлабки таълимни уйда — махсус муаллимдан олади. Кейинроқ Шерғозихон мадрасасида таҳсил кўрди. Баёний икки тилда — ўзбек ва тожик тилида ижод қилган. У араб, форс, рус тилларини яхши билган.

Хоразм адабий муҳитида ижоди шаклланган Баёний анъанавий аруз вазнида ижод қилиш билан бирга, саксон ёшидан сўнг, бармоқ вазнида ҳам ўз иқтидорини синаб кўрди. Инқилобни мадҳ этувчи, халқни ҳуррият ҳимоясига чорловчи даъваткор шеърлар битди.

Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Баёний асарларининг ҳозиргача бизга маълум учта қўлёзма нусхаси мавжуд.

Баёний устозлари — Мунис, Огаҳийлар каби Хоразм тарихчилик мактабининг муносиб давомчиси бўлди. Унинг Хоразм халқи, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланган «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли асарлари бор. Улардан чор Россиясининг Ўрта Осиёни забт этиши мусибатлари ҳақида ҳозиргача бизга ноён ҳақиқатларни билиб олиш мумкин.

Баёний томонидан ўзбекчалаштирилган Мавлоно Дарвеш Аҳмадининг «Саҳоиф ул-ахбор», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Табарийнинг «Тарихи Табарий» каби асарлари ҳам маданий меросимизнинг қадрли намуналаридан ҳисобланади.

Иқболой АДIZОВА

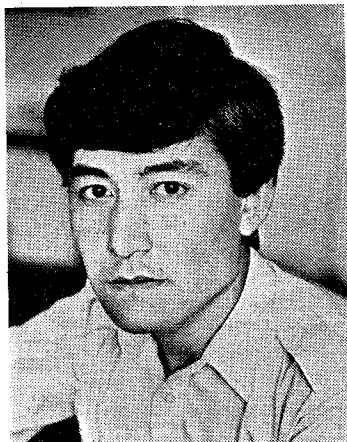
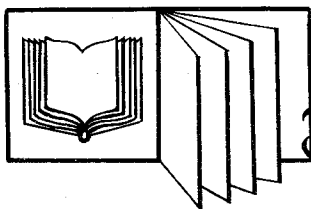
*Даҳрнинг дилбарларига жон фидо қилмоқ абас,
Бемурувватлар учун жонга жафо қилмоқ абас.
Ҳар бирининг макру узридин кўруб юз минг ситам,
Жисли жонни мазҳари ранжу ано қилмоқ абас.
Юз хушомад отибон, ҳар дам бўлуб беобрў,
Ўзни маҳзи кизб бирла беҳаё қилмоқ абас.
Рост онглаб ваъдаий ёлгонларин, хушҳол бўлуб,
Мидҳат ила даъвийи фикри расо қилмоқ абас.
Ниши ақраб тилларидур, нўш фаҳм айлаб они,
Жисму жонга нишларни ошно қилмоқ абас.
Нақди жон бирла бўлуб бу умматга муштарий,
Англамай фосидлиқин байъу шаро қилмоқ абас.
Эй Баёний, хўблардин кўрмадинг жуз жавру зулм,
Бил, вафосизларга ўзни мубтало қилмоқ абас.*

* * *

*Аё, эй офати даврон, мани зорингни бир ёд эт,
Бу лутфинг бирла бу маҳзунни ғам бандидин озод эт.
Девон, ул зори беморим манинг ишқимдадур ношод,
Манга лутфу июнат фазли бобидин сўз ирод эт.
Бу кўнглум кишварин андуҳ хайли айламиш вайрон,
Сан эрсанг хўбларнинг шоҳи, бу вайронни обод эт.
Ётибман хоки кўйингда, бўлуб ҳар жавринга рози,
Тузуб раҳм ила шафқат расмин, эмди тарки бедод эт.
Кўруб ҳолингни, ул номехрибон раҳм айламас асло,
Дило, ҳарчанд ўзни ранжи муҳаббатларга мўътод эт.
Сани ул шўхнинг оллида хуни чарх айламиш нохуш,
Не суд айлар хамуш ўл, хоҳ фарёд узра фарёд эт.
Баёнийдур ризо ҳар ҳол бирла сандин, эй дилбар,
Сан они хор қил, маҳзунни ғамгин, хоҳ дилшод эт.*

* * *

*Эй кўнгул, ўзни жаҳонда доимо бедор тут,
Борча ишда, борча элдин ўзни миннатдор тут.
Ёрлиқга лойиқ эрмастур жаҳон ғаддораси,
Ташла бу ғаддорани, ўзга бир ўзга ёр тут.
Бевафо ўрнига чун тутдинг вафоли ёрни,
Сан доғи бу бевафолик йўлини зинҳор тут.
Ҳар гулеким, бўйи рангидин келур бўйи вафо,
Қурбин англаб мўғтанам, ўзни ёнида хор тут.
Бу муҳаббат шоҳроҳи раҳбаридур ишқу бас,
Бас, онинг пайравлигида ўзни бархурдор тут.
Эътибори даҳрдин онинг ризосин хушлабон,
Ёрнинг кўйида ўзни доимо бемор тут.
Эй Баёний, ғайрга зинҳор берма ихтиёр,
Ихтиёринг бергали бир ғофили мухтор тут.*

Исажон Султонов

Қисса

«...Бало кутилмаганда келди.

Ой тўлган тунда, зовур четидаги мирзатеракларнинг хира сояси тупроққўчани буткул энлаган чоғда шундай бўлди. Тагин ҳам бир нима дейиш қийин, ахир, у ўз номи билан бало эди-да. Рўй бераётган ҳодисалар эса бир фалокатнинг бошланишини билдирарди, хўроз иккинчи бора қичқираётган пайт эди, нима ҳам бўлдию овози худди бўйни узиб ташлангандек ғиппа ўчди. Ҳеч қанча вақт ўтмай Тошкелинчак тепасида осмон бўйи келадиған қорамтир нараса жонланди. Юлдузли осмон тоқида уни бемалол кўриш мумкин эди. Шарпа тез ҳаракатланиб, тунги самони тобора энлай бошлади. Бир учи тўлин ойга етай-етай деганда, иккинчи учи ерга — худди ўша мирзатераклар сояси тушиб турган жойга етиб келди. Бу ер қишлоқнинг энг хилват чеккаси, жингиллар ва ажинагуллар тўдалашиб ўсган чакалакзор эди.

Теварак-атроф худди сув қуйгандек жимиди, ҳатто теракларнинг барглари ҳам шитирламасди. Зовурдаги қурбақаларнинг уни ўчди, шабада тинди. Борлиқ оғир ва мудҳиш таҳлика ичиди қолди.

Қорамтир нарсанинг бир учи осмондан узилиб заминга чўзилиб туша бошлади. Ҳаял ўтмай, жингилзорни қора кўланка қоплаб олди. Шу сонияда чакалакзорга нигоҳ ташлаган ҳар қандай кишининг шайтонлаб қолиши аниқ эди: қора маскандан қора ҳовур кўтариларди.

Сиру синоат ана шу тарзда рўй берди. Қора кўланка аста-секин кичрайиб, қуюқлашиб бораверди, чакалакзор тобора ўзининг аввалги ҳолига қайтаверди, ниҳоят, ғайриоддий соя зиғирдаккина бир нарасага айланди ва шу ҳолича қотди. Ҳали унинг қандай махлуқ эканлиги гумон эди. Жинқарча жингил шохчасида қимир этмай ўтирар ҳамда мунчоқдай жавдироқ кўзларини бир нуқтага қаттиқ қадаган, аъзойи баданидаги ҳар бир мўй найзадек тиккайган, ўзидан читирлатиб кўкиш-яшилтоб учқунчалар таратар эди. Табиат худди оғир уҳ тортиб юборгандай бўлиб, шабада эсиб ўтди.

Жингил шохчасидаги жинқарчага эса жон кирди — у эпкинда чайқалган бута баргини бир ҳаракат билан узиб олди ва кафтчасига қўйиб, бор кучи билан пуфлади. Япроқ чирпирак бўлиб айлангандан-айланаверди, пировардида миттигина қуюнга эврилди-да, жинқарчани устига миндириб, юлдузли осмон томон шиддат билан учиб кетди.

Шабада тагин эсмай қўйди.

Жинқарча осмону фалакдан туриб ерга назар ташлади: қишлоқ, атрофидаги бошқа қишлоқлар билан қўшилиб яхлит битта ўрам ҳосил қилган, ҳозир чуқур ғафлат уйқусида бўлиб, ой нурида фақат сойгина илондай йилтираб жимжит оқмоқда эди. Сайхонликда ой ёғдусини танасига сингдириб кулча бўлиб ётган сеҳрғар илон ҳам кўзга ташланди, у осмонда изғиётган жондорни сезди ва бошини залворли тебратиб, бир кўзғалиб қўйди.

Жинқарча гирдо-гирдига бир аланглаб олди, сўнг кунботар ёққа ўгирилди ва шодлигидан чинқирганча ирғишлаб юборди. Кунботардан булутга заррача ўхшамайдиган мудҳиш бир шарпа шу томонга силжиб келмоқда эди. Жинқарча япроқни тагин чириллатиб айлантириб пуфлади, қуюнчага қўниб қора шарпа томон учди. Ниҳоят, туннинг чегарасига етиб борди. Бу ерда манзара тамомила ўзгача эди: пастда, ўлик рангда бўзариб ётган кенгликларда бадбашара жондорлар биқсиб ётар эди. Жинқарча янада баландроқ учди, жингил япроғи борган сайин тезроқ чириллайверди ва айланиб-айланиб, кўзга кўринмай кетди. Жинқарча шарпанинг этагига етиб борди.

Тун ярмидан оққан эди.

Жинқарча ердан узилгани ҳамоно мирзатерак япроқлари ўзларининг азалий суҳбатларини бошлаб юборишди. Шабада тагин эсди. Тожбойнинг хўрози чирана-чирана уч марта қичқирди.

Қизиги шундаки, бу тушга ҳеч ўхшамас, жинқарчанинг тунги саёҳати нақадар ғайриоддий ва ёлғон бўлса, шунчалик оддий ҳам рост эди. У шарпа этагига етиб борган вақтда пастда — ўлик кенгликларда тентираб юрган бир қонхўр махлуқ чатаноғини кериб туриб, бор овози билан бўкириб юборди, оғзидан вошиллаб тупроқ сочилиб кетди. Махлуқнинг товуши ўралиб-чирмалиб айланаётган гирдобча шаклини олиб, осмон тоқига етиб борди ҳамда тўппа-тўғри шарпанинг қулоғига урилди. Шарпа шу заҳоти сесканиб қимирлади, сўнг тун салтанатининг ичкараси томон шитоб билан учиб кетди.

Жинқарча жони борича чийиллаб, унинг кетидан эргашди.

Бало юз бериб бўлган эди, энди у инсонлар бошига қай даражада кулфат келтира олади, дабдурустдан бир нима дейиш қийин. Шарпа нақ қишлоқ тепасига келиб ҳаракатланишдан тўхтади ва узалиб-чўзилиб пастга туша бошлади, чакалакзор тагин қора кўланка ва ҳовур ичиди қолди. Худди шу чоғ, ҳадемай тонг отажагидан дарак бериб, Тожбойнинг хўрози яна қичқирди.

Қора шарпа худди супуриб ташлангандек ер юзидан ғойиб бўлди, жинқарча эса шошиб, оёқ остидаги чинор япроғи томон ташланди. Баргинг бир четини кўтариб, кечаси адашиб қолган катта қизил бошли кўрқоқ чумолини қувиб чиқарди, мушти билан бир уриб банд тарафдан тешик очди-да, ўша ердан туриб атрофга тикилиб ўтираверди.

Тонг отаётган, теварак-жавониб сахарнинг кўрғошинтус ёруғи билан ёриша бошлаган, тун пастқам-пучмоқлар аро аста-секин кетиб бормоқда эди...

У ажойиб баҳор кунларининг бирида, шом чоғида дунёга келди. Кўзи ёриган хотин — Адол опа элликдан ошиб қолган. Эри бундан олти ойча бурун трактори билан зовурга ағдарилиб ўлган, шўрлик аёл ёлғиз ҳомиласини ўйлаб, ҳатто далага ҳам чиқмай қўйган эди.

Янги инсон дунёга келган чоғда ёмғир ўрик гулларини тўкиб, лойга қориштириб шаррос куя кетди. Доя — қўшин Малика хола шоша-пиша эшик-деразаларни маҳкамлади ва ёмғирнинг совуқ шабадасидан эти жунжикиб, яна Адол опанинг ёнига қайтиб борди. Кўп ўтмай аёлнинг кўзи ёриди, хола чақалоқнинг киндигини қирқиб, йўргакка ўрагач, у кўзларини очди ва биғиллаб йиғлаб юборди.

— Суюнаверинг, Адолхон, ўғил, ўғил! — деди Малика хола ва чақалоқни кўлига олиб кўзларига қарадио «Лаҳавла валақуввата...» деди ҳайратланиб, сўнг онаизорга: — Бу болангизда бир ҳикмат бор, ўргилай. Насиб қилса, ҳали катта ишларнинг бошини тутуди... Умрим бино бўлиб бунақа ақлли кўзларни кўрмаганман, — деди сал муболаға қилиб.

— Ўзи қорнимдаёқ йиғлаган эди, — деб жавоб қилди она, беҳолу бемажол, қони қочган лабларига табассум қалқиб.

— Унда отини Машраб қўйинг, — деди кампир. — Шояд эл суйган шоир бўлиб, одамларнинг дардини олиб ўсса...

— Илоё айтганингиз келсин, — деди она. Кампир қўлларини кўкка очди, икковлашиб дуо қилдилар, шу тариқа боланинг келажагига фотиҳа ўқилди.

Аммо унинг исмини, доянинг хоҳишидан фарқли ўлароқ, Ғариб қўйдилар. Исм танлашининг ўзи бир ғалва бўлди, жиянлик бўлганидан терисига сиғмай бир қўй етаклаб келган тоға «Ёдгорбек бўлсин, акамдан ёдгор», деб туриб олди, Адол опа эса қоринда йиғлаганларга Машраб деб ном қўйилишини айтиб, оёқ тиради, ниҳоят, бир юзу етти ёшга кирган Фотима эна ҳассасини бир дўқиллатиб, тилининг остига носвой ташлаган кўйи «Эковийиҷаммаш, Ғайиб бўсин», деди. Бу кампирнинг сўзини икки қиладиган мард қишлоқда йўқ эди, ноилож кўндилар.

Вақт елдай ўтди. Ғариб етти ёшга тўлғунига қадар ҳамма тенгдошлари қатори ўсди. Аммо улардан фарқ қилиб, озғин ҳам хаёлчан эди.

Кунларнинг бирида...

Кунларнинг бирида болакай ялпизлар орасида, ариқча бўйида хаёл суриб ётиб, ноҳос паядан ўрмалаб бораётган улкан бошли қизил чумолини кўриб қолди. Чумоли қари эди, гавдасининг катталиги, рангининг тўқлашиб, айниётганлиги ва қорамтир кетидаги кўпдан-кўп ажинсимон ҳалқалар шундан далолат бериб турарди. У боланинг шундоққина кўзи рўбарўсидан ўтиб борар, салом-алик ўтининг узунчоқ уруғини қийнала-қийнала сургаётганди. Енгил уруғ пўстлоғининг ўткир учи ялпиз поясининг ёддириш жойига тиралиб қолган, уни судраш учун аввало орқага хиёл итармоқ лозим эди, чумоли эса жони борица кучанган кўйи тортишда давом этарди. Болани даҳшатга солган ҳол ҳам мана шу бўлди, у ўрнидан кўзғалишга ҳам ботинмай, кўзларини катта-катта очганча қари чумолига тикилиб қолди.

Ёз ўтиб, охирида бормоқда эди, теварак-атроф сездирмасдан таназзул фаслига тайёргарлик кўрар, ялпизнинг сарғая бошлаган банди, сувнинг эндиликда тўқ зангор тусга кириши, жийда баргларининг бирма-бир тўкилиши ва ниҳоят, ҳаддан ташқари тиник, зангори осмондан кузнинг сокин нафаси уфуриб турарди. Болакай бир зумга чумолидан ниҳонини узиб, ялпизнинг ҳам жуда қарилгини кўрди, шўрликнинг танаси йўғонлашиб-семириб, кўпдан-кўп бачки шохчалар чиқариб юборган ва иси ҳам аввалги сингари нозик-нафис эмас, қуюқ ҳам ачимтирроқ эди. Ҳатто салом-алик ўтининг уруғи-да ўсимликнинг қариганини, шунинг учун ҳам уруғини ерга сочиб юборганлигини таъкидлаб турарди. Чумоли тинмай чиранаверди ва пировардида, туйқусдан сип-силлиқ орқаси ёрилди, ёриқларидан оқиш-сарғиш суюқлик оқиб чиқа бошлади, ҳавони чумоли заҳрининг ўткир иси тутиб кетди. Шунда ҳам уруғни тортиб олмоққа тиришар эди. Бирдан боланинг онгида нимадир ярқиллаб очилиб кетгандай бўлди, томирлари бўйлаб алланима оқа бошлади. Теварак-атроф жуда кекса, ҳаддан ташқари кекса эди, олам худди мункиллаб, қариб қолган чолга ўхшарди. Баҳорда ердан униб чиққан майса ҳам аслида миллионлаб йиллар аввал туғилиб бўлган эди. Унда... унда нима боқий? Азал-абад ёш ва навқирон нима бор бу гардуни дунда? Абад ёшлик худди абад қариллик сингари мазмунсиз эмасми? Боланинг дилини аввалгисидан ҳам кучлироқ бўлган даҳшат эгаллаб олди ва тура солиб, хўнграб йиғлаганча онасининг ёнига чопиб кетди.

Онаизор бу ҳолдан озмунча хавотирга тушмади. Фарзандининг худди чолларга ўхшаб фикрлаши унинг ақлини шошириб қўйган эди.

— Дунё шу-да, болам, — деди у ўғлининг жингалак сочларини ун юқи қўллари билан силаб. — Ҳали катта бўлсанг, ҳаммасини тушунасан, ҳозир айна йўнаб-куладиган вақтинг. Чумолилар, ўт-ўланларнинг ҳаммаси майда-чуйда нарсалар, аҳамият берма.

— Мен ёш эмасман, она, — деди Ғариб, бошини волидасининг иссиқ бағрига босиб. — Назаримда, худди минг йил яшаб қўйганга ўхшайман. Ҳамма нарсани биладигандекман. Ростдан, — у жонланиб кетди, кўзларида учқун чақнади, онасига қараб: — Мен биламан, она, — деди, — бир вақтлар дарахт бўлганман, шунинг учун ҳам дарахтларни яхши кўраман. Дарахтлар ҳам менга ўхшадади — кеча ариқ бўйидаги тол йиғлади. Назаримда, мен ҳам қачонлардир шунақа... ариқ бўйида йиғлагандекман.

— Оҳ, — деди она кўнгли хавотирга тўлиб. — Мени кўрқитмасангчи, жон болам...

Бола шу кун кечгача онасининг ёнидан жилмади.

— Ўғлингизнинг отини Машраб қўйишингиз керак эди, — деди доя хотин, онанинг сўзларини эшитиб. — Энди умр бўйи қийналиб яшайди. Болага уч исм оғирлик қилади.

— Билмадим, — деди она. — У бошқача. Одамларнинг болалари бунақа эмас. Сиз гапларини эшитинг. У ёш болага ўхшамайди, ғалати... кўрққулик.

— Мен ҳам разм солиб юраман, кўп хаёл суради. Индамай ўзига қўйиб беринг энди. Балки шоир, балки олим бўп кетар...

— Ҳалиям индамайман-у... — деди она. — Вой, элакка чиққандингиз-а? Олиб бераман деб ёдимдан чиқипти.

— Мениям чолим сўкиниб ўтиргандир, — деди Малика хола. Кетаётиб, тагин таъкидлаб қўйди: — Кўп ўйламанг, Адолхон, ҳали ундан зўр одам чиқади. Отасининг ўрнини босиб, юрт сўрайди ҳали.

— Илоё айтганингиз келсин, холаси, — деди Адол опа.

Онанинг кўнгли сезган, Ғариб ростдан ҳам бошқача эди. Тунлари ухламай чиқарди, хавотирланиб бориб қараса, пешанаси тиришганча ўйланиб ўтирганини кўрарди. Бироқ боладан шоир ёки олим чиқади деган башоратларнинг бари бекор кетди: бола ёғжим-лаб ташлаган қоғозларнинг барида на бирор мисра шеър, на сатр бор эди.

Ёзнинг дим кечаларидан бирида сўрида ётган она, ўғлининг хонасидан келаётган қандайдир овозни эшитиб қолди. Товуш жуда мунгли ва аллақандай ўзгача, худди самолардан келиб ерга туташганга ўхшарди. Қизиғи шундаки, у ток баргларининг шивирри, ариқ сувининг шилдираши ва оламнинг тунги сукунати билан уйғунлик ва яхлитлик касб этарди, онанинг кўнглида қизиқиш уйғонди ва феъли ажабтовур ўғлининг тақдирдан ташвишланган кўйи ўрнидан туриб, аста деразага яқинлашди. Дарпардани товушсиз суриб, ичкарига киши билмас мўралади.

Ўғил, озғин елкаларини деворга тираган кўйи кўзларини маҳкам юмиб ва дунёдан ажралиб, аллақандай оҳангни хиргойи қилаётган эди. Она дераза ёнига келиши биланоқ оҳанг тинди, аммо ўғил ҳолатини ўзгартирмади, бир нафасга жуда залворли ва қисинқи сукунат чўкди, ҳатто сувнинг шилдираши ҳам эшитилмай қолди.

Она, энди юрак ҳовучлаганча «қани, нима бўлар экан», — деб кутиб турарди.

Бу қандай оҳанг? Онаизор умри бино бўлиб бунақа маъюсликни туймаган эди, у бутун оламнинг қарилги ва чарчаганлигига ўқилган марсия янглиғ хонани тўлдирган эди. Ун бир яшар бола буни қайдан билади? Нега ақли тўлган, катта ёшдаги кишиларгина англаб ета оладига нарсалар унинг тасаввурига кириб келди экан? Ва ниҳоят, бундай оҳанг боланинг кўнглига қайдан келиб ўрнашди — нега у бунчалар маҳзун?

Ғарибнинг қонсиз юзига қизиллик югурди, кўзларини очмасданоқ ўзига қатъий ишонч ва тетиклик билан янги оҳангни бошлади. Бола бунга мос сўзларни ҳали тополмаганди, сўзлар бўлмагани учун ҳам оҳанг тантанавор ва таъсирчан эди, у хона деворларига урилар, тўлдирар ҳам она кўнглининг туб-тубигача бориб етарди. Бу оҳанг, аввалгисидан фарқли ўлароқ, бошқа нарсалар тўғрисида ҳикоя қиларди. Онанинг хаёлига инсон умрининг чексизлиги ҳақидаги ўй келди, шу заҳоти бу ўйдан ўзи қўрқиб кетди: одам боласи қанақасига ўлмасдан яшай олади? Калима қайтариб, ўғлига телмурганча унинг ҳаёт кечиришга ноқобиллиги тўғрисида ўйлади — ун бир ёшга кирганига қарамай, у авлоднинг азалий мероси — деҳқончиликни умуман билмас эди, қовун билан бодринг уруғини бир-биридан ажрата олмасди. Бола, майли, балки ҳозир қачонлардир ўзини дунёга танитиши лозим бўлган қўшиқлар оламига элтувчи сўқмоқчани топгандир, бироқ ҳар қандай буюк инсон ҳам аввало одам, яъни, пешонасида емоқичмоқ тамғаси бор-ку, шуларсиз мумкин эканми?

Она, ўғлининг рангпар юзига қараб туриб, «ишқилиб боши тошдан бўлсин-да», деган хаёлга борди. Ғарибнинг ранги сарғайиброқ қолган, руҳи кўпдан буён тиним билмаганданми, юзи ҳам кичрайиб, ёноқ суяклари туртиб қолган эди. Онаизор боласини тўхтатмоққа жазм қилиб оғиз жуфтлади ва эндигина отини айтиб чақирмоқчи эдики, оҳанг тинди. Ғариб, онасини кўрмай, ўзини каравотга ташлади.

— Нега ухламаяпсан, болам? — сўради она оҳиста, уни бирдан чўчитиб юбормай деб. Ғариб онасига ялт этиб қаради-да, жилмайиб:

— Узим, — деди. — Уйқум қочиб кетди. Қўшиқ айтгим келди.

— Анчадан бери айтасанми? — сўради она, ўғлида ҳофизлик қобилияти борлигига ишониб. Аммо Ғариб:

— Йўқ, — деб жавоб берди. — Шу бугун кўнглим қисилиб кетдию аста хиргойи қилавердим. Энди яхши, тинчгина бўлиб қолдим. — Сўнг ўйланиб ва жиддийлашиб: — Она, — деди. — Биласизми, мен ҳозир ким биландир гаплашдим.

— Гаплашдим? — онаизорнинг капалаги учиб кетди. — Ким билан гаплашдинг, жоним болам? Нега қўрқитасан мени?

— Билмайман, — дея жавоб қилди Ғариб. — У менга ўзи ҳақида ҳикоя қилиб берди.

— Юзини кўрдингми, кимга ўхшар экан? Туш кўрган бўлсанг... Балки отангдир? — сўради она, эти увишиб.

— Йўқ, кўрмадим. Овозини эшитдим. Қандайдир мулойим, сал хириллаган.

— Нима деди у?

— Ҳеч нима. У миямнинг ичида, мана бу ерда, — Ғариб икки чаккасини ушлади, — хиргойи қилиб турди, мен унга қўшилдим... Кейин кетди.

— Тавба қилдим-эй, ким экан у? — безовталанди она.

— Аввалига йиғлагим келди, қўшиқ бошлашим билан йўқолди, кейин, кейин... билмадим, ҳамма нарсаларни яхши кўриб қолдим.

Она не деярини билмай: «Мунча ғалати гапирмасанг, ўғлим? Нега бошқаларнинг болаларига ўхшамайсан?» деди ич-ичида.

Ғариб онасининг мижжаларидаги ёшни пайқамади, ҳомуза тортди-да:

— Уйқим келди, она, — деди. — Сиз нега ухламаяпсиз?

— Мениям уйқим келяпти, — деди онаизор ва ўғлининг ёнига кириш ниятидан айтиб, дарпардани тортди-да, ўрнига қайтиб борди. Ўғлининг хонасида чироқ ўчди.

Тоғлар силсиласи томондан эсан шабада узум баргларини оҳиста селпимоққа бошлади, ялпиз ва райҳон исси келиб турган муздай ҳаво ҳовлини тўлдирди. Адол опа сўрига ўтирди-да, чуқур сўлиш олди. Бунда тақдирга тан берганлик аломати сезилар эди...

Ой ўтди. Осмон юлдузга тўлди, улар худди биров сепиб юборгандек бодраб кўпайиб кетди, ваҳоланки, иссиқ ёз кечаларида кўкда нари борса ўттизтача юлдуз милтирарди, холос. Осмон самовий нурларга беланиб, музайян бўлди.

Ғарибнинг кўзлари худди катталаштириб кўрсатадиган ойна монанд эди, бундан ўзи ҳам ҳайратга тушарди. Кузги тутқаторлар ёқалаб ўроқ-қопини кўтариб кетиб бораркан, сал-пал нам ва қорамтир ерда сакраб юрган қора чигирткалар унга йўл бўша-тишарди, гоҳ-гоҳ Ғариб шундоққина оёғи остидаги қаноти нам ниначини босиб олмас-

лик учун тўхташга мажбур бўларди. У аввалига ҳеч бир жонзотни ўлдирмаслик керак, бунинг уддасидан чиқаман, деб ўйлаган эди, кейинчалик бу фикридан қайтди ва бирикки кун тушкун кайфиятда ҳам юрди: ўлдирмасликнинг иложи йўқ экан. Кўзга кўринадиганларидан ташқари; шаффоф ёхуд заррадай жондорлар сон мингга, одам оёғи ҳар тушганда уларнинг юз мингтасининг абжағини чиқариб ташлайди... Бу ҳолда савоатга ва ҳалолликка интилишнинг маъниси қолмайди-ку! Нос чекадиган Фотима энанинг «Ўйдийма, болам, худонинг қаҳйини келтийма» деган панди шу тариқа мазмунсизлик касб этди. Мазмунини эса Ғарибнинг ўзи топиб олди: ҳеч бир жонни ғараз билан ўлдирмаслик лозим, тасодифий ҳоллар эса гуноҳга кирмайди... Қарама-қаршиликлар ортса ортардики, сира камаяй демасди: одамзод, масалан, нега тирик жонни сўйиб ейди? Агар бу ғараз ҳисобланмаса, унда нима? Ахир у жонлиқни нафс йулида қурбон қилипти-ку? Уйнинг давоми эса баттар даҳшатли эди: кимнингдир руҳи шу сўйилажак жонда яшаётган бўлса-чи?

Ғариб қишлоқ тонгини айниқса ёқтирар эди: то кўз илғагунча бўлган кўк-зангор кенгликлар, ниҳояси сезилар-сезилмас нозик ва ёрқин ранглар билан безалган уфқ аста-секин янада ёрқинлаша бошлайди, ниҳоят, қип-қизил қуёш ер чеккасига кўтарилиб, тин олади. Ҳали унинг йўли узоқ, шу сабаб ҳам тонг палласи уфқда бироз туриб қолади, сўнгра йўлга тушади, ҳаракати сезила қолмайди ҳам. Қуёш фақат куздагина ана шундай тиниқ, катта ва маъюс бўлади.

Нафақат булар, балки «кичик» ҳаёт ҳам қизиқарли маъни касб этарди: шабнам инган паллада, намхуш ҳавода қанотларини ҳилпиратиб учиб келган сарғиш, катта ниначи, ғўнғиллаб юрган қўпол қовоғари, шабнам томчисига мўйловини текизаётган қўнғиз — буларнинг барида кўрилмас ва қайтарилмас ажиб гўзаллик бор эдики, Ғариб уларга соатлаб тикилиб ўтириши мумкин эди. Унинг учун буларнинг бари улкан, соҳир бир кўшиқ эди — уни тинглай олиш учун туғма салоҳият ёки катта тайёргарлик лозим эди. Ғариб эса буни дилининг туб-туби билан ҳис қиларди.

Шундай бўлса-да, у бошқа кўшиқ айтмади — энди улғая бошлаган, ўткир ҳис ва сезимлар билиниб-билинмай йўқолиб бораётган эди. Мактабда эса у жуда ёмон ўқирди — маъниси очиқ-ойдин, яққол кўриниб турадиган жумла-ю таърифлардан кутилмаган, кўпинча, ўқутувчиларининг таъбирича, аҳмоқона хулосалар чиқарар эди. Бу хулосалар фан исботларини рад этган ҳолда ўзининг тушунчаларига яна бир далил бўлиб қўшилар, бойтарди.

Ғариб ана шундай тарзда шўраларнинг ҳаракатланишини билиб олди.

Сентябрнинг охирларида Ғарибнинг ўқитувчиси — куйканакина жувон эшик қоқиб келди. Узоқ ҳол-аҳвол сўрашишдан ва олинг-олинг қабилидаги манзиратлардан сўнг, ўқитувчи шўрданак чақа туриб:

— Ғарибжон қайда, овсин? Бир гаплашиб олай деб эдим, — деди.

Она унинг ташрифи сабабини тушунган эди. Аммо ҳозир Ғарибнинг қайдалигини ўзи ҳам билмасди.

— Билмасам, — деди у елка қисиб. — Менга айтмайди, аллақерларга бориб келади. Кечкурун қайтади, — деди шикоятмуз оҳангда. — Нима, тагин икки олдими?

— Унинг тасавури фалати, сезган бўлсангиз керак, — деди ўқитувчи. — Бугун, айниқса, ошиб тушди. Дарсимиз биология эди, дабдурустан кўлини кўтариб «опой, балки ўсимликлар ҳам одамга ўхшаб ўйлар?» деб савол берди. Мен албатта ундай бўлиши мумкин эмаслигини тушунтирдим. У нима деди денг? Ғўё шўраларнинг у ёқдан-бу ёққа юрганини кўрган эмиш. Ҳеч жаҳонда ўт ҳам юрадимми?

Она жувоннинг кўлидан тутиб, ажиндор кўз жияклари намланган кўйи овози титраб: — Мен ҳам шундан хавотирдаман, синглим, — деди ёлворувчи оҳангда. — Ҳар хил гапларни айтади, кўрқаман. Қартайганда топган боламнинг миясида нимадир бузуққа ўхшайди? Ё катта бўлса йўқолиб кетармикин?

— Йўқолса, шу вақтгача йўқоларди, — деди жувон қатъий қилиб. — Балки Ғариб шу атрофдаги бирор диндорнинг таъсирига тушиб қолгандир? Шуни сезганингиз йўқми?

— Йўқ, — деди она, ўйланиб туриб. — Намоз ўқийдиган битта Фотима эна бор, холос. Ғариб унинг ёнига кўп ҳам боравермайди. Вой, узумдан олинг, гап билан бўлиб эсдан чиқибди-я, — манзират қилди у ва умидвор кўзларини жувонга тикиб: — Энди нима қилдик-а, сингил? — деб сўради.

— Тарбиялаймиз, — деди ўқитувчи. — Сиз кўнглингизни тинч қилинг. Мен ундаги ўзгаришларнинг боиси нима эканлигини билгани келувдим, холос. Унга қаттиқ гапирманг, телба хаёлларини айтса, ётиғи билан тушунтиринг, опа. Мен тез-тез келиб тураман, — деб ўрнидан кўзгалди.

У кетгач, онанинг қўли ишга бормай, сўрида ўтирганча узоқ хаёлга толди.

Ғариб қуёш ботиб, соялар узайган ва қуюқлашган чоғда уйга кириб келди. Унинг ҳаммаёғини чанг қоплаган, ҳатто киприкларигача оқариб кетган, аммо ўзида йўқ хурсанд эди.

— Она, — деди у терисига сиғмай. — Топдим, ахйри топдим. Илҳомнинг акаси топиб берди. Шунақа зўрки.

— Нимани топдинг? — сўради она. — Китобми?

— Мана, ўзингиз кўринг, ажойиб, — Ғариб шимининг бўғзига қистирилган китобчани олиб, онасига узатди. Бу — Бобораҳим Машрабнинг юпқагина девони эди.

— Менинг ичимдаги бор гап шунда экан, — сўзланарди Ғариб. — Уқиб, ғалати бўлиб кетдим... Айтмоқчи, ўқитувчи опой келдимми?

— Сен қайдан билдинг? — сўради она.

— Билдим-да... Боя уйимизни сўровди.

— Ҳой, ўтнинг юрганини қайда кўрувдинг? — деди она. — Опангни роса хафа қипсан-ку? Шунча берган дарсларим кор қилмабди, деб кетди.

— Ростдан ҳам юради-да, — деди Ғариб ишонч билан. — Фақат ҳеч кимга билдирмайди. Қарамай турганингизда пойлаб туриб, шип этиб бошқа ёққа ўтиб олади. Жудаям айёр.

— Унда нимага мен кўрмайман, — сўради она, ўқитувчининг гапларига амал қилиб. — Шунча йилдан буён бир мартаям кўрганим йўқ, бошқалардан эшитганим йўқ?

— Билмасам... Ҳеч ким кўрмаса керак-да, — деди бола ўйланиб. — Одамлар кўрса, бунақа сурбет бўлиб кетишмасди. Улар ҳатто гаплашишади ҳам.

— Нима деб гаплашишади? — калаванинг учини йўқотиб қўйди она.

— Тушунмайман, доим пичирлашишади... бир бегона тилда, — деди Ғариб. — Юрадиган фақат шўралар эмас. Ернинг шўри бор-ку, шуям юради. У айёр, ёмон, нуқул одамларни пойлайди.

— Балки девор ҳам юрар? — деди она аччиғи чиқиб.

— Йўқ, у юрмайди. Шўр юради. Кеча Улфат холанинг уйининг орқасидаги шўр бор-ку, ўша ерда ўтирсам, югуриб келиб деворга чиқиб олди. Шўралар ҳам унинг орқасидан етиб келишбди. Ҳадемай Улфат холанинг уйига ҳам кириб олишса керак. Майли, мен мана буни ўқийман, — деб у китобчани олди-да, хонасига кириб кетди.

— Билганингни қил, — деди она ўғлига гап топиб беролмаганидан хун бўлиб. — Отанг тирик бўлганда эди, бу гапларинг учун қулофингни узиб оларди.

— Ҳеч-да, — эътироз билдирди Ғариб, айвондан туриб. — «Яша, ўғлим», деярди. Онанинг бирдан кўнгли эриб, бора қол дегандай бош силкитди ва анча хотир-жамланиб, молхона томонга ўтиб кетди.

Кеч кирди. Ғариб деразанинг шундоққина ёнида, ғириллаб эсиб турган шабадага юзини тутиб, Машрабнинг девонини варақлар, дилида улкан бир ҳайрат ва ҳурмат юксалиб борар эди.

Бу илоҳий мисралар қайдан бино бўлган? Асли нима у — сўзларнинг у ёки бу даражадаги қорешмаси наҳот дилга шунчалик таъсир эта олишдек қудратга эга? Бу улуғ жафокаш ким ўзи, қайдан дилига бунчалар кучли ишонч ва дадилликни топа қолди? Нега унинг учун у дунёю бу дунё бир пул? Фарёд чека-чека оламдан нени излади у? Ишқ деганда кимни назарда тутаетир — жамолига ақл бовар қилмас бир парирўними, бани одамними ёхуд... ёхуд... кимни, ахир? «Дунё ясаниб, жиља қилиб олдима келди. Борғил нари, деб кетига бир шатталаб ўттим...» деса, «жаннату ҳуру ғилмонни фучак пулга сотиб ўтса», мақсади, маслағи не эди у зотнинг? Бу қадар дарду алам, оху ғам қайдан, қайдан ахир? Нега у яккаю ягона? Нега ҳеч ким шеърятнинг бундай юксакликларига кўтарилма олмайди? Не сабабдан ҳозир Машраб сингари одамлар йўқ, ахир дунёи дун ўша-ўша — ҳануз бебақо-ку? Бу кекса олам, бир қанча фоний лаззатлардан бўлак нима берди одам боласига? Қани энди иложи топилсаю бу табаррук зот оёғининг муборак чангларини кўзингга суртсанг, жамолини кўриб, бир оғиз ҳам сўз айтолмай тўйиб-тўйиб йиғласанг?..

Ўзини тавоф қилган бандаи мўъминларни «қоч нари» деб итариб-суриб, у кимнинг жамоли сари интилган?..

Ғарибнинг кўнглида яна бир сирли оҳанг бино бўлди, у дилни тўлдиргандан-тўлди-раверди, қаршисида, кўз ўнгида деворлар сурилиб, кимдир дунёга лаънатлар ёғдирганча кела бошлади:

**Кўрдимки вафоси йўқ экан ушбу жаҳонни,
Миндим ажал отини мен қамчилаб ўттим,**

гўё куйи илоҳий таралди:

**Нафс кофири бирла куну-тун тинмай уруштим,
Танҳо қиличи бирла уруб ҳай-ҳалаб ўттим...**

Ғариб, ҳозир юраги ёрилиб кетажagini ҳис қилганча бу куйни титраб эшитиб ўти-раберди. Яноқларини недир куйдириб ўта бошлади.

Хайҳот, ҳатто кеча-да дардманд эди — тун бу кўҳна олам устини беҳолгина чулғанган, осмон йиртиқларидан юлдузлар зўрға милтиллаб туришарди. Шабада-да ўлимтик, рангсиз дарпардани ожиз ҳилпиратарди.

Шуур қатламлари аро чалинаётган куй — бу асрлар оша етиб келаётган нидо,

хаво — шу асрлар оралиғида яшаб ўтган зотларнинг зарралари, овоз соҳиби — улуғ жафокашнинг нақ ўзи эди... гўё.

«Эй йўловчи,— деб куйлар эди хаво зарралари мисли кўрилмаган бир уйғунлик билан бесасу бесадо,— эй йўлчи, гар вақтинг зиқ бўлса ҳам бизлар сари бир қадам ташла, аждодларингни ёд эт, улар қошида бир нафас тек тур ҳам рухларига тинчлигу ором, ўзингга умр-фаровонлик тила — кўнглинг ёришгуси... Бизлар ҳам бир вақтлар худди сендайин эдик, шуни идроқ қил-да, имонингни покла, ахир бир вақтлар бизнинг юзимиздан ҳам худди сеники янглиғ шафоат ёғдуси балқиб турар эди, дилларимиз ҳам худди сеники каби, яхши ниятлар наҳридан баҳра олган эди, билсанг, олам фақат яхшилардан иборатдир, эй саховатли киши, шуни дилингга жо эт ва бизларга алvido айтиб, йўлингга давом эт. Илло дилинг юмшагуси, дарду ғуборлардан фориг бўлгуси, руҳинг тозаргуси. Йўлингнинг ўнгу сўли интизор кўз тикиб турган аждодларинг билан лиммолим тўлуғдир ва сенинг йўлинг ҳам уларнинг йўли янглиғ бир ерда ниҳоя топгусидир. Имонинг басаломат бўлғай, эй яхши одам...»

Ғариб, кўзларини арта-арта йиғидан тўхтай олмай, тўлиққан кўйи хаёлидаги нуроний чехранинг тасвирини чизишга жазм қилди ва қаламни қоғозга текизган сониядаёқ дилини қўрқув чулғаб олди, чулғаган ондаёқ оҳанг тинди, тинган дақиқадан бошлаб теваарак азалий кўриниш касб этди. Осмон юлдузларга тўлиқ, дарпарда бетиним ҳилпирар, шабада унинг юзига урилиб, нам изларни қуритарди. Шу ондан бошлаб Ғариб ўзининг нақадар ожиз ва нотавон эканлигини ҳис қилди, қаламни отиб урди, қоғозни ёғимлаб итқитиб, бошини хонтахтага қўйганча инграб юборди. Назарида шу сония жон бераётгандек эди.

Энди у улуғ зотнинг девонини қўлга ололмас эди — жафокашнинг башоратларини уқмоққа на куч, на журъат бор эди. Вужудида бениҳоя безовталиқ бошланди, бармоқлари титрар, кўзлари ёнар эди. Бу аҳволда уни онаси кўрса, қўрққанидан фарёд уриб, одамларни қорлаши тайин эди: шунақанги аҳволга тушганди Ғариб! Боягина ўзи отиб юборган қаламни олишга ботинолмасди, қолган-қутганларни чизишга уриниб кўрса, ҳаммаси нурсизланиб, жўн бўлиб қоладигандек туюларди. Буюк тасаввурни қамраб олиш учун буюк заковат лозим, ахир. Шу дамдагина у ўзининг ёшлигию омилигидан ўкиниб кетди: ўзича қилган кашфиётларининг бари бир пулга қиммат, хашаки нарсалар эканлиги аён бўлди. Олий билим бу ёқда — энг қадим асотирларда эканки, уларнинг буюклиги ростлиги ҳам муборақлигида экан... Не андишалар билан қаламни қўлига олиб, титрай-титрай тасаввурдаги сиймонинг сувратини қоғозга туширишга урина бошлади. Тўлиб-тошиб кетган эди, гўё недир уни бошқариб, йўлга солиб турарди, ҳатто қош чизиқларининг бири салгина қийшайиб чиққанди, янги қоғоз олиб қайтадан бошлашга ҳам ботинолмади, алоҳал сўнги чизиқни ҳам тортидио қўлидан қалами тушиб кетди, сирли-соҳир куч қайгадир ғойиб бўлди, вужудини чарчоқ, дилини ғашлик эгаллади, наздида, сувратни чизиб катта ва кечирилмас хатога йўл қўйган эди. Тасвирга қарашга ҳам журъат қилолмай, руҳи абгор бўлиб ўзини ўринга ташлади ва анчадан сўнгина оғир ҳам безовта уйқуга чўмди.

Ташқари эса субҳи содиқнинг қўрғоширанг ёруғи билан ёриша бошлаган, қушлар сабуҳий наволарини чалмакка тутинган эдилар.

Кўп ўтмай қуёш чиқди, самонинг олтин заврақи кўк уза сузиб, музаҳҳаб кенгликларни ҳаётбахш нур билан мунаввар қилди. Она сахар туриб ҳовлини супурган, энди сўрининг бир четида муштдек бўлиб ўтирганча ўғлининг уйғониб, нонуштага чиқишини кутмоқда эди. Кун ёйилиб кетди ҳамки, Ғарибдан дарак бўлмади. Она ташвишланиб ўрнидан турди, дастурхонни ўраб, совиб қолган чойни тўкиб ташлади-да, ичкарига кирди ва ўғлининг ёноқлари бир кечадаёқ туртиб қолганини, худди азобланаётган сингари, кўрпани маҳкам чангаллаб ухлаётганини кўрди. Хонтахта устида эса кимнингдир суврати ётарди. Аёл ўғлини уйғотиш фикридан қайтиб, сувратни қўлига олди-ю, эрта ажин тушган юзида таажжуб ифодаси пайдо бўлди. Унда кўзлари алланечук бошқача бир қариянинг тасвири нақш этилган эди. Бундай кўзларни она умри бино бўлиб учратмаганди — чолнинг нигоҳида ғайриоддий бир сокинлик ҳукмрон эди. Чехра тасвири қоғоз юзини буткул энлаган, агар яқинроқдан қаралса, кўзнинг ич-ичида чўк тушиб самога қарини нолаю аффон чекаётган кишининг тарҳи сезиларди. Ҳаттоки дарахтлар ҳам сажда қилаётган каби замин узра энгашгандилар, оловранг мевалар кўз ёшлари каби ерга дувиллаб тўкилар, дунё эса улкан ёнғин ичра ловуллаб ёнарди. Она «ё тавба» деб эшик томон юрди, қизиқиши қўймай, яна қаради: ажабки, узоқроқдан туриб кўз ташланса, бу тасвирлар сезилмай қолар, қариянинг нигоҳи эса яна сокинлик касб этарди. Бола бунда икки бир-бирига қарама-қарши нарсани бирлаштирганди. Она тамом лол бўлиб, қайтиб бориб сўрига ўтирди-да, ўғлининг уйғонишини кута бошлади.

Адол опа мойбўёқ билан ишланган сувратларни шу вақтгача учратмаган эди. Баъзан қишлоққа учоёғини елкасига ортиб, кекса татар расмчи келар, мактаб болаларини қатор қилиб ўтирғизиб қўйиб «ана, қараб турингиз, ҳозир попишак учиб чиқади» деб, ўзи бошига қора мато ёпиб оларди. Попишакнинг учиб чиқмаслигини у худо раҳмат қилгур эри билан никоҳланган кезларидаёқ билиб олганди. Ҳозир бу сурат ичкари

уйда, оқ рўмол остида турипти. Эр-хотин суратга бошқа тушишмади. Татар киши ахён-ахёндагина келади, шунда Адол опа ҳам мактаб болаларининг суратга тушишларини томоша қилади. Улар қандай келишимсиз тушган бўлсалар, қоғозда ҳам шу акс этади. Она ўғлининг чизганларидан кўра ўша чолнинг расмлари яхшироқ эканлиги ҳақида ўйлади: ҳаммаси аниқ-таниқ, ҳаётда қандай бўлса шундай. Ғариб чизган сурат эса ғалати: одамнинг кўзида ҳам одам яшайдими? Яна, бу чол одамга унча ўхшамайди ҳам: аллақандай бошқача.

Қуёш билиниб-билинмай кўк тоқига кўтарилиб борар, кун тобора исир эди. «Кеча-ги айтган гапларининг таъсирида чизган бўлса керак»,— деб ўйлади Адол опа, ўғлининг ўша пайтдаги ҳолатини кўз олдига келтириб, Кеча она Ғарибнинг чорвоқда кўп қолиб кетганидан хавотирланиб, уй ортига ўтган, унинг кўра ёнида ўсган куюқ бутазор ёнида ким биландир суҳбат қураётганини кўрганди. Пешин пайти, кун иссиқ, гармсел эсарди. Адол опа ўғлига яқинроқ бориб, толнинг ғадир-будур танасига хиёл суянганча қулоқ тутди. Ғариб уни пайқамади, бошини солинтириб, ниманидир маъқуллади.

У ким билан суҳбатлашаётган бўлиши мумкин? Буталар орасида ҳеч ким йўқ, яшил шох-шаббалар гармсел домида охишта чайқаларди, холос.

— Ҳа-ҳа,— деди Ғариб, деярли пичирлаб.— Кўрганман. Ҳаммасини кўрганман...

Унинг қошлари саволчан чимирилди, кўзлари чақнаб, лаби яна сўзга жуфтланди:

— Ҳавода ҳам, одамларда ҳам, дарахтларда ҳамми? Унда мен-чи?

— ...

— Аммо, бу руҳ эмас-ку?

— ...

— Танми? Ўткинчи бир матоҳми?

— ...

— Билар эдим ҳаммасини. Билар эдим...— тагин шивирлади бола беадад ғуссаю армон билан.— Тушиммикин, дер эдим. Наҳотки рост бўлса...

У индамай қолди. Ариқчадаги сув қаттиқроқ шилдираб оқа бошлади. Адол опа «нима бўлган ўзи бунга?» деб ўйлаб, чақирди:

— Ғариб...

Бола ялт этиб онасига қаради.

— Нима қилаётибсан бу ерда?

— Яна гаплашаётибман,— жавоб қилди бола.

— Ким билан, тентак?

— Анави бута билан,— рўпарасидаги барглари иссиқдан сўлинқираган жингилни кўрсатди Ғариб.— У ўзининг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиб беряпти.

— Дам ўтларнинг юрганини кўрсанг, дам жингиллар билан гаплашсанг... Қанақа боласан ўзи?— койиди уни Адол опа.

— Бодринг егим келиб эгатга кирсам, кимдир чақираётганга ўхшаб қолди. Атрофимга аланглаб ҳеч кимни кўрмадим. Палакларга энгашсам, яна овоз келди. Қарасам, шу бута. Биласизми, у бир вақтлар одам бўлган экан. Жуда қадим замонларда... Мен зоҳид эдим, дарахт остида туну кун ибодат қилардим деяпти. Уша вақтларда бир авлиё яшаган экан. Балх ва Қундуз шаҳри ҳокимининг буйруғи билан уни ўлдирмоқчи бўлиб, ортидан қувишибди. Зоҳид ибодатини тугатиб жойга қайтаётганида от чоптириб ўша авлиё ўтибдию кунботарга қараб йўл солиб, кўздан ғойиб бўлипти. Бироздан сўнг мушриклар етиб келишибди. Изни йўқотиб, гангиб туришибди-да, зоҳидга кўзлари тушиб: «Эй покдомон, шу ердан бир одам ўтиб эди, қай тарафга кетди? Оллоҳ номи билан қасам ичиб, фанат ростини айт» дейишибди. Зоҳид ўйланиб қолибди. Авлиё ҳеч бир муфсид иш қилмаган покиза зот эди, ундайлар энди туғилмайдилар, деяпти бута. Мушриклар тоқатсизланиб дўқ ура бошлашибди. Шунда зоҳид: «Ё оллоҳ, ўзинг мағфират этгин» дебдию уларга жавоб берибди: «Оллоҳимнинг номи билан айтаманки, у кун чиқарга томон йўл олди...» Шу зоҳоти ерга йиқилиб жон таслим қилибди...

Ғариб бир нафас тин олди, онасининг оқаринқираган юзига қараб гапни давом эттирди:

— Шу бутада ўша зоҳиднинг зарралари бор экан. Мен ҳам аввалига тушунмадим. Кейин ўйлаб қарасам, бари рост — зоҳид шу ерда ўлган, она. Сўнг бутага айланиб, ўсиб чиққан. Улганлар ҳавода, ўт-ўланларда, ҳатто одамларда ҳам яшар эканлар. Кимнинг-дир қабри естидан униб чиққан олмада ўша кишининг зарралари бор эмасми? Кейин улар олмани еган кишига ўтиб қолади. Мана бу сувга қаранг. Бу сув эмас, ўтиб кетган одамлар умри-ку, ахир?

— Сени ажина чалғитибди,— деганди она ўшанда, қути ўчиб.

Ғариб эса кулган эди:

— Ажина эмас... Бу бута асли файласуф. Узининг дунё тўғрисидаги фикрларини менга айтиб берди, холос.

Ўғли чизган суврат онага шу воқеани эслатди. Суврат билан Ғариб сўзлаган ҳодисалар орасида илғаб етиб бўлмас боғлиқлик бор эди, кўз ичидаги хира тасвирлар умр ва унинг мазмуни эди гўё... Адол опа «катта бўлса буни ўша татар чолга шогирд қилиб берсак бўлар экан, мунақа сувратлар чизгунча, мактаб болаларини расмга олсин, савоб

бўлади. Тоғаси келса, бир нарса дер. Агар маъқулласа, майли, бир илож қилиб учоёғини ҳам олиб берарман» деб хаёлидан ўтказди. Шунга қарамай, теваракдаги ҳамма нарсалар вафот этган кишилар хоки туробининг зарралари деган фикр унга ўз таъсирини ўтказди, у ҳатто шу кун ичишдан ҳам тортиниб юрди.

Қуёш найза бўйи кўтарилган пайтда Ғариб уйғонди. Унинг кўзлари қизарган, руҳи абгор эди. Юзини ювиб келиб, нонуштага ўтиргач,— Расм чизибсанми, ўғлим,— деб сўради она.

— Уми, Машраб...— деди бола.— Нега эртароқ уйғотмадингиз? Пешин бўлиб қолибди-ку?

Бир дақиқа ўтгач, худди нимадир эсига тушгандек, илкис:

— Бояги киши яна келди, она,— деди хўрсиниб.— Ҳали ухламаган эдим. Ҳаводан сузиб-қалқиб чиқиб, бош томонимга ўтириб олди. Кийими ҳам, юзи ҳам оппоқ... Ҳадеб бошини чайқайди. Балки бобомми? У ҳофиз бўлган-а?

— Ҳа, бобонг ҳофиз эди, болам.— Адол опанинг дилида ўтмиш хотиралари уйғонди.

— Қизиқ... Биласизми, она, кўзим уйқуга кетай-кетай деганда кўрина бошлайди шунақа шарпалар. Туш билан хушнинг орасидан қалқиб чиқишади. Бир маҳал ўзимга келиб, ярқ этиб кўзимни очаман — кейин — юрагим шувиллаб кетади: ахир, ухламагандим-ку дейман ўз-ўзимга... Уша одам тепамда узоқ ўтирди. Бирам ачиниб термилади-ки. Аниқ-таниқ эсимда — кўзлари катта-катта эди... Қарасам... йўқ-йўқ, уйғонганимдан кейин ўйладим — у менга жуда ҳам ўхшар экан. Ё ўзимманми, она? Келажгимни кўрдимми?..

— Бобонгни отиб ташлашган,— деди она, кўнгли вайрон бўлиб.— Тўйдан, қўшиқ айтиб турган еридан олиб кетишган. Шу-шу қайтиб келмади. Гўри қай ерларда экан, билиш қийин...

— Нега отишган? Қўшиқ айтгани учунми?

— Мен қайдан билай? Билсам шунчалар куярмидим?

— Нега ўтган кишилар ғалати қўшиқлар куйлашган??— сўради Ғариб туриб-туриб.— Уларга нима керак бўлган ўзи? Мен жуда кўп китоб ўқидим, она. Ҳаммасида шунақа...

Она индамас эди.

Ғарибнинг кўз унгида чордана қуриб ўтирган давра, унинг ўртасидаги чуваккина, шижоатли чол намоён бўлди. Еру осмон баб-баравар оҳ чекар, нолавор қўшиқ кўкка бетиним ўрлар эди: «Хуш қолинг, ман эмди кеттим, эй ёронлар, алвидо, Тушуб шомми ғариблик, дилда армонлар, алвидо...» Аҳли давра юм-юм йиғлар, қўшиқ кўнгилларни тиг мисол бўлаклар ва руҳнинг бетартиб парчаларини парчалардан ҳам азим бир нидо отилиб чиқаверарди: «Ҳажр аҳли келди, тутти ёқамдин, бағримни тилғил пайкони ғамдин. Минг доду фарёд ушбу аламдин, Ёрга етар кун борму, ёронлар?..» Сўнг давра қаёққадир чекинди, ўрнини маҳобатли панжаралар, совуқ ва зах ҳибсхона, қип-қизил туман эгаллади. Энди ҳофиз осмонлар оша қаёққадир учиб борар эди: «Банданг эрурман, валлоҳу биллоҳ, Шому саҳарлар мен сенга шайдо. Келдим эшикка деб «шайъалиллоҳ», Кўрдум юзунгни, алҳамдулиллоҳ...»

Бул нидо шу қадар таъсирчан эдики, боланинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди ва ўзини онасининг бағрига отиб, бўзлаб юборди: «Она, менга бир нарса керак, онажон? Нималигини ўзим ҳам билмайман, кимлардир мени тушимда узоқ-узоқларга олиб кетадилар. Осмонлар оша учаман, етдим деганимда кўнглим шунақанги тўлиб-тошадики, чидаёлмай уйғониб кетаман. Кўзимни очсам, йиғлайвериб ёстиқни жиққа ҳўл қилиб юборган бўламан... Менга нима керак ўзи онажон?..»

Вақт ўтган сайин Ғариб бундай ҳолатларга камроқ туша бошлади. Ҳар ҳолда, онанинг ўтинчи рўёбга чиқди — Ғариб «ғалати» гапларини бас қилди, бироқ, кечалари ухламай чиқишини қанда қилмади. Онани шоён хурсанд этиб, бирданига хўжалик ишларига қизиқиб қолди, энди у мол-ҳолга қарашни буткул ўз зиммасига олган эди. Мактабда таътиллаш бошланган кундан эътиборан, у ҳар кун ўроқ-қопини олиб далага чиқиб кетар ва бостирма остини олам-жаҳон ўт-хашак билан тўлдириб ташларди. Бунақа ўткир исли ўтларни у қайдан топиб келарди — онага қоронғу эди, қишлоқ атрофидаги ўтларнинг иси эса бунчалик эмас. Ғариб қопини ағдарганданоча чучмал, тиник, димоқни қитиқлайдиган ис ҳовлини тутиб кетарди, гўё чўл шабадаси эсгандек бўларди.

Чамаси, оламнинг қарилғи уни ортиқ безовта қилмай қўйган эди: бунинг сабаби, балки, Ғарибда балогат даври бошланганидан бўлса керак. Аксарият ўсмирлар бу даврда гап кўтармайдиган инжиқ ва ичимдагини топ бўлиб қоладилар. Ғарибда ҳам шу ҳол юз берди.

Кунларнинг бирида эса онасининг олдига маъюс ҳолда келди ҳамда индамай ўтириб-ўтириб:

— Она, мен яна расм чиздим,— деди.— Кўрасизми?

— Чизмайман деган эдинг-ку?— деди она ўғли узатган қоғозни оларкан. Ғариб жавоб бермади.

— Бу қиз ким?— она ўғлига ҳайрат билан боқди.— Кимнинг қизи, бўйларингдан айланай?

— Ким билади?— елка қисди Ғариб.

— Яна сир ҳам сақлайдилар,— эркалиб койиб қўйди она уни.— Билмабман, кап-катта йигит бўлиб қолибсан-а, Машрабжон. Мен сени ҳалиям ёш бола деб юрипман.

— Хаёлимда тасаввур қилиб чиздим,— деди Ғариб.— Ўзи кўриниб турди, олдингисини қандай чизган бўлсам, буниям ўшандай... Роса қийналиб кетдим. Жуда кўп чизиб қўйганман, она. Ҳеч тўхтаёт олмадим. Нимага шунақа экан-а?

— Илҳом деганлари шу-да,— деди она.— Илҳом келса, ёзувчилар дунёни эсидан чиқариб қўяр экан. Бошқа расмларинг қани?

Ғариб ҳозир олиб келаман, деб ичкарига кириб кетди. Она расмга қайта разм солди. Бу ёш бир қизнинг суврати эди. Кўзлари қопқора, тиниқ, латиф юзидан софлик уфуриб турарди. Қандайдир паришон тикилиб турганга ўхшайди, она расмнинг қаери-дир бошқача, шу вақтгача кўрган сувратларига ўхшамаслигини пайқаб турарди, аммо қаери? Гўё сувратдан билинар-билинмас бўлиб узоқ асрларнинг қатланиб ётган бўйи келиб турарди. Она афсус билан бу қизни Ғариб севиб қолган деган хаёлидан қайтди — қиз бу оламга бегона, на қўл, на нигоҳ ета оладиган олис-олислардагина мавжуд, яъни тасаввурнинггина маҳсули эди.

Ғариб бир даста суратлар билан қайтиб келди. Уларнинг бари қора қалам билан чизилган, барида ўша қизнинг чеҳраси тасвирланган эди. Ғариб суратларни дастурхон устига қатор қилиб териб қўйди.

— Энди қаранг,— деди у.— Мана буниси биринчи марта ишлаганим. Тугатишим биланоқ яхши чиқмади, бошқатдан бошлайман деб ўйладим. Иккинчисидан сўнг учинчисига ўтдим, ундан тўртинчисига... Кейин қарасам, ҳаммаси яхши чиқибди. Энг яхшисини олиб қолиб, бошқаларини ташлаб юбормоқчи эдим, қўлим бормади. Сиз айтинг, қайсиниси яхши?

Она уларни фарқламоқ учун узоқ тикилди ва елка қисди:

— Билмасам, болам. Бари бир-биридан бошқача.

— Мен ҳам шунга доғман-да,— деди куйиниб Ғариб.— Буларнинг ҳаммаси бирикиб битта одамни ҳосил қиляпти, биттасини ташлаб юборсам ҳам кемтик бўлиб қоладиган-дек худди... Яхшилаб қаранг-чи, Нўмон аканинг қизи Зарофатга ўхшамайдими?

— Ўхшайди,— иккиланиброқ жавоб қилди она суратдан кўзини узмай.

— Э, ўхшаганда қанақа денг?— Ғариб тўлқинланиб кетди.— Шунақанги ҳайрон бўлдимки, асти қўяверасиз. Қизиқ-да, менинг хаёлимдаги одам шундай ёнгинамизда яшаб, сув ташиб, эшик супуриб юрса... Нақ бўлмаса, ўшанинг расмини чизиб қўйишимга сал қолди. Одамнинг қиёфаси ҳар етти авлодда бир такрорланади дейдилар-ку, балки Зарофат хаёлимдаги қизнинг неварасининг неварасимикин?

— Э, тавба,— деди она ёқасига туфлаб олиб.— Хаёлингга нималар келмайди-я? Бунақа бекорчи ўйларингни қўй энди, ўғлим. Одамови бўлиб қолсан-а?

— Рост, буви. Дарс пайтидаям ундан кўзимни узолмайман. Худди ёнимда, мен билан битта хонада жуда қадим замонларда яшаган суворий хотин ўтирганга ўхшайди... Балки Тўмарисми?.. Қошлари туташиб, тигдай қайрилган, қирра бурун, юзи шиддатли, худди шартта ўрнидан туриб «Мана, эй Қайхисрав, сен қон истагандинг, энди тўйгунингча ич», деб юборадигандек худди...

«Ҳали бу бола Нўмоннинг қизини яхши кўриб қолган бўлса-я?», деб хаёлидан ўтказди Адол опа, беихтиёр истиғфор айтиб. Сўнг:

— Бошқаларини ҳам бер-чи?— деди қизиқиб.

Ғариб яна иккита қоғоз узатди. Уларнинг бирида ҳу ўша, аввалги суратлардаги нуроний чеҳра тасвирланган, иккинчиси эса жуда озғин, қилтириқ бўйинли, кўзлари ҳайратомуз катта ўспириннинг расми эди.

— Бу менинг ўзим,— деди Ғариб.— Наригиси эса Машраб. Ишни тугатганимдан кейингина хаёлимга келди, мен ҳадеб Машрабни чизаётган эканман.

Аммо Адол опа нуроний чеҳрага қайтиб қарамади, ҳайрат билан:

— Сен бунақа эмассан-ку... Нега бунақа қилиб чиздинг ўзингни?— деб сўради.

— Мен шунақаман,— жавоб берди Ғариб.— Сиз билмайсиз, кичкиналимда шунақа бўлганман.

— Нега унда ўзингни хафадай чиздинг?

— Ўзим ҳақимда ўйласам, кўз олдимга шу бола келади,— деди Ғариб.— Келиши ҳам қизиқ. Хаёлимда эмас, ўнгимда келганга ўхшайди. Кўзимни юммасам ҳам кўриб тураман, ҳавода осилиб-чайқалиб кўринаверади. То чизиб бўлмагунимча кетмайди, агар бирор ерда хато қилсам, тўғриламагунимча безовталанаверади.

— Қачон чизган эдинг буларни? — сўради она.

— Ҳар хил. Чолни чизганимга бир ойча бўлди, қизга ҳам. Ўзимни икки кун аввал чиздим.

— Сен нима чизмагин, менга ёқаверади,— деди она.— Чунки, менинг боламсан, битта бўлагимсан. Тоғанг келса, бир нима дер?

— Тоғам келгунча яна беш-олтита расм чизиб қўйсам керак,— деди Ғариб кулиб.— Роса ишчан бўлиб кетдим ўзиям...

Онанинг кўнглида энди ўғлининг мусаввир бўлиб етишажагига ишонч уйғонган эди. У укаси келгач, маслаҳатлашиб Ғарибнинг сувратларини кимгадир кўрсатишни ният қилиб қўйди. Бироқ, Ғарибни мавҳум хаёллар буткул тарк этган деган фикр нотўғри эди — у ҳануз дунёни ўзгача, бузуқ ҳолда кўрарди. Юзаки ташланган назарга худди ўзаро мутаносибдек туюладиган олам ичра тенгсизликлар бунчалар кўп? Нега унинг сарвари ҳисобланган инсон бунчалар ёвуз? Нега бундан ҳатто Ғарибнинг ўзи ҳам мустасно эмас? Наҳотки, ғорат қилмасдан яшаш мумкин бўлмаса? Мутлақ покликка қай йўл билан эришиш мумкин?

Ғариб бу оламда мутлақ покликка эришиб бўлмайди, деган тўхтамга келди ва тағин гўшт ея бошлади. Бундан бир ойча аввал у, кўшнингинг бевақт қичқириб қўйган хўрозини сўйишга ёрдамлашган ҳамда шўрликка азбаройи ачинганидан, бундан бу ёғига минбаъд гўшт емайман деган ўсимликпарастларга мансуб хулосага келган эди. Ҳолбуки, ҳатто жон-дилиг билан софликка интилган тақдирингда ҳам барибир ёвуз бўлиб қолавераркансан, яшаш учун курашнинг маънисини ўзинг учун бошқаларни қурбон қил, деган гап экан. Бундай хулоса Ғарибни танг аҳволга солиб қўйди, у ҳатто кўрқиб кетди — унда, одамнинг мавжудлиги у келтирган офатларнинг ўрнини боса олармикин? Бошқа умрлар ҳисобига умр кечириш ҳаром эмасми? Унда... Унда...

Ана шу тариқа Ғариб яшамоқ — буюк фожиадан бошқа ҳеч нарса эмас деган ўтган аср файласуфларига хос тўхтамга етиб келди.

Орадан тўрт кунми, беш кунми ўтиб Ғариб ғалати бир туш кўрди. Бу туш уни ҳазилакам саросимага солмади. Бир неча кунгача унинг таъсиридан қутула олмай юрди. Хобида зоҳир бўлган манзара — осмонни энлаб, борликка даҳшат солиб беун сурилиб келаётган ғайризаминий мудҳиш кўланка дам-бадам шуурида кўрқув уйғотиб, теваракни ўз исканжасига олганча ҳар ер-ҳар ердан — гоҳ янгигина ағдарилган тупроқ орасидан, гоҳ дарахтнинг қуруқшаган шохларию кўкдаги увода булутлар оралиғидан ўз аломатларини намоён қилаверди.

Бу туш аллақандай ўзгача қонуниятлар ҳукмрон бўлган, ақлу тасаввур қамраб ололмас даражадаги сирли оламнинг даракчиси эди гўё. Бу олам қайларда мавжудлигини ва унда қандай жонзотлар яшашини ўйлашнинг ўзиёқ йигитчанинг кўнглида бемисл бир кўрқинч уйғотар эди. Унинг бетийиқ тасаввурни атрофдаги ҳар бир ҳодисадан қора кўланканинг аломатларини излаб топаверди, шунга монанд, руҳи баттар чуқаверди — ниҳоят, ўзи чизган суратлардан ҳам ҳайиқа бошлади. Худди жони бордай туюладиган қатор тасвирлар ортида улкан, сирли, англаб етиб бўлмас қудрат ниҳондек эди.

Туш бир неча кундан бери Ғарибнинг хаёлини банд этиб юрган сувратни чизишни биров орқага сурди. Ғариб уни «Муножот» деб номлашни ният қилиб қўйган эди. У қай йўсинда яратилади ва нима ҳақда бўлади — ҳали аниқ эмасди, аммо кўнгли сезиб турардики, бунёдга келажак янги сурат шу чоққача чизган барча машқларидан ўн карра, юз карра юксак ва ажаб бўлади. Бу сурат Ғариб кўнглининг нақ акси бўлиб қоғозга михланади! Бу сурат чини билан муножот сингари, бир нолавор қўшиқ сингари оламни энлаб-чулғаб парвоз этади!.. Ҳозирча Ғарибга аён бўлгани фақат шугина эди, холос. Сирли туш уни бу ишга қўл уришдан пича чўчитди.

Туш нозил бўлган куннинг эртасига руҳида тағин бир ғалати ўзгариш рўй берди.

Ярим кеча. Осмон худди тушдаги сингари қоп-қора, юлдузлардан асар ҳам кўринмасди. Ғарибнинг юраги сиқилгандан-сиқилаверди ва дераза ёнига бориб, тунга тикилди. Йўқ, бу тун эмас, сирли-соҳир бир муъжиза эди — у худди тирикдай, билинар-билинмас нафас олаётгандай, хўрсинаётгандай, оҳ чекаётгандай... туюларди. Ниҳояси йўқ қоронғилик ичра тун жондорлари изғиб юришарди.

«Қани айт, кимсан ўзинг? Нечун яширинасан? Мақсадинг не?..» — хаёлан мурожаат қилди Ғариб ва интиқ бўлиб кута бошлади. Наздида, қаердандир, қандайдир бир йўсинда жавоб берилиши керак эди — бу ўй-хаёлини шу қадар эғаллаб олгандики, дераза ёнидан бир қадам нари жилишга ҳам журъат қилолмасди.

Туннинг ранги борган сайин қуюқлашаверди ва алоҳа, бағридаги жондорларнинг ҳаракати ҳам сезилмай қолди. Энди бутун олам уйқуга чўмган эди. Фақат замин бағридаги зарра мисол бир вужудгина тун қаъридан саволига жавоб кутаётганди. Бироқ, ҳеч қандай ишорат содир бўлмади. Ўзидан туш орқали хабар берган сирли дунё жим, сукут сақларди.

«Сен менинг руҳимдасан, эй...» — деди хаёлан Ғариб ва дераза ёнидан кетиб, ухламоқ учун ўринга чўзилди. Аммо уйқуси буткул ўчган эди. Вужудда ўзи илғар-илғамас ғалаён уйғонди. У қайтиб ўрнидан турди, хонтахта қаршисига тиз чўкди, мўй-қаламини қўлига олди ва...

Энди Ғарибни тўхтатиб қолишга қодир куч бу оламда йўқ эди!

Мўйқалам остидан бирин-кетин тасвирлар қалқиб чиқа бошлади. Қоғозда ҳаёт барқ урди, жондорлар пайдо бўлди, ерда илк ҳаёт нишонлари юз кўрсатди. Бу ҳақиқий илҳом эди! Мўйқаламнинг бир ҳимоси билан янгигина ниш урган куртаклар абад завол

сари кетдилар, энди буюк бир тўфон юзага келди — у бениҳоя қудратли ҳам даҳшатли эди... Барча тўс-тўполоннинг сўнггида худди ёғду сингари балқиб ва тенг ярми нурдан мосуво бўлиб бани одам тасвири яралди, ёруғлик ва зулмат кураш бошлади. Вақт елдай ўтар, дақиқалар тиним билмай қайгадир учар — уларнинг қаёққа йўқолаётганини ўйлаб кўрмоқ учун заррача фурусат йўқ эди. Бани одам тасвири муттасил улканлашиб бораверди ва бирдан жуда ҳам нуроний бир зотга айланди — уни хочга михладилар. Нуроний зот қонларидан яна бир зот дунёга келди — уни қатагон этдилар, дорга осдилар, терисини тириклайин шилдилар, тирноқлари орасига ғаров тикдилар, оловда куйдирдилар — ул зот аввалгидан ҳам нурлироқ бўлиб маҳдудлик қаъридан соғ-омон чиқиб келаверди ва... ва...

— Менинг тобим йўқми, она... — шивирлади Ғариб иситмадан алангаи оташ бўлиб ёнганча, тасвирлардан ҳайратга ва кўрқувга тушиб. — Она, менга нима бўляпти, онажон?..

Ва ниҳоят, тасвир тенг иккига ажралди — бир томонидан шафоат ёғдуси таралиб, кўзни қамаштирар ва руҳни аллалар, иккинчи томонида эса ўлик кенгликлар акси қорайиб турарди. У ерда жирканч жондорлар тўдаси қайнаб-биқсиб ётар эди. Тўда қоқ ўртасидан иккига айрилди, ер ёрилиб, ҳамма ёққа тупроқ сочилди ва жуда ҳам бемаъни бир башара зоҳир бўлди...

— Ох, бўлди... Билдим!.. — қичқириб юборди Ғариб қалт-қалт титраганча.

Бу нафс эди! Бу — маккорлик, доғуллилик, номардлик рамзи, барча олчоқлар ва пасткашлар қонининг бирикишидан бунёдга келган мудҳиш нарса — Шайтон Алайҳиллаъна эди!

Ғариб иситмаси тобора кўтарилиб бораётганини ҳис қилганча бунинг жавоб эканлигини англаб етди... Энди рўпарасида тасвирдан асар ҳам йўқ, унинг ўрнида ҳар турли бўёқларнинг алмоий-жалмоий чапланмасидангина иборат бўлган қоғоз ётар эди, холос.

Эртасига Адол опа уни ариқча энгашиб пичирлаб ўтирганини кўрди. Сув шарқираб, тезоб оқар эди. Ғариб ариқча энгашганча узоқ ўтирди, сўнг руҳсиз бир алпозда бетини ювиб, дастурхон ёнига келди.

— Ариқ бўйида мунча қолиб кетмасанг, — сўради она кулиб. — Тағин ухляясаңми дебман. Сувга тушиб кетадигандек бўлиб ўтирувдинг.

— Кўрган тушимни сувга айтдим, — деди Ғариб. — Қўшилиб, қайтиб келмас бўлиб оқиб кетди.

— Нима, ёмон туш кўрган эдингми?

— Э, жуда ёмон, — деди Ғариб. — Бир тушуниб бўлмайди. Нималардир бўлди. Худди биров гапириб тургандек... Ишқилиб кимдир гапиравердию унинг айтганларини мен тушда кўрдим.

— Айтиб бер-чи, болам, — деди Адол опа бетоқатланиб.

— ...Бир бало эмиш, — деди Ғариб. — Шундай кўзимнинг олдида турипти. Ой тўлган паллада, у сузиб-сузиб нақ теракларнинг учгинасига етган пайтда рўй берибди. Хўроз қичқирган чоғ экан. Хўроз овози тинган захоти, ҳув нарёғда, Тошкелинчак устида осмон бўйи келадиган қора нарса пайдо бўлибди. Юлдузли осмонда уни бемалол кўрса бўлар экан. У тез ҳаракатланиб, самони энлай бошлади, бир учи ойга етай-етай деганда иккинчи учи ерга — мирзатераклар сояси тушиб турган жойга етиб келди... Шиварак-атроф худди сув қуйгандек жимиб кетди, ҳатто теракларнинг барглари ҳам шитирламасди. Дарров зовурдаги қурбақаларнинг уни ўчди, шабада тинди. Борлиқ мудҳиш сукунат ичида қолди. Худди шу чоғда қорамтир нарсанинг биринчи учи осмондан узилди-да, узайиб-чўзилиб ерга туша бошлади...

Ғариб ҳаяжонланиб ҳикоя қиларкан, она ҳатто чойини ичишни ҳам унутиб қўйди. Ўғлининг ранги янада оқариб кетган эди. Она тунги осмон тоқида қуюнчага миниб учиб юрган жинқарчани, ўлик кенгликлар узра бор овози билан бўкирган қонхўр махлуқни, осмондан аста сурилиб келиб, чўзилганча ерга тушаётган мудҳиш шарпани-ю қора ҳовур кўтарилаётган қора чакалакзорни аниқ-таниқ тасаввур қилди ва эти жимираб кетди.

Ниҳоят, Ғариб сўздан тўхтади ва пича сукудан сўнг:

— Уйғондиму ўзимни худди ухламагандек сездим, — деди. — Ухлаган одам ка-рахтроқ бўлиб уйғонади-ку, тўғрими? Мени эса миям тиниқ, кўзларимда ҳам уйқу йўқ эди.

— Тушга нималар кирмайди, болам, — деди она, таскин берувчи оҳангда. — Бир хил вақтлар мен ҳам босинқираб қоламан. Парво қилма, ҳамма ҳар хил туш кўради-да. Бўлар-бўлмас китобларингни ўқийверганиндан бу. Мияннга жойлашиб қолгану тушингга кирган.

— Узим ҳам ҳайронман, — деди Ғариб. — Қизиқ нарса-да. Тушимда нима деб ўйлабман денг? То шу вақтгача тушим эмишу ухлаган пайтимдагина ҳақиқий ҳаётга қайтганмишман.

— Кўрган тушинг курсин, гапирма, — деди Адол опа чой қуйиб. — Мен ҳам маҳлиё бўлиб ўтираверибман, тезроқ нонуштангни қил, ҳали тандирга ўт ҳам қўйишинг

керак. Бугун чопиққа вақтлироқ чиқмасам бўлмайди, ҳали бир гектар ер шундок турипти.

— Келган бало шайтон эди, она, — деди Ғариб маънос бир оҳангда, гўё унинг гапларини эшитмагандек. — Она, одам ҳеч қачон ёмон бўлиб туғилмайди-ку? Шайтон кўнгилга кирса, нафсни уйғотади, кейин одам ҳам ёмонга қараб кетади... Буям ҳар доимо эмас, шайтон қилар ишини қилиб бўлгандан кейин шундай бўлади, сўнг одамнинг умри фақат азоб ва ғашлик билан ўтади. Аввалига, маккор кишилар нега тўкис яшадаи деб ўйладим. Ахир, ёмонлик кишини абгор қилиши керак-ку, ўзингиз шунақа дегансиз. Кейин билсам, минг тўкис бўлгани билан дили ғаш тортиб қолар экан, шу юз-кўзига ҳам ураркан. Абгор бўлгани ҳам шу экан-да. Ўзи, шайтон ростдан ҳам борми, она?

— Шайтон йўқ, — деди она ичида «худоё тавба қилдим», деб олиб. — У одамнинг ичида бўлади. Ундан кўра чойингни ичсанг-чи, молларинг ҳам бўкиришни бошлашди.

Ғариб ўйланиброқ, нонни ушатиб ея бошлади:

— Унда ёмонлиқнинг ўзи шайтон денг?! Ўзим ҳам шунақа деб турувдим, — деди.

Она ўрнидан турди.

«Агар ҳозир кечаги рўй берган ҳолни онамга сўзлаб берсам... нима деркан? — ўйлади Ғариб Адол опага қарамасликка ҳаракат қилиб. — Қўрқиб кетар? Мендан хавотирланиб, ҳар турли ўй-хаёлларга борар?...»

— Сен дарров тандирга ўт қалаб юбор-да, кейин бориб амакингникидан кунжара олиб кел, — деди она рўмолини қайта ўраётиб. — Бунақа гаплашиб ўтираверсам, кеч кириб, тонг отиб кетади-ку? Тур, тез-тез қимирла, болам.

— Хўп, — деди Ғариб ва кетмонини олиб кўчага йўналган онасининг ортидан ўйчан тикилиб қолди. У шу ҳолича яна бир кашфиёт қилган эди, не ажабки, онасининг ана шу кетиб боришида, қуёшда қорайиб, жингиртоби чиқиб кетган юзида тасавуридаги сувора аёл билан англаб етиб бўлмас ўхшашлик бор эди...

Эртасига пешиндан сўнг Адол опа ҳовлини супураётган эди, эшикдан қўшнисни Малика хола кириб келди.

— Вой, опа келинг, — супургисини ерга ташлаб у билан кўришди Адол опа. — Келинг, эсонмисиз? Тинч-омон юрипсизларми?

— Мен шунақа, ишим тушмаса кўргани ҳам чиқмайман, — деди Малика хола кулиб. — Иссиқ нон ёпувдим, иккита олиб чиқавердим.

— Овора бўпсиз-да, опа, — деди Адол опа хижолат тортиб.

— Қўшничилик-да. Бугун ишга борасизми?

— Борсам ҳам, бормасам ҳам бўлаверади. Чопиқни кечагина тугатдик, — деди Адол опа.

— Тоғангиз қалампир сотгани Ҳусанбой билан Олмаотага кетган эди. Маккапояни ўт босиб кетибди, жиндай қарашворасизлармикин деб чиққанам, — деди хола.

— Майли, майли, — дарров кўнди Адол опа. — Ғарибжон билан кирармиз.

— Мен эшикка қараб ўтираман, — деди Малика хола, чиқиб кетаётиб.

— Томорқангизни қачон суғорувдингиз? — сўради Адол опа супургисини қўлига олиб. — Ўлсин, янги даҳана очилгандан бери сувга зориқиб қолдик.

— Кеча Нуъмон очиб келувди. Даҳана ўлгур боғлиқ экан, — кулди хола. — То суғорилиб бўлгунча сув қуриб бўлди. Нуъмон чорбоғида хўмрайиб, тимирскиланиб юрувди, ҳали uriшгани чиқсаям ажаб эмас.

— Нуъмоннинг феъли азалдан шу, хафа бўлмайсиз, — деди опа.

— Ҳар сафарги жанжал-да, ўлиптими, — деб хола ҳовлисига чиқиб кетди.

Адол опа Ғарибни уйғотиб чиқди. Сўнг молларга ўт солди, гўнгини тозалади. Сарғайган бодринг палакларини юлиб ташлаш лозим эди, ке, эртага бўлар шу иши ҳам деди-да, ўғлини эргаштириб қўшнисиникига чиқиб борди. Асли кечроқ кирганида бўлар экан, Нуъмон аллақачон айтишувни бошлаб юборибди. У қўранинг нарғидан туриб, бўйнидаги кўкимтир томирлари ўқловдай бўртганича тинмай жаврар эди.

Малика хола буларга қараб парво қилманглар дегандай имо қилди-да, Нуъмонга қарата:

— Хўп, ука, билмай қолибмиз, бошқа сафар сувингизга тегмайман, бўлди қилинг энди, — деди ялинчоқ оҳангда.

— Нимага бўлди қилар эканман? — қўрадан ошиб ўтиб, холанинг ёқасидан олғудай алпозда баттар авжга минди Нуъмон бақироқ. — Мен кимларгадир эланиб, кечасиминан ухламай сув опкелсаму сиз ўзингизга буриб суғориб олиб, энди кечирим сўрайсизми? Бет йўқ экан, хола, бет!

— Бетдан гапирманг, Нуъмонжон, — деди хола, — Билакдай сувга шунчаликми? Пайти келганда бизнинг томорқадан бир ярим метрини ўзингизникига қўшиб олганингизда ҳам индамаганмиз. Бети йўқ, деб сизни айтса бўлади, ука. Нима қиласиз, тилимни қичитиб?

— Э, ўчиринг-э, — деди Нуъмон бақироқ ғазабга миниб. — Саннайверасизми ҳадеб?

— Нега саннамас эканман, — Малика холанинг аччиғи чиқди шекилли, оғзига келганини қайтармади. — Ука, тирноқча ориятингиз бўлганида эди, қўра ошиб мен билан айтишиб ўтирмасдингиз, қўшничиликка борардингиз.

— Э, ҳайф-э, сендақа кўшнини, — бақирди бақироқ.

Шунда, то шунгача индамай турган Ғариб бақироққа еб қўйгудай назар ташлади-да, совуқдан-совуқ қилиб:

— Нимага хотин кишига ўхшаб айтишасиз? — деди.

«Вой ўлай» — деб юборди Адол опа. Чунки эркак кишига нисбатан бу сўзни ишла-тиш ҳақорат ҳисобланади. Нуъмон бақироқнинг ранги маккапоёдай кўкариб кетди, кўзлари чақчайиб:

— Сен... сен жинқарча, нима дединг? — деб бақирди.

Малика хола ҳам индолмай қолган эди. Ғарибнинг бу гап худди булутсиз осмонда гумбирлаган момақалдироқдай таъсир қилди.

— Ҳозир ўтиб тилингни суғуриб олардимун... — бақироқ қўл силтади. — Одамлар гап-сўз қилишади-да. Шундай бўлсаям ўйлаб гапир, бола.

— Тўғри-да, амаки, — деди Ғариб, жойидан жилмай. — Эркак бўлганингиздан кейин эркак кишига ярашадиган иш қилинг-да.

— Мен сенга нима дедим, арвак¹ — Нуъмон бақироқ кўрадан бир шох суғуриб олаётган эди, Малика хола ҳай-ҳайлаб юборди, Адол опа Ғарибни ортга тортди. Худди шу аснода қўра ортидан қиз боланинг:

— Қўйинг, дада, шу девона билан тенг бўласизми? — дегани эшитилди.

Бу Зарофат эди. Адол опа нима қиларини билмай жойида қотиб қолди. Малика холанинг ранги ўчиб, дафъатан тилига сўз келмай бир Ғарибга, бир Нуъмон бақироққа қараб турди-да, бош чайқаб:

— Ҳайф одамлик, ҳайф, — деди таассуф билан.

Бақироқ қизининг қовун тушириб қўйганини тушуниб етди-да, «бор, йўқол уйга, ҳўкиз» деди бақириб, кейин шашти сусайган кўйи, не деярини билмасдан:

— Хафа бўлманг, опа... Билмасдан айтиб қўйди. Уғлингиз ҳам... ғалатиноқ-да, ўзи, — деди яна бир қовун тушираётганини пайқамай.

Аммо энди бўлар иш бўлиб, бўёғи синган эди.

Кутилмаганда Ғариб жилмайди. Бақироқ турган жойида анграйиб, шубҳаланиб ўсмирга тикилиб қолди.

— Мен девона эканманми? — деди Ғариб. — Э, тавба...

Сўнг бурилди-да, индамай кўчага йўналди.

Кўп ўтмай она ҳам уйларига қайтиб чиқди. Ғариб кўринмас, бостирма устунига суяғлиқ турган велосипед ҳам ўрнида йўқ эди. Адол опа шундоққина кўча эшиги тагига ўтириб, беҳолол бемажол, қўйлагининг этаги билан кўзларини арта-арта йиғлади: «Ҳали шундай одам бўлгинки, Ғарибжон болам... Шундай одам бўлгинки, сени девона деганларнинг бари тил тишлаб қолсин... Онангни бир хурсанд қилгин, жоним болам...» деди-ю, тинчланиш ўрнига баттар йиғлайверди.

Қуёш лов-лов ёнганча қип-қизил қонига беланиб уфқ водийсига йиқилган, еру кўк мотамзада бўлган палла эди.

То тоғаси келгунча Ғариб жуда кўп расмлар чизиб ташлади. Ҳатто тушида кўрган манзарасини ҳам тасвирлашга уриниб кўрди, у худди тундагига ўхшаб чиқди: юлдузли осмон ва ой, сутдай ёғдуга бурканган мудроқ қишлоқ, сой бўйидаги сайхонликда нурга чўмилаётган сеҳрғар илон ва самонинг ярмини энлаб, сурилаб келаётган кўланка — қора ҳаёлотнинг қора шарпаси...

Суратлар ичида Ғарибга энг ёқадигани — жунунваш Машрабнинг яна бир тасвири эди. Бу ўша, Ғариб орзу қилиб юрган манзаранинг нақ ўзи эди... Буюк жафокаш ҳадсиз-худудсиз биёбонда, гўё «Қонимни эттинг лолаи саҳро» деб йиқилган сингари юзтубан тушиб ётар ва бу ҳол беҳолликдан эмасди, шоир дарду-ғамнинг зўридан сеторини отиб синдириб, бошини заминга урган эди. Озғин бармоқлар бошини маҳкам чангаллаган, то уфққача қонталаш биёбон, ҳатто осмон ҳам қизғиш эди, замин кўнгил қони билан бўялган ва ажабки, мунаввар бўлган эди. Само мунавварлиги эса ерда бир нуқта каби ётган жоннинг қирмизи қонидан эмас, балки олис-олислардаги, булутлардан ҳам юқоридаги нурли сиймонинг жамолидан пайдо бўлган, бу сиймо шу қадар азиз ва севимли эдики, чизган расмини қўлига олганда, ҳар сафар бадан-бадани жимирлаб кетарди. Уни тасвирлаш эса мислсиз азоб ва қийноқлардан иборат бўлди, қўлига қалам олганданоқ Ғарибнинг дилини кўрқув босди, хаёлида эса фақат шоҳбайтлар айланарди, холос. То шоирнинг ўзини ва саҳрони чизиб бўлгунча дилини кўрқув, тушкунлик тарк этмади, шундай бўлса-да, чизмакдан тийилмоққа ўзида на куч, на истак топа олди; булутлардан ҳам юксакдаги чехрани чизишга бошлаганданоқ кўрқув ишонч билан алмашди, алқисса,

¹ Арвоҳдай озғин, чиллашир маъносида (шева).

сўнг чизиқни ҳам тортгани чоғида шунақанги руҳафзо ва енгил бўлиб кетдики, худди ўзини фазоларда юргандек ҳис қилди...

Бу суврат гуё муножот эди.

Сенга етишмоқ учун, дилимни илоҳий осойишга тўлғазмоқ учун жонимни не азобларга солдим, дунё кезиб фарёд айладим, шу ният билан сенинг йўлингга кирдим, севгилим. Мунаввар жамолинг нуридан бир марта баҳраманд бўлмак учун оламда не борки, баридан кечдим. Қандай етишмоқ мумкин сенга, илоҳим? Қайларда мавжудсан, қайдан туриб дилга бунчалар ўт ёқасан? Биргина ҳимонг билан ошиғинг кўзида ўн саккиз минг олам пайдо бўлар ҳам йўқолур, қулингни ҳар бўйга сола олурсан ва бу иноят фақат сенинггина илоҳий хоҳишингдур. Кўрсат, бир бора кўрайин жамолингни, манов озурда руҳ тан бирла азоб-уқубатлардан фориг бўлсин, энг тиниқ юксакликларга кўтарилсин ва мусаффо ўлсин, илоҳим!..

Не қисматки, илоҳ юз кўрсатган чоғда шоирнинг кўзлари тупроқ оралиғида юмилиб ётар, руҳи ҳам ўзи сингари тупроққа қоришган, кўнгил кўзи беадад дарду ҳасрат билан мангуга юмилган эди...

Тоға уйга Ғариб йўқлигида кириб келди ва сувратларни кўриб лол қолди.

— Ў, баччағар-эй, — деди у улардан кўзини узолмай. — Шу сенинг болангми, Адол? Беҳзод-ку, Беҳзод? Ҳеч ким ўргатгани ҳам йўқ, йўл-йўриқ ҳам кўрсатмаган? Оббо баччағар-эй... Буни албатта Салимхонга кўрсатиш керак.

— Шундай қилинг, тоғаси, — деди Адол опа севиниб. — Мен қариб қолган бўлсам, рангли бўёғини олиб беришга зўрға кучим етди, бизнинг магазинда йўқ экан, ўлгир. Шу бола отасининг ўрнини босиб, йўли очилиб кетса эди... ука, — кўнгли бузилди унинг.

— Э, суюниш керак, йиғламасдан, — деди тоға. — Мен эртага шаҳарга бораман, буларни ҳам опкетаман. Кўрасан, Салимхон катта рассом, албатта ёрдам беради. Ўзи зўр одам, мукофотлар ҳам олган. Утган йил курортда танишиб қолувдик, уйга ўтинг деб адресларини ҳам берувди. Ҳа, мана кўрасан, опа, ўғлингда бир нима бор. Битта газет бер, ўраб олай.

— Ғариб мени сўкмасмикин? — деди она андиша қилиб.

— Бе, нега сўкади? Суюнади, суюнади. Салимхондай катта рассомнинг назарига тушади-ю, ноз қилармиди?

Она ўрнидан туриб, токчадан эски газета олди ва укасига узатди.

— Катта бўлса, шунақа расм чизишни ўргатадиган мактабга берамиз, — деди тоға, кетаётиб. — Бизни авлоддан ҳам битта чиқсин, бундай кўкрак кериб юрайлик, а?

Она, худди ўғли шу бугунчоқ ўқишга кетаётгандай кўнгли ўсиб, укасининг елкасидан олиб, миннатдорчилик билдирди. У кетгандан кейин ҳам анчагача хаёл суриб, кулимсираб ўтирди.

...Дунёда мўъжизавий қудрат борми? Агар йўқ бўлса, оламни нима бошқариб турипти? Одамнинг ўзими? Инсоннинг умри худди ўз думини ўзи тишлаб олган балиқни эслатади, у қаёққа қараб юмалаётганини олдиндан билолмайди, нари борса, жуда тахминий ва саёз фикрларга таяниб, ўн йил олдинни кўра олиши мумкин, шунда ҳам жамият ҳаётида қандай ўзгаришлар бўлишини айта олмайди, фақат чамалайди, холос. Бу эса яхшиликка интилиш ва ёмонликдан қочишнинг нисбийлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Ғариб Машрабни ўқиб, мағзини чаққандан сўнг ўз тахминларининг ҳақ эканлигига яна бир бор амин бўлди. Ў, азиз ва қадрдон зот, ўз огоҳлантиришларинг билан нақадар рост кароматлар қилган экансан?..

Ғариб энди ўз ҳолича, ҳеч қандай тайёр билимларсиз «оламни билиш мумкинми» еган азалий масалага етиб келган эди. Бу масалани ҳал этишга уриниш уни чўчитарди: фанний билимларни мавжуд чегарагача ўзлаштирган киши, охир-оқибат, совуқдан-совуқ сукунат ва мудҳиш музликлар ҳукмронлик қилаётган чексиз фазо салтанатида ёлғизлигини, барча эришган натижалари коинот олдида ҳечлигини, ҳар қандай ҳаракат, шунингдек, умр ҳам фазовий ўлчовлар олдида йўқдай бўлиб қолишини англаб, тушқунликка тушмасмикин? Билишнинг охири нимага бориб тақалади? Ўз-ўзини билишдан оламни билиш сари бориш лозимми ёхуд оламни билишдан ўз-ўзини англашга қайтмоқ зарурми? Ў, инсон нақадар ёлғиз! Чексизлик олдида у йўқ, ҳеч нарсага арзимайди, чексизлик уни эзиб-янчиб, абжақ қилиб ўтиб кетади, худди этик пошнаси тагида йўқолиб кетган миллионлаб зарра-жондорлар сингари. Аммо, йўқлик ичидаги ҳаёт — бир неча ўн йиллик умр нақадар лазиз, фароғатли, завқбахш?

«Инсон, — дея ўйларди Ғариб, жамиятшунослик қўлланмасини бир четга суриб қўйиб, — ўзининг ҳаёти билан чексизликни рад этади, бутун умри давомида унга қарши курашади. Яхшики, ҳеч ким фазо олдида на умр, на вақт ҳеч нарсага арзимаслигини ўйламайди, бунга уни турмуш мажбур қилади, агар ўйласа, ростдан ҳам тушқунликка тушиб, ўзини-ўзи хароб этарди... Балки, ўз-ўзини англаш кишиларни тағин ҳам бир-бирларига жипслаштирар? Ахир, узлуксиз тараққиёт йўлларида одамнинг ўз-ўзини маҳв этиш сари бориши жуда ҳам мумкин ҳол эмасми? Тараққиёт чексиз давом этавер-

са, бениҳо яюксак камолотга эришган одамзод яна бошланғич ҳолига қайтадимийўқми?»

Хуллас, боши-кети йўқ фазо ва зулмат ичра инсониятга шундай бир таянч лозим эдики, у ҳам юпанч вазифасини ўтасин, ҳам кишиларни тушкунликка тушишга йўл қўймасин. Дин, шунингдек, фан ҳам ана шу йўсинда юзага келган эди. Ғариб ўз ҳолича уларнинг тахминий кескишув нуқталарини ҳам топди: оламнинг яратилиши бўйича хулосаларда фан коинотнинг азал ва абад мавжудлигини даъво қилар, дин ҳам олий руҳнинг боқийлигини исботларди. Яъни шу нуқтада фан ва дин бирлашиб, таёқнинг икки учини ҳосил қилган эдилар.

Алалхусус, фандан ҳам, диндан ҳам кўнгли совиди. Жамиятшунослик ўқитувчисининг билимлари уни қониқтирмасди, у илмий тушунчаларни тинмай тўтидай такрорлар ҳамда агар аҳвол шундай давом этаверса, уни мактабдан ҳайдаяжакларини айтиб пўписа қиларди.

У инсон ёлғизлигини ифодаловчи бир неча сувратлар чизди, бироқ кўнгли тўлмади, ранглар жуда туссиз ва қуруқдай кўринди кўзига ҳамда улардан воз кечди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Адол опа ўғлининг алланечук қисинқи ва тажанг бўлиб қолганлигидан хавотирланиб қолган эди, далага кетаётган чоғида, очиқ деразадан қараб ўғлининг «ишлаётганини» кўрди ва жойида тўхтиб, индамай қараб турди.

Ғарибнинг заҳил юзи оқариб, қовоқлари шишиб кетган эди, ҳатто юзидаги терни артиш ҳам хаёлига келмасди, уст-бошию қўллари бўёқдан турфаранг бўлган, тинмай қоғозга чизиқ тортарди.

Она ўғлининг қандай расм чизишини биринчи бора кўриб турарди, Ғарибнинг азоби унга ҳам кўчди, «бола бечора-я», деб пичирлаганча валиш остидан ўтиб, дераза яқинига келди, Узум новдалари орасидан Ғарибнинг юзи ва у чизаётган расм яхши кўриниб турарди.

Ғариб ўзини чизмоқда эди. Оппоқ кийимли, елкасига жанда ташлаган озурдажон кимса — Ғарибнинг ўзи... Бошидаги кулоҳ сурилиб, чаккасига келиб қолган, соқол-мўйлаби ўсган, унинг ортида эса тун, қоп-қора зулмат... Кўлида сетор, ҳолсиз бармоқлар симларга сўнг бор тегмоқдалар, сеторнинг бир сими эса узилиб, чувалалиб кетган. Қуюқ ёй қошлар чимирилиб, юзда ва кўзда нидо ҳам фарёд ифодаларини ҳосил қилган, юпка, қони қочган лаблар эса мим янглиғ юмуқ ва очилмас эди. Ортда, сувратнинг юқори қисмида тунги осмон хаёлий ёғду билан ёришиб, жуда ҳам нозик — нафис бир илоҳнинг суратини ҳосил қилган, унинг ёғдуси теваракни мунаввар қилиб турарди. Расмдаги Ғарибнинг кўзларида эса мангу дард ҳоким...

Ғариб сувратни асосан чизиб бўлиб, энди рангларни ростлашга ўтганди. Тобора ранги қизариб борди, ниҳоят, уни тугалламаёқ хонтахтага бошини қўйиб, чуқур хўрсинди. Чамаси, недир яхши чиқмаётганди.

Она ижоднинг бунчалар дардли кечиши мумкин эканлигини ҳатто тасаввур ҳам қилмаган эди, бир кўнгли, озурдажон ётган ўғлининг сочларини силаб, ширин сўзларни айтмоқчи бўлди, аммо юраги дов бермади.

Шу куни кечқурун тоға келди. Костюмини сўрига илиб, райҳон ва жамбил солинган айронни бир кўтаришда симирди-да, косани дастурхонга тўнкариб:

— Ҳой опа, бир гап айтсам ишонмайсан, суюнганингдан юрагинг ёрилади, — деди.

— Ҳай, нима? — сўради она кулиб.

— Ҳаҳ, шошмай қол-а, — деди тоға. — Салимхон ўғлингга хат бериб юборди. Чақир болангни.

Адол опа пилдираб, молхонада гўнг ташиётган Ғарибни бошлаб келди.

— Келинг, тоға, — деди у дўриллаб.

— Мана, ука, сенга катта бир рассомдан хат, — деди тоға саховатпешалик билан. — Кун келиб катта одам бўлиб кетсанг, қишлоқда бир тоғам бор эди, кўп ёрдами текканди деб эслаб қўясан-да.

— Менга? — тушунмай сўради Ғариб. Унинг кўзлари қизарган эди.

— Сенга-да, сенга, — деди тоға хурсанд. — Очиб ўқи, биз ҳам эшитайлик.

Ғариб конвертни йиртиб, бир варақ қоғоз олди.

— Уқи, болам, — деди Адол опа эшитишга чоғланиб.

«Салом, — деб ўқиди у, юзу кўзига ҳайронлик ифодаси инган ҳолича. — Машқларингизни олдим. Очиғи хафа бўлдим. Эндигина ижоднинг сермашаққат йўлига қадам босаётган йигитча учун бу расмлар янглишишдан, алмойи-жалмойи алаҳсирашлардан бошқа нарса эмас, Сиз рассомлик нима эканлигини умуман тушунмайсиз!.. Зўр бериб йўқ эканлигини фан аллақачон шак-шубҳасиз исботлаган нарсаларни тасвирлашга уриниб ётипсиз. Хаёлот кучи билан яратиладиган шоҳ асарлар бунёд этиш сизга ҳеч қачон насиб қилмаса эди, деб кўрқаман. Сизнинг тутган йўлингиз чалкаш ҳам қоронғудир. Саробдан нимани кутса бўлар? Бу йўлнинг охири йўқликдир. Барча моҳир мусаввирлар ўз ижодларини энг оддий нарсаларни тасвирлашдан бошлаганлар. Улар ҳар доим катта муаммолар юкидан кўрқиб ҳисси билан қадам юритганлар. Сизнинг бу уринишларингиз кўрқинч бир туш, ғалат бир қорахаёл!.. Яна билмадим, балки, бошқа бир йўл ту-

тарсиз? Балки, сиздан мусаввир эмас, ўз ишига моҳир чилангар ёки деҳқон чиқар? Бу хусусда жиддийроқ ўйлаб кўрарсиз. Сизга бошқа маслаҳат беролмайман. Республикада хизмат кўрсатган рассом Салимхон Солижонов...»

— Орага қисинқи сукут чўкди.

— Нега? — сўради Ғариб бир маҳал кўзларида олов ёлқинланиб. — Шунақа... ёмонми менинг расмларим?

— Уша сиз айтган рассом шуми? — сўради она тоғадан.

— Нега? — деди яна Ғариб. — Нимага бунақа деб ёзипти?

— Катта рассом бўлса, бир нимани билиб ёзгандир, ука, — деди тоға хижолатпазлик билан. — Шунақа қилиб ўрганасан-да, энди. Бошқачароқ қилиб чизиб кўр. Бирда бўлмаса бирда яхши чиқиб қолар?

— Қандай қилиб бошқача чизаман? — деди Ғариб ўксиниб. — Кўнглимга келганини чизганман-да. «Муножот» ҳам, «Сароб» ҳам, «Дийдор» ҳам... бари шунақа.

Она ҳам, тоға ҳам унга ортиқча бирор сўз демакка истиҳола қилиб турардилар. Ғариб ўйланиб ўрнидан турди ва ичкари уйга қараб кета бошлади.

— Ғарибжон, — деди она ўрнидан хиёл кўзғалиб.

— Индаманг, — уни қайтарди тоға енгидан тортиб. — Узига қўйиб беринг энди...

Ана энди ҳикоянинг сўнгига ҳам етиб келдик. Ғарибнинг бундан кейинги кечинмалари ҳақида ёзиш мушкул, айтмоққа тилу тасаввур ожизлик қилади.

Кейинги кунларда Ғариб худди йўқотиб юрган нарсасини излаётган одамдай гарангсиз юрди. Утирса ҳам, турса ҳам хаёли паришонлиги сезилар эди. Она, укасининг гапларига амал қилиб, унга халақит бермади, рассомнинг хати таъсир қилиб, энди нима қилиш ҳақида ўйлаяпти, деб индамади.

Кечқурун то тонггача ўғлининг хонасида чиरोқ ўчмади. Бу ёқда Адол опа ҳам ухлаёлмади. Орада икки-уч марта оёқяланг ҳолича бориб, унинг нима қилаётганини билиб келди: Ғариб оқ мато қаршисида қўллари мушт ҳолича пешанасини тириштириб ўйланиб ўтирар эди.

Эртасига тонгда у онасининг ёнига келди ва муздай шабадага юзини тутиб, чарчоқ овозда:

— Бошқача чизолмайман, она, — деди. — Туни билан уриндим, бўлмади. Ҳеч нарса қилолмадим...

Индинига ҳам, ундан кейин ҳам шу ҳол такрорланди. Ғариб жуда қийналиб кетди. Воқеанинг бундай тус олганидан ташвишланган Адол опа изтироб билан, «Э худо, энди нима бўлади», деб ўйлади куюниб.

Дарҳақиқат, энди нима бўлади?

Энди...

... Бир неча ой ўтиб, обрўли санъат журналида «Муножот» деган сурат эълон қилинади. Зарварақнинг орқа томонидаги мақолада унинг янгича услубда ва юксак маҳорат билан яратилганлиги, таниқли рассом, қатор мукофотларнинг соҳиби Салимхон Солижоновнинг бу асари буюклик шоҳсупасига кўтарилажаги башорат қилинади. Беҳзоддан кейин бундай таъсирчан ва тиниқ суратлар яратилмаганлиги, «Муножот» эса муносиб баҳоланиб, Бутуниттифоқ конкурсига юборилажаги айтилади.

Ғариб журнални варақлаган заҳоти:

— «Муножот»-ку бу, она, — деб хитоб қилди. — Менинг «Муножот»им-ку ахир, она?

Она ўзини тутолмай йиғлаб юборади ҳамда:

— Қўй, болам, қўй. Шу расмни ўлганда гўрига қўйишсин, илоё... — дейди ўғлининг ўзгаришидан қўрқиб.

Ғариб шундан сўнг емак-ичмакни бас қилади. Туну кун бир нуқтага тикилиб ўйланиб ўтираберади. Она ва тоға унинг атрофида тинмай парвона бўладилар.

Алоҳал тоға чидай олмайди, жиянининг елкасидан силтаб:

— Тур-э, ўрнингдан, ука, — дейди овозига дағалроқ тус бериб. — Хотин кишига ўхшаб лаллаяверасанми? Арзимаган нарсага шунчаликми, Ғарибжон?

— Жон болам, қўй шу расмларниям, — дейди она, шўрлик. — Бир йўлингни топиб кетарсан-да, куйинма, Ғарибжоним...

Тўсатдан Ғариб ўрнидан туради, кўзларида ғалати бир жунун ёлқинланиб, хунук овозда:

— Қочинглар, тегманглар менга, — деб бақиради худди телба сингари. — Тегманглар ахир... — йиғламсираб такрорлайди кап-катта йигит, худди ёш болага ўхшаб.

Шундан сўнг тоғанинг куфри кўзғади, у «отаси иблис бўлган валати» рассомни чапаничасига боплаб адабини бериш учун, сўкина-сўкина шаҳарга жўнаб кетади.

Яна кун ўтади. Ғариб ўзининг ухлаганини ҳам, уйғонганини ҳам билмайди. Кўз олдида фақат «Муножот» гавдаланади, тупроққа қоришиб ётган шоирнинг овози қулоқларига ғаров мисол санчилиб кириверади. Шу алфозда у туш кўради. У эса аввалги тушининг давоми бўлиб чиқади.

... Тунги қишлоқнинг қора ҳовур кўтарилаётган чакалакзоридан шарпа қуюн янглиф

ўралиб-чирмалиб тагин юқорига кўтарилиб кетди ва осмоннинг ярмини тўсиб қўйди. Бутун борлиқ худди афсун қилингандек ботиний сукутга чўмди, ҳаммаёқ тинчиб қолди.

Кўп ўтмай шарпа ўзини аста-секин йиғиштира бошлади ва жуда қуёқ қоп-қора нарсага айланиб кунботар томон мисли кўрилмаган тезликда учиб кетди. У узоқлашгани сайин самода юлдузлар кўпая борди, ногоҳ ой пайдо бўлди ва теваракни илқ ёғду билан тўлдирди. Шарпа уфққа етай деганда сой ёқасидаги жуда кўп воқеаларни биландиган сеҳргар илон оғир кўзғалиб, инига кириб кетди. Ҳовуз булбули ўзининг вақир-вуқур кўшиғини бошлаб юборди. Бало даф бўлган эди. Аммо, унинг келишию кетишидан мақсади не? Нима ёмонликлар қилишга улгурди у?..

Гарчанд шарпа кўзга кўринмай кетган бўлса-да, ҳануз учаётган эди. Вақт ва маконлар сарҳадларини кўз очиб юмгунча ортда қолдирди ва тагин кеча билан кундузнинг чегарасига етиб борди. Пастда, ўлик тусли кенгликларда уймалашаётган жондорлар уввос тортиб юбордилар. Ер остидан чиқиб келган бесўнақай қонхўр махлуқ чатаноғини йирганча мамнун қаҳ-қаҳа урди.

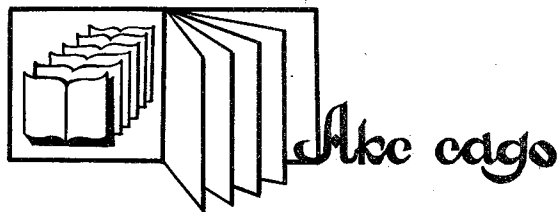
Шарпа чуқурлик устида ҳануз чириллаб айланиб турарди. Жондорлар тўдаси гўё қайнаб кетди, қандайдир таҳлика бошланди. Шу заҳоти тўда қоқ ўртасидан иккига айрилди, қоп-қора ҳовур бурқсиб турган ер ёрилиб, жуда ҳам бемаъни бир башара зоҳир бўлди.

— Нима гап? — сўради башара, ҳаммаёққа тупроқ сочиб, вошиллаб.

— Буям гумдон бўлди, — деди шарпа севинганидан сакраб ва чийиллаб. Башаранинг оғзи бир ёнга тортилиб қийшайди ва расво бир ишшайишни намойиш қилди, шу ондаёқ теварак атрофда гўё қиёмат-қойим юз берди — жондорлар ер тепиниб чийилламоққа ва қичқирмоққа, ўйин тушмоққа бошладилар. Бу ҳақиқий байрам эди...

Шундай қилиб воқеа ниҳоя топди, аммо туш ҳалиям давом этаётган эди. Кенгликлар сурилиб, жирканчликлар аллақеёққа гумдон бўлди ва ўрнини тип-тиниқ само эгаллади, айрича манзара юз кўрсатди. Бу ерда ҳур-хур кушлар парвоз этардилар, фақат кўнгилнинг ўзигина тиниқлик ичра кезиб юрар ҳам нурафшон эди. Ланғиллаган қуёш худди ярадор жангчи каби, қип-қизил уфққа йиқилган, қон томчилари булутларга-да сачраган ва мунаввар қилганди. Шу чоғ, теваракни енгил ва қайноқ эпкин тўлдириб юборди, олис-олисларда, булутлардан ҳам юқорида кимдир фарёд уриб муножот бошлади:

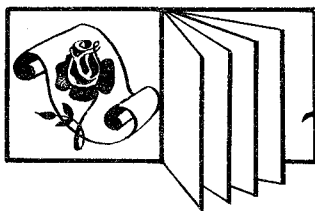
**«На дарди фалак бўлди, на тақдири қаламдур,
Бу ғуссадин ўлсам, бошима оҳим аламдур...»**

«Шарқ юлдузи» журналининг ўтган йил 6-сонида босилган «Дўстлик ҳурматдан бошланади» мақоласини ўқиганимда ном қўйиш масаласида кўпгина камчиликлар борлигини ўйладим. Аслида бу ҳам одамларимизнинг маданий савиясини кўрсатадиган бир белгидир. Айниқса, жамоатчилик назаридаги жойлар, муассасаларни номлашга эҳтиёт бўлиш, етти ўлчаб бир кесиш керак. Бу масала билан шаҳар ва район ижроия комитетлари қошида махсус комиссия шугулланса яхши бўларди, деб ўйлаймиз. Назаримизда айнан шундай комиссиянинг йўқлиги ҳар хил хатоликларга сабабчи бўляпти. Масалан, Самарқанд шаҳрини олайлик. Бу ердаги учта институтнинг иккитаси — кооператив ва қишлоқ хўжалиги институтлари Куйбишев номи билан, медицина институти эса Павлов номи билан аталган. Нега шу институтлардан бирини Абу Али ибн Сино номига, иккинчисини Ҳабиб Абдуллаев номига қўйиш мумкин эмас?

Биз байналминал дўстликка қарши эмасмиз. Лекин бу дўстлик ифодаси миллий қадриятларни ерга уриш ҳисобига бўлмаслиги керак.

**К. Саидов,
И. Холбоев,
Самарқанд шаҳри**

Абдулхай Носиров

ТОНГЛАРИ ОҚАРИБ ПЕШОНАСИДА

Имон ҳақида кўшиқ

Қувончим, уйғониб ногоҳ имоним —
(Намозгар ахтариб юрган буюгим),
Чақмоқдай ёришиб кетди осмоним,
Кўклам келтиргандай иссиқ суюнчи.

Кўксимга бошини қўйиб энтикди,
Эгатлар қошидан тиниб бир нафас,
Тонгларга, уфққа, кунга кўз тикди,
Чаноклар ичига яшириб ҳавас.

Оловлар шаҳрига бошлади шитоб,
Муқанна, Торобий, Намозларимга.
Минорлар замонга хитобми, офтоб
Айланган Алпомиш овозларига?!

Йўллардан, кўллардан тергандай маржон
Кўтариб ёшимни, армонларимни,
Кўксимда ўйнади оқ қушдай шодон
Қўпориб Сталин кўрғонларини.

Неча дил, кўчага кириб қаландар —
Даштлардан, чўллардан тоғлардан оша
Ёлғонлардан бутун чиққан Самандар
Сингари, имоним, ўлмасдан яша!

Борсанки, яшайсан ҳаётдай мангу,
Жон бўлиб томир, қалб, қовурғаларга.
Жанг давом этади, имонлар жанги,
Ўт очиб ҳасаду қасирғаларга.

«Болалар дунёси» магазинида

«Болалар дунёси» — ажойиб дунё,
Рост дунё кўркини гўё яширар.
Қувончлар сачратиб оқади дарё,
Ёлғонлар либосин кийиб қаршилар.

Ўйинлар хаёлинг олади юлиб,
Ёғдулар кўзингни ёшлаб ташлайди.
Бўрилар устидан куёнлар кулиб,
Ям-яшил ўрмонга қоча бошлайди.

Чавандоз сингари сакрайди омад
Ва учиб кетасан, бағир очар кўк.
Бунда ҳамма нарса муҳайё, фақат,
Болалар,
Болалар,
Болалар йўк!

Қушлар йўқлаб келарди...

Қушлар йўқлаб келарди Ҳожи бобони,
Деразадан чақириб келарди.
Қушларига тутиб самони,
Кўзларида боғлар гулларди.

Энди... йўқлаб олади қушларини жим,
Деразалар чинқириб елади.
Қушларига тутиб самони,
Кўзларида боғлар гуллади.

* * *

Шомлари қорайиб пешонасида,
Хазонли боғлардай паришон, сўлғин —
Асрим, бола бўлиб остонасида
Қўлтиқтаёқларни кузатиб қолди...

Тонглари оқариб пешонасида,
Оламга қуёшдай улашиб ёлқин —
Асрим, ота бўлиб остонасида
Тоғдай қувончларни қаршилаб олди...

* * *

Абдулла Ориповга

Мен дунёнинг ўқларига кўкрагим тутиб,
Қуёш билан суҳбат қилсам тонгда ошкора,
Юрагимнинг ўртасидан заҳари ўтиб
Алангага айланади кўксим тобора.

Кўз олдимда пайдо бўлиб боболар жанги,
Мамонтларга найзаларин санчган оломон —
Таъқиб этиб ёнган кўзлар, тиглар жаранги
Булутлардай босиб кела бошлар беомон.

Ўпқонларга айланади ўрмон, чўл-атроф,
Емишларга айланади дарахт, ўт, жонлар.
Тортишади ўлжаларин юлиб ҳар тараф,
Тишларидан оқиб тушар пойига қонлар.

Қайда паноҳ, қайда номус, қайда ҳақ, имон,
Қайга олиб қочмоқ мумкин куйган бағирни —
Мамонтларга найзаларин санчган оломон,
Одамларга санча бошлар энди тигини?!

— Йўқ,— ҳайқириб наъра солди ёниб Спартак,
Юлдузлардай чақнаб кетди эркнинг чақмоғи.
Вулқонлардан портлаб кетди қадимий фалак.
Баҳор янглиғ яшнаб кетди замин пучмоғи.

Кўзларимдан тўкилади қум-тошлар зотан,
Томиримда ҳайқиради яраланган шер.
Аё қисмат ўйинларин ўйлаб, дафъатан,
Ютмас, дейман, ўшаларни зириллаган ер.

Шафақларни пора-пора, боғларни пайҳон,
Нурдай тоза орзуларни яралаб баттар —
Мамонтларга найзаларин санчган оломон,
Энди курра юрагига урмоқчи ханжар.

— Йўқ! — Ҳайқириб кўчаларга чиққан одамлар
Бўронидан уфқларда лолалар балқиб,
Оташидан эриб дору ажал, ситамлар,
Кафтларида ер шаримиз турибди қалқиб.

* * *

Биз жажжи болалар мактабга шошиб...
Синфни тутганда ҳаяжон, байрам —
Муаллим тахтага Ватан деб ёзиб,
Ватан деб ўқиди!..
Нурланиб олам.

Қуёш кириб келди кўз-кўзлаб рақсин,
порлатиб хонаю қалбни дафъатан.
Ўша кун самодай юксалиб кўксим,
Тахтага сиғмади бепоён Ватан!

* * *

Кўнглим, йиғла, гуноҳларинг фидоларга ёпинчик,
Гуноҳларинг гувоҳлари жазоларга ёпинчик.

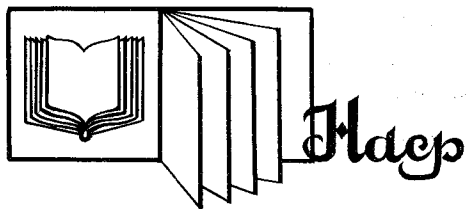
Элим деган элчиларинг юлди элнинг нонини,
Гадоларнинг сафолари гадоларга ёпинчик.

Шому саҳар оҳ-зорига дарёларни оқизди,
Дарё бўлган оҳ-зорлари адоларга ёпинчик.

Боғчалардан умидлари оҳулардай қувилган,
Биёбонда сарсон, забун, қароларга ёпинчик.

Тупроқ дея жисму жони тупроқ бўлиб тутаган,
Зар чанокдай қовжираган жафоларга ёпинчик.

Гуноҳларинг ювиб, кўнгил, уйғотиб кел Широқни,
Байроқларинг хитоблари балоларга ёпинчик.

Тоҳир Малик

СЎНГИ ҶУК

Қисса¹

7. Ҷури

Капитан Рамзиддин Рамазонов учун Жаҳонгирнинг биринчи қамоқдан кейинги ҳаёти қоронғи. Чунки Жаҳонгирнинг бошидан ўтган воқеалар тергов ҳужжатларига тиркалмайди. Бу бобда ана шу воқеалар қаламга олинади.

Жаҳонгир лозазор оралаб югуриб келган дўмбоқчани кучоқлаганини аниқ эслайди. Ғалати товушлар ҳам эсида. Кейин-чи, кейин нима бўлди? Овозлар тинди. Лолазор оловга айланди. Ер юзи ловуллаб ёнди. Жаҳонгирга нима учундир аланга таъсир этмади. Фақат тутундан бўғилди. Оғир-оғир нафас олди. Кейин кураги ачишди — чўғ босилди шекилли. Сўнг ҳаммаси тинди — бошқа нарсани эслолмайди. Қанча ётганини ҳам билмайди. Узоқдан эшитилган овозлар ҳушига келтирди. Кўзини очай деди-ю, қўрқди: Йўлчивойни кўришдан қўрқди.

Йўлчивойни дастлаб кўрганида юраги жиз этган эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, майор Солихов Йўлчивойнинг шакли-шамойилида Жаҳонгирга хос белгиларни сезган эди. Жаҳонгир эса Сиддиқ охун маҳаллага ош берган куни хизмат қилиб юрган Йўлчивойга кўзи тушиб, унда Хадичанинг белгиларини илғади: узун киприклар, бежирим бурун, чап юзида кулгич, туташган қошлар... ҳатто ош ошалаган қўли муаллақ туриб қолди. Шериғи «ҳа, олмайсизми», демаганида қанча вақт нест бўлиб ўтиришини ўзи ҳам билмасди.

— Бу йигит ким? Танийсизми? — деб сўради у шериғидан.

— Сиддиқ охуннинг ўғли бўлса керак. Кўпинча бирга кўраман.

Ошга кириб келишаётганида эшик олдида Сиддиқ охун йўқ эди. Чиқишаётганда кўрди: ё, алҳазар!!! Уттиз уч йил кутган дийдор куни шуми?! Уттиз уч йил худога нола қилиб акаси билан учраштиришни сўраганида дийдор чоғида баданимга муз югуртир, оёқларимдан дармонни ол, тилдан қолдир, демаган эди-ку? Нима бўлди унга? Нима учун оёқлари зил-замбил бўлиб қолди? Нима учун кўз олди қоронғулашди? Нима учун ҳамиша ёниқ турган онг чироғи хиралашди? Юраги-чи? Тўхтаганга ўхшайди... Шериғи билагидан олиб, «маза қочдим, қори» демаганида шу ерда йиқилиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Ушанда икки ака-уканинг кўзлари учрашди! Бир жуфт кўз — бу кунни ўттиз уч йил кутган кўзлари олдига қутилмаганда парда тортилди. Бошқа бир жуфт кўз — бу учрашув содир бўлишини истамаган кўз чўғдай ёнди! Аммо бу ёниш узоқ давом этмади. Ёнди-ю, ўчди! Чунки бу кўз эгасининг юраги жон ришталари узилиши аниқ эканини сезган эди. Ота юртига кела келгунча «ажал ҳайдамаётган бўлса бас», деган хавотири бор эди. Шу онда хавотири чинга айланди. У ўзини йўлбарс яшайдиган қафасга тушиб қолган бечора одам, деб ҳис қилди. Йўлбарснинг қорни тўқми, уни қачон ейди, мана шугина муаммо эди.

Жаҳонгир Йўлчивойни яна кўриш учун бир неча марта йўл пойлади. Кўрди ҳам. Лекин унга яқинлашишга, сўзлашишга журъати етмади. Қалбининг қаеридадир яширинган бир овоз «Шу сенинг ўғлинг!» дерди. Акаси биринчи суҳбатда хунуқ хабар

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда

етказди. Терговчи ҳузуридаги бу учрашувга қадар Жаҳонгир икки ўт орасида эди. Йўлчивой фарзандларининг исмини айтаётганда шу пайтгача «Шу сенинг ўғлинг», деб шивирлаётган ғойибона овоз бирданига «Сенинг ўғлинг шу!» деб ҳайқириб юбордию ҳушини олди.

Ҳозир кўзини очса, яна Йўлчивойни кўради. Ғойибона овоз ҳайқиради... Йўқ, ғойибона овоз эмас, ўзи ҳайқиради: «Ўғлим, жоним болам, ўттиз уч йил сени хаёлан бағримга босиб яшадим, кел энди, чинакамига бағримга олайин!» дейди. У-чи? У нима дейди? Дарров ишонадими? Ишонмай-чи? Унда нима учун ўғлига «Жаҳонгир» деб исм қўяди? Балки... Хадича қўйгандир бу исми. Ундан ёдгорлик деб қўйгандир... Хадича мени ўлдига чиқаргандир. Лекин нима учун Йўлчивой Сиддиқ охунни «дада» дейди? Боқиб катта қилгани учунми? Унда нима учун акам яширди?!

Жаҳонгир бу саволларига тезроқ жавоб олиш учунми, шарт кўзини очди. Оппоқ шифт булутли осмон бўлиб кўриниб, ажабланди. Кўзини юмиб-очди. Фикри бироз равшан тортди. Терговчининг хонасида ўтирган эди, бу ерда эса ётибди. Қўл-оёқлари ўзига бўйсунмайди — қимирлатай деса, қимирламайди. Овозларга қулоқ тутди — узоқдан эмас, шу яқин орадан эшитилапти. Кимлардир паст овозда гаплашишяпти. Гапирай деса оғзи очилмайди, лаблари қуриб, бир-бирига ёпишиб қолгандай.

— Кўзини очди шекилли?

Жаҳонгир овоз келган томонга қарамоқчи эди, бошини буролмади.

— Лабини ҳўллаш керак...

Лабига сув томгандай бўлди, тамшанди. Назарида кимдир унга муздек булоқ суви тутгандек эди. У ютоқиб, кўзларини юмиб, ҳузур қилиб ича бошлади. Ича-ича бир челакини бўшатди, иккинчисини... сув қаёққа кетяпти, билмайди. Ичаверади, ичаверади... Сувга тўйиб, атрофига қараса — Қирқбелда, ҳовлисининг ўртасида турибди. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Дадаси ҳовли четида қазосини топган ерда оёқяланг турибди. «Дада, шамоллаб қоласиз», деса эшитмайди. Жаҳонгир унга интилади. Қор учқунлари чирпирак бўлиб тўзиб, уни учириб кетди. Жаҳонгир уча-уча ҳориди. Бошқа юртларга бориб қолди шекилли, димоғига ўзгача ҳаво урилиб, кўнгли беҳузур бўлди. Ҳозиргина икки челақ булоқ суви ичган эди, ичаётган дамда ҳам ичи куймаганди. Энди ташналик куч кўрсатди. Беихтиёр сув, деб пичирлади. Яна юзига сув томди, яна челақдан симирди. Бирдан... челақни тушириб юборди. Сесканди. Шу сесканиш асносида кўзини очди. Хира парда ортида оқ шифтни, оқ шифтнинг бир парчасини тўсиб турган пачоқ бурунли нотаниш юзни кўрди.

— Э, бормисиз пахан, кўзни очинг. Шу юрак билан юрибсизми, паханман, деб.

Пачоқ бурунли юз кулумсиради. Бу юз мана шу пачоқ бурунни кўтариб юришдан бошқа нарсага ярамасди. Кулгудай бўлса, одамзодга кулги берган тангридан ҳар бир банданинг ихлоси қайтиши турган гап. Улим чоҳидан изига қайтган Жаҳонгир кўзини очиб, худонинг шу ноҳўя кашфиётини кўрдию кўнгли беҳузур бўлди. Яхши ҳамки бу пачоқ бурун шунчаки кулумсиради, ишшаймади. Унинг ишшайганини кўрган юзлаб одам неча кун, неча тун ё ухламайди, ё овқат емайди — буниси яратгангагина маълум.

— Пахан, қутулиб чиққандан кейин бир эрийдиган бўлдингиз. Жаҳаннамнинг оғзидан шарт тортиб олдим ўзим.

— Бекор... қилибсиз...

Жаҳонгирнинг оғзидан базўр чиққан бу гапни эшитиб пачоқ бурун унга ғалати қараб олди.

— Одам зотига яхшилик ёқмайди, — деди у тўнғиллаб. — Жаҳаннамнинг оғзидан тортиб олдим, десам, «бекор қилибсиз» дейди. У, пахан, раҳмат демасангиз ҳам майли. Лекин ўладиган бўлсангиз, бу ерда ўлманг, бошқа жойга бори-иб... ёки жуда шу катакда ўлгингиз келса, мен чиқиб кетгандан кейин бемалол жўнайверинг, — у узун ҳуштак чалиб қўйди, — ўша ёққа. У ёқда ошна-оғайнилар кўп, салом айтасиз биздан. Шоқолнинг ишлари беш, яқин орада бу ёқларга келмайди, кутмаларинг, дейсиз. Шоқол — бу менман. Шоқосим десангиз ит ҳам танимайди. Шоқол десангиз ҳамманинг оғзи очилиб қолади. Бу дунё ҳали Шоқолдай ўғрини кўрмаган.

— Уғримсиз?... — деб сўради Жаҳонгир.

— Уғриман, пахан. Уғри бўлганда ҳам зўриман. Бунга яширмайман. Қўлидан келса ушласин, қамасин. Бир занғарга рўбарў келмаганимда ушолмасдиям, қамамасдиям. Хитойдан келганлардан биттасининг изига тушувдим. Лойиниям, тилласиниям исини олувдим.

— Ким? — Жаҳонгир бўғилиб, кўзи катта-катта очилди.

— Кимлигини билмайман, пахан. Оқдўппи маҳаллада уйи. Танишлардан борми у ерда?

— Йўқ.

— Хуллас, пайт пойлаб кетига тушдим. Мўлжалим бўйича уйда бир йигитча қолиши керак эди. Лекин у йигитча эмас, азроилваччанинг ўзи экан. Ярим кечада уйни шипшйдам қилиб чиқаётсам, рўпарамда турибди. Э, бунақаларни бир калла қилиб энасиникига жўнатворардим. Энди калла қиламан, десам, қўлини бир бало қилиб айланганди, бир бало деб чинқирди, қўли айланиб туриб, оёғи жағимга қандай тушди,

хайронман. Бир нафасда дабдаламни чиқарди. Уришга урди-ю, анавиларга «ҳеч нарса олмади», деди. Бу аҳволимни енгиллаштиради, кўп ўтирмайман. Лекин «ҳеч нарса олмади», деб ўзлари ҳам қутулиб қолишди-да. Тиллаю лойлар буларнинг ҳужжатларига тиркалса, нақ онасини кўрарди-да. У бўлди, бу бўлди, жағим сингани қолди. Мана, худо деб ўтирибман. Ҳукуматимиз одил-да, аввал тузатади, кейин қамайди. Сиз ўлиб кетаверсангиз ҳам бўларди, лекин сизни тузатишади. Чунки сизни отишлари керак. Ўзингиздан ўзингиз ўлиб қолсангиз кимни отишади? Нима билан тушганингизни эшитдим, пахан. Борадиган ерингиз тайин. Лекин хафа бўлмаган. Битта бошга битта ўқ. Бошқасининг кераги йўқ. Менга ҳам аталгани бордир. Ҳозир йўқ бўлса, заводда атай Шоқолга атаб алламбало ўқ ясалаётгандир. Ҳали у томонларда ҳам учрашиб қоламизми...—У ишшайди. Жаҳонгир унинг афтини, сарғайган сўйлоқ тишларини кўриб кўзларини юмиб олди.

«Бу шоқол эмас ё иблиснинг ўғли, ё азроилнинг жияни,— деб ўйлади у.— Жаҳаннам оғзидан тортиб олдим, дейди. Балки мен ҳозир жаҳаннамнинг ўзидадурман. Бу махлуқ ҳадемай ўчоққа ўт қалай бошлар. Ҳарҳолда бу одам боласи эмас. Қани, калима келтирай-чи: ла илаҳа иллал лаҳу.» Жаҳонгир кўзини очса — Шоқол йўқ. «Ҳа, алаҳсирабман, ла илаҳа..»

— Пахан, сизнинг жонингизни менга топширишган. Шўрванинг сувидан олиб қўйганман. Ичиш керак. Қани, сарик, ёрдам бер.

«Алаҳсирамаган эканман»

Сарик дегани — малладан келган киши, унга энгашиб, қўлини ёстиқ тагига тикдида, қаддини бир оз кўтарди. Шоқол алюмин кружкадаги шўрвани унинг лабига олиб келди. Жаҳонгир истамаса ҳам зўрлаб ичирди.

— Ҳукуматни инжитманг, пахан. Очдан ўлиб қолсангиз, сизга аталган ўқни нима қилади?

Бу унинг ҳазили эди — яна ишшайди.

Шўрвани ичиб олгач, Жаҳонгирнинг оёқ-қўлига жон киргандай бўлди. Тили ҳам ўзига бўйсина бошлади.

— Шоқол, шеригингиз ҳам ўғрими? — деб сўради Жаҳонгир.

— Э, йўқ, бу амманнинг бузоғидан ўғри чиқмайди. Узи олимми, бир бало. Қўшнисининг қизалоғига иштаҳа қилиб қолибди. Жигини эзиш керак бунақаларнинг. Ҳали борадиган ерида адабини ейди. Ўғрилиқ гуноҳ эмас, бузуқлик гуноҳ, нима дедингиз, пахан?

— Тўғри. Ўғрини яхши кўраман...

— Бормисиз, пахан, гапиринг. Шоқолни аввал ҳам эшитганмисиз?

— Йўқ. Сиз... Бургутни эшитганмисиз?

— Бургутми?.. Йўқ, эшитмаганман. Ё... ўзингизмисиз?

— Йўқ. Мен ҳазар қиламан ўғрилиқдан.

— Пахан, тушунмадим, яхши кўрасизми ё ҳазар қиласизми?

— Бир ўғрини яхши кўраман. Аммо ўғрилиқдан ҳазар қиламан. Бургут менга яхшилиқ қилган — ўлимдан асраган.

— Менга ўхшаган экан-да?

— Йўқ, сиз чакки қилдингиз.

— Бу, пахан дейман, бошни у-бу нарсага уриб олмаганмисиз?

Жаҳонгир жавоб бермай аста кўзини юмди. У бир неча оғиз сўз айтиш билан толиққан, гапга чоғи келмай қолган эди. Чоғи келганда ҳам Шоқолга тушунтириб ўтирмас эди. Унинг Бургут билан учрашгани, Бургутнинг уни ўлимдан асраб қолгани икки кишигаю худогагина маълум. Жаҳонгир бу ҳақда бирон кимсага оғиз очмаган. Бу пачоқ бурунга айтиш нияти ҳам йўқ.

У ухладики ё яна ҳушидан кетдими, аниқ билмайди. Лозазор ҳам, қор босган ҳовли ҳам, қалин музликлар ҳам, муз қабрга қўйилган Зокирхўжа ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Худди боши ичига дайди шамол кириб олиб, хотираларини хазондай тўзитиб юборган эди.

Шамол тингач, Бургут кўринди. Жуда аниқ-тиниқ кўринди. Оврупача кийиниб олган, бўйнида капалак нусха галстук, бошида ихчам шляпа, костюми яп-янги. Оқ кўйлагининг оҳори тўкилмаган. Бу кийимлар фақат шу қалдирғоч мўйловли, қора кўз, қора қош қотма йигитга аталиб тикилгандай — ўзига ёпишиб турибди.

Бургут ўттиз учинчи йилнинг ёзида унга шу кўринишда дуч келган эди.

Жаҳонгир қамоқдан қутулиб чиқиши билан «Э, кўёш!» деб ҳайқирини умид қилган эди. Бахтига қарши уни тун қоронғусида озод этдилар. Ҳайқирини ичида қолиб, буни ёмон бир нарсага йўйди. Совуқ ўлкага битта вагонда етиб келган эди. Бу ерларга келиш осон, қайтиш азоб экан. У поезддан бунисига чиқавериб ҳолдан тойди. Калтабинлик қилиб пешонасига ёздиргани ўзига жабр бўлди. Бекатларда ҳам, поездда ҳам одамлар ундан ҳайқиқиб, моховга дуч келгандай ўзларини четга олишарди. Қамоқда берилган қаттиқ нон тугаб қолаёзди ҳамки, иссиқ ўлканинг иссиқ нафаси сезилмайди. Кундузлари тан бироз роҳат олади. Аммо кечалари муз устида ётгандек бўлади.

Юртда қаҳатчилик ҳукм сураётганини ҳам шу йўлда билди. Очликдан шишиб, кўчада ўлиб ётганларни кўрди. Инсоф қилинса мурда устига қоғозми, латтами таш-

ланган, аксар мурдалар очик, териб олиб кўмишга одам, тобут етишмас эди. Бу муд-ҳиш манзараларни кўриб, Жаҳонгирнинг юрагига «юртимда ҳам шу аҳволмикин», деган гўлгула тушди. Бир кунга мўлжалланган нонни икки кунга етказиб, силласи қуриди.

Бир бекатда поезд ҳадеганда келавермади. Жаҳонгир халтачасини қучоқлаб, де-ворга суяниб ўтирган эди, рўбарўсида ораста кийинган, қўлида янги чарм портфел тутган йигит кўринди.

— Ассалому алайкум,— деди у.

Неча йил давомида унут бўлаёзган бу сўз қулоққа аллақандай ажабтовур эшитил-ди. Жаҳонгир «биринчи кўрган ўзбегимни қучоқлаб оламан», деб хаёл қиларди. Салом-ни эшитди-ю, ҳуши учди. Нима қилишни билмай қолди. Ҳатто алиқ олишни унутди.

— Қарасам, ҳамшаҳарликка ўхшайсиз, қаерликсиз?

— Қирқбелданман,— Жаҳонгир шундай деб қўйиб, «Қирқбел»ни билармикин бу, деб ўйлади.

— Уйгами?

— Ҳа.

— Бирга кетар эканмиз. Мен бу ерга давлат иши билан келганман. Сиз нима қилиб юрибсиз?

— Қамоқдан қайтпман,— Жаҳонгир шундай деб ўрнидан турди. Йигитнинг кўзи-га тикилди: кўзи ўйнаб турибди.

— Исми Бургут. Сизники-чи?

— Жаҳонгир. Сиз давлат одами бўлсангиз, мен ўзига тўқ деҳқон боласиман. Сиз-нинг тилингизда унсурман, мен билан бирга кета олармикинсиз?

— Сиз ҳам, мен ҳам бу ерда мусофиримиз. Гапни сиёсатга бурманг. Агар малол келмаса, менга ёрдам қилиб юборинг. Поезд ҳали-бери келмас экан. Унгача бир жойга борамизу қайтамыз.

Жаҳонгир «барибир, бекор ўтирибман, борсам бора қолай», деб унга эргашди. Бургут шаҳарчани яхши биларканми, айланма кўчалардан тез-тез юрар, очликдан силласи қуриган Жаҳонгир унга аранг етишиб борарди.

Юра-юра уч қаватли бинога етдилар. Бургут тўхтаб, ён-атрофига аланглади-да, чаққонлик билан ўзини йўлакка урди. Жаҳонгир унинг изидан учинчи қаватга кўтарил-ди. Бургут чарм қопланган эшикни тақиллатди. Зум ўтмай эшик қия очилиб, гўштдор башара кўринди. Меҳмон ким келганини билишга улгурмай Бургут эшикни куч билан итариб очиб, ичкари кирди. Паст бўйли тепакал мезбон даҳлизда ҳайкалдай қотди:

— Уртоқ Тозидуллин, омонмисиз, мана, илтимосингизни ерда қолдирмай келдик. Андак куттириб қўйганимиз учун узр. Бадхатроқ экансиз, турар жойингизни топгунча пича вақт ўтди. Кўп эмас, уч ойгина қидирдик уйингизни. Ҳамшаҳрим қамоқдан чиқиб келаётган экан, «юр, дедим, қиёматли ошнам бор, паловхонтўрани дамлаб кутяпти», дедим. Палов тайёрми, ўртоқ Тозидуллин, кираверайликми?

Бургут шундай деб унга яқинлашди. Тозидуллин дегани бир қадам тисланиб тилга кирди:

— Келигиз, келигиз, палов тайёр,— деди у дудуқланиб.

— Қани, ҳамшаҳар, тортинманг, кираверинг. Уртоқ Тозидуллин ўзимизнинг одам.

— Газидуллин,— деб ўзини таништирди мезбон.

Жаҳонгир ичкари кирди. Хона бир оз бетартиб эди. Газидуллин ё кеча меҳмон кутган, ё еб-ичиб йиғиштиришга эриниб, идиш-товоқни тўплаб қўйверган эди.

Бургут бориб диванга ўтирди-да, оёқларини чалиштириб олди.

— Ҳамшаҳар, келинг, ўтиринг,— деди Жаҳонгирга, сўнг мезбонга қаради: — Тозидуллин, ким айтади сизни давлат одами деб, шу ҳам тирикчиликми, одам туради-ми бу уйда ё молми? Тез йиғиштиринг. Кейин қорин ғамини енг. Вақтимиз зиқ, тез бўлинг.

Мезбон гавдасига ярашмаган ҳолда чаққон ҳаракат қилиб думалоқ стол устини бирпасда тозалади. Сўнг нон, колбаса, пишлоқ қўйди.

— Колбасанг чўчқаникимасми? — деди Бургут.

— Астағфируллоҳ, минда мусулман-ку! Чушка йўк минда. Марҳамат килигиз, пожалуйста.

— Кўрдингизми, ҳамшаҳар, давлат одами жуда одобли бўлади-да.

Жаҳонгир қорни оч бўлса-да, дастурхон устидагилардан бир чимдим, бир чимдим-гина еди. У Бургутнинг муомаласидан нохуш бирниманинг исини сезиб турарди. Бу меҳмондорчилик дўстона учрашув самараси эмаслигини аллақачон фаҳмлаган эди. Бургут Жаҳонгирнинг зийрак зеҳни кўп нарсани илғаганини сезди. Шу учун кутилмаган-да меҳмондорчиликка яқун ясади. Энди сочиққа нон, колбаса, пишлоқни ўраб Жаҳонгирга узатди:

— Ҳамшаҳар, олволинг, йўлда асқотади. Ҳар бекатда гуллаб турадиган ресторан-лар йўқ ҳозир. Уртоқ Тозидуллинга давлат нон-овқат бериб туради.

Жаҳонгир тугунчани истамайгина олиб, халтасига солди.

— Энди сиз мени кўчада пойлаб туринг. Биз ўртоқ Тозидуллин билан давлат ишла-рини гаплашиб олишимиз керак.

Жаҳонгир ўрнидан туриб халтасини олаётганида нигоҳи Газидуллиннинг кўзига тушди. Бир қоп гўштдай бўлиб турган бу одамнинг жавдираган кўзларида ҳадик зоҳир эди. Газидуллин дастлаб Жаҳонгирни ёлланган жаллод сифатида қабул қилиб, ўтақаси ёрилаётган эди, энди эса кўриниши қўрққулик, аммо феъли мўмин бўлган бу одамнинг чиқиб кетаётганидан, Бургут билан ёлғиз қолаётганидан қўрқди. Жаҳонгир бунини бир қарашда сезди.

«Бу қотма олифта сизлаб туриб жонни оладиган тоифаданга ўхшайди», деб ўйлади Жаҳонгир, зинапоядан туша туриб. У муюлишга ўтиб, деворга суянганича Бургутни кута бошлади. Газидуллиннинг деразасини ўзича чамалаб топиб, ўша ёққа тикилди. Назарида дераза очилиб ё Бургут, ё мезбон улоқтириб ташланадигандай эди. Бу давлат одамларида қандай давлат иши борлигини Жаҳонгир илғаган эди. Бургут Газидуллинни уч ой қидирган экан, демак, орада жиддий гап бор. Бу икки «давлат одами» ўғрими, босқинчими, қотилми — Жаҳонгир учун шугина қоронғи.

Бургут ҳаялламади. Қўлидаги портфелини қаппайтириб чиқиб келди. Жилмайиб келишидан маълумки — иш пишган.

— Давлат ишидай оғир юмуш йўқ дунёда. Тушунтириш ишларини олиб бормасангиз бўлмайди,— деди у Жаҳонгирга яқинлашиб.

Жаҳонгирнинг кўнгли нохушликни сезиб, деразага қараб олди — ҳаракат сезилмади.

— Уни... ўлдирдингизми?— деди Жаҳонгир Бургутга тик қараб. Бургут бундай саволни кутмаган эди, Жаҳонгирга таажжуб билан қаради.

— Эсингиз жойидами, ҳамшаҳар, мен жаллод эмасман, давлат ишидаги одамман.

— Биродар, давлат ишидан латта ҳиди келиб турибди.

— Э, ҳамшаҳарим, гўл одамга ўхшайсиз. Қани, кетдик, бу ерда турмайлик,— Бургут шундай деб Жаҳонгирни қўлтиқлади.— Бизнинг ишдан латта ҳиди келмайди, қўрқманг. Мен Бургутман, ўлакка ейдиган кузгун эмасман. Тозидуллиннинг қарзи бор эди. Шунини берди. Қариб, хотира сиришони бўлиб қолган экан, ўзим кистаб келдим.

— Мен-чи? Мени нимага судрадингиз, уни қўрқитиш учунми?

— Ҳамшаҳар, ҳар бир тирик жонга ҳамроҳ керак. Барибир бекор ўтирган эдингиз, баҳонада олам-жаҳонни кўрдингиз, қоринни тўқлаб олдингиз.

Жаҳонгирга бу гап малол келиб тўхтади. Халтани очиб тугунчани олди-да, Бургутга узатди:

— Манг, мен ҳаромга тоқат қилолмайман.

— Нимаси ҳаром? Чўққа гўшти аралашмаган буларга.

— Бировни норози қилиб олинган нон менга ботмайди.

Бургут Жаҳонгирга синчковлик билан назар ташлади.

— Большевик десам, башаранг ўхшамайди,— деди у сенсираб,— лекин гапингдан большевикларнинг иси келиб турибди. Сен олифтарчилик қилма, оғайни. Улиб ётган одамларни кўрмадингми? Ҳаммаси бир тишлам нонга зор бўлиб ўлган. Сен болачақангнинг олдига тирик етиб олишингни ўйла.

Жаҳонгирнинг тугунча узатган қўли муаллақ қолди.

— Халтанга солиб қўй, тура турсин, сенга ёқмаса ўзим ейман,— у шундай деб юрди. Жаҳонгир тугунчани халтасига ноилож жойлаб, унга эргашди. Бургут олдинда, Жаҳонгир ярим қадам орқада борарди. Четдан қараган киши мансабдор одам хизматкорини бошлаб кетяпти, деб ўйларди.

— Сен Тозидуллинга ачинаяпсан, шекилли? — деди Бургут Жаҳонгирга қарамай,— У нонинигина эмас, жонини ҳам бериши керак эди. Жони сийловга қолди. У ҳозир сени ҳам, мени ҳам дуо қилиб ўтирибди. Сендан яширмайман, билиб қўй: мен ўғриман. Ўзимнинг ишимга ҳалолман. Бу марази фирромлик қилиб қочган эди. Ўзбекнинг нонини туя қилмасин, деб излаб келдим. Бу пулни ўша ёқда топсам ҳам бўларди, лекин фирромга тоқат қилолмадим.

— Ўғрилиқ гуноҳ, бировнинг молига кўз тикиш гуноҳ,— деди Жаҳонгир.

— Нима-а? — Бургут яна тўхтади.— Ҳей, эсинг жойидами ўзи? Бу замонда гуноҳ-савоб деган нарса қолибдими? Неча йил ўтирганингни билмайман-у, аммо ақлинг кирмабди. Сен қамоқда ўтирмагансан, большевикларнинг мактабида ўқигансан.

— Большевикларингизни билмайман, аммо исломда ўғрилиқ гуноҳ.

— Нима, сен мулламансан? Мулла бўлсанг пешонанга нима учун ёзиб олдинг?

— Мулла эмасман, мусулмон фарзандиман. Ёзув... шайтон йўлдан урди. Нима деб ёзилганини биласанми?

— Менга бунинг қизиғи йўқ.

— «Алқасосу минал ҳақ» дейилган. Бу «қасос ҳақданدير» дегани.

— Тушунарли. Демак, кимдадир қасдинг бор. Лекин, оғайни, сенинг ишинг чатоқ. Ҳозир ҳамма худосиз бўлиб кетган. Бу гапларингни биров сариқ чақага ҳам олмайди. Шунинг учун бошимни оғритма. Мен ўзимнинг қонунимга бўйсунман. Большевикнинг билан ҳам, исломнинг билан ҳам ишим йўқ. Ҳозир мачитларда мол боқадиган замон.

— Мачитга тил теккизма! — Жаҳонгир шундай деб унинг ёқасини чангаллади.

— Кўлингни торт, аҳмоқ,— деди Бургут уни силтаб ташлаб,— борарсан, ўзинг кўрарсан аҳволни.— Бургут шундай деб юрди.

— Шунга йўл қўйиб юрибсизларми?

— Менга нима? Мен ўзимга яраша мустақил давлатман. Бошқа давлат билан ишим йўқ. Менга Неколай пошшо бўлдими, Керенскийми, Ленини, Сталини — фарқи йўқ. Менга ов овлайдиган овлоқ бўлса, бас. Пошшолар ҳам, большевик ҳам менга тоқат қилолмайди. Мен ҳам уларни бирдай ёмон кўраман. Сен пошшоликни яхши кўрасан. Пошшолик ҳам сендақаларни ёқтиради. Энди давр-давронларинг ўтди. Менинг давр-давроним эса ўтмайди. Сен эсинг бўлса, менинг давлатимга кир. Давлат ишлари сени хор қилиб қўймайди.

— Ўғрилиқдан ҳазар қиламан.

— Уйингга етиб олгунча ҳазар қилмай тур. Сен менга ёқиб қолдинг. Ўғил бола экансан. Фақат мен билан гап талашма. Сен гап биларкансан, мен иш биламан. Ора очикми?

Албатта, ора очик эди. Осмонда қуёш билан ой тўқнаш келмагани каби бу тасодифий ҳамроҳларнинг феъли, дунёқарашида яқинлик бўлиши мумкин эмас эди. Жаҳонгир ўзига тўқ оилада туғилиб ўсди. У уйда тўпланган бойликни бировнинг ҳақи деб билмас эди. Отаси ҳам, бобоси ҳам буларни оллоҳнинг неъматидеб билиб, шукрона сифатида камбағалларни сийлаб келишган. Бойлик ҳам, камбағаллик ҳам тангрининг бир синови, бой манманликдан, камбағал ўзгалар ҳақиға хиёнат қилишдан асралиши зарур — уларнинг ақидалари шу эди. Улар бировнинг еб турган нонини тортиб олишмаган, аксинча, еб турган нонларидан синдириб беришган. Шундай оилада назари тўқ бўлиб ўсган одам ўғрига ён босармиди?

Бургут эса тангрининг синовларига беписанд қаровчи даврада униб-ўсди. Етимлик сувини барвақт ичиб қўйган бу одамнинг ақидаси битта эди — ўзинг юлиб олмасанг, сенга биров бермайди. Ишлаб, меҳнат билан топиб ейиш ҳақидаги тушунча унга бегона, аниқроқ айтилса, айнан шу ўғрилиқни у меҳнат деб билади. Бировнинг ҳақи деган тушунчани у ўзича талқин қилади. Яъни: бу дунё умумники, неъматлар ҳам умумники. Демак, ҳамма эплаганича юлиб олади бу неъматни.

Шундай экан оранинг очиклиги табиий.

Улар кутган поезд оқшомда келди. Бургут Жаҳонгирнинг халтасидаги тугунчани очиб тамадди қилиб олди. Жаҳонгир ўзининг қаттиқ нонига қаноат қилди. Бургут уни зўрламади.

Кечаси Жаҳонгирнинг баданида оғриқ турди. Жаҳонгир аввалига буни очликка йўйди. Тонгга яқин титрай бошлади. Дастлаб вагон уни тебратган бўлса, энди унинг титроғидан вагон чайқалаётгандай эди. Жаҳонгир иситма аралаш алаҳсирадимми ё бақириб юбордимми — билмайди. Пешонасига теккан муздек қафтни сезиб кўзини очди.

— Аҳвол чатоқ-ку? — деди унга энгашиб қараб турган Бургут.

Тонг отди, кун ёйилди. Вагон ичи димиқди. Жаҳонгир нафас ололмай қолди. Яқин ўтирганлар унинг титроғини кўриб, ўзларини четга олишди.

— Безгакка ўхшайди,— деди биров.

— Йўқ, терлама бу,— деди бошқаси.

— Ҳаммамизга юқтирмаса эди. Балки вабодир?

— Вабода титрамайди, вабомас. Лекин касалининг ёмонлиги аниқ. Дуч келган ерларда ётиб юрадиган дайдиға ўхшайди.

Шу сингари гаплар вагон бўйлаб тарқалиб, вагоноғаси Бургутга яқинлашди:

— Биродар, кейинги бекатда тушиб қолганинглар маъқулмикин, узоққа боролмай-сизлар. Дори-дармон қилмасангиз бўлмас.

Бургутнинг вагондаги гаплардан хабари бор, одамларнинг меҳрсизлигидан ғазабланиб ўтирган эди. Вагоноғаси дори-дармонни гапирмаганида уни уриб юборишга ҳам тайёр эди. «Йўл узоқ, бу аҳволда ўлиб қолади», деб ўйлаб, унинг маслаҳатига кўнди.

Поезд тўхтагач, вагоноғаси ёрдамида бир амаллаб Жаҳонгирни кўтариб тушиб, бекатдаги якка дарахт остига ётқизди. Жаҳонгир озгин бўлгани билан суяги йўғон эди — икковлон қора терга ботишди.

Бургут арава топиб келгунча Жаҳонгир мажолсиз нигоҳини титраётган баргларга қадаб ётди.

«Умрим баргга ўхшаб илиниб қолдимми? — деб ўзига ўзи савол берди.— Акам билан отишишга чиққанимда баргнинг узилиши қийин бўлган эди. Жоннинг узилиши қийинми? Ҳа... Зокирхўжа азобланиб жон берганди. Зокирхўжанинг қисмати менинг пешонамда ҳам бор экан-да. Йўлда хор бўлиб ўлиш учун музликлар ичида тирик қолган эканман-да. Қасос ҳақдандир... демак, қасос менинг қўлим билан бўлмайdimи? Армон билан кетаманми? Бир ўғрининг қўлида жон бериб, гўрга кафансиз кираманми?..»

Жаҳонгирнинг кўзидан ёш думалади. У ўлаётгани учун ғамда эмасди, армон билан ўлаётганидан афсусда эди.

Жаҳонгир кўзини юмиб-очди. Вожаб, ҳозиргина дарахт барглари ям-яшил эди. Энди сап-сарик тусга кирибди. Ана, бирин-сирин узилмоққа бошлади барглар. Ёмғирдай ёғиллапти барглар. Бирпасда шохлар яланғоч бўлиб қолди. Дарахтлар дарахт эмас,

осмонга санчиб қўйилган найзаларга ўхшайди. Бағрига сонсиз-саноқсиз найза санчилган осмон азобга қандай чидайди? «Дарахт нимага қуриди? Қиёмат яқинми? Мачитларда мол боқилаётган бўлса, қиёмат бошлангандир. Одамлар дупурлаб чопишяптими? Маҳшарга шошилишяптими? Мен нима қилиб ётибман? Қиёмат бошланибди, ер силкин-япти. Ҳа, қиёмат бу. Ҳаммаёқ қон... қон...»

Иситма оташидаги Жаҳонгирнинг кўзлари очиқ, лекин ҳеч нимани кўрмас эди. У аравага олиб ётқизишганини сезмади. Араванинг силкинишини зилзила деб, кўш от дупурини одам дупури, деб хаёл қилиб, фикран маҳшар сари шошиларди.

Мусофир шаҳардаги шифохонага олиб келинганини, саккиз кун деганда ҳушига келганини, кейинроқ ҳамхоналаридан билди.

— Акангиз меҳрибон эканлар, саккиз кун парвона бўдилар, — деди ҳамхонаси у ўзига келгач.

Жаҳонгир «акам ким экан?» деб ажабланди. Бозорга кетган Бургут қайтгач, акаси ким эканини билди.

«Мен тангрим ўғрининг қўли билан ерга қўяди, деб ўйласам, ўғрининг қўли билан жонимни қайтариб берибди-ку? Унинг қўлидан нон олмаган эдим, жон олдим... Оллоҳ жонимни берибдимми, демак, қасос ҳам менинг қўлим билан бўлади...»

Жаҳонгир «мени деб шунча юрдингизми», демади. Бургут то юртга етиб боргунча ҳам Жаҳонгирнинг касалидан гап очмади.

Сўнгги бекатга етиб келишгач, Бургут қўл узатди:

— Уша гап-гап: ора очиқ, омон бўл, ҳамшаҳар, — деди кулумсираб.

— Сизни қаерлардан йўқласам бўлади?

— Қарзингни бермоқчимисан? Қўятур, кўмилган тиллаларинг жойида тура турсин. Муҳтож бўлсам сени ўзим топаман. Сен мени бутунлай унут, ора очиқми?

Шундай дедию бекатда тўзиб юрган одамлар орасида бир онда ғойиб бўлди. Жаҳонгир шундан сўнг уни кўрмади. Бургут «муҳтож бўлсам сени ўзим топаман», деган эди, топмади. Жаҳонгир бунинг шунчаки кўнгил учун айтилган гап эканини биларди. Бургут муҳтожликка учраганда ҳам келмас эди. Чунки у ғирром билан бир қаторда миннатга ҳам тоқат қилолмас эди. Жаҳонгир кейинчалик ўғриларни кўп кўрди, аммо Бургутга ўхшаганини учратмади.

Бургут унут, дегани билан Жаҳонгир уни унута олмади. Уни кўп эслади. Бугун шифохонада кўз очгани сабаб бўлдими ё Шоқолнинг гапларими, ҳарҳолда Бургутни яна ёдлади.

Жаҳонгир ўшанда Бургут билан хайрлашгач, шаҳарнинг қаерида тунашни билмай гарангсиди. Бу шаҳарда қучоқ очиб қутиб оладиган яқини йўқ. Меҳмонхоналарнинг унга жой бермаслиги тайин. Уйлаб-ўйлаб бир пайтлар таҳсил олган мадрасасига боришни хаёл қилди.

Кўчалар унинг назарида рангпар кўринди, уларда илгариги жон йўқ эди. Қаҳатчилик деган ёвуз қуш қора қанотларини бу юрт, бу шаҳар устига ҳам ёзган эди. Силласи қуриган одамни битта-битта чўқилаб кўча-кўйда ҳам думалатаверарди. Шаҳарда ўлим кўп, аммо йиғи оз эди. Йиғлаш учун ҳам қорин тўқ бўлиши керак. Очарчилик кўздаги ёшни қуришиб, дийдаларни қотирган эди.

Жаҳонгир мадрасага боргач, таажжубда қотди: мадраса дарвозасига қўш қулф урилган, деворлар аста нурай бошлаган. Афтидан бу ерда анчадан буён одам яшамас эди.

Жаҳонгир яқин кишисини хароб тарзда учратган одам ҳолига тушиб, кўзига ёш келди. Энг яқин кишини абгор алпозда кўрсанг уни бағринга босасан, юзларини силайсан, худодан мурувват сўрайсан, сўнг унинг дардига даво чораларини излайсан. Неча юз йил савлат тўкиб турган, неча минг илм толибига бошпана бериб, неча юмук кўзларнинг очилишига гувоҳ бўлган, неча дилнинг сирини бағрига сингдирган бу иморатни қучоқлаб бўлмаса, ярасига малҳам топиб бўлмаса... Жаҳонгир ғамини ичига ютиб, иморатга яқинлашди. Кафтини ғишт деворга қўйди — гўё бу афтодаҳол иморат юзини силади. Ғишт девордан илиқлик чиқиб унинг кафтига ўтди, кейин бутун танасига таралди. Музликларда тўғнаб қолган илигига ҳарорат ўтгандай бўлди. У беихтиёр юзини ҳам деворга қўйди. Димоғига таниш ҳид урилиб, юраги энтикди. Қулоғига таниш овозлар эшитилди:

— Дил надир, кўкракнинг чап томонида жойлашган бир парча гўштми?

— Бу — дилнинг бирламчи маъноси. Яъниким, бу гўшт ғоваклариди руҳнинг асл манбаи бўлмиш қора қон мавжуддир. Бу юрак ҳайвонотда, ҳатто ўликда бордир ва у ҳеч қанча қийматга эга эмасдир.

— Мулла Жаҳонгир, дилнинг иккиламчи маъносини сиз айтинг.

— Ҳазрат Ғаззолий шундай зикр этибдилар: «Дил — парвардигорнинг ўз бандалари ато этган руҳоний неъматидир бўлиб, унинг жисмоний дилга алоқаси бордир. Бу неъмат инсоннинг асл моҳиятидирки, инсон бутун илму маърифатга унинг воситасида эришади ва барча хитоб, азоб, итоб¹ ва талаблар унга қаратилган бўлади. Руҳоний

неъмат билан жисмоний юрак ўртасидаги мустақкам алоқанинг ҳақиқий суратини кўпчилик англаб етмайди...»

— Балли, мулла Жаҳонгир, энди қиссадан ҳиссани айтинг.

— Тақсирим, қиссадан ҳисса шулки, парвардигорнинг бандаларига берган руҳоний неъмат иблисга хос иллатлардан, чунончи, ҳасаддан, ёвузликдан, хиёнатдан, нафс бузуқлигидан асралмоғи лозим. Асралмас экан, жисмоний дил пароканда бўлғусидир.

— Балли... мулла Зайниддин, сиз айтинг, жон надир?..»

Ҳозиргина жаранглаб чиққан овозлар нимадандир чўчигандай пасайиб, гишт ковакларига сингиб кетди. Жаҳонгир қаддини тутиб, осмонга қаради: «Бу даргоҳнинг нима гуноҳи бор эканки, дарвозаларига қулф урилса. Бунда илм толиблари қирилиб битганми ё мударрисларми? Ё Бургутнинг гаплари ростми?» Осмон жим, иморат ҳам... Саволга жавоб йўқ.

Жаҳонгир деворга суюниб ўтириб бошини кафтлари орасига олди. Қирқбелга қайтиб киндик қони томган уй ўрнида вайрона кўрса бунчалик эзилмасди. Енг шимариб уни обод қилишга киришарди. Лекин юмук кўзларни очувчи бу муқаддас иморат дарвозасини қандай очиш, чироқни қандай ёқишни билмас эди.

Рухи ғуборларга кўмилаётган бир дамда елкасидан кимдир аста ушлади. У бошини кўтариб қаради — ёноқлари туртиб турган, кўзлари киртайган қария.

— Иним, тобингиз қочдимми?

Жаҳонгир ўрнидан туриб, унга салом берди. Қадди дол бу қария кўзига иссиқ кўринди.

— Айбга буюрманг, иним, ҳаловатингизни буздим.

«Қимирламай ўтирганимга мени ўлиб қолган дегандир»,— деб ўйлади Жаҳонгир. Кейин қарияга тикилиб қаради.

— Ҳа, иним, тикилиб қолдингиз?

— Отахон, сизни бир кишига ўхшатыпман. Шу мадрасада мударрисимиз бўлардилар, мулла Низомиддин деган?

— Мулла Низомиддин? — қария кулди. Оғзини юмганда тепадаги биттагина тиши пасти лабининг устига чиқиб қолди.

— Нимага куласиз? — деди Жаҳонгир ажабланиб.

— Мулла Низомиддин йўқ ҳозир, Низом қоровул бор. Уша мударрисингиз менман. Илгари шу иморат ичкариса дарс берардим, энди ташида қоровулман. Сиз бунда таҳсил олган бўлсангиз... танимайроқ турибман?

— Исмин Жаҳонгир, қирқбеллик Муҳаммадризонинг фарзандлариман. Алғовдалғов бошланиб, хатми кутуб қилолмай қишлоғимга қайтган эдим.

— Ҳа... мулла Жаҳонгирми? Буни қаранг-а, танимай қолибман, қайси шамол учирди?

— Совуқ юртларнинг шамоли, қамоқдан қайтыпман.

— Ё, алҳазар, бу нима деганингиз?! Сизни нимага қамадилар экан?

— Тақсирим, бунинг тарихи узун. Айтиб, сизга юк қилмай. Тухматнинг тўрига тушиб қолган эканман.

— Оллоҳнинг ўзи асрасин, туҳматлардан. Айбга буюрманг, бўтам, бу пешонангиздаги ёзув нимаси?

— Қамоқда иблиснинг йўлига юриб ёздирибман. Ватаннинг хумори тутганда эси оғиб қолар экан кишининг. Ушандай лаҳзадан хотира энди бу. Тикилманг, ўқий олмайсиз, арабча ҳарфни билмайдиган ўрис ёзган, чаплашиб кетган.

— Шайтон васвасасидан ўзи асрасин. Қани, юринг, қулбамизга борайлик. Менга бир қулба қуриб беришган, ўзимнинг кўзимга саройдек кўринади. Жонни ўша ерда сақлаймиз. Юринг, бўтам, юринг.

Жаҳонгир эйтибор бермаган экан: қулф дарвозанинг рўбарўсида одам бўйидан сал тикроқ қулба турарди. Қулбанинг томига қора қоғоз қоқилган, берк дарвозага қаратиб дарча қўйилган, ён томонда эса энсиз эшикча бор эди. Энгашиб ичкарига киришди. Дарча томонда тахта сўри қилинган, сўри устига кўрпача тўшалган. Афтидан мударрис-Низом қоровул ёнбошлаб ётиб, шу дарча орқали иморатни қуриқлар эди. Дарчанинг қаторида рандаланмаган тахтадан токча қилинган. Унда беш-олти қалин китоб. Бу мударрис — қоровулнинг бирдан-бир овуңчоғи шу — ўтмиш хотираси бўлса керак.

— Бу мадраса менга умрим бўйи берилган деб ўйлаб, уй-жой қилмаган эканман. Мадрасани беркитишгач, кўчада қолдим. Бу ерни омбор қилдилар. Қаёққа боришни билмаганимда қоровулликни бердилар.

— Нимага беркитдилар мадрасани?

— Э, бўтам, дунёнинг ишларидан беҳабармисиз?

— Оз-моз хабарим бор. Қамоққа тушганлар айтиб беришарди, аммо кўпам ишонмасдим.

— Ишонинг, бўтам, ишонинг. Бир инқилобни бошлашди, номи маданий экан. Мен бу инқилобни кўриб, ёқа ушладим: ҳай-ҳай, маданийси шу бўлса, бошқаси қандай бўлар

1 Танбех.

экан — фарқиға ақлим қосир. Дастлаб масжидларни бузмоққа киришдилар. Ё, оллох, иморатда нима гуноҳ бор экан? Кейин яратган уларнинг кўнглига пича инсоф юборди-ми, бузмай, ҳар турли идораларга бердилар. Омбор этганлари бир нави, яҳудий ямоқчиларга устахона қилиб бердилар, шунисига доғман. Э, айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Қани, марҳамат қилинг, бўтам, ўтиринг.

Жаҳонгир кулбанинг ўнг томониға тўшалган юпқа кўрпачаға ўтирди. «Наҳот, фозиллар хорликда, жоҳиллар фароғатда бўлсалар. Наҳот, жамиятга бундай фозил одамнинг кераги бўлмай қолган? Илм нима бўлган, диёнат нима бўлган, инсоф, виждон нима бўлган?»

— Талабаларимиздан бир қанчалари мени бу ердан олиб кетмоқчи эдилар. Йўқ, дедим, кетсам, мадрасамиз етимликдан фарёд уриб қолаётганга ўхшайди. Бир қанча идоралардан хизматга ҳам чорладилар. Рад этдим. Мадрасасиз дунё кўзимга қоронғи. Мадраса шу ҳолида ҳам қуёш мен учун. Мен қорин ғамида, шуҳрат илинжида қуёшга хиёнат этсам, дўзах азобига шу дунёдаёқ гирифтор бўла қолмайманми?

Мударрис Низом қоровул гапдан тўхтади. Дарчадан ёпирилиб кираётган ёруғлик унинг кўзидаги намда аксланди.

Мударриснинг дардини тасвирлашга сўз ожиз. Ёлғиз фарзандини қабрга қўйганларда шундай кулфат бўлади, ватанини беҳад суйгани учун бу тупроқдан хорлаб қувилган одамда шундай алам бўлади. Ота-онасидан бевақт айрилган, тўхмат билан зиндонга банди этилган одамлар дарди бу қадар улў бўлмайди.

Мударриснинг қаддини нима букди: дардми ё қариликми? Нима учун эти устихонига ёпишди: дардданми ё очликданми?

Жаҳонгир мударрисга қараб Зокирхўжани эслади. Зокирхўжа ҳам гапира туриб бирдан жимиб қоларди. Ғамли хотиралар панжаси бўғзига чанг солиб гапиртирмай қўярди. Улим олдида тақдирга тан бериб, бир гап айтган эди, ҳозир Жаҳонгир кўзлари киртайган мударрис — Низом қоровулга қараб, шуни эслади: «Осмонлар — камон, ер — камон ипи, ҳодисалар, офату кулфатлар — ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи худойи таоло бўлса, одамлар қаерга ҳам қочарлар? Тангрининг олдиға қочишдан ўзга чора йўқ...»

«Тангри бу юртга шунча кулфат юборди, одамлар нима қилсинлар,— деб ўйлади Жаҳонгир.— Қайга қочсинлар? Акам қочди. Тўғри қилдими? Аммо бу одам нимага қочмади? Акам тиллаларининг кучи билан юргандир, бу одам илми билан давр сурардику, шунга ақли етмадими? Йў-ўқ... донолар Ватанни хорликда ташлаб қочмайдилар...»

— Ҳа, бўтам, яна менга тикилиб қолдингиз?

Жаҳонгир дарров жавоб бера олмади. Тикилиши боисини яшириб, ўзгача жавоб қилди:

— Очлик силлангизни қуришибди...

— Шунга шукр қилиб ётибман. Халқим очликда қақшаб, мен ёғли паловга тўйсам, у дунё бу дунё ўзимдан рози бўлолмас эдим. Менга берилаётган нон жон сақлашимга етади. Бироқ кўчада сулайиб ётганларни кўрсам,— мударрис истиҳолага бориб «ўйли ётганларни» демади,— шу бир тишлам нон ҳам томоғимдан ўтмайди. Эгамнинг қаҳри ҳам марҳаматига яраша. Шу қаҳрга лойиқ эканмииз, шукр қилишдан ўзга чорамиз йўқ.

— Тақсирим, ўйлаб ўйимнинг тагига етолмаяпман. Бу не ҳол ўзи? Иблис ҳар бири-мизнинг юрагимиздан жой олволдимми, кўзларимизни кўр қилдимми?

Мударрис — Низом қоровул дарров жавоб бермади. Ёруғлик ёпирилиб тушаётган дарчаға қаради. Кейин худди ўзига ўзи дарс бераётгандай оҳиста сўз бошлади. Жаҳонгир донг қотди. Илм толиби эканида эшитган ўша овоз, ўша оҳанг...

— Расулиллоҳ айтибдилар: «Менинг умматимга ҳам илгари ўтганларнинг касали етиб келади». «Илгари ўтганларнинг касали не эди?» деб сўрадилар. Расулиллоҳ жавоб қилдилар: «кибр-ҳаво, манманлик, мол-дунё орттиришдаги рақобат, бир-биридан четланиш ва зулмга, сўнгра эса бош-бошдоқликка олиб борадиган ҳасадгўйлик». Пайғамбар алайҳиссалом яна шундай деганлар: «умматим устида энг кўп қўрқадиган нарсам, уларнинг мол-дунёлари кўпайиши натижасида бир-бирларига ҳасад қилиб, ўзаро ни-золар чиқишидир... Олов ўтинни егани каби ҳасад яхши амалларни ёйди». Қилинган биринчи гуноҳ-ҳасад бўлган эди. Иблис Одам алайҳиссаломнинг мартабаларига ҳасад қилиб, у зотга сажда қилишдан бош тортиди — ҳасад уни гуноҳга етаклади. Тангри берган неъматлар орасида нафс деган бир лафз борки, бунда инсондаги барча мазмун сифатларни ўзида жамлаган зўравон кучни назарда тутадилар ва шу боис дейдилар: «доимо нафсга қарши курашиш ва мудом уни синдириш лозим, зеро пайғамбар алайҳиссалом: «энг қаттол душманинг ўз ичингдаги нафсингдур» деганлар.

Мударрис — Низом қоровул «жавобим шу» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир Абу Ҳомид ғаззолийнинг асарини эслади.

Шу зайлда бошланган суҳбатнинг чеки-чегараси йўқдек эди. Токчадаги китоблар қўлга олинди, варақланди, ўзига ҳикматларни яширган сатрлар тилга кирди. Шу кун, шу тун Жаҳонгир бошига тушган савдоларни оз бўлса-да, унутди. Олма қонидан дамланган чойдан ичиб тунни тонгга уладилар. Саҳарда Жаҳонгир йўлга қолди.

— Сизни оллоҳнинг ўзи паноҳида асрасин,— деди мударрис — Низом қоровул,—

эҳтиёт бўлинг, бўтам. Сизга яхшилик қилганларга яхшилик қилинг, ёмонлик қилганларга ёмонлик қилманг.

Ярим йўлни аравада, ярим йўлни пиёда босиб, Қирқбелга етиб келди. Қишлоқ ўша-ўша — ўзгармаган. Уйлар ҳам, дарахтлар ҳам бирдек. Орадан шунча йил ўтиб кетмагандек.

Йўлда учраган ёш-яланг салом бериб, уни танимай қолаверишди. Таниганларнинг айримлари кўшкўллаб, баъзилари қўл учида омонлашиб «омон-эсон келдингизми», деб ҳол сўрашди. Жаҳонгир уларга қисқа жавоб қилиб уйига шошиларди...

...Ховлисига қадам қўйиши билан тиз чўқади, сўнг пешонасини ота-онасининг оёғи теккан ерга қўйиб тавоф қилади, тупроқни кўзига суртади. Сўнг ичкаридан «Дадажон!» деган қўнғироқдек овоз келади. Кейин... айвонда Хадича пайдо бўлади.

— Хайрият, кетиб қолмаган экансизлар, акамга қўшилиб кетганмикинсизлар, деб жоним ҳалакда эди.

— Сизни ташлаб қаёққа кетамиз, йўлингизга кўз тикиб кутдик. Худонинг марҳамати тига ишондик, шу кунга етказганига шукр. Ана, ўғлингиз ҳам катта бўлиб қолди...

Кўчасига бурилдию ҳайрон қолди: девор бошқа, дарвоза бошқа. Эшик олдида иккита от қўшилган арава. Жаҳонгир қадамини тезлатиб юриб келди-да, дарвоза рўбарўсида тўхтади. Мияси лўқиллай бошлади, кимдир бошига бир меёрда болға ураётгандек бўлди. У ўпқон сари юргандек ичкарига аста қадам босиб кирди. Кўзи айвон устунидаги қизил байроққа тушди.

У тиз чўқмоқчи эди, тавоф этмоқчи эди, ким топтади экан бу ҳовлини? Жаҳонгир девордаги лавҳани кўриб, ўқиди: «Қизил омов» колхозчи. «Бу ерга ҳам етиб келибди-да, бу колхоз,— деб ўйлади у,— худо ургани рост экан». Қамоқдаги кунлари охирига етай деганда бир қанча янги маҳбуслар — «янги ҳаёт душманлари» келган, «колхоз», «қулоқ» деган сўзларни ўшалардан эшитган эди.

Жаҳонгир нима қилишини билмай турганида ичкаридан оёғига хром этик, бошига қора шапка кийган шоп мўйловли киши чиқиб, унга ўқрайиб қаради-да:

— Маҳкам, бегона одам нима қилиб юрибди бу ерда? — деб бақирди. Шу заҳоти ҳовлида паст бўйли йигит пайдо бўлди.

— Ҳа, оғайни, нима бор бу ерда сизга? — деди у Жаҳонгирнинг йўлини тўсиб.

Жаҳонгир шоп мўйловни таниди. Уни ҳўкм қилишганда чираниб айблаган шу эди.

— Сен нари тур,— деди Жаҳонгир паст бўйли йигитга,— мен манави акам билан гаплашаман. Сотволди ака, тушунмайроқ турибман, сизга нима бор бу уйда?

Шоп мўйлов унга қараб туриб:

— Ҳа, сенмисан,— деди тўнғиллаб,— ўлмабсан-да. Аммо бу ерга келиб, чакки қилибсан. Уйинг мусодара бўлган.

— Ким мусодара қилди?

— Ким дейсанми? Шўро ҳукумати! Энди бу ер колхоз идораси. Сен колхоз учун ёт — бегонасан, бу ерга қадам боса кўрма.

— Ўз уйимга... ўзим бегонаманми?

— «Ўз уйим» деган гап йўқ. Ҳамма нарса умумники.

— Ҳамма нарса?... Жаҳонгир қамоқда эшитган гапни эслаб, беихтиёр айтиб юборди,— хотинингиз ҳамми?

Пакана йигит яна Жаҳонгирнинг қаршисига пайдо бўлиб, дағдаға қилди:

— Тилинг қирқилсин, аҳмоқ! Раис акам шўронинг одамлари!

— Маҳкам, қоч, у билан ўзим гаплашаман. Ҳали вақти келади. Сен, бойнинг бола-си, жўна бу ердан, қорангни кўрмай.

Жаҳонгир унинг пўписасини эшитмагандай олма дарахтига қадалиб турган супага ўтирди. Шопмўйлов уни еб қўйгудай бўлиб ўқрайди-да, ичкари кириб кетди. Пакана йигит ҳайдаса балога қолиши муқинлигини англаб, яқинлашишга журъати етмай, айвон устунига суяниб туриб олди.

Хорлик азоби тан азобидан кучлироқ. «Бу уйга бегонасан!» деб ҳайдаш ўрнига юз дарра, минг дарра урганида ҳам бунчалик алам қилмас эди. Музликларда юрганида Жаҳонгир уйини соғиниб эзиларди. Қизиган кўкрагини муз парчаси ҳам совута олмасди. Уша кулфатли кунларда йиғламаган, ўзини босишга қурби етган Жаҳонгир бирдан бўшашди, кўзига ёш келди. Бу ёш ожизлик ёки ночорлик эмас, ғазаб кўлидан тошиб чиққан эди. У ўрнидан туриб аввал паканани, сўнг шопмўйловни янчиб ташлагиси келди. Урнидан туришга шайланди ҳам, аммо ўзи билмаган бир куч тўхтатди. Бу куч — фаросат эди. «буларни мажақлаганинг билан фойдаси борми, булар бир қарол, ҳожалари бошқа бўлса, тегма уларга. Уларнинг қасоси ҳақдандир. Ҳозир улар сенинг бахтсизлигиндан куляптилар. Билмайдиларки, уларнинг бахти омонат, эртага бахт сенга берилинг, сенинг бахтсизлигинг уларга nasib этади. Тур, шу кунга омон етай десанг, индамай чиқ бу ердан».

Онгида уйғонган буйруққа итоат этди: бир-бир босиб чиқди. Қадрдон ер, қадрдон тупроқ уни қўйиб юборгиси келмаётгандай оёқлари зил оғир, ердан узилиши қийин эди.

Жаҳонгирни оёқлари қабристонга етаклаб борди. Аждарқоя пойида дўмпайган қабрларни тизза бўйи ўт қоплаган. Жаҳонгир қабристон этагида тўхтаб, кўзларини жав-

диратиб ота-онасининг қабрини излади. Ўт босган қабрларни бир-биридан ажратиш қийин эди. У гўрларни босиб ўтмай, келган ерида чўккалаб узоқ тиловат қилди. Сўнг узлатгузинликни ихтиёр қилди. У рихлатга чекинганлар дунёсининг бу ёруғ дунёдаги посбонидай қимир этмасдан ўтирарди.

«— Онажон, мен сизнинг ёлғизингизман, мени жуда барвақт ташлаб кетдингиз? — Бошингга тушадиган кулфатларни кўрмасин, деб момонг чақириб олди.

— Мени ким чақиради, ота, сизми?

— Сени чақирмайман, зиммангда юмушинг бор.

— Йўл узоққа ўхшайди, юким оғир, бардош беролмайман.

— Бардошли бўл, арвоҳимни чирқиратма, Жаҳоним...»

— Жаҳон!

Жаҳонгир сесканди: овоз қаердан келди, қабр ичиданми?

— Жаҳонгир!

У бошини кўтариб орқасига қаради — Даминни таниди. Савод чиқаришга кўнгил қўйиб ундан ёзув-чизувни ўрганган қарол йигитча эди, йиллар ўтиб қорувли йигитга айланибди.

— Шу ердадирсан, деб ўйловдим.

Улар кучоқлашиб кўришдилар.

— Юр, уйга борайлик, — деди Дамин.

— Ошиқмай тур, бир оз шу ерда ўтирайлик.

— Уйингга кирибсан, билдим. Сотти билан пакакилашмаганинг дуруст эди.

— Нимасидан кўрқасан?

— Кўнглига ёқмаганларни қулоқ қилиб юрибди. Битта эчкиси бор одамни ҳам бой деб хатга тиркаяпти. Ҳарҳолда раис деган номи бор.

— Сайлашга сайлаб қўйиб бошларингни тошга уряпсанларми?

— Гапингни қара, сайламасак бир бало, сайласак яна бир бало. Чори ота «ҳой, бола, биродарларингни хўрлама» девди, «боғдор бой» деб уни қулоқ қилдирворди. Ота бояқиш шаҳарга етмай узилибди. Улигини олиб келиб шу ерга кўмишди, аммо оиласини барибир жўнатворди.

Жаҳонгир Чори отани яхши танир эди. Бу беназир боғбоннинг боғида жаннатда топилмайдиган мевали дарахтлар бор эди.

— Боғни колхоз олиб қўйгандир?

— Қўярмиди? Боғ қуриб қолса керак, қаровнинг мазаси йўқ.

— Шундай одамни хорлагани учун кўр бўлади.

— Жаҳон, у опаларингни ҳам жўнатган, ҳеч ким қолмаган.

— Юрагим сезган эди... Чўлдаги якка дарахтга ўхшаб қолдимми?..

— Ғам чекаверма. Битта сен ёлғизмассан. Уйланарсан, бола-чақа орттирарсанам, унганча бизникида туравер.

— Меникилар... кетгани ростми?

Жаҳонгир бу саволни беришга юраги бетламай турган эди. У Хадичанинг кетганини билса ҳам, «балки кетмай қолгандир, балки йўлдан қайтгандир» деган илинж — узоқ юлдузнинг ожиз нуридай умид уни ёритиб турар эди. Саволга «ҳа» деган жавоб олса, бу сўнги юлдуз нури ҳам сўнарди. Кутганидек бўлди: «ҳа», деган қисқа жавоб олди. Мана шу жавоб осмонга ўт қўйди, Жаҳонгирни осмон ўти бағрига отди; сўнг ерни қоқ иккига ажратди, Жаҳонгирни тубсиз жарга улоқтирди.

— Иложинг қанча, кўникасан энди, уйланасан, бола-чақа топасан...

Дамин тўпорилик билан айтган бу юпанч сўзларининг ўққа айланиб дўсти юрагига санчилишини ўйламаган эди. Сўнги умидини кўмган одамга уйланиш ҳақида сўз айтиш жоизми?

Жаҳонгир Даминникида тунаб қолди. Эрталаб Дамин гузарга чиқди-ю, ҳовлиқиб қайтди:

— Жаҳон, уйдан ҳайдаяпти, дема, аммо кетмасанг бўлмайди шекилли. Сотти районга хат туширибди. Сен ҳақингда эмиш. Сени ҳам қулоқ қилиб юборадиганга ўхшайди.

Жаҳонгир бу гапни эшитиб ажабланмади ҳам, ҳаяжонламади ҳам. Хотиржамлик билан юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

— Фақат кўнглингни эгри гап олма, — деди Дамин хижолат билан.

— Хат жўнатмаса ҳам кетар эдим, бу ерда қолиб нима қилдим. Саҳродаги ёлғиз дарахтман мен.

У шундай деб Дамин билан хайрлашди. Йўлни тўғри Дайдидарага олди. Оқшомга-ча атрофда айланиб юрди. Кун ботишда катта чинорга яқинлашди. Ерни пичоқ билан таталаб кавлаб хумни очди. Тилла тангалардан олиб белига тугди-да, хумни яна кўмиб қўйиб, шаҳар томон равона бўлди.

8. Ерда нима гуноҳ?

Майор Солиҳов Жаҳонгир билан Йўлчивойни юзлаштиргач, Юсуфхонага, Сиддиқ Шариповнинг қишлоғига бориши керак эди.

Хушидан кетган Жаҳонгирни олиб чиқишгач, Солиҳов жойига ўтирди. Кутилмаган бу воқеадан саросимага тушган Йўлчивой умидвор одамнинг кўзи билан майорга қаради.

— Дадамни... шу киши...— деди бироз дудуқланиб. «Ўлдирганми?» дейишга тили бормади.

— Йўқ, бу одам эмас.

— Унда нимага рўпара қилдингиз?

— Демак, шундай қилиш лозим эди,— Солиҳов қўпол оҳангда гаплашаётганини ўзи ҳам сезиб, графиндаги сувдан куйиб ичди.— Сиз... Қирқбел деган қишлоқни эшитганмисиз?

— Йўқ...— Йўлчивой шундай деб кўзини олиб қочди.

— Қирқбел отангиз ўлдирилган Дайдидарага яқин. Демак, отангизнинг танишлари Қирқбелда бўлиши мумкин,— деди Солиҳов ундаги ўзгаришни сезмаганга олиб.— Бу ерга келганларингдан сўнг ҳеч Юсуфхонагача бордингларми?

— Дадам раҳматли бордилар.

— Бориб келиб нима девдилар? Балки эски танишларини учратганларини айтгандирлар?

— Эсимда йўқ.

— Бобонгиз ҳақида ҳеч гапирганмилар? Ким бўлган бобонгиз?

— Бобом... деҳқон бўлганлар.

— Бой деҳқонми, ўртаҳолми ё камбағалми?

— Буни сўрамаганман. Нимага мени сўроқ қиялпсиз? Ахир жабрни биз кўрган бўлсак, қотилни топиш ўрнига...

— Қотилни топиш учун ҳам сўраяпман. Сиз кўп нарсани билмайдиганга ўхшайсиз ё билсангиз ҳам айтгингиз келмаяпти. Мен онангиз билан гаплашишим керак.

— Мумкин эмас, сиз номаҳрамсиз.

— Бу гапларни қўйинг, йигит, бошқаларга мумкинмасдир, менга мумкин.

— Сизни уйга киритмайман.

— Уйингизга бориш ниятим йўқ. Ҳозир бориб, онангизни шу ерга олиб келасиз.

Йўқ десангиз, милиционер юбориб олдириб келаман. Менга шундай ҳуқуқ берилган. Йўлчивой иложсиз бир аҳволда ўрнидан турди. У чиқиб кетгач, майор телефон трубкасини кўтарди. Солиҳовга капитан Рамазонов керак эди, хайрият, хонасида экан.

— Капитан, бир ишни хом қилибмиз. Менга 1955 йилда Хитойдан ўтиб келган Шариповларнинг рўйхати керак.

— Сиддиқ Шариповга алоқадорларми? — деб сўради капитан.

— Йўқ, умуман Шариповларнинг ҳаммаси керак. Назаримда булар бошқа одамнинг фамилиясида ўтишган. Кечгача аниқлаб беринг, мен эртага Юсуфхонага бориб келаман.

Солиҳовга калаванинг учи кўриниб қолгандай эди. Лекин бу калава учи уни қотил томон бошламай, бошқа бир сир сандиғи томон етаклаётган эди. «Балки Шарипов чиндан Муҳаммадризаевнинг акасидир. Балки бошқа фамилияда қайтгандир. Балки йигирма иккинчи йилда бир жиноят қилиб қочгандир. Хўш, шундай бўлган ҳам дейлик. Ака-ука орасидан нима гап ўтган? Ака-ука можаросини учинчи одам ҳал қилганми? Ким у учинчи одам? Бу саволга Муҳаммадризаев жавоб бериши мумкин. Лекин у айтмайди. Балки... у учинчи одамни кўрмагандир. У келганда акаси ўлиб ётгандир. Акасини сақлаб қололмагани учун ўзини ўзи лаънатлаб, айблаб жазо олмоқчидир. Ҳарҳолда ака-ука нима учун айнан Дайдидарада учрашади?»

Йўлчивой ҳаялламади. Солиҳов бугунги сўроқ натижаларини ёзиб, расмийлаштиргунча келди.

— Онангиз қанилар? — деди у Йўлчивойнинг ёлғиз кирганини кўриб.

— Шу ердалар, одамнингиз қўймаяпти, паранжини оласан, дейди,— Йўлчивойнинг гап оҳангида унинг қаттиқ аччиқлангани сезилди.

Солиҳов навбатчига кўнғироқ қилиб, паранжили аёлни ўтказиб юборишни буюрди. Шундан сўнг Йўлчивой чиқиб, онасини бошлаб кирди.

— Хафа бўлманг, опа, ишимиз шунақа,— деди Солиҳов узр оҳангида,— ўғлингиз кўп нарсани билмас экан. Қайтганларингиздан сўнг Юсуфхонага бордингларми?

— Дадаси борувдилар.

— Сиз асли Юсуфхонаданмисиз?

— Ҳа.

— Қариндошларингиз йўқми у ерда?

— Йўқ.

— Қирқбелда-чи?

- Йўқ.
- Қизик... Ҳеч кимингиз бўлмаса ҳам, яқинларингизнинг қабри бордир. Шунча йилдан кейин ҳам зиёратга ўтмабсиз-да?
- Дадалари борганлар.
- Қайнотангизнинг касб-корлари нима эди?
- Деҳқон эдилар.
- Бойми, ўртаҳолми, камбағалми?
- Камбағал эдилар.

«Бу йигит ўзига пишиққина экан,— деб ўйлади Солиҳов,— кела келгунча она-сини савол-жавобга тайёрлабди. Бу аёлнинг кўзларини кўрсам эдим. Агар ёлғон гапирётган бўлса, кўзлари фош қилиб турарди. Бу йигит шуни билганми, шунинг учун паранжисини олдирмаяптими? Мен уларни чўчитиб қўйдим шекилли? Ўтмишларидан чўчишяптими? Бу паранжи аёл юзини эмас, сир-асрор юзини тўсиб турибди».

— Опа, ўтмишни сўраётганимдан чўчиманг. Қайнотангиз бой бўлганида ҳам, борингки, босмачи бўлганида ҳам сизларга заррача зиён-заҳмат етмайди. Мен бу гапларни сизларни айблаш учун суриштираётганим йўқ. Менинг вазифам сизнинг кечмишларингизни ўрганиш эмас, қотилни топиш. Қотилликнинг бир илдизи ўша йилларга бориб тақалар балки, деб гумон қиялпмиз. Эрингиз безорига тасодифан дуч келмаган. У Дайдидарага алдаб ёки мажбурлаб олиб борилган.

Аёл хўрсинди. Бу хўрсинишда паранжи ичидаги вужуднинг қайғу-ҳасратлари зоҳир бўлди. Бу қайғу-ҳасрат тилга кўчадими, айтиладими номаълум. Одамни вужудга яширинган қайғу-ҳасрат ейди. Паранжи ичидаги аёл бунга яна қанча чидайди? Кўрган-кечирганларини балки ўзи билан олиб кетар?

- Опа, исм-шарифингизни айтинг.
- Хадича... Шарипова.
- Шарипов — эрингизнинг фамилияси. Отангизнинг исми нима?
- Раҳмонқул...
- Эрингизнинг ака-укалари бормиди?
- Йўқ...— аёлнинг овози титради.
- Эрингиз нимага оқсарди?
- Туғма эди.

Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини олиб Хадичага узатди:

— Бу кишини танийсизми?

Хадича жим қолди. Хўрсинди. Сўнг йиғламсираган овоз билан:

— Йўлчивой, ўғлим, мени олиб кетгин, мазам қочяпти,— деди.

Солиҳов савол-жавоб ёзилган қоғозга имзо чекдириб олди-да, уларга рухсат берди. «Барибир чўчишяпти, нимадандир қаттиқ қўрқишяпти. Балки... Учунчи одамни улар билишар? Агар Шарипов билан Муҳаммадризаев ака-ука бўлса, бу аёл билиши керак эди. Нима учун суратдаги қайнисини танимади? Ё Муҳаммадризаев танимас даражада ўзгариб кетганми?»

Оқшомда хонага Рамзиддин Рамазонов кириб келди. Қўлидаги чарм жилд орасидан бир варақ қоғоз олиб майорга узатди.

— Шарипов фамилиясида тўртта оила ўтган. Биттаси Сиддиқ Шарипов. Туғилган ери Юсуфхона қишлоғи. Иккинчиси Сафарқул Шарипов ҳам ўша ердан. Ҳозир шу қишлоқда яшайди. Учунчи Шарипов Пахтаободдан, тўрттинчиси Марғилондан. Сиддиқ Шариповни Сафарқул билса керак. Эртага отланяпсизми?

— Ҳа. Шариповнинг ўлдирилиши тасодифий эмаслиги аниқ. Оиласи ҳам ниманидир яширяпти.

— Агар зарур ишингиз бўлмаса, менга рухсат беринг. Комлев билан учрашиш учун Самарқандга жўнашим керак.

— Комлев? Тирик эканми?

— Тирик экан. Ун етти йил ўтирибди.

— Ун етти йил?...— Солиҳов ўрnidан туриб, хона бўйлаб юрди.— Уфри бўлса ўт-э умрига ачинмас эдим. Лекин олим одам... Ун етти йил ичида қанча иш қиларди, а? Рамазонов «илож қанча?» дегандай елка қисиб қўйди-да, майордан ижозат олиб чиқди.

Майор Санжар Солиҳов Юсуфхона қишлоғига пешинга яқин етиб келди. Қишлоқ тоғнинг кунгай томонига, шундай белига жойлашган, пастликда дарё суви айқиниб оқади. Баҳайбат чинор пойида қайнаб ётган булоқ қишлоқнинг жон томирлари бўлган юрагига ўхшайди. Ёзда гавжум бўладиган бу жойда ҳозир одам зоти кўриниб қолмади.

Қишлоқ Совети раиси майорнинг мақсадини билиб хаёлга толди.

— Икки йилча бўлди келишганига. Ёзда хотин, бола-чақасини олиб, тоққа чиқиб кетди. Қўй боқади. Ёмонлигини сезмаганман. Ўзи шу қишлоқда туғилиб ўсган экан. Ме-яхши билмайман. Ишқилиб шпион эмасми?

Солиҳов раиснинг шубҳасини эшитиб кулди.

— Шпион келиб-келиб сизнинг қўйларингизни боқадими? Мен у кишидан бир гап сўрайман, холос.

— Шундан шунга келган бўлсангиз, бу гапингиз анов-мановга ўхшамайди. Ҳеч эшак минганмисиз?

— Нима эди?

— Сафаркул ака ҳали ёзлоқдан қайтмаган. Утовига бораман, десангиз яёв етолмайсиз. Бир одам қўшиб бераман, бошлаб боради.

— Шариповни ёшлиқдан ким билади бу қишлоқда?

— Соқи бобо билиши мумкин. Тўқсон йилнинг у ёқ-бу ёғидаги гапни сўрайверасиз. Ким қайга борган, нима деган — хатосиз айтиб беради. Бобонинг калласи бутун. Соқи бобоникига раиснинг ўзи бошлаб борди. Майор ихраб ётган бир чолдирда, деб ўйлаган эди. Олмазорда кетмон чопаетган қарияни кўриб, «тўқсондан ошган чол шуми?» деган савол назари билан раисга қаради.

Соқи бобо уларни кўриб, кетмонни ерга қўйди.

— Ҳа, раис болам, кел, омонмисан. Эна-отанг омонми? — деди у хўшлашиб.

— Бобо, меҳмон милициядан экан.

— Мелисаданми? — қария «илгари кўрмаганманми?» дегандай тикилиб қаради.— Қирқ саккизинчи йилдан бери қадам босмай қўювдиларинг, йўқ бўп кетгансанлар, деб ўйлабман. Маъмурни қирқ саккизинчи йилнинг рамазонида олиб кетишувди-да. Асирда бўлгансан, деб отворганмисанлар, жа дараги йўқ-ку, бояқишинг.

— Бобо, мен у одамни билмайман: Мен бошқа хизмат билан келдим.

— Хизматингни қара, сенинг. Туппа-тузук одамни қамайсан, отасан, гўрга тикасан... Шуни хизмат деб юрибсанми?

— Соқи бобо, бу одам унақа эмас, ўғри, каллакесарларни ушлайди.

— Бизнинг қишлоқда ўғри йўқ, болам, бекор овора бўлсан. Юсуфхонадан авлиёлар ўтган. Анавини кўрялсанми, ҳазратим Али бир кетмон уриб олганлар. Кейин булоқ бўйида ҳордиқ чиқарганлар.

Санжар Солиҳов чол имо қилиб кўрсатган томонга қаради. Чиндан ҳам тоғнинг ярми кетмонда олингандай тиккасига кесилган эди.

— Бобо, Сафаркул деган чўпонинглар бор экан. Шу одам йигирманчи йилларда Қашқарга ўтиб кетган экан?

— Сафарқулми? Йигирма тўртинчи йилда кетган. Хомроқ чиқди шу бола. Отаси раҳматли ҳам бўш-баёв эди. Йигирмадан ошган йигит «қўйларимни ҳайдаб обориб берсанг, юз тилла бераман», деса ишониб кетаверадими? Ҳемирини ҳам бермабди. Мусофирликда хор бўлиб, ана, қайтди яна.

— Кимнинг қўйини ҳайдаб кетган?

— Урозбойваччаникини. Сафарқулга пул зарур эди. Уйланай деса, бир дона бутун нони йўқ. Хўп деган-да бояқиш.

— Сафарқул аканинг оға-инилари бормиди?

— Бор эди-ю, турмаган. Оға-инилари ўлиб-ўлиб бир ўзи қолган эди.

— У ёқдан дурустроқ бўлиб қайтишгандир. Ахир қўша-қўша гиламлар билан келишяпти.

— Бе,— чол кулди,— шу Сафарқулнинг пешонасига буюм битарканми? Подшога хазиначи бўлсам йиртиқ чориғини судраб юраверади бу.

— Қашқарда орттирган танишлари ҳеч йўқлаб келишганми?

— Мен кўрмадим, сен-чи, раис болам? Кўрмадинми? Раис кўрмаган бўлса, мен кўрмаган бўлсам, келмаган ҳисобланади-да, бизга ишонавер. Менга қара, бунча суриштириб қолдинг, Сафарқулимиз шпионмасми мабодо?

Бу гапдан раис кулиб юборди.

— Нега куласан, нодон! Гапларини эшитяпсанми бунинг?

— Шпионмас экан, бобо, хотиржам бўлинг.

— Хотиржам бўлмай нима,— чол қўл силтаб қўйди.— Бу дунёнинг тайини қолмади. Одам боласи ризқи билан бирга туғилади. Киндик қони қаерга томса — ризқи ўша ерда. Ота юртида тўймаган одам мусофирликда тўярканми? Қорни тўйгани билан кўзи очиқ кетади. Биров сени хафа қилган бўлса ерингни ташлаб жўнайсанми, нодон! Ерда нима гуноҳ? Ер сени тўйдирса, устингни бут қилса. Ҳа, ер кўр қилгурлар-ей, қочиб кетишди? Қочиб нима барака топди? Ана, ўша чориғини судраб қайтди.— Чол Солиҳовнинг кўнглидаги гапларни айтаётган эди, шу сабабли индамай қулоқ солди.— Бир ўзлари кетишди, бир қолганларни қувғин қилишди. Ернинг тилини биладиган одам борки, ҳар томонга саргардон бўлди. Сен билиб қўй, раис болам, ким ерга меҳрини бериб ишласа — бой бўлади. Қорнини силаб ётган одам бой бўлиб қолмайди. Энди кўзларингни оч, биз ҳам ана-мана деб турибмиз, биздан кейин ким эплайди бу ерни?

— Хўп, бобо, бизга рухсат беринг, борайлик.

— Атай шуни сўрагани келдингларми? — чол Солиҳовга ажабланиб қаради.— Қуруқ кетманлар, меҳмон қилай.

Улар қарияга миннатдорчилик билдириб, изларига қайтишди. Раиснинг хонасида чой ичишгач, бир йигитча иккита эшакни етаклаб келди. Яйдоқ эшакка ўзи, тўқим урил-

ганига Солиҳов миниб, йўлга тушишди. Солиҳов бир-икки эшак минган, лекин ўрнашиб ўтиришга ҳали одатланмаган эди. Эшак йўрғалаганда худди отилиб кетадигандай жилвага ёпишарди. Айниқса, эшак лойда сирғанганида учиб кетай дерди.

— Ака, сиз хачир минишингиз керак экан,— деди йўл бошловчи.

— Нега энди? — деб ажабланди Солиҳов.

— Оёгингиз узун экан, ерга тегиб қолай деяпти,— деб кулди йигитча.

— Шуниси дуруст, йиқилиб тушмайман,— деди Солиҳов ҳам кулиб.

Қуёш ботиб, чўққилар қовоқ уя бошлаган пайтда манзилга етиб боришди. Унча катта бўлмаган кўл бўйига учта ўтов тикилган, ўтовдан сал нарида тошдан кўтон қурилган эди.

— Сафарқул ака! — деб чақирди йигитча ўтовга яқинлашгач.

— Бақирма, кўриб турибман келаётганингни.

Ўтовдан ўрта бўйли, юзи япалоқроқ одам чиқди.

— Бу акам сизга меҳмонлар, сўрайдиган гаплари бор экан,— деди йигитча эшакдан тушиб.

— Гаплари бўлса, бош устига, тун узун, гаплашаверамиз,— Сафарқул шундай деб Солиҳов билан сўрашди. Санжар Солиҳов эшакдан тушганидан кейин йўл азобини ҳис қилди. Бели тортишиб, оёқлари ўзига бўйсунмай қолди.

— Эгамқул!

Ўтовдан бир қўлида обдаста, иккинчисида сочиқ ушлаган ўн уч ёшлардаги бола чиқиб, меҳмонларга салом берди. Солиҳов ювиниб олгач, ўтовга киришди.

— Жаннатнинг мана шу бўлагиде бўла-чақа билан худо, деб ётибмиз,— деди Сафарқул, меҳмонга лўлаболиш узатиб.— Қорнимиз тўқ, қулоғимиз тинч. Шунисига шукр. Яна беш кундан кейин қишлоққа қайтамиз. Қишининг нафаси келиб қолди.

Сафарқулнинг Эгамқулдан каттароқ уч ўғли кириб меҳмон билан сўрашиб, бироз ўтириб, сўнг чиқиб кетишди. Дастёрликни Эгамқул қилди. То овқатланиб бўлишганча ҳам Сафарқул меҳмоннинг мақсадини сўрамади. Солиҳов ҳам шошилмади.

— Худо тўрт ўғил берди менга. Иккитасини уйлантирдим. Қишлоққа қайтсак, худо хоҳласа учинчисини уйлайман. Худо буларнинг ризқини бутун қилиб берди, кўз тегмасин.

— Сафарқул ака, ака-укалар йўқми?

— Елғизман, иним. Суянадиган тоғим, маслаҳат берадиган донишмандим йўқ. Шунинг учун ҳам саргардон бўлдим. Менга зарур эканми мусофирликда хор бўлиб юриш.

— У томонда нима иш қилдингиз?

— Менинг ҳунарим битта — қўй боқаман. Ҳа, ҳайрон бўляпсизми, у ёқда ҳам қўй боқсангиз, бу ёқда ҳам аҳвол шу бўлса, нимага овора бўлиб келиб юрибсиз, демоқчимисиз? Э, иним, сиз тушунмайсиз, мусофирнинг дардини англашингиз қийин. Отамнинг арвоҳини чирқиратиб кетувдим, шу гуноҳ билан ўтаманми, девдим, йўқ, худо раҳм қилди.

— Қашқарда яқинларингиз бормиди?

— Кимнинг қўйини боққан бўлсам, ўша яқиним эди.

— Саволга тутаётганимдан ажабланманг, мен милицияданман.

— Сезиб турибман. Ҳарҳолда мени томоша қилгани келмагансиз. Сўрайдиганингизни сўрайверинг. Гуноҳим бўлса олиб кетарсиз.

— Сизни олиб кетгани келганим йўқ,— Солиҳов шундай деб ён чўнтагидан Жаҳонгир билан Сиддиқ Шариповларнинг суратларини олиб, унга узатди. — Шу одамларни танийсизми?

Сафарқул суратларга бир-бир назар ташлади.

— Бу Оламгир ака, бунисини танимайман.

— Яхшилаб қаранг-чи, бир-бирига ўхшамайдами?

У икки суратни ёнма-ён қўйиб тикилди.

— Кўзлари ўхшаб кетади. Лекин бошқа-бошқа одам иккиси.

— Демак, бу одамнинг исми Оламгир,— деди Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини чўнтагига солиб,— қаердан танийсиз?

— Қашқарда хизматини қилганман.

— Кўйини боққанмисиз?

— Кўйи йўқ эди унда, уйда қароллик қилганман. Урозбойваччанинг номардлигидан кўйиб юрганимда шу одам йўлиқди. Бошпана берди. Бунинг ҳам бошига кулфатлар тушган экан.

— Қанақа кулфат?

— Отасини шўролар отиб ташлаган экан, укаси йўлда қаза қилибди. Сўнг хотинидан айрилибди. Оламгир аканинг бағри кенг эди. Бошқага уйланмай, укасининг хотинига уйланди. Йўлда туғилган болага оталик қилди.

— Укаси нимадан ўлган экан, айтмовдимми?

— Булар кўчкига дуч келишган. Укаси беш-олти йигит билан олдинда кетаётган экан, ғафлатда қолган.

- Исмини айтмаганми?
- Айтган бўлса ҳам эсимда йўқ.
- Сиз бу одам билан бирга қайтдингизми?
- Ҳа.
- Нима учун исм-шарифини ўзгартирди, сизга айтмадимми?
- Айтган: у қайтиш учун рухсат ололмади юрган экан. «Бу дунёнинг қилиқларини англаш мушкул. Шўро ҳукумати олдида гуноҳим йўқ. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт-шарт. Сен билан ака-укадай эдик, ака-укадай рўйхатга тирка, бирга кетайлик, яхшилигинг ерда қолмайди», деди.
- Сизга нима берди бунинг эвазига?
- Гилам бермоқчи эди, олмадим. Узимники пешонамга битсин, дедим.
- Оламгир Қирққабелданми?
- Ҳа, ўша ердан.
- У ерда қариндошлари йўқми?
- Опаларим қолган, дерди. Яна билмадим.
- Юсуфхонага ҳеч келдимми?
- Йўқ, ўша хайрлашганимиз бўйи учрашмадик.
- Қашкарда бирон-бир одам билан ёвлашиб қолмаганмиди?
- Буни яхши билмайман. Мен улардан нари эдим, кам кўришардим. Биров билан ёвлашмагандир. Феъли торроқ эди-ю, аммо кўрқоқлиги ҳам бор эди.
- Санжар Солиҳов Оламгирнинг суратини олиб чўнтагига солди.
- Иним, мен ҳам сиздан бир гап сўрай, ижозатми?
- Сўранг.
- Оламгир акани нима учун суриштириб қолдингиз, тинчликми?
- Тинчлик эмас-да. Оламгир акангизни ўлдириб кетишган.
- Сафарқул «янглиш эшитмадимми?» дегандай Солиҳовга қараб қолди, сўнг пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиди-да, «қазо ўзининг ерида қувиб етибди», деб қўйди.
- Солиҳовнинг илтимоси билан кўл бўйига чиқишди. Осмон тиниқ. Юлдузлар юзида дудли хира парда йўқ. Енгил шабадада жимирлаётган кўл суви беш кунлик ой аксини авайлаб ўйнайди. Осмонни забт этган юлдузлар, кўл атрофини садоқатли соқчилардай ўраб турган тоғлар ўзлари қарор топтирган сукутдан маст. Узига қандайдир сеҳрни яширган бу сукут Солиҳовни ҳам ўзига бўйсиндирган. Кўлга тикилиб турган Солиҳовга шаҳардаги олағовур, югур-югурларнинг бари бекорчи бўлиб туюлди. «Табиат инсон боласига шундай ажойиботларни, сеҳрли инъомларини берса-ю, ношукр одамлар булардан кўз юмиб майда-чуйда нарсаларни талашсалар, бир-бирларини ботқоққа ботирсалар, оёқдан чалсалар, азобласалар, ўлдирсалар... Шу ернинг норасмий хўжаси мана шу япалоқ юз чўпонни биров назарга илмайди. Чунки уйда қўша-қўша гилами йўқ, кўмиб қўйган тиллаю пуллари йўқ. Буни шаҳарда одамларнинг чақасига кўз тикиб ўтирган газ сув сотувчидан тортиб, гердаиб юрган олимгача менсимайди. Балки Сафарқулнинг бахти ҳам шундайдир? Унинг учун энг муҳими — ота юртида яшаш. Безаклару буюмлар хаёлига келмайди. Мана шу кўл, мана шу тоғ Сафарқулники. Қишлоққа ёки шаҳарга бориб шундай десам, мени телбага чиқаришади. Лекин шу одамдан бошқаси бу ерга келиб турмайди. Агар ёнимда минг тилла бўлсаю буни Сафарқул билса, кўнглида ёмонлик уйғонмайди. Чунки у ҳалолига ўрганган. Лекин бошқалар бир сўм учун одам ўлдириши, битта амал курсиси учун одамни бадном қилиб юбориши мумкин. Нега шундай? Биз кимларга сиғинишимиз керак?...»
- Изғирин турди, совқотмадингизми? — деди Сафарқул, унинг ёнига келиб.
- Бунақа ажойиботни ҳар куни кўравермаймиз. Бир кўзларим тўйиб олсин,— деди Солиҳов.
- Бу ҳам бир неъмат. Тоғлар ҳам, кўл ҳам, дов-дарахт, ўт-ўлан ҳам одамга ўхшайди. Яхши гапириб, бошини силасанг, марҳаматларини аямайди. Ношукрлик билан оёқости қилсанг, ғазабга келади. Инсон боласини шу табиат боққанидан кейин, табиат олдида ҳаммаша қўллуқ қилиб туриши керак, маъқулми, иним?
- Солиҳов «тўғри», деб қўйиб, олимларнинг «ёввойи табиатни енгамиз!», деган шиорини эслади. «Ким ҳақ — бу саводсиз чўпонми ё мияси билимга ғиж-ғиж тўлган олимми?» деб ўйлади.
- Сафарқул ака, олимлар табиатни энгиш керак, дейишяпти.
- Сафарқул бош чайқаб, кўл томон уч-тўрт қадам қўйди.
- Берироқ келинг,— деди Солиҳовга қараб,— мана шу кўлни тоғнинг нарёғига ўтказиб беринг ёки ҳов тоғни йўлдан олинг. Эрта-индин қалин қор тушади, шу қорни ёғдирманг, биз овора бўлиб қишлоққа бориб юрмайлик.
- Солиҳов чўпоннинг мақсадини тушуниб кулумсиради.
- Қўлингиздан келмайдими? — деди Сафарқул истехзо оҳангида.— Келмайди. Хўш, қандай енгмоқчисиз? Табиат сизга нима ёмонлик қилди? Нимага енгмоқчисиз?
- Мен олимларнинг гапини айтдим, Сафарқул ака,— деди майор айбдор одамнинг овозида.
- Олимларингизга айтиб қўйинг, тузлиққа тупуришмасин,— Сафарқул бироз жим

қолди. Сўнг яна тилга кирди: — Мен эсимни таниганимдан бери қўй боқаман. Ота-бобом ҳам қўй боққан. Биз табиатни энгишни ўйламаганмиз. Болаларим ҳам ўйламайди. Бу ерларда яшайдиган одамлардан бунақа аҳмоқона фикр чиқмайди.

Сафарқул бошқа гапирмади. Солиҳов ҳам уни гапга тутмади.

Тун ўз ҳукмида қаттиқ эди. Юлдузларнинг жимирлаши ҳам, ойнинг сувдаги акси ҳам бу ҳукмга қатъий бўйсинар эди. Юзаки қаралса, бу тун ҳам, барглarning бу шивири ҳам, чигирткаларнинг чириллаши ҳам одатдагидай, ўзгаришсиз эди. Тунлар тунларга ўхшайди. Зоҳиран шундай. Ботинан эса, одамнинг кечаги умри бугунгисига ўхшамаганидай тунлар ҳам тунлардан фарқ қилади, фақат биз буни сезмаймиз. Солиҳов майлини ана шу бетакрор тун ҳукмига берди.

Эрталаб Сафарқул ҳам йўл тадоригини кўрди.

— Иним, малол келмаса, мени шаҳарга ола кетинг. Оламгир аканинг уйини кўрсатиб қўйсангиз бас. Фотиҳа ўқиб қайтаман. Ҳарҳолда тузларини ичганман, эшитиб туриб бормасам гуноҳ бўлади.

Сафарқулнинг бу нияти Солиҳовга ёқиб тушди. Чунки бу ташриф кўп сирлар сандигини очиши мумкин эди.

«Ака-ука орасида нима гап ўтган? Нима учун Жаҳонгир хорижга кетмаган? Улгурмаганми, қўлга тушиб қолганми? Оламгир унинг хотинини олиб қочганми? Нима сир бор уларнинг орасида? Йўлчиной воқеадан беҳабардир. Лекин онаси билади, била туриб нимага яширади? Балки опалари билишар? Улар тирикмикин?»

Сафарқулнинг изидан бораётган майор Солиҳов ана шу саволларга хаёлан жавоб изларди.

Солиҳов Сафарқул билан кўл бўйида суҳбатлашаётганида капитан Рамазиддин Рамазонов поезд вагонининг юқори ўриндиғида чалқанча ётиб Самарқанддаги учрашувни, суҳбатни ўзича таҳлил қилар эди.

Улар «Абрам бульвари» деб номланган жойда учрашдилар. Хиебонда одам кам. Аҳён-аҳёнда кўзгаб қоладиган аччиқ шамол хазонлар орасидан бирнимани излагандай титиб — тўзитади, ҳеч нима тополмагач, тинчйди.

Бошига кепка кийиб олган, қадди сал букилган, бироқ ғайрат тарк этмаган Сергей Комлев ўтириб суҳбатлашишга унамади.

— Азизим, мени афв этинг, ҳар бир дақиқам санокли менинг, — деди у, — Ҳарҳолда ўн етти йилни бой бердим. Мантиқан олиб қарасак, сиз билан гаплашмаслигим керак эди. Чунки ўн етти йилнинг гуноҳи сиз каби одамларнинг бўйида. Лекин мен гина сақламайман, бу биринчи, сиз мени қамамагансиз — бу иккинчи, зарур иш билан атайин келибсиз — бу учинчи. Зарур ишингизни айтинг.

Рамазонов Комлевнинг соф ўзбек тилида гаплашишидан лол эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, Комлев 1922 йилда Жаҳонгир билан учрашганида ўзбекчани бузиброқ сўзларди. Орадан йиллар ўтиб, тарих илми билан шуғулланиш жараёнида у тилни бинойи ўзлаштириб олганди.

— Сиз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни биласизми?

— Биламан, у тирикми?

— Тирик.

— Тириклиги яхши, лекин сизнинг суриштириб қолганингиз чатоқ. Нима гап ўзи? Мен уни охирги марта ўттиз еттинчи йилда кўрганман.

— Сиздан кейин у ҳам кетган. Сўнг партизанлар отрядида бўлган. Кейин яна... Хуллас, ҳозир қотилликда айбланыпти. Очиқроғи — ўзи бўйнига олиб турибди.

Комлев унга қаттиқ тикилди.

— Бўлиши мумкин эмас! — у шундай деб қўлини орқасига қилди-да, тез-тез юриб кетди. Кейин бирдан тўхтаб, орқасига ўгирилди. — Мен ишонмайман! Бўлиши мумкин эмас! Бир одамни шунча қийнаш мумкинми?! Айтинг, инсоф борми, сизларда!

— Сергей Васильевич, ахир...

— Жим бўлинг, илтимос, жим бўлинг. Сиз «саволни мен бераман», дейишни яхши кўрасиз, маъзур тутинг, азизим, энди савол бериш навбати бизга ҳам етди. Шу саволни бериш учун ўн бир йил у ёқда, олти йил бу ёқда маъдан қазидим. Балки шу саволни бериш учун ўлмай қолгандирман: мен ўзимни айтмай, унинг айби нима? Қишлоғига бировлар ўт қўйди, жабрини у тортди. Эътиқодли одам қишлоғига ўт қўймайди, билиб олинг. Ўттиз еттинчи йилда мен билан учрашгани учун қамабсизлар. Мен Темур даври маданиятини ўрганганим учун халққа душман эканман. У-чи? У ўрганишни истамаган эди. Жаҳонгир балки катта олим бўларди. Лекин унинг ҳаётда бошқа бир мақсади бор эди, афсус, бу мақсадни бировга айтмасди. У шу мақсадининг қурбони бўлдимми ё йўл тополмай гангиб жарга қуладими? Жар ёқасига ўзи бордимми ё сизлар мажбурладингларми?

— Сергей Васильевич, бу гапларни менга айтганингиз чакки. Мен тўрт йил урушда жанг қилдим, энди жиноят қидирув бўлимидаман. Аҳволингизни тушуниб турибман.

— Аҳволимга тушуниб бўлсиз! Сизни айбламайман! Аммо ҳамкасбларингизда виждон йўқ. Биронтаси чиқиб, тавба қилдимми? Майли, бизга тавба қилишмасин, мар-

ҳумлар хотираси олдида тавба қилишса бўларди. Ҳа, майли, қўйинг уларни. Мендан нимани истайсиз?

— Йигирма иккинчи йилда бирга ўтирганларингда кимдандир ўч олиши лозимлигини гапирганми?

— У ерларда, азизим, ўч олиш ҳақида эмас, тирик қолиш ҳақида гап борарди.

— Акаси ҳақида гапирмаганми?

— Акаси?... Назаримда ҳеч кими йўқ эди унинг. Ҳа... опалари бўлган. Қулоқ қилинган экан. Излаб тополмабди. Уттиз еттида учрашганимизда шундан афсусда эди.

— Пешонасидаги ёзувдан хабарингиз борди?

— Ҳа, «алқасосу минал ҳақ». Бу «қасос оламан» дегани эмас, «қасос ҳақдандир» дегани. Яъни, бошига бу кунларни солганлардан худонинг ўзи қасос олади, демак. Нима, сиз йигирма иккинчи йилдаги алам учун энди ўч олди, деяпсизми?

— Бўлиши мумкин эмасми? Пушкинни эсланг: сўнгги ўқни отиш учун неча йил пайт пойлади?

— О, Пушкинни ҳам биласизми? Азизим, Пушкин бу асарни сизларга қўлланма сифатида ёзмаган. У санъат асари! Унда тирик одамлар, уларнинг руҳияти бор. Сизлар учун руҳият сариқ чақа-ку? Сизларга далил керак, гувоҳ керак. Учтагина гувоҳ...

— Шахсан мен учун сариқ чақа эмас. Қотилнинг руҳиятини билолмасам, жиноят илдизини очолмайман. Сиз ҳам бизнинг руҳиятимиз билан ҳисоблашмаяпсиз. Хато қилинди, тан олинди. Лекин жиноятлар давом этяпти, одамлар ўлдириляпти. Демак, жамият бизнинг хизматимизга муҳтож.

— Шундайми? Лекин, азизим, бу хизматларингиз идорангиз гуноҳларини ювиб кетолмайди. Юз йилдан кейин ҳам бу маломатдан қутулолмайсиз.

Рамазонов Комлевга эътироз билдира олмади. «Чиндан ҳам шундай,— деб ўйлади у,— игна билан топган-тутган обрў паншаха билан соврулди. Яна игна билан обрў тўп-лаш мумкин бўлармикин?»

— Сергей Васильевич, мен сиз билан баҳслашгани келмовдим,— деди капитан гапни буришга мажбур бўлиб.

— Ҳа, ҳа, тушунаман. Мен саволларга жавоб бердим шекилли?

— Сиз Муҳаммадризаев билан учрашишни истамайсизми?

Бу таклифни Комлев кутмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб бермади.

— Очигини айтсам, Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олиши бизда гумон уйғотган. Жиноят илдизи бошқа ёқда бўлиши керак.

— Ҳозир қамоқда ўтирибдимиз у?

— Ҳозир... шифохонада.

— Яхши, бораман. Лекин сизга ёрдам бериш учун эмас. Жаҳонгир учун бораман. Эртага илмий кенгашим бор. Рақибларимни янчиб, кейин бораман.

— Рақибларингиз ҳам борми? — деди Рамазонов ҳазил оҳангиди.

— О, сиз нима деб ўйловдингиз,— деди Комлев бу нимҳазилни тушунмай.— Бизни суд оқлади, лекин ҳақмасбларимиз оқлагани йўқ. Уттиз еттинчи йилда илмий ишимга қарши турганлар ҳали ҳам қарши. Олам ўзгариб кетди, лекин уларнинг дунёқарашини ўзгармаган. Ўзбекларга ҳайронман, мен русман, ўзбекларга қараб: «тарихларингиз бой», десам улар «бизга бундай тарих керакмас», дейишади. Сиз ширин палов пишириб қўшниларга улашсангиз-у, ўзингиз оч ўтирсангиз, шунақаси бўладими? Бўлар экан. Ўзбекнинг маданият тарихидан бутун дунё баҳраманд, ўзи эса кўзларини юмиб, қулоқларини беркитиб олган. Кўзни очишга қўймайдилар. Эртага улар билан олишаман. Умр сўқмоғини кураш ва алам шамоллари супуради. Ундан кечиб бўлмайди.

Рамзиддин Рамазонов бу ҳаракатчан одам билан узоқлашиб кургиси келган эди, аммо Комлев гапни калта қилди. Соатига қараб олдию хайрлашиб, шогилганича кетди.

Вагоннинг юқори ўриндиғида чалқанча ётган Рамазонов шу суҳбатни эслаб, бу одамнинг донолигию иродасига тан берди.

Майор Солиҳов Юсуфхонадан, капитан Рамазонов Самарқанддан яхши кайфият билан қайтдилар. Улар бу учрашувга қадар зимистонда шам кўтариб, игна қидираётган одам ҳолида эдилар. Зимистон шам ёруғлигини ютаман, дейди. Атрофдаги одамлар эса, «игна у ердасам, бу ерда», деб чалғитадилар. Бунақада игнани топишдан буткул умид узиб қўйиш мумкин эди. Шундай хулоса сари бурилишда улар қўлидаги шам яхшироқ ёр ятгандай бўлди.

9. Саҳродаги яхши одат

Жаҳонгирни шифохонада Шоқол билан қолдирган эдик. Унинг аҳволи нечук экан! Деворларига қадар дори ҳиди унниқиб кетган бу тор хонада хаёлига нелар келди!

Поёни осмонга туташ саҳро. Саҳрода биргина тирик зот. У — Жаҳонгир. Қумнинг оташи оёғини куйдиради. Осмоннинг қоқ ўртасига илиниб олган қуёш унга қасд қилган:

оловли нафаси билан куйдириб ташламоқчи. Томоқлари қуриган. Оёқда мажол йўқ. Аммо сўнги кучини тўплаб олға юради. Яна бир бархан, балки икки барханни ошиб ўтгач, жонга роҳат берувчи булоққа етади. Булоқ атрофи дарахтзор, худди Қирқбелга ўхшайди. Қўнғироқларини жаранглатиб карвон ўтади.

«Хой, йўловчи, юр, биз билан, жонингни қийнама», дейди карвонбоши.

«Менинг манзилим бошқа», дейди Жаҳонгир.

«Нима сен Мажнунмисан, Лайлининг ҳажрида ўртаняпсанми? Муҳаббат сени шу куйга солдимми?» дейди карвонбоши.

«Тўғри топдингиз, Мен Мажнунман, мақсадим мажнуниман. Мен муҳаббатга бегонаман. Манзилимга муҳаббат билан бориб бўлмайди.»

Карвон кетади. Бошқаси келади, яна кетади. Ниҳоят, икки барханни ошиб ўтади.

Ана — булоқ! Ана — жон роҳати! Лекин... сув йўқ-ку?

«Сен кечикдинг. Биров ичиб қўйди.»

Бу — отасининг овози.

«Ота, қаердасиз?»

«Сувингни биров ичиб қўйди, кечикдинг.»

«Отажон, қаердасиз?»

«Кечикдинг, болам.»

«Ота!»

Жавоб йўқ. Булоқ ҳам йўқ, дарахтлар ҳам... Сахро... Ёлғиз ўзи турибди. Қўнғироғи жиринглаган карвон ҳам йўқ... Осмонга илиниб турган қуёш ялламай ютаман, дейди.

Жаҳонгир, нафаси қайтиб, уйғонди. Шоқол ёндаги каравотда чордана қуриб олган, худди афсунгардай унга тикилиб ўтирибди.

— Отангизни соғинибсиз, пахан, роса чақирдингиз. Одамга уйқу бермас экансиз. Мен-ку, кечаси ухламайман. Олим болани қийнавордингиз.

— Ўзи қани?

— Гум бўлди. Тузалибди. Энди онасини кўради. Иккаламиз қолдик, пахан. Менам қаниб кетаман бу ердан. Аниқ биламан, уч йилдан ортиқ беришмайди менга. Чиққанимдан кейин бир ишга шўнғийману мол-дунё йиғиб оламан.

— Мол-дунё шу пайтгача бировга вафо қилган эмас.

— Менга вафо қилади, ҳаммасини ўйлаб қўйганман.

— Мол-дунё десангиз якка-мохов бўлиб қоласиз. Бир бой хасталаниб ётса ҳам уни йўқловчи топилмабди. Бунинг сабабини донишманддан сўраса у: «одамлар сиздан қарздор, шунга уялиб келишмаяпти», дебди. Шунда бой «одамлардан ажратиб қўйган мол-дунёга лаънатлар бўлсин», деган экан.

— Бу ўтган замоннинг гапи, пахан. Ҳозир дўстинг қанча кам бўлса, шунча яхши — тинч яшайсан. Сотадиганлар кам бўлади.

Шоқолнинг «сотадиганлар кам бўлади», деган гапи 1933 йилни, Қирқбелни, уйига хўжайинлик қилиб турган Сотволдини, «Сотти хат юборди», деб ранги ўчиб турган Даминни Жаҳонгирнинг ёдига солди.

Мударрис Жаҳонгирнинг тез қайтишидан ажабланди. Бунақа пайтда айрим одамлар «нима бало уйингдан илон чиқдимми», дейишади. Жаҳонгир мударрисдан шунга ўхшаш савол кутган эди. Бошқача шароит бўлганида балки мударрис — Низом қоровул шу қабилда ҳазилнамо гап қилиши мумкин эди. Бироқ, бошпанаси йўқ одамга шундай дейиш меҳмон ташрифини малол олгандай туюларди. Низом қоровул «эсон-омон бориб келдингизми, бўтам», деб гапни қисқа қилди. Ҳаммасини Жаҳонгирнинг ўзи айтиб берди: уйдан илон чиққанини ҳам, оналарининг қулоқ қилинганини ҳам, Соттининг районга туширган хатини ҳам айтди.

Липиллаб ёнаётган қора чироқ ҳужрани аранг ёритарди. Жаҳонгирнинг зимистон юрагига ҳозир минглаб чироқ ёқилса ҳам ёритолмаган бўларди. Аламга чулганган бу зимистон юракка фақат доно маслаҳатгина нур бериши мумкин, мударрис эса бу нурни бахш этишга шошилмас эди. У чироқнинг эшилиб тўлғонаётган ўтли тилига анча фурсат тикилиб ўтирди.

— Ёниб турган шам тепасидаги шифтдан, ёнидаги деворлардан нафратланибди,— деди у ўйчан оҳангда.— Булар менинг йўлимни тўсаяпти, мавжимни пасайтиряпти деб ғазабга минибди. Аввал шифтни, кейин деворни маҳв этишга қасд қилибди. Бу билан ўз ўлимини чақирибди. У нодон билмабдики, бу шифт, бу деворлар уни ўчириб қўйиши мумкин бўлган шамолдан асрайди.— Мударрис шундай деб яна сукут сақлади. Кейин енгил хўрсиниб, қиссадан ҳисса ясади: — Не фалокатки, замонда нодон шамлар кўпайди. Нодонликлари туфайли ўзларигина ўчсалар майлига эди, қанча умр ўтини ҳам ўчирадилар. Бўтам, мени айбга буюрманг, сизга қаноат тилашдан ўзга чорам йўқ. Бу кунда топталган кўкатнинг оҳли қўшиғини тингловчи юракни қайдан топамиз? Менинг заиф онгим сизнинг қоронғи йўлингизни ёритишга ожиз. Мен ўзимни оллоҳнинг ихтиёрига бериб, бу дунё ғамларидан холи бўлишни ният қилганман. Хоҳиш билдирсангиз, мен билан бирга яшанг.

— Тақсирим, шу сўзларингизнинг ўзиёқ мен учун бир дунё, худо умрингизни

зиёда қилсин. Мен бунда ўтира олмайман. Опаларимни излаб топай, ҳолидан хабар олай.

— У ҳолда мен сизни ёлғизлатмай. Шўро идораларида хизматда турган талабаларим бор, улар опаларингизнинг қайдалигини сўраб-суриштириб беришади.

— Малол келмаса, шаҳарнинг номдор заргарларидан бир-иккитасини ҳам билиб беринг.

Мухтасар кенгаш шу билан яқунланиб, устоз-шоғирд оллоҳнинг марҳаматлари, кароматлари, мўъжизаларидан суҳбатлашиб ўтиришди.

Бир ҳафта умидли хабарни кутиш билан ўтди. Бу вақтда Жаҳонгир икки заргарга учради, иши юришмади. Улар пешонасида ғалати ёзуви бор бу одамнинг таклифини эшитишни ҳам ишташмади. Учинчи заргар қирқбеллик Муҳаммадризо номини эшитган эканми, бир кунлик мулоҳазадан сўнг Жаҳонгирнинг мушкулени осон қилди. Жаҳонгир қўлига пул теккан куниеқ жаллобдан бир қўй олиб, мадраса ҳовлисида сўйди. Гўшт-ёғни бўлиб мударрисга берди. У атрофдаги хонадонларга тарқатиб чиқди. Узларига теккан бир бўлак гўшт баҳонасида шу кун қора қозон қайнади.

Шўро идораларида ишлаётганлар мударрисларининг илтимосини ерда қолдиришмади. Ўн икки кун деганда Жаҳонгирнинг қўлига бир парча қоғоз тегди. Ундаги хабарга қараганда катта опасининг оиласи Ростов томонларда, кичик опаси эса Брянск ёқларда паноҳ топган эди.

Жаҳонгир хабарномани олган куниеқ йўлга отланди. Мударрис — Низом қоролунинг хайрлашув чоғи унга айтган гапи қисқа бўлди:

— Яхши-ёмон гапларимга ризо бўлинг, бўтам...

Одам ёлғизликни ихтиёр қилгани билан олам аро якка яшай олмайди. Бугун кўзига ёмон кўринганлар вақт ўтиши билан авлиё туюлиб, уларга интилади. Жаҳонгир соғуқларда тутқунликда юрганида «опаларим бошига шундай кунлар тушар, мен ўз уйимдан қувиларман», деб ўйламаган эди. Назарида унинг икки йўли бор эди: бири — қишлоқда яшаб, акасининг қайтишини кутиш. Бу қозонга тош ташлаб, ош пишишини кутишдек бир гап эканинин у англарди. Акаси тирикми, омонлик билан у ёққа ўтиб кетганми, эсонлик билан қайтадимми, қайтишни истайдимми, йўқми — яратгангина биларди. Жаҳонгирга маълуми шуки — юраги, кут, келади, бошқа чораси йўқ, ота ернинг оҳанрабои тортади, деди. Иккинчи йўли — акасининг изидан тоғ ошиб бориш, уни топиш ва ўша ерда отасининг хунини олиш... Жаҳонгир учинчи йўл ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигини ўйламаган эди. Ҳозир-ку, учинчи йўлга қараб кетяпти. Ҳали пешонасида яна қанча йўл бор — ким биларди? Бу дунёда умр кўриш сайд изидан қувиб юрган сайёд ҳаёти каби кечса-чи?

Ростовнинг чўлида катта опасининг изини топмади. Бироз қўпол, кўзлари қирғийдек боқувчи казаклар унинг илтимосларига қўл силтаб қўя қолишарди. Саккиз кун қишлоқма-қишлоқ кезиб мадори қуриди. Бу томонларда очлик арвоҳининг сояси унча сезилмас эди, бироқ бегонанинг бир бурда нон олиши ҳам амри-маҳол эди. Жаҳонгирнинг сўнгги илинжи — бир неча хонадонлик хутор — қамиш томли пастак уйларнинг этагидаги ертўлада яшовчиларда эди. Казакларнинг айтишича, у ерда ўзбеклар яшарди. Жаҳонгир бошқа қишлоқларда уч ўзбек оиласини кўрди, лекин улар қирқбелликларни учратишмаган, эшитишмаган эди. Сўнгги оила қозоқлар бўлиб чиқди. Уй эгаси, кенг елкали бақувват қозоқ Жаҳонгирнинг саргузаштларини индамай эшитди.

— Шу ерга юборишгани аниқми? — деди у Жаҳонгир ҳикоясини тугатгач.

— Ишончли одамлар маълумот берган.

— Унда бовурларингдан умидингни уз. Улар йўлда нобуд бўлиб кетишган. Молига қўшиб жонини ҳам олишган.

Жаҳонгир қозоқнинг шу хулосаси билан яна қишлоқма-қишлоқ юриб Ростовга қайтди-да, поездга ўтириб Брянск томон йўл олди.

Кичик опасидан хабар топишда унча қийналмади. Чўл азоблари бу ерда йўқ эди. Уч кун деганда опасининг дарағи чиқди. Ўрмон этагида жойлашган ёғоч уйларнинг бирида йигирмабеш-ўттиз ёшлардаги ўзбек жувонни кўриб худди опасини учратгандай қувонди. Бироқ, бу хурсандчилиги булут сўкиб бир юз кўрсатган қуёш каби омонат эди.

— Утган баҳорда кулфат тушди бошларига... кичик ўғиллари ўрмонга ўйнаб кетган экан. Опангиз, қизлари, почангиз излаб кириб қайтиб чиқишмади. Бу ерликлар ботқоқ ютган, дейишяпти... Катта ўғиллари раисникига кетган экан... ўша воқеадан беш-ўн кун ўтиб, менинг олдимга келдилар. «Отворишса ҳам уйимга кетаман», деб жўнади-лар... — жувон бу кулфатларга ўзи айбдордай зўр-базўр гапириб, кўзига ёш олди.

Жаҳонгир йиғлаб юбормаслик учун кўзини ундан олиб қочди. Бостириб келаётган қора булутдай турган ўрмон «яқинлашган инсон зотини ямламай ютаман», деяётгандай эди.

Жаҳонгир «дунёнинг барча ситамлари, кулфатлари менинг бошимга ёғилган», деб ўйларди. Уй эгаси — пахмоқ соқолли чол келгач, фикри ўзгарди. Кулфату ситамлар бошқаларга ҳам буюрган экан.

Чол Жаҳонгирнинг кимлигини билгач, ўзини таништирди:

— Андрей Григорьевич, — деди у қўл узатиб, — одамлар Григорич дейишади, сен

ҳам шундай деявер. Қариндошларингни танирдим, жойлари жаннатда бўлсин,— у шундай деб токча пардасини суриб узун бўйли шиша олди.— Утир, уларнинг руҳини эслайлик,— у бўзани эслатувчи қўлбола ароқни икки кружкага қўйиб, бирини Жаҳонгирга узатди,— Дарвоқе, сен ичмасанг керак, а? Майли, ўзинг биласан,— Григорич бир нима деб пичирлаб чўқинди-да, кружкадагини ичиб юбориб, кафтини димоғига тутди.— Қариндошларингнинг бахти йўқ экан. Олянинг ҳам бахти қаро экан. Бунинг эри ўтган ёзда айиққа дуч кепти. Иккита боласи билан ўтирибди энди. Қаёққа боради? Бу ердан чиқиш мумкинмас...

Жаҳонгир Оля ким экан, деб таажубланган эди, кейинги гапдан сўнг ўзбек жувонга қаради. У лабини қимтиб, бошини эгиб ўтирарди. Ичкарида гўдак йиғиси қелиб, у ирғиб ўрнидан турди.

— Оля деганингиз...— деб тусмоллади Жаҳонгир.

— Ҳа, Оля деганим шу қизим, ўзининг оти... — чол эшлашга уринди. — Кизимка, отингни яна эсимдан чиқардим?

Ичкаридан «Ойниса» деган заиф, титроқ овоз келди.

— Шу уйда кампирим билан тураман. Қариндошларинг дарахт кесиб, ярим ертўла қуриб олишган эди. Олянинг эри ҳам бир бошпана қурувди. У айиққа ем бўлганидан кейин Оляни уйимизга олдик. Бизга ҳам овунчоқ, ҳам хизматимизни қилади. Буларни бойлар деб олиб келишган эди, бой қизига ўхшамайди. Меҳнатдан қочмайди, — чол иккинчи кружкадагини бу сафар чўқинмай ичиб юборди. — Бизнинг қишлоқдан ҳам учта оилани қулоқ қилишган. Иккитаси ўзимизга ўхшаган одамлар эди. Соломонич деганимиз ерга кафтини қўйиб дон экиш мумкинма-йўқми, айтиб берарди. Ҳамма билан баравар меҳнат қилиб, ҳаммадан кўп ҳосил оларди. Айби шу бўлдики, колхозга кирмади. Энди сен менга айт, пешонангдаги ёзувга қараганда кўпни кўрганга ўхшайсан: мен император аъло ҳазратлари даврини ҳам кўрдим, Керенский ҳам, Ленин даврини ҳам кўрдим, лекин барибир тушунмаяпман. Император Николай аъло ҳазратлари сиёсатчиларни сургун қиларди. Ҳозиргиларинг деҳқонларни сургун қияпти. Сиёсатчи гап сотади, ғалва кўтаради, сургун қилса-қилаверсин. Деҳқон шўрлик уларни боқса, кийинтирса сургун қилгани нимаси?! Одамларни қийнашдан мақсадлари нима?

Жаҳонгирнинг бундай сўхбатга ҳозир хошиши ҳам, ҳоли ҳам йўқ эди. Боласининг йиғиси баҳона бўлиб, Ойниса кириб кетди. Жаҳонгирга ҳам бир баҳона бўлса-ю, ташқарига чиқса, ёлғиз қолса... Лекин бунинг иложи йўқ. Чол саволни бериб қўйиб, жавоб кутяпти.

— Буни ўзларидан сўраш керак, мен билмайман.

Чол табиатан эзма эдими ё бадани қизиб сергаплиги тутдими, ҳарҳолда Жаҳонгирни безор қилди. Кампирни келиб чолга дашном бермаганида тонг отгунча гапириши мумкин эди.

Жаҳонгирдан «пичанхонада ётасизми?» деб сўрашганида у опаси яшаган уйни кўрсатишни сўради.

Ердан одам бўйи баробар кўтарилиб турган иккита дарчали ярим ертўла уй қишлоқ четида эди. Дарчага ҳам, эшикка ҳам тахта қоқиб ташланган экан. Григорич тахталарни суғуриб, ичкарига кирди-да, шам ёқди. Заҳ ертўлада шамнинг ҳам нафаси қайтгандай оловли тили жонсиз липиллади.

— Пичанхонада ётганинг маъқул, бу ернинг ҳавоси ярамайди, — деди чол. — Мен ҳам ёз бўлди, дегунча пичанхонага чиқиб оламан, қишда печ устида роҳат қиламан, юр. Жаҳонгир қайсарлик қилмай унга эргашди.

Пичанхона дегани — ҳовли этагидаги пичан ғарами эди. Чол ғарамга қўйилган нарвондан тепага чиқиб, ўрнашиб ётиб олди. Жаҳонгир унинг ёнига чўзилди. Чол кўп гапирмай, уйқуга кетди. Жаҳонгирнинг уйқуси келмади. Осмонни қоплаб олган юлдузларга тикилиб ётди.

Осмон хастанинг кўзига хаста, бахтиёрнинг кўзига гўзал кўринади. Одам хушҳол пайтида юлдузлар жимири унга бахт ёғдираётгандай бўлади. Севишганларга кўз қисаётгандай, имлаётгандай туюлади. Ғамнок одам осмоннинг бу сеҳрини ҳис этмайди. Жаҳонгир осмонга тикилиб унинг сеҳрини илғамайди. Назарида осмон унга минг-минг кўзларини тикиб ҳайрон-лол турарди. Совуқ ўлкада юлдузлар унга титраб-қақшаётгандай туюларди. Ҳозир кўзлари юлдузларда, хаёли эса кечмишда эди. Туй... ҳовлиларга кириб келган куёвнавкарлар, ҳовли ўртасидаги гулхан, отаси билан йиғлаб хайрлашаётган опалари... Отасининг дуоси... «Илоҳим бахтли бўлинглар, ували-жували бўлинглар...» Бахтли эдилар, ували-жували эдилар... Дуонинг кучи қирқилдими, бахтсизлик дарвозалари ланг очилдими? Қамоққа олиб кетишаётгандаги опаларининг фарёдлари осмон қаъридан юлқиниб чиқиб, унинг қулоғига урилди... «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!»

Оналари бошқача эди. Аммо опалари онадай меҳрибон эдилар. Жаҳонгирни бу ерларга ана шу меҳр тортиб келганди. Одамнинг хотирасида кўпроқ сўнгги учрашув, сўнгги эшитилган сўзлар қолади. Ҳозир Жаҳонгирнинг қулоқлари остида фақат бир нола жаранглайди: «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!» Дийдор... энди қиёматга қолди...

Бир неча бўҳча ортилган аравалар, поездлар... Яна аравалар... Бири чўл кўйнига қараб оқади. Бири ўрмонга... Қаёққа, қандай одамлар ҳузурига бораётганини, қайси гуноҳлари учун қувғин бўлганлари, энди бошларига не кунлар тушишини билмаган бечоралар... Бир арава талон-тарож қилинди. Куракларга пичоқлар санчилди, бўғизланди. Мурдалар кузғунлар, қашқирларга ташлаб кетилди...

Бу манзара кўз олдига келиб, Жаҳонгирнинг юрагидан бир томир узилгандай бўлди.

Ботқоқ ютаётган жиянлари, опаси, поччаси кўз олдига келганда гўё иккинчи томир узилди.

Ота-онаси, укаларидан ажралиб бу ерлардан бош олиб кетган жияни унга йигирма иккинчи йилни, бекатдаги хароб болаларни, йиғлаган Комлевни эслатди. Шунда юрагидан яна бир томир узилди.

Одам бошига шундай кулфатлар, айрилиқлар тушса, чидамай ўлиб қолса керак, деб ўйлайсиз. Кулфатлар ёнида умид турмаганида балки шундай бўларди. Ҳар кимни ҳар хил умид ушлаб қолади, узилган томирларни улайди, ўлган танага жон қайтаради. «Дунёнинг менга аталган ғам-кулфати адо бўлди, энди аламлар йироқлашди», деб ўйлайди. Жаҳонгирнинг назарида ҳам шундай эди. «Яратган бандасига бундан ортиқ жабр-жафони раво кўрмас», деб фикрларди.

Бу тун Белорусиянинг овлоқ бир қишлоғида яна бир одам уйғоқ эди. У — Ойниса. Оловиддин бой хорижга ўтиб кетаётганида марҳамат қилиб, қароли Йигиталига ҳалол меҳнати учун бир ориқ сигирни инъом қилган эди. Ойнисанинг ўшандаги барча дуоси бойга аталган эди. Қишлоқдан қувилганидан бери уни қарғайди. Бой сигир эмас, бало ташлаб кетган экан. Уша «қорнинг ёрилгур» сигирни инъом этмаганида, унга яхши қарашмаганида, «туғмай ўлгур, туғиб бермаганида», мол-қоллари кўпаймаганида, Йигитали жонини жабборга бериб ишламаганида бу кўргуликлар йўқ эди.

Эркакнинг қайғуси билан аёлники бир-бирига ўхшамайди. Пичан устида ётган Жаҳонгир опалари қайғусида эзилиб, Ойниса ҳақида ҳам ўйларди. Эри айиққа ем бўлган, жасадни эмас, бурда-бурда кийимларни ерга кўмган бу аёл унга Хадичани эслатади. Ойниса эрига аза очиб, кўзи ёриди. Хадича-чи? Унинг аҳволи нечук? Кўзи ёридими? Ўғил кўрдими? Қизми? Ойниса бегона юртда, бегона уйда боласини бағрига босиб ётибди. Хадича ҳам бегона юртда, бегона уйда... Ойниса ёлғиз. Хадичаси акасининг паноҳида. Ойниса бу ерлардан қачон қайтишини билмайди, рухсат сўраб қилган арзлари рад этилган. Жаҳонгир Хадичани қачон қайта олишини билмайди.

Ойнисага Жаҳонгирнинг қисмати қоронғи. Опаларидан айрилган бир аламзада эканигина маълум. У Жаҳонгирнинг келишидан хурсанд — ҳар-қолда юртининг тирик бир парчаси. Эрта-индин у ҳам кетади. У яна ёлғиз қолади...

Тонгга яқин Жаҳонгирнинг кўзи илинган экан, боланинг жангдор овози қулоғига чалиниб уйғонди, аммо дарров кўзини очмади.

— Ая, дадам келдиларми?

— Йўқ, болам, даданг эмаслар, ўртоғинг Нуруллонинг тоғалари.

Жаҳонгир тушларига кирадиган дўмбоқ болачанинг, Хадичанинг овозини эшитгандай юраги энтикди. Кўзини очди. Қаддини кўтариб, пастга қаради. Ойниса беш яшар боласининг қаддини букиб, юзини ювар эди. Жаҳонгирнинг нигоҳини сезиб, Ойниса ҳам юқорига қараб олди.

Нонуштадан сўнг Жаҳонгир опасининг уйига қараб кетди. Буюмларга биров қўл ҳам урмаганга ўхшайди. Кийимлар ҳам тахланганича турибди. Опасининг камзули, поччасининг тўни... Паранжи ҳам... Опаси шу ерга ҳам кўтариб келибди-да паранжисини... Камзулдан опасининг, жиянларининг ҳиди келади. Жиянларини суйиб эркалагандай камзулни силади. Кенжа жиянини кўрмаган эди. У шу камзулга юзини қўйиб эркаланган... Жаҳонгир камзулни силаётиб сесканиб кетди: камзул қатида қаттиқ нарсалар бор эди. Пайпаслаб кўрди — тангаларга ўхшайди. «Раҳматли отаси ўз улушидан қизларига ҳам берган экан-да...» Жаҳонгир ўғрилиқ устида қўлга тушгандай, назарида бу уйга атайин шуни излаб киргандай уялди. Опаси дарчадан «шуни деб келган экансан-да», деб қарагандай бўлди.

Эшик олдига шарпа сезилиб, Жаҳонгир чўчиб қаради.

— Нарсалари бус-бутун, ўзим йиғиштириб қўйганман, — деди Ойниса айбдор оҳангда.

«Билганмикин? — деб ўйлади Жаҳонгир, кейин дарҳол ўзига ўзи жавоб берди, — Билган...»

— Қора кунларга ярар деб олволган эканлар, ўзларига буюрмабди, — деди Жаҳонгир камзулга имо қилиб — Буларни... сиз олинг.

— Йўқ, олмайман. Ўзларига буюрмаган, менга буюрармиди. Ҳазар қияпти деб ўйламанг, бировнинг ҳақидан кўрқаман.

Ойниса шундай деб изига қайтди. Бироз туриб, Жаҳонгир ҳам уйдан чиқди. Чол пичан ғарами олдига чалғи чархлар эди.

— Джаханир, — деди у, — отингни айтиш қийин экан, осонгина Женя десам хафа бўлмайсанми? Женя, қачон қайтмоқчисан?

Жаҳонгир бу ерларнинг одатини, меҳмонга шундай савол берилиши мумкинлигини билмас эди. Бу саволни эшитиб, «ҳозир кетишим керакми?» деб ўйлаб, елка қисди.

— Уч-тўрт кун тур, — деди чол, — қариндошларингнинг руҳи шод бўлади. Шу баҳонада менга қарашиб юборасан. Тўнғичим германлар билан урушда ном-нишон-сиз кетди, кичигини оқларми, қизилларми, билмайман, чопиб ташлашган. Шундан бери ёлғизман, суянадиган тоғим йўқ. Хўп, десанг юр, чалғи тортишни билсанг, ўт ўришворасан.

Чол шундай деб чархлаб турган чалғини Жаҳонгирга узатди. Ўзи пичанга санчиб қўйилганини олди-да, ўрмон томон юрди. Ўрмон оралаб кўп юришмай, Григорич тўхтади.

— Қариндошларинг шу ерда, — деди у ботқоқликка имо қилиб.

Жаҳонгир ботқоқликни энди кўриши эди: сассиқ кўлмакка ўхшаган жой, айрим ерлари куюқ аталага ўхшайди, айрим ерлари пўпанак босган.

— Бу ботқоқ кўп одамларни ютган. Қабристон десанг ҳам бўлади. Хоҳласанг ибодат қилиб ол.

Григорич «халал бермай», деб нари кетди. Жаҳонгир тиз чўкиб, тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортаётган паллада ботқоқ биқирлаб қайнади. Унинг назарида опаси, жиянлари қайтиб чиқаётгандай туюлиб, қўрққанидан юраги орқасига тортиб кетди. Анчагача бақрайиб ўтирди. Чол унинг қўрққанини сездими ё кутиш жонига тегдими, томоқ қириб:

— Женя, бўлди, кетдик, — деди.

Улар ўрмон оралаб юриб, ялангликка чиқишди. Тизза бўйи келадиган ўт гулларга беланиб, эпкинда чайқалиб ётибди.

Жаҳонгир йигирма иккинчи йилдан бери қўлига чалғи олмаган эди. Бу қўллар ўн бир йил чўкич уришга кўникиб қолган экан, чалғи дастлаб унга бўйсинмади. Бирон соатлардан сўнг иши юришиб кетди.

Ялангликдаги ўтнинг ярмини ўриб, оқшомда уйга қайтдилар. Ёғоч уй зинасида ўтирган бола уларни кўргач, югуриб бораёми-бормайми, деб иккиланиб туриб қолди. Эрталаб бегонасираганини унутиб, бир-икки қадам қўйди. Шунда чол чалғини пишанга санчди-да, болага қучоқ очди.

— Сашенка, нимага қараб турибсан, қани, чоп!

Бола югуриб келиб, Григорични қучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг бошини силаб, эркалаб қўйди. У қудуқдан челақда сув тортиб ювинмоқчи эди, бола яқинлашди.

— Сув қўйиб бераёми? — деди бурро қилиб. Кейин рухсат кутмай, ёғоч чўмишда сув олди. — Сиз Нурини тоғасимисиз? — деди Жаҳонгирга тик боқиб.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир.

— Нури энди ўрмонда туради. Аяси ҳам, адаси ҳам ўша ерда. Мен уни соғиндим. Уйнагани келмаяпти.

Жаҳонгир болага нима деб жавоб беришни билмай «отинг нима?» деб сўради.

— Самариддин, эрталаб айтувдим-ку? — деди бола ажабланиб.

Дарвоқе... эрталаб сўраган эди-я...

— Сиз Нуриларни олиб кетасизми? — деб сўради бола.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир ноилож.

— Дадам ўрмондан келсалар бизни ҳам олиб кетадилар. Дадам чиққунларича пойласангиз, бирга кетардик.

— Хўп, кутаман.

Бола бунга эшитиб, чўмишни челақка ташладию бу хушхабарни онасига етказиш учун уйга югурди.

Кечки овқатдан кейин Самариддин Жаҳонгирга яқинлашиб, пешонасига бармоқчаларини теккизди-да,

— Бу нима? — деди.

— Самархон, унақа дема, қоч.

Жаҳонгир қўяверинг, дегандай Ойнисага жилмайиб қаради. Кейин:

— Бу шайтоннинг изи, — деди-да, болани тиззасига ўтқазди.

— Қанақа шайтон? — деди бола.

— Музларнинг ичида яшайди, — деди Жаҳонгир.

— Оппоқ бўладими?

— Ҳа.

— Унда нимага изи кўк?

— Оёғи сиёҳга тушиб кетган экан.

— Сиёҳ қанақа?

Боланинг сўроқлари поёнсиз эканини сезган Жаҳонгир:

— Бурнинг нимага пучуқ? — деб сўради.

— Пучуқ қанақа бўлади? — деб сўради бола бўш келмай.

Жаҳонгир кулиб юборди.

— Нима деяпти? — деди Григорич қизиқиб. Жаҳонгир боланинг гапларини таржима қилиб бергач, чол ҳам мириқиб кулди.

— Сиз қаерда ётасиз? — деб сўради Самариддин Жаҳонгирдан.

— Пичан устида.

— Ая, менам тоғам билан ётаман.

— Йўқ, Самархон, йиқилиб тушасан.

— Дедул аямга скажи, — деди бола чолдан паноҳ излаб.

— Оля, рухсат бер, эркаклар очик ҳавода ётиши керак, — деди чол.

Самариддин хурсандликдан ирғишлаб, ғарам устига биринчи бўлиб чиқиб олди. У бироз осмонга қараб ётди-да, кўзи уйқуга илиниши олдидан Жаҳонгирнинг бўйнидан қучоқлаб олди. У дадаси билан шундай ётарди. Жаҳонгир буни фаҳмлади. Тушлари-да кўрадиган дўмбоқча ўнгида пайдо бўлиб қучоқлагандай туюлиб, юраги энтиқди. Боланинг илиқ нафаси кўкрагига урилиб, баданига жон қайтиб киргандай бўлди. Юзини боланинг юзига қўйди.

Эрталаб уйғонган чол ота-боладай ачомлашиб ётган Жаҳонгир билан Самариддинни кўриб кўзига ёш олди. Ўз набирасидай бўлиб қолган бу болани ҳам қучоқлаб эркалаганида, бола ҳар сафар бўйнига осилганида кўзига худди шундай ёш келарди. Уни болалик бахтидан айирганларни лаънатларди. Баъзан замонни ҳам қарғагиси келарди, аммо бунга тили бормас эди. Ҳарҳолда шу замонда яшаяпти, бундан баттар кунларни кўрганда ҳам қарғамаган чол замонни энди лаънатлашни шаккоклик, деб биларди.

Жаҳонгир уйғониб, кўзини очди. Чол мунгли боқишини яшириб жилмайиб қўйди. Жаҳонгир болани уйғотиб юбормаслик учун қимирламай қўяқолди. Чол тушиб кетганидан кейин ҳам ўрнидан жилмади.

— Дедул, Самархон уйғонмадимми?

— Уғлинг дадаси билан ётгандай маза қилиб ухлабди...

Жаҳонгир бу гапни эшитиб, Ойнисанинг не ҳолга тушганини ҳис қилди, юраги пораланиб кетгандир?..

Самариддин нонушадан кейин уларга эргашди. Ўрмондан қўрқиб қолган Ойниса унинг боришига рухсат этмади. Бунинг азобини ўзи тортди — ўғли кун бўйи этагига ёпишгандай, ғингшиб юраверди. Ошхонага кирса, ошхонага киради, уйга кирса уйга... Ойнисанинг юраги қон бўлиб, уни силтаб ташлаб, қарғаб юборишига бир баҳя қолди. Қарғашдан ўзини тутди, бироқ, йиғисини тия олмади. Юм-юм йиғлади. Қишлоғини эслаб оҳ тортди, эрини ёдлаб фарёд урди, етим қолган боласини ўйлаб нола қилди. Самариддин онасини бу аҳволда кўп кўрган, бу йиғиларнинг сабабини билмас, бироқ митти юраги ачишиб, ўзини қўйгани жой тополмай қоларди.

Оқшомда эркаклар қайтишганда Самариддин тўғри бориб ўзини Жаҳонгирнинг қучоғига олди.

— Ҳа, сотқин, мендан кечдингми? — деди чол унга ёлғон пўписа қилиб. Кейин юзидан авайлабгина чимчилаб қўйди. — Юрак сезгир бўлади. Юракни алдаш мумкинмас... — Григорич шундай деб нари кетгач, Самариддин Жаҳонгирнинг қулоғига шивирлади:

— Аям йиғладилар.

— Хафа қилгандирсан-да? — деди Жаҳонгир қовоқ уюб.

— Йў-ўқ, дадамни соғинганлар.

— Сен-чи?

— Менам соғиндим. Яна соғинсам йиғлайман.

— Йиғлама, ўғил бола йиғламайди.

Кун бўйи онасининг изидан қолмаган Самариддин энди Жаҳонгирга боғланди-қолди. Ойниса бир-икки чақирса ҳам ўзини эшитмаганга солди. Шунда Ойниса нажот кутиб Григоричга қаради:

— Бунақа ўрганиб қолса, кейин нима қиламан?

Чол «менам шуну ўйлаяпман», дегандай соқолини силаб ўтирди.

— Балки кетмас... Менга ичини очгани йўқ, лекин назаримда, қаерда яшаш унинг учун барибирга ўхшайди. Қишлоғига қайтса, сургун қилиниши тайин. Шу ерда қолавергани дурустмасми? Сен, Оленька, у билан бир гаплашиб кўр.

Бу гапни эшитиб, Ойниса бир сесканиб тушди.

— Йўқ, йўқ, — деди у шошиб. — Кетганлари маъқул. Эркак одам ўзини хор қилиб қўймайди.

— Э, кизимка, кизимка, одамлар бахтнинг орқасидан қувиб юришади. Сен эса, оғзингни очиб ўтирибсан.

Ойниса чолга жавоб қайтармади. «Бахт фақат шу эркакнинг қолиш ё қолмаслигига эмас, икки бебахтнинг бир-бирига суяниши билан олам гулистон бўлиб қолмайди. Мен беваман. Унинг боши очикқа ўхшайди. Пешонамдаги бу кулфатлар озми менга, яна бир гуноҳга рўпара бўлсам, нима қиламан? Уғлим ота меҳридан бебаҳра ўсса-ўссин, мен отасининг арвоҳини чирқиратмасам бас», дегани билан чол тушунармиди?

Боланинг тобора боғланиб бораётганини Жаҳонгир ҳис қиларди, ўзи кетгач, унинг ички қилишини ҳам биларди. Шу сабабли даладан қайтиши билан опасининг уйига кириб кетарди. Бола қучоқлаб олганида ҳам меъёрдан ортиқ эркалашдан ўзини тиярди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Жаҳонгир йўлга отланди. Унинг бир кўнгли шу ерда қолиш

эди. Опаси, жиянлари, поччасининг уйи, изларини ташлаб кетгиси йўқ эди. Аммо бир кўнгли ота юртида: балки акаси, хотини қайтишгандир, балки катта жияни дарбадарликда юра-юра қишлоғига етгандир?

Қайтадиган куни Жаҳонгир опасининг нимчасини Ойнисага узатди. Аммо у олишдан бош тортди.

— Сизда омонат турсин, балки жияним шу ерга қайтар. Балки ўзим хабар олгани келарман, — деди Жаҳонгир. Ойниса бироз мулоҳаза қилиб тургач, нимчани олди.

Жаҳонгир шаҳарга қайтгач, мударрис — Низом қоровулнинг ҳолидан хабар олиб, қишлоғига шошилди. Назарида жиян қишлоққа қайтиб, Сотти-Сотволдининг қаҳрига дуч келадигандай эди.

Қирқбелга оқшом оралаганда етиб келди. Тўғри Даминникига бориб, жиянини суриштирди. Кейин бошидан ўтганларни сўзлаб берди. Тунни шу ерда ўтказиб, саҳарда қабристонга борди.

Атроф сокин. Борлиқ қуёшнинг кўтарилишини кутиб, титраб турарди. Жаҳонгир тиловат қилиб бўлгач, кўрган-кечирганларини хаёлан сўзлаб берди. Назарида унинг аламли ҳикоясини барча марҳумлар жим тинглашарди.

«Заб вақтида ўлган эканмизми, а?» дерди бири.

«Вақтида ўлиш ҳам оллоҳнинг карами», дейди бошқаси.

«Шу кулфатларни бизнинг бошимизга солмагани учун шукр», дейди учинчиси.

«Фарзандларимизнинг ғамини кўрсатмаганинг учун шукр, — дейди тўртинчиси, — Лекин жигаргўшаларимизни биздан кейин кулфатларга дучор қил, демаган эдик-ку?...»

«Боламнинг бошига офат ёғдиргунча, мени дўзахда куйдирсанг бўлмасмиди?!»

Жаҳонгир таниди бу нидони, у — онасининг овози.

«Камбағалга мурувват қил, дединг, мурувват қилдим. Ҳасад қилма, дединг, ҳасад қилмадим. Умр бўйи чизган чизингдан чиқмадим. Фақатгина сенга муҳаббат қўйдим ва шу муҳаббатим билан қабрга тушдим, билохир васлингга етдим. Умрим бино бўлиб мен сендан бирон нима тама қилмаганман. Ёлғиз бир ўтинчим — болаларимнинг инсофини ва иймонини бер, азобларга гирифтор қилма, деб эртаю кеч ёлбордим. Илтижоларимни не учун қабул этмадинг. Гуноҳ мендами ё болаларимдами?» Бу — отасининг овози.

«Дадажон, нолангизни эшитяпман. Менга ҳам бир гап айтинг.»

«Опаларингни ёлғиз ташлаб келдингми, ўғлим?»

«Иложим қанча эди?»

Жавоб ўрнига хўрсиниш эшитилди. Сўнг... борлиқ титроқдан қолиб, уйғона бошладди. Узум донасининг қоқ ўртасида, шарбат ичида уруғлар жойлашгани каби Жаҳонгир юрагининг қоқ марказида зардоб тўпланган эди. Узум донасидан уруғни чиқариш осон, лекин юракдан зардобни қандай ситиб чиқариш мумкин?

Жаҳонгир юракдаги шу зардоб билан шаҳарга қайтди. Таниш заргар бу сафар ҳам ҳожатини чиқаргач, мударрис — Низом қоровул ҳужрасида бир кеча тунаб, яна поездга ўтирди.

Унинг Брянска йўл олишига қабристондаги ғойибона суҳбат сабаб десак, муболаға бўлади. Жаҳонгир Ойнисага нимчани бериб, ҳовлида Самариддинни даст кўтариб ўлиб, ерга қўйганида ниманидир йўқотгандай туюлди. Қишлоқдан узоқлашгани сайин юраги орзиқаверди. Жигарларини ташлаб кетаётгани учун шундайми ё тушидаги дўмбоқчани ўнгида топганигами — ўзи аниқ билмас эди. Қишлоғига сизмаган одамни дарбадарлик кутарди. Қайдан кўним топиш — дарбадар учун фарқсиз. Шаҳарда мударрис билан ҳамсуҳбат бўлиб қанча яшаши мумкин? Соттига ўхшаганлар дуч келса, бошини қай деворга уради?

Жаҳонгир поездда кета туриб шуларни ўйларди. «Дадам раҳматли «бу ерда ҳам бир бурда нонга қорнинг тўяди, хорижда икки коса еёлмайсан», девдилар. Бир коса овқатни қишлоқда хотиржам ейиш насиб этмади-ку? Акам қочиб тўғри қилдиларми? Қочмаганларида барибир қувғин бўларканлар-ку?» Шу онгача Жаҳонгир акасини ҳорижга ўтгани учун фақат лаънатларди. Ўзи қишлоғидан узоқлашгани сайин акасига нисбатан аланга олган ғазаб гулханининг авжи бироз пасайди «Қочиш бошқа, бу — хоинлик, манжбур бўлиш бошқа», деган фикр бу гулханнынг бутунлай ўчишига йўл бермас эди.

Поезд олға интилгани сайин ҳавонинг тафти қирқилиб бораверди. Жаҳонгир бу сафар манзилга етишда анча қийналди. Кунда, кун ора ёғадиган ёмғир йўлларнинг аталасини чиқариб юборган, саф тортганча нима қилишини билмай турган адл дарахтлар орасида пистирмада ётган изгиринли шамол қўққис ҳужум қилиб юпун кийинган Жаҳонгирнинг баданига игна бўлиб санчиларди.

Жаҳонгирни биринчи бўлиб Самариддин кўрди. Онасининг рўмолига ўралиб зина-пояда турган бола, афтидан уни ҳар куни кутар эди. Ишончлари, умидлари алданмаган боланинг қувончларини бир кўрсангиз эди! Самариддин Жаҳонгирнинг бўйиндан маҳкам қучиб олди. Жаҳонгир «хайрият, мени ҳам интиқ кутадиган, қаршилайдиган тирик жон бор экан», деб яратганга шукрлар қилди.

Далада иш қолмаган, деҳқонларга иссиқ уйда ётишдан бўлак юмуш йўқ эди. Григо-

рич «шу ерда қишлайдиган бўлсанг ўтин тайёрла», дегач, ўрмонга бориб ўтин кесди. Бир куни чол барвақт чиқиб кетиб, кун пешиндан оққанда қайтди. Кампири узатган чойни ликопчага қўйиб хўриллатиб ичди.

— Учрашдингми? — деб сўради кампири бетоқат бўлиб.

— Учрашдим, — деди чол.

— Нима деди?

— Нима дерди, Григорич нима деса, шу бўлади-да, — чол бу гапни мағрур бир оҳангда айтди. Чойини ичиб бўлгач, Жаҳонгирга қаради: — Женя, мен раис билан гаплашдим. Сен Григорич оиласининг аъзоси сифатида колхозда ишлайсан. Чўчка боқиш қўлингдан келадими?

— Григорич, қўлимдан келмайди. Мени бунақа ишга рўпара қилманг.

— Бошқа иш йўқ колхозда. Молга қарайдиган одам тайин. Чўчкабоқарга ёрдамчи керак. Биламан, чўчқани ҳаром дейсан. Лекин сен чўчка гўштини емайсан-ку, овқат берасан, тагини тозалайсан, вассалом! Ишлаб турмасанг бўлмайди.

Жаҳонгир чиндан ҳам ноилож эди. У пастак бостирмада, сассиғи бир чақирим нарига етиб борадиган чўчкахонада ишлашга мажбур бўлди. Бир ҳафта мобайнида раис икки марта келиб, чўчкабоқар билан гаплашиб кетди. Афтидан, номаълум одамга чўчкаларни топширишга топшириб қўйиб, кўнгли тинчимаётган эди.

Бир куни ишга отланаётганида эшик қаттиқ тақиллади. Эшикни очмоқчи бўлиб югурган Самариддин ярим йўлда тўхтади. Хонага узун шинел кийиб, ёнига тўппонча таққан малла одам кириб келди. Уни кўриб Ойнисанинг эсхонаси чиқиб кетди. Кенжасини бағрига маҳкам босиб олди.

— Муҳаммадризаев ким? — деди милиционер қўполлик билан.

— Мен, — деди Жаҳонгир.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинг!

Милиционер хона ўртасида тик турганича ҳужжатларни кўздан кечирди.

— Ишляяпсанми?

— Ишляяпман.

— Яхши, ишлайвер. Бу ердан бизнинг рухсатимизсиз бир қадам ҳам жилмайсан.

— Мен бу ерга ўз хоҳишим билан келдим. Мен қулоқ қилинмаганман.

— Мен битта гапни икки марта қайтармайман. Григорич, меҳмонингга кўз-қулоқ бўлиб тур. Сен ҳам жавобгарсан.

— Ҳеч қаёққа кетмайди, хотиржам бўл, — деди чол, — мабодо томоғингни хўллаб олмайсанми?

— Қуй, Григорич, совуқнинг заҳрини олади.

У бир кружка қўлбола ароқни ичиб юбориб, индамай чиқиб кетди.

Кунлар ўтаверди. Қиш бу қишлоқда ҳам ҳукмини ўтказа бошлади. Раиснинг текшируви камайди, милиционернинг эса дам-бадам кириб ҳужжат текшириш баҳонасида Григорич қўйиб берган ароққа нафсини қондириб кетиши одат тусига кирди. Самариддин Жаҳонгирнинг ишдан қайтишини кутади. Жаҳонгир овқатланиб олгач, иккови ташқарига чиқади. Самариддин чол ясаб берган қўпол чанага ўтиради. Жаҳонгир отга ўхшаб пишқириб уни учиради. У ҳар пишқирганида, кишнаганида бола қийқириб кулади. Ойниса уларнинг ўйинига деразадан боқиб туради. Жаҳонгир унинг нигоҳини туяди, шу сабабли уй томонга қарамайди. Сўнг Жаҳонгир опасининг ярим ертўласига киради, бошқа вақт шу ертўлада умр ўтказади. Самариддин унга овунчоқ, баъзан ишлаётганида ҳам болани қўмсаб қолади.

Бир куни чол ўрмондан бўй баробар арча кесиб келиб уй ўртасига ўрнатди.

— Бизнинг байрамимиз, — деб тушунтирди у Жаҳонгирга, — пайғамбаримиз туғилган кун.

Жаҳонгир бу байрамни биларди. Ўша музликлар орасида насарийлар гапиришарди. Маъмурият эса байрам қилишга йўл бермасди.

Чол билан кампир дастурхон тузаб бўлгач, уй бурчагидаги Исо Масиҳ сурати олдида тиз чўкиб, узоқ ибодат қилишди. Сўнг чол-кампир бир неча қултумдан ичишиб, ўпишишди.

Овқат маҳали чол-кампир бир-бири билан кўз уриштириб олишди. Жаҳонгир буни сезди. Аммо уларнинг мақсадини англамади. Бир маҳал чолнинг ўзи ёрилди:

— Женя, бир таклифимиз бор. Саша сенга жуда ўрганиб қолди. Ҳатто отасини ҳам унутганга ўхшайди. Мен билан иши йўқ, сенинг қайтишингни пойлайди. Бирга бўлиб қўя қолганларинг дурустми?

Бу гапни эшитиб Ойниса туриб кетди. «Вой шўрим», деб нариги хонага қараб юрди.

— Оля, ўтир, — деди чол буйруқ оҳангида.

Ойниса қайтиб, омонатгина ўтириб, бошини эгиб олди.

— Женя, сен эркаксан, гапир.

Жаҳонгир охир-оқибат шундай гап чиқишини биларди. Хушрўйгина, чаққонгина бу жувон ҳар қандай эрнинг қоронғи юрагига чироқ ёқиши мумкин эди. Жаҳонгир баъзан бу ҳақда ҳам ўйларди. Аммо уни бир ўй ушлаб турарди: у бошига яна не кунлар тушини билмас эди. Бу жамиятнинг қора рўйхатига тушиб қолган одамни ароқ ичгани

кирувчи милиционер истаган пайтида қўлига кишан уриб олиб кетиши мумкин эди. Бунинг учун ортиқча айтилган бир сўз ё йўқолган биттагина чўчка боласи кифоя. Жаҳонгир буларни сезиб, ўзини ҳамиша қилқўприк устидаги омонат одамдай ҳис қиларди. Бугун шу жувонга бахт бераман, деб уни аждаҳо комига итариб юборишни истамас эди. Жаҳонгир ҳозир бу гапларни чол-кампирга, энг муҳими Ойнисага айтиб тушунтира олмас эди. Шу сабабли ўйлаб қўйган бошқа фикрини ўртага солди:

— Григорич, Ойнисани дастлаб кўрганымда синглим бўлади, деб ўйлаганман. Сиз айтгандай иш юритишимиз мумкин эмас, мени гуноҳга қўйманг. Ойниса менга сингил, болалари жиян. Самархон мени тоға дейди, шундай деяверсин. Ойниса кўнсалар... мен ака бўлай... — Жаҳонгир шундай деб дастурхондаги бир бўлак нонни иккига бўлиб, бир бўлагини Ойнисага узатди. Ойниса унга қарамаган ҳолда нонни олиб, бир учини синдириб оғзига солди. Қолган бўлагини боласига узатди.

— Нон емайман, — деди Самариддин ўжарлик билан.

— Емасанг тоғанг хафа бўладилар, — деди Ойниса.

Бола «шундайми?» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир жилмайиб қўйиб, ўзининг улушини олгач, Самариддин ҳам нонни оғзига солиб, апил-тапил чайнай кетди.

— Бу ишинг ҳам маъқул, — деди чол. Кампир эса «аттанг», дегандай бош чайқаб қўйди.

Улар шу зайлда ака-сингил тутинишгани билан ўзаро кам гаплашишарди. Айниқса, ёлғиз қолишдан кўрқишарди. Қасам ичишган бўлса-да, ҳарҳолда орада шайтон бор...

Бу ўлкаларга бир умр ҳокимман, деб қалингина қор ташлаган қиш баҳорнинг тафтига дош беролмай чекинди. Шунчаки чекинмади, балки ҳали яна қайтаман, кунинг-ни кўрсатаман, деган дағдаға бўронлари билан кетди. Чиндан ҳам орадани ойлари ўтиб қайтди. Тўс-тўполонлари билан эмас, айёрлик ишлатиб кириб келди: тунда ҳамма ёқни оппоқ қор билан эгаллаб олди...

Жаҳонгир ўрмон этагида шу зайлда яна учта кишни кўрди.

10. Икки учрашув

Юсуфхонадан йўлга чиққан Сафарқул Хадича билан кўришганида нималар дер экан! Ҳақиқатни билган Йўлчивой қай аҳволга тушади! Комлевнинг Жаҳонгир билан учрашуви қай ҳолда кечади! Энди сўз шу ҳақда.

Дарвозани очган Йўлчивой Санжар Солиҳовнинг ёнида Сафарқулни кўриб, ранги кув ўчди. Меҳмонларга «келинглар», дейишга ҳам тили айланмади.

— Сафарқул ака янги уйларингни билмас эканлар, бошлаб келдим, — деди Солиҳов ундаги ўзгаришни сезмагандай.

Сафарқул остона ҳатлаб йўлакка ўтди-да, ҳануз нест бўлиб турган Йўлчивойни бағрига босди. «Бандалик экан, иним, дадангизни бериб қўйибсиз», дегандан кейингина Йўлчивой эсини йиғиштириб олиб, «Оллоҳнинг иродаси», дейишга куч топди.

Солиҳов ичкари кирмади. Йўлчивойнинг савол назарига сирли жилмайиб: — Эртага соат ўн бирда онангиз билан бирга боринг, кутаман, — деди.

Майор Солиҳов бугунги учрашувдан мамнун эди. У марҳумнинг уйида нима гаплар бўлишини тахминан биларди. Эртаги учрашувда кўп тугунлар ечилишига амин эди. Идорада капитан Рамзиддин Рамазонов кутарди. Комлевнинг эрта-индин ташриф буюришини билиб, Солиҳов иягини силаб ўйланди.

— Уларни қаерда учраштирамиз, турманинг шифохонасидами?

— Яна қаерда учрашишлари мумкин? — деди капитан Солиҳовнинг мақсадини англамай.

— Мен Муҳаммадризаевни ҳибсдан озод қилмоқчиман, — деди майор, — қотилликка унинг дахли йўқ, бу — бир, марҳум унинг акаси экани аниқланди, бу — икки, қотилни ё Муҳаммадризаев билади, ё марҳумнинг оиласи. Муҳаммадризаевни ҳибсда тутиб туришимиз самара бермайди, бу — уч. Қотилнинг изига тушиш учун Муҳаммадризаевни озод қўйишимиз шарт. Агар у қотилни билса, албатта учрашади.

— Қотил учрашишни истамаса-чи?

— Муҳаммадризаевнинг атрофидаги одамлар билан қизиқиб кўрамиз. Гумонингиз тўғри чиқса, учрашишдан бўйин товлаганлар орасидан қидириш керак бўлади.

— Комлевнинг бу ишимизда кўмаги тегишига ишонасизми? — деб сўради капитан. — Муҳаммадризаев қамоқда ҳам, ундан кейин ҳам акаси ҳақида гапирмаган экан.

— Гапирган бўлса ҳам Комлев унутгандир?

— Йўқ, чолнинг хотираси ўткирга ўхшайди.

— У ҳолда... акаси ҳақида гапирмагани ғалати эмасми? Нима учун гапирмаган? Ҳатто «акам чет элга ўтиб кетган», демаганми, а? Менинчга бунда бир сир бор. У сирни Дайдидарада ечиши лозим бўлган.

— Оиласига оид сир, деб ўйлайсизми?

— Йўқ, Муҳаммадризаев хотини, ўғли тақдирини билмаган. Йўлчивой Сиддиқов билан юзма-юз учрашганида у фарзандларидан биринининг исмини «Жаҳонгир» деганидан кейин хушидан кетди. Йўлчивой акасининг эмас, ўзининг пуштикамари эканини юракдан ҳис қилиб юрган. «Бир ўғлимнинг исми Жаҳонгир» дегач, гумон ҳақиқатга айланиб, бу янгиликни юраги кўтара олмаган. Оиласи тақдирини олдиндан билганида Дайдидара воқеаси юз бермаслиги мумкин эди.

— Акаси қишлоққа ўт қўйиб, хотинини олиб қочган бўлса-чи?

— Менда ҳам шундай гумон бор,— деди Солиҳов.— «Алқасосу минал ҳақ» бекорга ёзилмаган пешонасига. Лекин у бор ҳақиқатни айтмайди. Акаси малъунларнинг малъуни бўлган тақдирда ҳам, марҳумни энди ёмон, демайди. Балки Комлев билан учрашса, хотиралари инсофга келтириб, кўнглини юмшатар, кейин дардини айтар?

Рамазон бунга гапни эшитиб, мийиғида кулди.

— Бу бечоранинг ҳаётида эслаб, кўнглини юмшатадиган воқеа бўлганмикин?

— Бўлмаган, деб ўйлайсизми? Ҳар қандай фожиали дамда ҳам одамнинг кўнглида чироқ ўрнида ёқилувчи яхши бир гап, воқеа мавжуд бўлади. Сиз урушда юриб, фақат оҳ-воҳни, нолаларни тингламагансиз? Одам кулгисини эшитмагансиз?

Капитан Рамазонов «одамларнинг феъли ҳар хил бўлади», деб елка қисиб қўйди. Дайдидарадаги қотиллик сабабларини ўрганаётган бу икки одам сирлар тугуни устида бош қотиришаётганда марҳум Сиддиқ Шарипов — Оламгирнинг хонадониди кўнгиллари пораловчи воқеа содир бўлган эди.

Сафарқул уйга кириб фотиҳа ўқиғач, Хадича остонага келиб, юзини рўмоли билан ярим ёпган ҳолда сўрашди. Сафарқул «оллоҳнинг иродаси» ҳақида гапириб, таъзия билдирди.

Йўлчивой «бу милиса билан қайдан танишдингиз?» дегиси келарди-ю, мезбонлик бурчи меҳмонни бу тарзда сўроққа тутишдан тўхтаб турарди. Сафарқул шундай савол берилишини йўлга отлангандаёқ билганди. Шу сабабли Йўлчивойнинг қарашидаги савол аломатини дарров сезди.

— Йўлчивой, иним,— деди у таъзияга оид гап-сўзларга яқун ясағач,— бу одам билан бирга келганимдан ранжиманг. Уйларингизни билмас эдим. Бу одам мени излаб Юсуфхонага борибдилар, ёзлокқа ҳам чиқдилар. Бир кеча ўтовимда тунадилар. Сизларни суриштирдилар. Ёлғонга ўрганмаганман, ростини айтдим.

— Нимани айтдингиз? — деди Йўлчивой дағалроқ оҳангда.

— Раҳматли Оламгир аканинг Қирқбелдан эканликларини, бошларига тушган кулфатларини, кейин... ака-ука тутиниб юртга қайтганларини... Ҳимматларини ҳам айтдим. Укаларининг хотинларини паноҳларига олганларини ҳам...

— Нима? — Бу гапни эшитиб, Йўлчивой ўрнидан туриб кетаёзди.

— Билмасмидингиз? — Сафарқул айб устида қўлга тушган ўғридек бўйинини қисди. Бу ҳақиқатнинг Йўлчивойдан сир тутилишини у билмас эди. У Оламгирнинг Хадичани никоҳига олганидан хабардор, сўнг бу оиладан анча йил узоқлашиб уларнинг таомилию сирларидан бегона бўлиб кетганди.

— Йўлчивой!

Онасининг овозини эшитиб, Йўлчивой ўрнидан кўзғалди. Хадича остонадан чекиниб, деворга беҳол суяниб турарди.

— Йўлчивой, ўғлим, қўй, суриштирма...

Онасининг овозидаги заиф титроқ Йўлчивойнинг юрагига кўчди. У онасини ичкари уйга кузатиб, ўзи меҳмонхонага қайтди.

— Йўлчивой, иним, мен — омининг гуноҳидан ўтинг. Кўнгили сўрайман, деб кўнгиларингизни вайрон қилдим. Худо шоҳид, сизларга ёмонлик истамаган эдим. Мен дадангизнинг тузини тотган эдим, рози бўлинглар,— Сафарқул шундай деб юзига фотиҳа тортди. Йўлчивой унинг кетишига монелик қилмади. Кўчага қадар кузатиб чиқиб, хайрлашар чоғи меҳмоннинг юрагини зада қилмаслик учун шундай деди:

— Сафарқул ака, биз сиздан домангир эмасмиз. Болаларингизнинг роҳатини кўринг. Гуноҳларимизни оллоҳнинг ўзи кечиради. Маҳшаргоҳда ёруғ юз билан кўришишни насиб этсин.

— Иншооллоҳ...

Сафарқул бу хонадонга кулфат туфайли яқинлашган эди, кулфат туфайли бутунлай узилди.

Йўлчивой дарвозани тамбалаб, изига қайтди-ю, ҳовли ўртасига келганда тўхтаб қолди. У ҳозир йўлини йўқотиб қўйган йўловчи кепатасига тушганди.

Хадича ўғлининг тўхтаб қолганини кўрди. Енига чақирмоқчи бўлди, аммо журъат қилолмади. Фарзандини бир неча соат кўрмаса юраги орзиқадиган она аини чоқда у билан юзма-юз келишдан қўрқарди. У ўғлининг кўзига қарашдан, саволларига жавоб беришдан қўрқди. Унинг учун энг даҳшатлиси, мудҳиши — ҳақиқатнинг очилиши эди. Бундан неча йиллар олдин Азроил унга рўпара келиб: «бошингга шундай кун тушади, ўша дамгача яшайверасанми ё омонатингни топширасанми», деса, «кўз қорачиғим, ўғлимнинг бахтини кўрайин, боламнинг болаларини кўрайин», деб ният қилмай, шубҳасиз «жонимни олақол», дерди. Ҳозир ҳам тайёр эди жон беришга. Аммо қани ўша

Азроил, қани ўша жон ўғриси!? Аста бостириб келмай, шартта кириб ола қолмайдими оллоҳнинг омонатини! Бу муштипарни навбатдаги қийноқдан озод қилмайдими? Хонадон хожасини Дайдидарага ҳайдаб боргунча, шу жабрдийда жонни бу дунё азобларидан қутқармайдими?

Йўлчивой онасининг ўлимга рози турганидан беҳабар. У ҳам шу чоқда онасига рўбарў келишни истамайди. Юраги тузоқдаги қуш мисол потирлайди. Сафарқулнинг гапи дам узоқдан эшитилиб, дам қулоғи остида жаранглаб вужудини иккига ажратиб юборгудай бўлади. Шу топгача кулфат нима, ғам нима, ночорлик нима, оч яшаш, юпун яшаш нима билмаган йигит аввал суянадиган тоғидан ажраб, энди синоатлар чоҳига тушиб қолган эди.

Эрининг ҳовли ўртасида тўхтаб қолганини кўрган Нозима қозиқдаги тўнни олиб, шошилганча ташқарига чиқди. Йўлчивой тўн кўтариб келаётган хотинини кўриб, халёни жамлади. Хотинининг «нима бўлди, дадаси?» деган саволини жавобсиз қолдириб, онаси ўтирган уйга қараб юрди.

Хадича ўғлини «жонимни қийнама, болам», деган маънони англаувчи изтиробли қараш билан қарши олди. Йўлчивой ичкари кириб, деразага орқа қилиб ўтирди. Онасига қарашга ботинмади, сўз бошлашга ҳам журъат этмади. Айна пайтда индамай ўтира олмас эди. Шу боис:

— Сафарқул ака кетдилар,— деди паст овозда,— хижолат бўлувдилар, биз сиздан домангир эмасмиз, дедим.

— Яхши айтибсан, у бечорада гуноҳ йўқ.

Она-бола бир-бирга айтадиган бошқа гапи йўқдай, жим қолишди. Она ўғлидан бир савол кутарди, назарида бу савол қиёматни бошлаб бериши лозим эди. Ўғил эса бериладиган савол онасининг қалбини поралаши мумкинлигини билиб, шу истиҳола билан ўтирарди. Узоқ сукут сақлаш жоиз эмас, Йўлчивой нимадир дейишга мажбурият сезди:

— Сафарқул ака билан анави милиса ҳам келувди,— деди у.

— Нимага келибди?

— Эртага боришимиз керак экан.

— Йўқ, жон болам, мени олиб борма ўша ерга!

— Бормасак... милиса юбориб, зўрлаб олиб кетади.

— Вой худойим, бу кўргуликларинг ҳам бормиди... Яна нимани сўрайди?

— Аслимизни, насл-насабимизни суриштиради. Дадам... бу ердан кетишларида... айб иш қилмаган эдиларми?

— Дадамг фариштадек покиза, ўғлим, қилғилиқни бошқалар қилишган. Биз уйдан чиқиб кетганимиздан сўнг кимдир қишлоққа ўт қўйган.

— Уттиз йил нарёғдаги гапларни суриштириш нима учун керак унга? — Йўлчивой шундай деб онасига қараб олди. Хадичанинг рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оқарган сочлари паришон қолган эди.

— Фақат у эмас... сен ҳам билгинг келяпти... Зийрак зехнингдан бирон нимани яширишим қийин.— Хадича чуқур уф тортиб, сукутга берилди. Йўлчивой гап қўшмай унинг тилга киришини кутди.— Сен билмаганингни ўша милиса биларкан. Суриштириши бежизмас. Ўша суратдаги одам бизга бегона эмас. У киши... даданнинг укалари...

Бу янгиликдан лол қолган Йўлчивой онасига тикилди. Хадича ўғлининг қарашига дош беролмай кўзини олиб қочди.

— У киши... қишлоқдан кетолмай қолган эдилар. «Қизиллар уриб ўлдиришди», деб хабар етказишган эди.

— Ким?... Ким айтган эди?

— Биз билан бирга кетганлар. Улар довонда келиб қўшилишувди. Дарров айтишмади. «Бормайман, изимга қайтаман», деяверганимдан кейин билдиришди. Йўлда аза очдим, қора кийдим.

Йўлчивой болалик чоғларида эшитган «сен йўлда туғилгансан, шунинг учун Йўлчивой қўйганмиз исмингни», деган гапларни эслаб, кўзлари косасидан чиқиб кетай деди.

— Мен... Мен-чи? — деди дудуқланиб.

Хадича ўғлининг бу аҳволини кўриб, кўрқиб кетди. Унга яқинлашиб, бағрига босиб олди.

— Жон болам, ўзингни бос.

— Айтинг, тўғриси айтинг...

— Айтаман, жон болам, айтаман, бу сирни ўзим билан олиб кетолмайман. Қасам ич, дейишганда кўнмаганман, орада қасам йўқ, бир кунмас бир кун айтаман, деб ўйлардим. Майли, энди айтай, зора бағримдаги қоралар ювилса...— Хадича чуқур нафас олиб, узоқ йиллар асраган сирни очишга қувват тўплагандай бўлди.— Ўша суратдаги одам... отанг... Сен йўлда туғилгансан. Қашқарга борганимиздан кейин овсинимнинг қазоси етди. Боласи ҳам ўлик туғилди, ўзи ҳам узоқ яшолмади. Ушандан кейин... Амакинг сенга ота бўлди...

Яқиндагина отасининг жисмини ерга қўйган Йўлчивой бу гапдан кейин унинг руҳидан ҳам ажрагандай бўлди. Ҳақиқат юз очгач, она-бола ўйлагандай, олам остин-устин

бўлиб кетмади. Неча кундан бери оламни иситмай қўйган қуёш ўша-ўша безбетлигича, баргларини тўкиб бўлган дарахтлар қорайиб, хунуги чиқиб турибди. Олам ўша-ўша, қиёмат она-боланинг юрагида бошланган эди.

Деразадан ёпирилиб кираётган қуёш нури тоқчадаги кафтдек кўзгуга урилиб, шифтга сапчиганча қотган. Хонтахта устида ичилмай совуб қолган ярим пиёла чойга тушган қуёш нури эса шифтда беором юракдек титрайди. Диққат билан қаралса, пиёладаги чойдан жон олган қуёш нури шифтга турли суратлар чизади: тоғлар ўрнини туяга бўшатади, туя бир гала бўриларга, бўрилар чиройли қасрга, қаср иблисларга...

Она-бола қуёшнинг бу ҳунаридан беҳабар. Бу онда, ҳаётнинг томчидай бир қисмида, уларнинг қалблари ўттиз уч йиллик воқеалар пўртанасига банди бўлган. Бу бандиликдан қутулиш учун юраклар қаттиқ-қаттиқ тепади, кўкрак қафасини синдириб, отилиб чиқиб кетмоқчи бўлади.

Хадича фарзандини бағрига босганича кўзларини юмиб олган. У ҳеч нарсани эсласис келмайди. Гарчи ёмон йўлга юрмаган, тўғри яшаган бўлса-да, ўтган ҳаёти кўзига жирканч кўринади.

У ўғлининг бошига юзини қўйиб, юраги ўртанади: Йўлчивойдан кап-катта йигитнинг эмас, бешикдан эндигина ечиб олинган гўдакнинг иси келди. Хадича боласини бешикдан ечиб олиб бағрига босганида, суйиб эркалаганида, тўйиб-тўйиб ўпганида димоғига шундай беғубор ҳид урилларди. Энди бу ҳид қаердан келди? Уғли гўдаклик чоғида қайтдимми? Қўлбоғида қутулиб, озодликка чиққан болача типирчилайди, онасининг кўлидан юлқиниб чиқиб, гўё югуриб кетмоқчи бўлади. Ие, ана, юлқиниб чиқа олди. Югуриб кетди. Оёқяланг югурипти, ахир йўлларда тиконлар бор-ку?! Тикон ҳам майли, уфқда ер ёняпти! Боласи эса тўппа-тўғри ўтга қараб чопяпти. Узи-чи, ўзи нимага қараб ўтирибди? Нимага боласини асрашга ҳаракат қилмаяпти? Хадича турмоқчи бўлади — оёқлари ўзига бўйсинмайди. Уфқдаги оловнинг тафти шу ерга ҳам етиб келиб, тутуни нафасини бўғади...

Онасининг кўксига бош қўйган Йўлчивой ҳушидан айрилган одам аҳволида ўтирибди. Она юрагининг тепиши унга «тақ-дир», «тақ-дир» каби эшитиларди. Куч билан ураётган юрак зарби аввал сустлашди. Сўнг... сийраклашди... Йўлчивой сергак тортиб, бошини қўтариб онасига қаради: кўзлари юмуқ Хадичанинг юзидан ранг қочган эди.

— Ая, аяжон! — деди Йўлчивой титроқ овозда.

Хадичанинг мижжалари қимирлади, аммо кўзи очилмади. Йўлчивой онасини кўрпачага ётқизиб, ташқарига отилди:

— Аяси, аяси дейман! — деб бақирди айвонга чиқиб. Хавотирга тушиб сергак ўтирган хотини дарров эшик очди. — Аямга қаранг! — Йўлчивой шундай деб югуриб кўчага чиқди. У ҳозир ҳеч нимани ўйламас, атрофдаги одамларни ҳам кўрмас эди. У икки кўча нарида яшовчи ҳамшаҳарлари «Хитой дўхтур» деб ном чиқарган Муродилланикига қараб югурарди. Бахтига «Хитой дўхтур» уйда экан. Йўлчивойнинг узук-юлуқ гапларини тинглаб, «сен уйингга қайт, оёғини иссиқ қил, мен изингдан етиб бораман», деди.

Йўлчивой қайноғи ўлган самовар сувини мешчага қуйиб, онасининг оёғига қўяётганида Муродилла хотинини бошлаб келди. Хадичанинг томир уришини эшитиб, қошиқча сўради. Ёнида олиб келган ўткир ҳидли доридан қуйиб ичирди-да, ўрнидан турди.

— Бу ёғи янганнинг иши, сен хавотир олма,— деб ташқарига чиқди.

Муродилланинг хотини бир зумда Хадичанинг чаккаларига, бўйнига, билакларига, кўкракига киприк қалинлигидаги тилла игналарни қадаб ташлади. Муолажа амал қилиб, Хадича ўша заҳоти кўзларини очди. Келини билан ҳамшаҳарини кўриб хижолатлигини ошкор қилиш мақсадида жилмаймоқчи эди, лаби титраб, ўзига бўйсинмади. «Ҳушимдан кетибманда», — деб ўйлади у, — худо мени қайтариб бердими, ишқилиб яхшиликка қайтардимми экан ё қолган-қутган балоларни ҳам кўрсин, дедими?»

Хитой дўхтурнинг хотини эшикни очиб, айвонда турган эрига бош ирғаб қўйди. — Аянг ўзига келди. Қайғу бир оз уринтириб қўйган. Янганг хабар олиб туради, хавотир олма... Узингнинг ишларинг қалай?

— Худога шукр, қимирлаб турибмиз.

— Милисадан хабар борми? Топишибдимми?

— Йўқ.

— Биттасини ушлашган экан-ку?

— Аниқмас, дейишяпти...

Бу ҳақда гаплашишга Йўлчивойнинг хоҳиши йўқ эди. Муродилла буни сезиб, бошқа савол бермади. Игналарни олиш вақти етгач, ичкари кириб Хадичанинг билак томирини ушлаб кўрди-да, «хавотир олманглар», деб уйига қайтди. Йўлчивой уни кузатиб қўйди-ю, ичкари киришга юраги бетламади. Кирса яна ўша гап кўзғоладигандай, онаси бу сафар бутунлай кўз юмадигандай туюлди. У бироз ҳовлида ивирсиб юрди-да, кейин уйига кирди. Акалари билан ўйинчоқ талашаётган кенжасини кўтариб онасининг хонасига ўтди. Тили чиқиб, бийрон бўлиб қолган дўмбоқчасиги ерга қўйиши билан у югуриб бориб, бувисининг ёнига ётиб олдида, акаларининг ёмонлигидан арз қилди.

Кеч киргунча шу бола билан овунишди. Кечки овқат Хадичанинг ҳам, Йўлчивойнинг

ҳам томоғидан ўтмади. Нозима уй тўрига қайнонасига, этакроққа эрига жой солаётганда Хадича ўғлига савол назари билан қаради. Йўлчивой онасига жавоб бермади. Хадича «кўнглим ёлғизликни истаяпти», дея олмади.

Бу тун на онанинг, на фарзанднинг кўзига уйқу илинди.

«Энди нима бўлади?»

Она-бола шу саволга жавоб излашарди. Юзаки қаралганда савол оддий, уни юзага келтирган воқеа ҳам оддий. Фожиа чиқаришга асос йўқдай. Аммо уй тўрида ётган муштипарнинг юраги бошқа гап айтади: «Ўғлим бу мусибатни кўтара оладими? — дейди у.— Шунча йил алдаганинг учун худонинг қаҳри келмайдими? Чин дадасининг аҳволлари не кечади? Акаларини ўлдирганлари ростми? Ишонмайман, ўлдирганларига ишонмайман. Унда нима сабабдан у кишини қамаб қўйдилар? У кишининг тирик эканларини, кўрганларини нима учун дадаси мендан яширдилар. Эри тирик хотинга, талоқ хати олмаган хотинга уйланганларидан қўрқдиларми? Худойим шунинг учун жазоладими? Алдовга ишониб никоҳдан ўтганим гуноҳ эмасми? Энди нима бўлади? Ўғлимнинг чин дадасидан ҳам ажраймизми? Бир кўриб сўнг ажралиш учун бу ерга қайтиб эдикми? Ё у кишини асраб қолиш мумкинми? Асраб қолсак нима бўлади? Мен қайси юз, қайси ҳаё билан у кишига куринаман. У киши менга энди номахрамми? Никоҳларидан чиқмаганман, аммо бошқага никоҳланганман. Бу муаммони ким ечиб беради? Асраб қолсак, ўғлим у кишини «отам» дейдими? Демаса-чи?»

Ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида зардобга тўлган юрак беоромлиги бу тун этакроқда ётган ўғлига ҳам кўчган.

«Нимага мендан яшириб келишди? Отасига меҳри яримта бўлмасин, дейишдими? Ака-укалар юз кўришиб бу сирни очишлари, эсон-омонлик билан яшашлари мумкин эди-ку? Нимага келишишолмади? Аямни талашишдими ё меними? Энди нима бўлади? У одамни ота дейманми? У одам мени ўғлим дейдиларми? Жаҳонгирнинг исмини айтганимда бесаранжом бўлганларининг сабабини энди тушундим. Шу исм у кишига сирни аён этдими? Аям Жаҳонгиримни бошқаларидан кўпроқ суядилар. Бу бежиз эмас эканда?...»

Неча-неча кўнгилларнинг сирларини муҳрлаш учун яратилган тун бу сафар ўз ишини қилди: икки юракнинг ҳасратларини бағрига сингдириб, қуёш чиқмай туриб, қайси бир овлоқларга беркинди.

Майор Санжар Солиҳов марҳумнинг хонадонидагилар сирлари ошкор бўлган, ҳаловатларини йўқотишади, деб тахмин қилган эди. Бу оиланинг ўғилдан яшириб келинган сирни борлигини у билиш у ёқда турсин, хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кеча прокурорнинг розилигини олиб Жаҳонгирни озодликка чиқариб шаҳар касалхонасига йўллагач, қотилни яқин кунларда қўлга олишига ишонч ҳосил қилди. «Туйғуларим мени алдамайди», деб ўйларди у. Чиндан ҳам ниҳоясига етай деганда унинг юраги сезарди. Баъзан яхши туш кўрарди, баъзан сиқилган юраги яйрай бошларди. Бу сафар шундай бўлди. Она-боланинг келишини хуш кайфият билан кута бошлади. Хонасига Йўлчивойнинг ёлғиз кириб келганини кўриб, ажабланди.

— Онангиз қанилар? — деди у норози оҳангда.

Солиҳов Йўлчивойнинг овозидаги хасталикни, кўзларидаги ғамни сезиб «жуда қўрқиб кетишганга ўхшайди-ку?», деб ўйлади.

— Демак, Сиддиқ Шарипов отангизнинг сохта исми-шарифи. Ҳақиқий исми нима?

— Биласиз-ку?

— Саволимга аниқ жавоб беринг: ҳақиқий исмлари нима?

— Оламгир...

— Оталарининг исми?

— Муҳаммадризо ўғли.

— Туғилган ерлари?

— Қирқбел қишлоғи.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаев ким бўлади?

— Укалари.

— Буни нима учун яширдиларингиз?

— Мен билмас эдим.

— Онангиз-чи?

— Аям... қизиллар уриб ўлдирган, деб эшитган эканлар.

— Кимдан эшитганлар?

— Қишлоқни ёққан кишилардан.

— Ким улар?

— Танимайдилар.

— Дадангиз укалари ҳақида ҳеч гапирганмилар?

— Йўқ.

— Сизга бу қизиқ туюлмаётими? Укалари қизиллар қўлига тушиб қолган, уриб ўлдирилди, деган хабарни эшитганлар. Наҳот шаҳид кетган укани шу йиллар давомида бирон марта ҳам эсламаган бўлсалар?

«Сирларимизни тўла билмайди шекилли бу одам?», деб ўйлади Йўлчивой.

— Қайтиб келгач эса, — деб сўзини давом қилди Солиҳов, — кўришиб ҳатто уйига таклиф қилмаганлар. Ака-уканинг Дайдидаарада учрашиши учун қандай сабаб бор эди?

— Билмайман.

— Биз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни озодликка чиқардик. У қотил эмас. Сиз ҳам қўрқманг. Отангиз йигирма иккинчи йилда жиноят қилган бўлса-да сизни айбламаймиз. Отанинг гуноҳига фарзанд жавоб бермайди. Тўғриси айтинг: Жаҳонгир Муҳаммадризаев шахсан сизга ким бўлади? Амакими ё отами?

Йўлчивой батамом гангиди: рўбарўсидаги одамми ё шайтонми? Ҳамма нарсани била туриб нечун чўғ устига ялангоёқ ҳайдайди, куйган юракни баттар куйдиради? Йўлчивой бу саволга тўғридан тўғри жавоб қайтара олмас эди.

— Ҳа, биламан, — деди Солиҳов ғолиб одамнинг овози билан, — Жаҳонгир Муҳаммадризаев сизнинг отангиз. Буни сиздан балки яширишгандир. Бу ерга қайтиб келишни, ўлди деб ўйлаган одамлари билан учрашишни ўйлашмагандир. Ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолади, деб умид қилишгандир. Булар мени қизиқтирмайди. Мен бир нарсани билишим керак: ака-ука орасида нима гап ўтган? Жаҳонгир Муҳаммадризаев ўттиз уч йил қасос умидида яшаган. Пешонасидаги ёзуви биласизми? «Алқасосу минал ҳақ» деган. Кимдан қасос олмоқчи бўлган? Буни онангиз аёлларига ҳамма гапни айта-

— Аям билмайдилар. Кеча гаплашганмиз. Эркаклар аёлларига ҳамма гапни айта-вермайдилар. Дадам... ҳа, дадам, мен кечолмайман у одамдан. Аямга уйланмаганларида ҳам ота дердим... Дадам... ўшанда укалари билан масжидга чиқиб кетган эканлар. Аваалги хотинлари кириб аямга «тез нарсаларингизни йиғиштиринг, хорижга ўтиб кетамиз», дебдилар. Анчадан кейин дадам ёлғиз қайтиб, «Жаҳонгир бир юмушни бажариб изимиздан етади», деб икки аёлни эргаштириб кетибдилар. Довонга боришганда «Жаҳонгирни қизиллар тутиб, калтаклаб ўлдиришди», деган хабар етган. Бўлган гап шу.

— Қотиллик юз берган куни нима деб кетган эдилар?

— Айтганман-ку?... Биродаримни йўқлайман, деганлар. Ўттиз йил кўришишмаган экан. Кимлигини айтмаганлар. Лекин... ўша куни бошқачароқ эдилар.

— Бир ўзлари кетдиларми?

— Ҳа.

— У ёққа боришларини ким биларди? Танишлари, ўртоқлари эшитишмаганмиди?

— Эшитишмагандир.

— Кейинги пайда уйингизга ким кўпроқ келарди?

— Эътибор бермаганман. Эшигимиз ҳамиша очиқ, дастурхонимиз тузоғлиқ бўлган. Меҳмондан қочмас эдик.

— Ҳарҳолда, дадангизнинг яқинларини эсланг. Исмини, касбини, турар жойини айтинг.

— Рафқат охун, Талъат охун... ошхонада ишлашади. Кўкчада туришади. Мидхат ака дорихонада хизмат қилади, уйлари Себзорда. Муродилла ака дўхтирлар, битта маҳалладамиз.

— Янглишмасам... кўпроқ шу Муродилла акангиз кириб турган бўлсалар керак?

— Ҳа, у киши табиблар, қўллари енгил. Нима бўлса, шу кишига чопамиз.

— Қашқарда ҳам яқин бўлганмилар?

— Ҳа, бирга келганмиз.

Майор Солиҳов «бугунча шу ҳам етар, сиз билан яна суҳбатлашамиз», деб Йўлчивойга рухсат берди. Йўлчивой чиқаётганида Жаҳонгир ётган касалхонани маълум қилди. Сўнг капитан Рамазоновни йўқлади.

— Энди чиқиб кетмоқчийдим. Комлев келибди. Муҳаммадризаев билан учраштирай.

— Касалхонага кузатиб қўйинг, аммо ўзингиз кирманг. Холи гаплашишин, — деди Солиҳов. — Уларнинг суҳбати бизга фойда бермайди. Бугун бошқа янгиликлар тасдиқланди. — Солиҳов Йўлчивой билан бўлган суҳбатни баён қилди. — Ака-укани Дайдидаарага бошлаган сабабни йигирма иккинчи йилдан, қишлоққа ўт қўйилган кундан излаш керак. Аёлларни олиб кетгани Оламгир келган. Жаҳонгир-чи? У қаерда эди? Нима учун кетолмай қолди? Уни калтаклашганини кўришган. Демак, қочаётганларнинг бир гуруҳи ҳали қишлоқда бўлган. Улар Жаҳонгирни кутқаришга ҳаракат қилишмаган?

— Балки атайин тузоқ қўйишгандир? — деди Рамазонов. — Одамлар Жаҳонгир билан овора бўлиб туришганда улар узоқроққа бориб олишади. Жаҳонгирни айбдор деб ушлашса, бошқаларни қидиришмайди. Балки отамеросга бутунлай эғалик қилиш учун Оламгирнинг ўзи фитна уюштиргандир.

— Гумонингизда жон бор. Лекин қотиллик нима сабабдан Дайдидаарада юз берди? Учинчи одам тасодифан келиб қолганми ё ака-уканинг орасидаги гапдан хабардор бўлганми? Сиз Комлевни кузатиб қўйгач, манави одамлар билан қизиқиб кўринг, — Солиҳов шундай деб Йўлчивой айтган одамларнинг рўйхатини берди. — Суратларини олинг. Эрта-индин яна Қирқбелга чиқиб келаман.

Рамазонов рўйхатни олиб хонасига қайтди. Тегишли бўлинма билан боғлангач,

Комлев билан учрашишга ошиқди. Бир қаватли меҳмонхона эшиги олдида Сергей Комлев кексалигига қарамай қаддини тик сақлаган аёл билан турарди.

— Танишинг, азизим,— деди Комлев Рамазоновга,— Зинаида Зиновьевна. Бу кишининг матонатларига ҳатто декабрчиларнинг хотинлари ҳам қойил қолган бўлишарди.

— Серёжа, бас қил,— деди аёл.

— Мендай нотавонни шунча йиллар садоқат билан кутган хотинимни мақташга ҳаққим борми ё йўқми? Зинаида Жаҳонгирни кўп эшитган, аммо кўрмаган эди. Шу баҳонада келди. Аслида эса... сизлардан хавотирда.

— Серёжа, бас қил,— деди аёл, бу сафар қатъийроқ оҳангда.

— Зина, бу ўртоқ улардан эмас. Урушдан қайтиб бу хизматга ўтибди. Бу ўртоқнинг кўзлари уларникига ўхшамайди. Кўзларига бир қара, Зина.

Аёл эрининг айтганини қилиб, Рамазоновга тик қаради. Шунда Рамазонов унинг кўзларида маъюслик кўланкасини сездди. Бир пайтлар чиройли бўлган, кулиб турган кўзларда энди шодлик учкунлари сўнган. Айрилиқ йиллари ҳар қандай учкунни сўндиришга қодир. Рамазонов урушдан қайтган кун хотинининг кўзларига қараб буни англаган. Эрининг аждаҳо оғзидан тирик қайтишига бир ишониб, бир ишонмай тўрт йил кутган хотин кўзларига маъюслик умрбод парда ташлагандай эди. Хотини ҳозир кулиб, яйраб, яшнаса ҳам кўзида учкун сезилмайди. Айрилиқ бу аёл қаддини буколмабди, бироқ кўзидаги чўғни ўчира олибди...

— Демак, мен ошнам билан нима ҳақда гаплашишим керак? — деди Комлев.

— Истаганингизча гаплашинг. Мен сизларни шифохонага кузатиб қўяману қайтаман. У ўзини қотил қилиб кўрсатмоқчи эди. Қўлимиздаги далиллар унинг бу даъвосини рад этади. Биз баҳонада эски ошналарни учраштириб қўйяпмиз. Сиздан илтимосим, лозим топсангиз, гап орасида хотини билан ўғли тирик эканини айтиб қўйинг.

— Рост гапми шу ахир?

— Ҳа, рост.

— Зина, эшитяпсанми? Улар бизни шунчаки учраштиришяпти. Биз шунчаки бир гапни айтиб қўйишимиз керак. Кел, ўзимизни гўлликка солиб, ишонайлик бу ўртоққа. Булар ишларини зимдан қилаверишсин. Қани, кетдик.

— Сергей Васильевич,— деди Рамазонов кета туриб,— сизга бир саволим бор?

— Зина, бекор келмабмиз, ҳарҳолда саволлари бор экан. Сўранг, азизим.

— Рақибларингизни янча олдингизми?

— О, милиция бу томонга ҳам қизиқадими? Рақибларим, азизим, осонгина жон берадиган тоифа эмас. Уларнинг бошига гурзи билан бир урсангиз ерга кириб кетади, янчиб ташладим, деб ўйлайсиз. Лекин орадан сал ўтмай қарасангиз, яна яшнаб турибди-да! Улар чопса-чопилмайдиган, ўтда ёнмайдиган бандалар. Ҳа, худонинг севган бандалари. Улар ўттиз еттида омон қолишди, урушга боришмади, урушдан кейин ҳам мўйловнинг қаҳрига учрашмади. Қалай, буларни энди янчиб бўлармикин?

— Ўзингиз янчаман, деганингизга сўрадим-да.

— Янчиш — менинг истагим. Улмас Кашчейни эшитганмисиз? Ҳа, балли, унинг жони қутичада сақланади. Қутича эса узоқ бир оролда. Буларнинг жони ҳам қутичада, қутича эса ҳомийларнинг пўлат сандиғида. Ҳомийлари эса қаерда туришини биласиз. Ҳомийлар янчилмагунча буларни бирнима қилиб бўлмайди. Азизим, эълон қилинган эркинликларни у ҳомийлар бўғишга қодирлар. Лекин бир кунмас бир кун янчиладилар, бунга ишонаман!

Комлев вақти адо бўлиб қолишидан кўрққандек тез гапирарди. Хотини бир неча марта «бас қил», дейишига қарамай, фикрини тўла баён қилмагунча гапдан тўхтамади. Рамазонов шифохонага кириб, навбатчига ўзини таништиргач, мақсадини билдирди, Комлевни таништирди-да, хайрлашиб изига қайтди.

Қамоқхона шифохонасидан чиқарилиб бу ерга келиб қолганидан, врачларнинг меҳрибонлигидан ажабланиб ётган Жаҳонгир остонада таниш чехрани кўриб, аввал кўзларига ишонмади. Қаддини кўтараётганда Комлев тез-тез юриб келиб, уни елкасидан ушлади:

— Қимирлама, азизим, қимирлама, аҳволингни айтишди. Буни қара, жонимиз қаттиқ экан, ўлмай юриб, охири кўришдик-а! Зина, киравер. Ана, кеннойингни олиб келдим. Ушанда таништиришга улгурмовдим.

Аёл жилмайиб, бош ирғаб саломлашди.

— Мен бугун сен билан кўп гаплашмайман. Шаҳарда беш-ўн кун бўламиз, олдинга яна келамиз, обдан суҳбатлашамиз.

— Сизни бу ерга милисадагилар олиб келишдимми?

— Ҳа. Бунинг нимасига ажабланасан?

— Сўрашса айтинг, қаҳри қаттиқ эди, одам ўлдиришдан тоймас эди, денг. Музликларда ҳеч кимга билдирмасдан уч-тўрттасини гумдон қилган денг.

— Бекор айтибсан! — Комлев ўрнидан шарт туриб кетди. — Бекор айтибсан, эшитдингми?!

— Уша одамни ўлдирганимга улар ишонишлари керак. Ҳамма ишониши керак. Шунда кўзим очиқ кетмайди.

— Бекор айтибсан! — деди яна Комлев.— Шунча йил бировлар тақанган айб билан умримиз соврулди. Ҳеч бўлмаса, биров чақирган ажал билан кетмайлик. Одамлардек яшаш насиб этмади, одамлардек ўлайлик! — Комлев бирдан жимиб унга савол назари билан тикилиб қолди.— Менга қара, сенга айтишмадимми?

— Нимани?

— Аввало сенинг даъволаринг ўтмабди. Қотилнинг изига тушишганга ўхшайди. Кейин... хотининг билан болангдан хабар бормиш илли?

Бу гапни эшитиб, Жаҳонгир кўзларини чирт юмиб олди. Инграб юбормаслик учун лабларини қимтиди. Комлев «нима қиламиз?» деган маънода хотинига қаради. Аёл секин бурилиб, эшик томлов юрди.

— Узингни бос, Жаҳон, бир кун бўлса ҳам яхши куннинг тоза ҳавосидан нафас олишимиз шарт. Бунга ҳаққимиз бор. «Алқасосу минал ҳаққингни унут. Мен ўғлингни топиб, гаплашаман.

Бу гапдан кейин Жаҳонгир ўзини туюлмаб йиғлаб юборди.

— Керак эмас... Керак эмас... Истамайман кўришни... Мен... гуноҳкорман...

— Бекор айтибсан! Гуноҳкор эмассан! Узингни қийнама, мен кетдим. Қариганим сайин ишим кўпаяпти.

Комлев шундай деб биродарининг юзини силаб қўйгач, ўриндан турди. Жаҳонгирнинг мижжаларидан ёш сизиб чиққанини кўриб бош чайқаб қўйдида, остонада пайдо бўлган врачга миннатдорлик билдириб, даҳлизга ўтди.

Жаҳонгир билагига санчилган эм игнасига ҳам парво қилмади. Дўхтирнинг гапларини ҳам эшитмади ҳисоб. Унинг кўз олдига деган савол акс-садо бериб жаранглайверди. «Уша менинг ўғлимми?» деган савол мингинчи (балки ўн мингинчи) марта хаёлини забт этди. Тушларига кирувчи дўмбоқча шундай норғул йигитга айланганми? У ўзи билмаган ҳолда бува бўлганми? «Бувамишман мен... боламни бир марта бағримга босмасам, набираларимни кўрмасам... Шундай кунни орзу қилиб эдимми? Акам учун яширдилар буни мендан. Қўрқдиларми? Тўғрисини айтсалар гуноҳларидан кечиб юборар эдим-ку?...» Бу фикр мударрис Низом қоровулнинг васиятини эслатди: «Оллоҳнинг васлига етмоқ истасангиз қаршингизда гуноҳга ботганларнинг гуноҳидан кечинг. Зинҳор кек сақламанг. Узоқ вақт кек сақлаб, авф этмай келганингиз учун гуноҳкордан аввал узр сўранг, сўнгра гуноҳидан ўтинг...» Жаҳонгир бу васиятни тўла амалга оширолмаслигини биларди. Тўғри, у қаюқ одамнинг қўйиб ичилган қасам бор эди. У қасамга ҳиссини авф эта олмасди. Орада ота руҳини қўйиб ичилган қасам бор эди. У қасамга ҳиссини авф эта олмасди. Ушанда буни мударрисга айта олмади. Айтса мударрис — Низом қоровул балки бошқа фатво топармиди...

Жаҳонгир хотини, ўғли билан учрашувни йиллаб орзу қилган, қўмсаган эди. Энди, юраги алдамагани аниқ топшга, бу учрашувни кўра бошқлади. «Энди нима бўлади?» Онги шу саволга жавоб беришга ожиз эди. Зоҳиран осон туюлган бу савол эса тегирмонда тадбиғи фойжа аъзои баданларини эзарди. Шу хаёллар билан андармон бўлиб, Дайдида-рада бўлиб ҳам биров хира парда ортига ўтди. Дайдидагани эсланганга ҳатто «га-пимдан тонсаммикин», деган фикр ҳам уйғонди. Бироқ, «Энди қанчага ким ишонарди. Қотилни топишолмай, ноилоҳ, ишингни судга оширишади. Суднинг ҳукми эса аниқ», деган хулоса бу фикрни синдириди.

Жаҳонгир бири туғилиб, бири ўлаётган фикрлар тўрида ўралиб ётганида Комлевнинг овозини эшитиб, кўзини очди. Уч-тўрт кун кейин келаман, деган одам эртасигаёқ пайдо бўлибди. Қўлида қоғоз халта.

— Қалай, омонмисан? — деди у курсига ўтириб.— Кеча Зинадан балога қолдим. Касал бўлгани куруқ қуруқ билан, деб менга дашно берди. Бугун бозорга кирдим. Богбонларга балли-е, манави узумни кўр! Асраганини қара,— у шундай деб халтадан бир дона ҳусайни узум чиқарди,— Узуммас, олтин-ку! Оғзингни оч,— у шундай деб узум донасини узиб, Жаҳонгирнинг оғзига солди.— Манави нокни кўр! Қандай сақлашади, ҳайронман.

Комлев олиб келган нарсаларини мақтаб бўлгач, бошқа гапга ўтди.

— Барвақт туриб сен ўқиган мадрасага бордим. Мударрисингнинг қоровулхонаси йўқ, мадраса ямоқчиларнинг артели бўлибди.

— Биламан,— деди Жаҳонгир.

— Буни-ку, биласан, лекин уларга ямоқчи зарурроқми ё илм, буни билмайсан! Уша ерда туриб сўнги учрашувимизни эсладим. У ёқда ҳам ёдимга келарди. Мударрисинг буюк одам эди. Афсус... мен у билан бир ойгина ҳамсуҳбат бўлганимда эди... Қанча билимларни ўзи билан олиб кетди-я! У оламдан ўтганида қаерда эдинг?

— Ёнларида эдим, қўлимда жон бердилар.

— Улиб қутулибди бечора. Бўлмаса изимга тушганлар уни ҳам тортишарди.

— Қелишган эди. Жон талвасида ётганларини кўриб, кутиб туришди. Ярим тунда узилган тонгда олиб кетишди. Узим ювиб-тарагунимча индашмади, шунисиға шукр дедим.

— Мен терговдаги гапларингни биламан, мударрис билан суҳбатларимизни айт-

мабсан. Айтиб, мени ёмонлаб чиқиб кетсанг ҳам бўларди. Чунки менинг тақдирим сенинг гапингсиз ҳал қилинган эди.

— Сиз... ўйлаб гапиряписми? Қўлингдан қотиллик келмайди, дейсиз-у, хоинлик қилишимга ишонасизми?

— Мен ундай деганим йўқ. Хаёлимга шунақа гап келса, бу ерда ўтирмасдим, мени биласан. Сен ўшанда қоровулхонадаги китобларни нима қилгансан?

— Олиб кетишган.

— Э-эҳ! — Комлев шундай деб қўл силтади.— Орасида нодир нусха китоблар бор эди-я! Одамлардан кўрқишар экан, қафасга солишди. Китобларда нима гуноҳ? Балки энг сўнгги нусхадаги нодир китобларни ҳам йўқ қилишгандир? Бу нима деган гап, биласанми? Билмайсан! Бу тарихдаги йиллар ўтда қовжиради, демак! Қовжираган йилларни ҳеч ким тиклай олмайди!

Комлев каравотда хаста одам ётганини унутиб, ёниб гапирарди. Мадрасада ямоқчиларни кўриб уйғонган нафрати энди авжга чиққан эди.

— Амир Темур айрим элларни босган, тўғри. У шоҳ эди, шунга мажбур эди, элини маъмур қилмоғи лозим эди. Дунёдаги ҳамма шоҳлар босган, талаган. Лекин... ана шу лекинга эътибор бер: лекин у буюк маданиятга пойдевор қўйиб кетган. Бошқа шоҳларда бундай ёдгорлик йўқ. Хўш, нима учун ундан юз ўгиришимиз керак? Хўш, нима учун у ҳақдаги китобларни ёқишимиз ё ерга кўмишимиз керак? Жавоб бер!

— Буни улардан сўранг.

— Мен сени, азизим, қотилликда ҳам, хоинликда ҳам айбламайман. Аммо лоқайдликда айбламан! Ҳа, бунга ҳаққим бор. Сен билиб қўй: лоқайдлик — қотилликдан ҳам, хоинликдан ҳам ёмон. Сен ва сенга ўхшаганларнинг лоқайдлиги туфайли тарих кулга ботиб ётибди.

Комлев овозини баралла қўйиб гапирётгани учун дўхтир кириб томоқ қириб қўйди. Комлев чегарадан чиққанини билиб, енгил йўталиб олди-да:

— Бир олам ишим бор, мен кетдим,— деб ўрnidан турди.

Жаҳонгирнинг назарида Комлев шамолдай кириб, шамолдай чиқди-ю, ундаги осойишта хотиралар ғуборини кўтарди.

Ўттиз еттинчи йилнинг кузагида Григорич Жаҳонгирнинг йўлга отланганини кўриб:

— Бу йилча бормаганинг маъқулми, ёмон гапларни кўп эшитяпмиз,— деди.

Бу ёмон гапларни Жаҳонгир ҳам эшитарди. Немис жосуслари, халқ душманлари ҳақидаги хабарлар етиб бормаган жой йўқ эди. «Жосусларга менинг нима алоқам бор?» деб ўйлади Жаҳонгир чолнинг гапидан ажабланиб.

Юртига эсон-омон етиб келди. Қишлоғида, Даминикида бир кеча тунади. Қарилик кучдан қолдирган мударрисни йўқлади. Унинг аҳволини кўриб, «шу ерда қишласаммикин», деб ҳам ўйлади. Мударрис-Низом қоровул белорус чолнинг гапини айтди: «Четроқда юрганингиз маъқул». Устози билан хайрлашиб бекатга чиқдию Комлевни учратиб қолди. Илмий кенгашга келган кадрдонини ташлаб кетолмади. Изига қайтди. Кечқурун мударриснинг қоровулхонасида тонготар гурун қилдилар. Комлев эртаси оқшом яна келмоқчи эди, дараги бўлмади. Уша кеч мударриснинг аҳволи оғирлашди...

Комлевнинг изидан одам тушганини, қоровулхонадан чиқиб бораётганда ҳибсга олинганини Жаҳонгир кейинроқ, сўроқ пайтида фаҳмлади. «Шу одам ўзбекни деб қайғуряпти, унга жабр бўлмасин», деб сўроқни чалғитмоқчи эди, бу билан айб тўрига ўзи чирмаб ташланганини сезмай қолди.

11. Оловни ким ўчиради?

Комлевнинг ташрифидан кейин Жаҳонгир хотирасида уйғонган воқеалар, хусусан шоир ва олим йигитларнинг аянчли тақдирлари ҳақида ҳикоя.

Биринчи сафар қамалганида «бу ҳам одам-ку, яна бекорга жабр чекмасин», дебми, ҳарҳолда уч-тўрт кун сўроқ қилишган эди. Гувоҳларнинг билиб-билмай айтган сўзларини ҳам эшитишган эди. Ҳукми эса эл олдида ўқишган эди. Бу сафар пачакилашиб ўтиришмади. Масала биринчи сўроқдаёқ ҳал бўлди. Жаҳонгир «халқ душмани» билан ошна эканини, шу ошначилиги туфайли қамоқда ўтириши лозимлигини билди. Лекин қанча ўйламасин, Комлевнинг қайси халққа — рус халқигами ё ўзбек халқига душман эканини фарқлай олмади. Қолаверса, ўзининг эгри фикрли унсур эканини ҳам шу сўроқда билди. Лекин қайси фикрлари тўғри, қайси бирлари эгри — улар тушунтириб ўтиришмади. Жаҳонгирга биров «қамоқхонада ётишга жой йўқ», деса ишонмаган бўларди. Ўз кўзи билан кўриб «ё, алҳазар», деб донг қотди. «Буларнинг барчаси унсурми, барчаси бойларнинг фарзандларими?» деб ўйлади. Қамоқхона эшиги шарақлаб очилиб-ёпилиб турарди: биров киради, бировни олиб чиқиб кетадилар. У кейинги сўроқда айтадиганини ўйлаб, пишитиб ўтирганида, ярим тунда чақирдилар. Лекин уни сўроқ

лар ҳам, Жаҳонгирнинг ўзи ҳам бундан ажабланишди. Соқчи уни дарвоза ёнидаги кичикроқ уйга бошлаб борди. Уй ичи ниҳоятда иссиқ, чўян печ устидаги чойнакда сув қайнаб турарди.

— Муҳаммадризаев сенмисан? — деди офицер унга синовчан тикилиб.

— Менман,— деди Жаҳонгир.

— Нимага қамалганингни биласанми?

— Билмайман.

— Халқ душманларига ҳомийлик қилгансан. Ўзинг ҳам давлатга қарши ишлар билан шуғуллангансан.

— Мен ҳалол хизматим билан кун кўрганман, сиёсатга аралашмаганман.

— Гапни бас қил! — деди офицер столни шапатилаб.— Бу ердан эсон-омон чиқиш ўзингга боғлиқ. Биз сенга ишонч билдирмоқчимиз. Ишончимизни оқласанг барвақтроқ қутулиб кетишинг ҳам мумкин. Сен унсур эмассан. Адашгансан. Адашганлар тавба қилса, тўғри йўлга тушса — халқ кечиради. Сен шу марҳаматга эришишинг керак. Сени биз тўртинчи баракка оқсоқол қилиб тайинлаймиз. Одамларга қарайсан, вақтида ишга олиб чиқасан, лўттибозликка йўл қўймайсан, айёрларни жазолайсан. Агар бирортаси қочмоқчи бўлганини сезсанг, дарров бизга маълум қиласан. Атрофингдаги сиёсатчилар дарров бирон ташкилот тузишга ҳаракат қилишади. Уларни ҳам кузатасан, маъқулми?

Жаҳонгир таклиф этилаётган ишнинг нималигини яхши балади. Турмадаги оқсоқол — қорчининг нафратига қолиб яшайдиган одам. Қорни бошқалардан кўра тўкроқ, тирик қолиш имкони ҳам бошқалардан кўра кўпроғу, лекин ҳар куни юзлаб кўзларнинг нафрат билан боқишига чидаб яшаш мумкинми? Жаҳонгир ҳозир ўша нигоҳларни кўриб тургандай эди.

— Бу ишни эплай олмайман. Эл қатори ишлаганим маъқул. Жосуслик қилиш қўлимдан келмайди. Бизнинг уруғдан хоин чиқмаган,— деди у дангал.

Офицер ундан бу даражадаги дадилликни кутмаган эди.

— Сен ҳали буни хоинлик деб тушунасанми? — у ўрнидан туриб Жаҳонгирга яқинлашди-да, ғазаб билан тикилди.— Уруғингдан хоин чиқмаганми? — У шундай деб Жаҳонгирнинг қорнига мушт урди. Жаҳонгир қутилмаган зарбдан букчайди. Яна мушт тушиб қолар ёки тепки ерман, деб ўйлаган эди, ҳартугур офицерга инсоф бердими, бошқа урмади. Жойига бориб ўтирди.

— Феофанов!— деб бақирди ўтирган жойидан. Остонада Жаҳонгирни бошлаб келган соқчи пайдо бўлди.— Эрталабгача тиндирмасдан итдай ишлат. Бу ерда ишлаш қанақалигини билиб қўйсин.

Аскар йигит Жаҳонгирга ярим тунгача ўтин ёрдирди. Кейин соқчининг буйруғи билан Жаҳонгир бир қучоқ ўтинни олиб баракка қайтди. Ташқарида ишлаб қизигани учун Жаҳонгирга уй совуқ туюлди. Аскар йигитдан гугурт олиб печни ёқди. Ҳўл ўтин тутай-тутай охири ёнди. Йўлда йиқилган йигит букчайиб ётиб, бетўхтов йўталарди. Унинг ёнида ётган йигит бошини кўтариб, Жаҳонгирга қаради:

— Нимага қақришибди?

— Ўтин ёрдиргани,— деди Жаҳонгир гапни қисқа қилиб.

— Айтгингиз келмаса, айтманг, лекин ёлғон гапирманг. Биз бу бадбахт ерларга ёлғон туфайли келдик. Узимиз ҳам ёлғонга суяниб яшасак... ўлганимиз яхши...

Йигитнинг овози титради. Жаҳонгир унга қаради: қоронғида унинг кўзлари кўринмади.

— Ўтин ёрганим ёлғон эмас, рост. Бошлиқ шу уйга оқсоқол бўласан девди, уруғимиздан хоин чиқмаган, деб балога қолдим.

— Оқсоқолликка нима учун сизни танлашибди?

— Билмадим... Ҳарҳолда мен аввал ўтирганман. Шуни ҳисобга олишгандир.

— Нимага қамалгансиз?

— Мени қамашаётганда ҳам бунчалик кўп савол сўрашмаган.

Йигит ўрнидан туриб печга ўтин қалаётган Жаҳонгирнинг ёнига келиб, чўнқайиб ўтирди.

— Айтинг, қаерликсиз, отангиз ким эди, балки танирман?

— Қирқбел деган қишлоқданман, отамнинг исми Муҳаммадризо.

— Муҳаммадризо? Сиз Шайхотадаги Тўхтасин косибни эшитганмисиз?

— Ҳа.

— Мен ўша Тўхтасин косибнинг ўғиллариман. Дадангиз бизникига келганлар. Ушанда ёш бола бўлсам ҳам эсимда: калта соқол, бақувват киши эдилар.

— Сизни нимага қамашди?

— Э, ака, пешона шўр экан-да. Мен Алмонияда ўқир эдим. Бир гуруҳ ёшлар «хорижда илм олмай туриб миллатни уйғотиб бўлмайди», деб Берлин деган шаҳарга ўқишга бориб эдик. Сафимизда қизлар ҳам бор эди. Уқиб, таҳсилни тугатар чоғимизда тўсатдан юртга қақирдилар. Олий мактабларга ишга қўйдилар. Кейин... битта-битта тердилар. Мен бешинчисиман. Бизнинг ишимиз чатоқ, ака. Немис жосуси, деб айб қўйишган. Отирмай қолганимга шукр қилиб эдим. Бу дўзахдан қутулишимга кўзим етмай қоляпти.

— Бу ер дўзах эмас,— деди Жаҳонгир,— дўзахда ёнасиз. Бу ерда музлайсиз. Тирик қоламан, десангиз қимирлаб туринг.

— Сиз оқсоқолликка кўна қолинг.

— Нимага?

— Яхши одамга ўхшайсиз. Оталаримиз дўст эди, биз ҳам оға-ини бўлиб кетармиз.

— Исмингиз нима?

— Толибжон.

— Толибжон, иним, оқсоқол бўлсам ҳар куни бу ердагиларнинг минг-минг лаънати эшитиб яшайман. Сизларни ишлашга мажбурлайман, гапларингизни уларга етказиб, хоинлик қиламан.

— Сиз ундай қилманг-да, гўё уларга жон-дилдан хизматда бўлаверасиз-у, аслида бизларга қайишасиз.

— Йўқ, Толибжон иним, бунақа номардлик менга тўғри келмайди. Ҳозиргинада «ёлғонга суяниб яшамайлик», деганингизда қувонган эдим, бу гапларингизга қойил эмасман.

— Ака, айбга бурманг, сизни хафа қилиш ниятим йўқ эди. Менга эмас... ақалли манавига ўхшаган хасталарга кўмагингиз тегармиди, деб эдим.

Жаҳонгир жавоб қайтармади. Бир қараганда Толибжоннинг гапларида жон бор. Бир уй одамдан битта инсофсиз топилиб оқсоқол бўлиб олса, ҳамманинг шўри қурияди. Жаҳонгир бу совуқ, бу меҳнат азобларидан қўрқмайди. Агар худо бир хасталик ёки бир фалокат юбориб жонлари олмаса, совуқ ёки меҳнат азоби билан омонатини ололмайди. Лекин бу бечораларга қийин. Эгилиб меҳнат қилмаган, китобдан бошқа нарсани билмайдиган бўлиб кўринган бу йигитлар бошига Зокирхўжанинг куни тушиши мумкин. «Ухламай, дам олмай буларнинг ишини қилишим мумкин, аммо иймонимни булғай олмайман,» деб ўйлади Жаҳонгир.

Толибжон пешонасида ёзуви бор, юзи ҳамиша тунд бу одамга тушуна олмади. Шунча кун бирга йўл юриб, одамга ўхшаб гаплашиб ўтирганини кўрмади. Ҳатто биринчи тўхташда офицерни мазах қилишганда ҳам у кулмади. Толибжон офицернинг дағдағасидан қўрқиб, ўзини ичкари олаётганида шу Жаҳонгирнинг панасига ўтган, гавдали бу одамнинг миқ этмай туришидан ажабланган эди. Ҳозирги гапидан яна бир қарра таажубланди. «Қўрқяптими? Нимадан қўрқяпти? Иймонининг булғанишиданми? Наҳот бу замонда иймонни ўйлайдиган одамлар қолган бўлса? Наҳот кўриниши каллакесарни эслатуви бу одам иймон, виждон, номус деган тушунчаларни қадрласа? Бизни тўхмат чодирига ўраб берганларда зиғирча номус, виждон, иймон борми эди? Биздан-ку, қутилдилар. Шу йигитлар, қизлар жувонмарг кетишди, деб юраклари ҳеч бўлмаса бир мартагина жизилладими экан? Худодан кечдилар, иймондан юз ўгирдилар, виждонга тупурдилар, номусни булғадилар... Шундай замонда бу одамнинг қамоқда ўтириб олиб, номусдан гапириши... Қизиқ... Мен ҳам ўзимни номусли дейман. Лекин мени оқсоқол қилиб тайинлашса... инкор эта олмасдим. Бу номуссизликка кирмайди. Номардларга қарши уларнинг ўз қуроллари билан курашиш керак!»

Толибжон шу қарорга келди, аммо фикрини очиқ айтмади.

Уларни тонг қоронғусида уйғотдилар. Жаҳонгир бошлиқ яна чақирармикин, деб ўйлади. Аммо уни йўқлашмади. Нонуштадан кейин лаби тиртиқ бир давангирни оқсоқол деб таништиришди. Оқсоқол «туринглар!» деб қичқирди. Барча ўрнидан тургач, ҳиринглаб туриб деди:

— Қани, зиёливачча сафсатабозлар, бир тер тўқларинг-чи энди!

Бу гапни эшитиб Жаҳонгир беихтиёр Толибжонга қаради. «Ана кўрдингизми, кунимиз кимга қолди», дерди Толибжоннинг кўзлари. Туни билан йўталиб чиққан, озгин йигитнинг кўзида ҳам афсус бор эди.

Оқсолнинг буйруғи билан ташқарига чиқиб болта, арра олишди. Вазифа дарахт кесиш экан.

— Омадларинг бор экан,— деди Жаҳонгир йигитларга,— муз чопиб ер ўйманларингга шукр қилаверинглар.

Озгин йигитни яна йўтал тутиб, букчайиб қолди. Томоғини қириб тупурган эди, қор қизариб қолди. Жаҳонгир Толибжонга қараб бош чайқади-да, оқсоқол томон юрди.

— Қон тупуряпти, аҳволи чатоқ,— деди озгин йигитни кўрсатиб.

Оқсоқол қўл силтади:

— Ажали етса ўлади, етмаса ўлмайди, ишинг бўлмасин.

Жаҳонгир унга тушунтириш ортиқчалигини англаб, афсус билан изига қайтди. Озгин йигит юзини оқ қайинга қўйиб жим турарди. Маҳбуслар буйруқни икки қилмай ишга киришишгач, дастлабки дарахтлар қарсиллаб йиқилиб, қорни тўзита бошлаган эди.

— Исломхон иним, кечгача чиданг, баракка қайтсак, бошлиққа кирамиз. Сизга енгилроқ иш берилади.

Озгин йигит — Исломхон юзини дарахтдан олиб, Жаҳонгирга қаради. Унинг кўзлари ёшланиб борар эди. Жаҳонгир «йигит ўз тақдирига қўйиб кетяпти», деб ўйлади.

— Тақдирга тан бермай иложимиз йўқ. Бу кунлар ҳам ўтар-кетар,— деб тасалли бермоқчи бўлди.

— Тақдир дейсизми?..— Исломхон шундай деб хўрсинди.

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини» деганларидек, Исломхон озодлик қадрига қамоққа тушиб етган эди. Сассиқ вагонда кела келгунча эркинликни, бахтни, муҳаббатни улуғлаб ёзган шеърларини эслаб, аввалига ўзидан ўзи уялди. Кейин ўзига нисбатан бўлган нафрати орта борди. Ҳозир кесилаётган дарахтларга қараб, юраги эзилди. Кокилларини тараб маъюс турган оқ бадан келинчакни эслатувчи оқ қайин унинг кўзига гўзаллик рамзи бўлиб кўринди. Маҳбуслар унинг назарида дарахтга эмас, олам гўзаллигига болта урар эдилар, дарахт эмас, гўзаллик оҳ уриб йиқиларди. Назарида озодликда одамлар бошига ҳам шундай кун тушган. Кесилган дарахтлар ўрнига ниҳол экилса ўрмон ўрни тўлар, аммо бевақт, ножўя қирқилган одамлар ўрни қачон тўларкин?

Исломхон йўлда кела туриб хаёлида туғилган сатрларни тилига кўчирди:

Қўнма булбул, қўнма булбул,
Мозор тошига.
Налар келди, налар келди,
Юртим бошига...

Пичирлаб айтилган бу сатрларни Жаҳонгир эшитди.

— Сиз... шоирмисиз, иним?— деди Жаҳонгир бироз ажабланиб. Исломхон унинг саволидаги бу таажубни сезди.

— Ҳайрон бўляпсизми?— деди саволга савол билан.

— Шоирларни ҳам қамарлар, деб ўйламаган эдим. Қадимда хонлар дуруст мадҳ этмаган шоирларни жазолар эканлар. Мен шоирлар ҳаётидан йироқман, ватандан ҳам йироқда эдим, балки адашгандирман. Менинг чамамда шоирлар мадҳ этишни ўрнига қўйишаётган эди.

— Мадҳ этардик... аммо дардимиз ичимизда эди. Чўлпондан айирдилар, Қодирридан жудо қилдилар. Усонни ҳайдаб кетдилар... Халққа ким қолди? Шайбонийхон замонида Муҳаммад Солиҳ деган нуктадон шоир «Бўлди танбалга ватан Фарғона, қилди Фарғонани танбалхона», деган экан. Юрт энди танбалхонага айландими? Ифвоҳона, тухматхонага айландими?

— Нимага қаққайиб турибсанлар?! Ишларинг!

Лаби тиртиқ оқсоқолнинг бақириви Исломхонни хаёл дунёсидан қайтарди.

— Ишлаймиз, хўжайин, ишлаш учун келганмиз бу ерларга, — деди Исломхон маъюслик билан, кейин маҳзун жилмайди, — дарахт кесиш нима экан, оламни остин-устун қил, десангиз ҳам қайтмаймиз.

— Олам сенсиз ҳам остин-устин бўлади. Сен буюрилган ишни бажар.

Жаҳонгир оқсоқолни билагидан ушлаб, четга тортиди.

— Менга қара, оқсоқол, — деди у таҳдидли оҳангда, — мен сиёсатчилардан эмасман. Пачакилашиб ўтирмайман. Сибирнинг музликларидан тирик қайтган одамман. Сендан бешбаттарларни кўрганман. Бу йигит билан анависи, — у йиқилган дарахтни бутаётган Толибжонни кўрсатди, — менга тегишли одамлар, уларга осилма. Ҳар қанча гапинг бўлса, менга айтавер.

Оқсоқол бу гапга жавоб бераман, деб оғиз жуфтлади-ю, «бунинг пешонасига бекор ёзилмагандир, кел, шу билан тескари бўлмай», деб фикридан қайтди.

— Мен дарахт кеса олмайман, — деди Исломхон Жаҳонгирга. — Отиб ташлашса ҳам кесмайман.

— Унда йиқилганларни бутанг. Мен Толибжон билан арра тортаман. — деди Жаҳонгир.

Толибжоннинг арра тортишга уқуви йўқ экан. Жаҳонгирни обдон ҳолдан тойдирди. Пешинда тузланган карам солиб пиширилган илиқ шўрва ҳам тотли туюлди. Кўзини бир нуқтага тикиб олган Исломхон эса тунука товоқни яримлатмади ҳам.

— Исломхон, кўп ўйламанг, қариб қоласиз, — деди Толибжон ҳазил оҳангида. — Ҳали биз бу ердан чиқиб уйланишимиз керак. Ўзимизни ўзимиз қаритсак, қайси қиз қарайди бизга.

Исломхон дўстига қараб жилмайди. Йигирма бешдан ошган қорақош йигит жилмайганида олам чах-чах уриб кулиши керак. Лекин маҳкум йигитнинг ҳозирги маҳзун жилмайишидан осмон янада тундлашгандек бўлди.

— Уйланиш дедингизми? Ҳа, уйланиш керак... Биз қутулиб чиқамиз. Лекин бизни кимлар кутиб олади? Мен шуни ўйлаяпман.

— Кимлар бўларди, ғаззола қизлар-да, а, Жаҳонгир ака? — деди Толибжон айёронга кўз қисиб.

Унинг саъй-ҳаракати зое кетди. Шоирнинг зада қалбига бу каби арзон ҳазил малҳам бўла олмас эди.

— Қизлар-ку, кутар, — деди Исломхон ўйчан, — лекин биз боргунга қадар боғлар қуриб, булбуллар қирилиб, қузғунлар булбул либосини кийиб олса-чи?

Толибжон Жаҳонгир билан кўз уриштириб олди. Жаҳонгир «уни ўз ҳолига қўйинг», деган маънода енгил бош ирғади. Исломхон буни англамай гапини давом эттирди.

— Машойихлар «кучинг етар экан, оловни шу он ўчир, агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига йўл қўйма», деганлар. Биз оловни ўчириш керак, деб ваъз айтдиг-у, ўчиришга уринмадик. Камонни душман қўлидан олиш лозим дедиг-у, олиб қўймадик. Оқибатда жаҳон куйди, камондан тинмай ўқлар отиляпти. Бу ерлардан эсон-омон қутулсак ҳам ёниб адо бўлган жаҳаннамга борамиз.

— Исломхон, сиз шоирсиз. Шоирлар фалсафага мойил бўладилар, — деди Толибжон жиддий оҳангда. — Аммо бу фалсафангиз менга маъқул эмас. Бизни нишонга айлантириб, ўз дўстларимиз қўлига камон бердилар. Бу камон отувчилар ҳозир озодлар, бахтиёрлар. Мен то бу ердан чиққунимча уларга омонлик тилайман. Сиз ҳам тиланг. Ҳаммамиз тилайлик. Чиқиб уларни соғ-омон кўрайлик. Мен уларнинг маккор кўзларига бир марта қарасам кифоя. Уларнинг кўзларида бир мартагина изтироб кўрсам етарли.

Жаҳонгир соддадиллик билан айтилган бу гапни эшитиб, кулимсиради. Толибжон бундан ранжиди.

— Нимага куляпсиз? Омон чиқишимизга ишонмаяпсизми? — деди у.

— Раҳматли мударрисим «агар олам тиги кўзғолса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқа олмайди», деб эдилар. Худо хоҳласа, эсон-омон бундан қутулиб чиқасизлар. Аммо... камон отганлар кўзида изтироб кўраман, дейишингиз хомхаёл, иним. Шаҳар дарвозаларини ёпиб бўлар-у, улар оғзини ёпиб бўлмас. Исломхон топиб айтди-лар; улар булбул либосида ҳунар кўрсатаверадилар.

— Сизнинг бадбин ниятингиз мени хайрон қолдирди. Қачонгача улар гуноҳ ишлардан завқ олишади, тавба ҳам бемаза эмас, бир кунмас бир кун ундан ҳам татиб кўришар-ку?

— Толибжон иним, мен билан баҳс юритманг, худо хайрингизни берсин, — деди Жаҳонгир вазиятни юмшатиш учун кулимсираб, — пешонамдаги ёзувни билмайсизлар. Ўқишга ҳаракат қилдинглар, сезиб турдим, аммо ўқий олмадинглар. Ориятли экансизлар, сўрашга истиҳола қилдинглар. Энди ўзим айтай: «Алқасосу минал ҳақ» дейилган. Сиз ҳам ўзингизга ёмонлик қилувчиларни турмуш ҳукмига ҳавола этинг. Турмуш сизга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Толибжон бу гапни эшитиб, бир зум жимиб қолди. Кейин бош чайқаб деди:

— Гапингиз рост, сиз билан баҳс юритиб бўлмайди. Тақдиримиз зоҳиран бир. Юракдаги дардимиз бошқага ўхшайди.

Жаҳонгир «на чора», деб елка қисиб қўйди. «Булар ҳали ёш, ҳадемай ҳовурлари босилади, уларнинг жиғига тегмай», деб мағлуб одамдай бош эгди. Исломхон уни биринчи марта кўраётгандай тикилиб турди-да, ҳорғин одамнинг товушида деди:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фурў бурд аждаҳон сайли ашкам рубъи маскунро,

— деган эканлар Шайхим Суҳайлий. Яъни, ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзғотади. Кўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборади. Оқсоқолнинг «туринглар!» деган бақириви янграмаганда уларнинг азага келган хотинлар ҳасратини эслатувчи бир оз мунгли, бир оз аламли гаплари давом этавериши мумкин эди.

Қишнинг қаҳри қирқилиб, офтоб тез-тез кўринадиган бўлиб қолган кунларда тиканли сим билан ўралган ҳовли этагидаги бўш уй эгалари келишди: устларига калта пахтали қора тўн, оёқларига қўпол ботинка кийган, сочлари олиб ташланган, қора рўмол ўраб олган, киртайган кўзлари маъюс боқувчи турли ёшлардаги аёлларни кўриб, дастлаб барча ажабланди. Сўнг кимнингдир юзида кулги ўйнади, кимнингдир кўзларида ёш кўринди.

Энг четдаги бу уйга кимнинг бориши оқсоқолнинг ҳимматига боғлиқ эди. Бир куни кечки пайт у баракка келиб, тўрт кишини чақирди. У маҳбусларнинг исмини айтиб чақирмас эди, олтинчи баракдаги ўзига тобе одамларнинг ҳисоб рақами ёд бўлиб кетган, «256097» рақамли киму «256071» ким — адашмай ажрата оларди. Бу кеч ҳам рўйхатга қарамай ҳисоб рақамларини айтиб чақирди. У гўё одамларни эмас, тартиб билан тахланган жонсиз буюмларни саралагандай ҳаракат қиларди. Бир неча ҳафта ичида у маҳбус эканини унутган, ўзини бошлиқлар қатори қўйиб керилишни одат қилган, озодликдаги гуноҳини унутиб, янги гуноҳлар сандиғини очиб олган эди.

Исломхоннинг рақами тилга олинганда наинки унинг ўзи, балки Толибжон, ҳатто Жаҳонгир ҳам титраб кетишди. Улар Исломхоннинг марҳаматга сазовор бўлиши мумкин эмаслигини, бу «марҳамат» унинг иззат-нафсини хўрлашдан иборатлигини англаб туришарди.

— Мен... бормайман, — деди Исломхон ўрнидан туриб.
Оқсоқол унга қараб ишшайди. Лаби тиртиқ одамнинг афти кўрқинчли тусга кирди.

— Борасан, бу буйруқ! — деди у.

Жаҳонгир ўрнидан туриб, оқсоқолга рўбарў бўлди:

— Мусулмонларга тегма! Ҳаромга аралаштирма бизларни!

— Мусулмонларнинг йилда бир мов бўладиган мушукми? — оқсоқол шундай деб тисарилди. — Бу каттанинг буйруғи. Ҳамманг галма-галдан кириб чиқасанлар, тартиб шу!

...Исломхон тонгда ғариб киши кепатасида қаддини букиб кириб келди. Чурқ этиб оғиз очмади. Нонуштага қарамади ҳам. Ўрмонга бориб кеча йиқитилган дарахт устига ўтирди. Болтанинг сопини қаттиқ қисганидан бармоқлари кўкариб кетди. Жаҳонгир унинг бармоқларини аста бўшатиб, болтани қўлидан олди. Толибжон дўстининг ёнига ўтирди.

— Онам тенги экан... — деди Исломхон йиғламсираб, — олимнинг хотини экан. Гуноҳини ўзи ҳам билмайди... Биз-ку, майли, хотинларни нимага қийнашади? — Исломхон пешонасини Толибжоннинг елкасига қўйиб хўнграб йиғлаб юборди. — Биз кимми ўзи, одамми, ҳайвонми? — Исломхоннинг кейинги гапларини тушуниб олиш қийин бўлди.

Оқсоқол «ишлайсанларми, йўқми!» деб дўқ урмоқчи бўлди-ю, болта ушлаб турган Жаҳонгирни кўриб, шаштидан қайтди.

Жаҳонгир Исломхоннинг аҳвол-руҳиясини ҳаромдан ҳазар қиладиган инсон сифатида тушунарди. Шоир юрагидаги чексиз нафратни ҳис қилиш учун одамда шоир қалби бўлиши керак. Аёллар барагига қадам босганда айрим эркакларнинг ҳайвон кепатасига кириб қолганларини, маъсуманинг хонадаги пишиллашлар, ҳиринглашлардан титраб ўтиришини кўриш унинг «халқ душмани», деб эълон қилинган, ҳозир Сибирнинг овлоқ ерларида азоб чекаётган кекса эри, қизлари ҳақидаги ҳикояларни эшитишдан кўра азроил қўлига топширмак минг карра афзал эди.

Орадан кунлар, ҳафталар ўтиб, қамоқхонада аёллар барагига «қиз кириб, қиз чиқаётган» эркаклар ҳақида масхаромуз гаплар оралаб қолди. Шу ҳақда оғиз кўпиртираётган маҳбус Жаҳонгирдан калла егач «ғалати эркаклар» ҳақидаги гап-сўзга хотима ясалди.

Исломхон қишни минг бир азоб билан чиқарди. Маҳбуслар ўзаро суҳбатлар айрим тўхматчиларни сўкардилар, лаънатлардилар, бегуноҳликларини исбот қилиш мақсадида Сталинга мактуб ёзиб нажот кутар эдилар. Толибжон билан Исломхон ҳам бу ишдан четда қолмадилар. Исломхон бу ердан тирик чиқиб кетолмаслигига ақли етиб, тушкунликка берилган эди. Толибжон аввал ўзи мактуб ёзди. «Алмония Карл Маркс ватани бўлгани учун, буюк доҳиймиз Ленинни паноҳига олгани учун мен у ерга бориб ўқидим,» деб бошлаб, буюк доҳий Сталинга меҳри беқиёслигини баён қилиб тугатди. Умид билан ерни ёриб чиққан кўкат қуёш нурига тўймай дўлга тutilгани каби Алмонияда билим олган ёшлар ноҳақ хазон бўлаётганларини ҳам айтди. Исломхонни ҳам шундай мактуб битишга мажбурлади.

Жаҳонгирни ҳам ёзишга ундашди. Бу юмушдан фойда унмаслигини билган Жаҳонгир қўлига қалам олмади. Умид билан жавоб кутаётган бу икки ёшга қараб туриб, Жаҳонгир бир ҳикматни тез-тез эслар эди: Бошоқдаги дондан сўрабдилар: «не-чук имиллайсан, тез етилмайсан?» Бошоқдаги дон жавоб берибди: «Тез етилсам тегирмон тошлари орасида тезроқ янчиламан-да»... «Бу йигитлар тегирмон тошлари кутаётганини билмай тез етилишди. Энди бу тошлар орасидан омон чиқишармикин?» деб кўп ўйлади. «Нурга ўлим йўқ, дейдилар. Бу йигитлар нурмисол, худо хоҳласа, омон чиқишади», деб ўзига ўзи тасалли берди.

Ғамга сахий, шодликка хасис бу дунё нолаларга парво қилмай тегирмон тошларини аёвсиз юргизарди. Дастлаб Толибжон жавоб олди—хукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ экан. Шунда у пешонасига бир шапалоқ урди.

— Профессор Герхард шу ерда қол, деганда мен аҳмоқ кўнмабман. Ватанга хизмат қиламан, дебман!

Бу гапни эшитиб, Исломхон унинг оғзини кафти билан ёпди.

Исломхонга жавоб кейинроқ, баҳор борлиқни эркалай бошлаганда келди.

Офтоб иссиғи таналарига ўтиб, дарахтлар уйғонди. Уйғонди-ю, яланғоч баданларидан уялиб, шоққич равишда қуш тилидай япроқлардан иборат ҳарир пардага ўрала бошладилар. Бу яшил ҳарир парда орқасида уларнинг оқ, тоза баданлари янада гўзал кўринди. Эндигина япроқ чиқарган дарахтлар Исломхоннинг кўзига бу гўзалликда эмас, балки касалдан турган бемордай заъфарон кўринар эдилар. У дарахтларни ўзи каби ўлимга маҳкум деб биларди. Узини ўнгламаслигига ишониб қолган Исломхон ҳар қон тупурганида:

— Бу дард илаки ўларман, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балоға не чора қилғайлар, — деб қўярди.

Жаҳонгирнинг «баҳорга етиб олсак, бу дардлардан фориг бўлиб кетасиз», деган далдасини эшитиб, мийиғида кулиб қўяди.

Исломхонни қамоқ бошлиғи айна баҳор кучга кирган паллада чақирди.

— Уртоқ Сталинга ёзган хатинг юртингга юборилган. Узингнинг ёзувчиларингдан иборат комиссия «миллатчилиги тўғри», деб хулоса чиқариб берган. Шунга қарамай, касаллигинг инобатга олинган. Сени жанубга, иссиқроқ ерларга кўчирамиз. Ҳозирок йўлга чиқасан.

Исломхон хайрлашар маҳали турар жойини яна эслатиб, Жаҳонгир билан Толиб-жонга бир ўтинчини айтди:

— Онамга айтинглар, берган оқ сутларига рози бўлсинлар. Мен ҳеч кимга хиёнат қилмадим.

Жаҳонгир бу шоирни бошқа кўрмади. Урушдан кейин юртга қайтиб, уни сўроқлади. Онаси ўғли ҳажрида куйиб адо бўлибди. Сингиллари аканинг на тиригини, на ўлигини билишарди. Исломхоннинг, у сиғинган алломаларнинг номлари тилга олинмаётганидан билдики, уларга ҳали ҳам омонлик берилмабди. Шунда Исломхон улуғлардан мисол қилиб айтган бир байтини эслади:

Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном бояд ки тан маргрост.

«Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир», дер эди, бечоранинг номини ҳам ўчиришибди», деб ачинди.

12. Хоинликдан худо асрасин

Капитан Рамазоновнинг сўроғидан сўнг Жаҳонгир эслаган воқеа баёни.

Капитан Рамазиддин Рамазонов майор Солиҳовнинг топшириғини бажариб, марҳум Содиқов оиласига яқин кишилар ҳақида маълумот тўплади. «Майор қотилни марҳумга яқин одамлардан қидириб тўғри қиялтими, — деб ўйлади у. — Муҳаммадризаевга яқин одамлар-чи? Унинг уруш йилларидаги сирли ҳаракатига нима учун қизиқмаяпти? Партизанлар отрядида бўлган, сўнг асирга тушган, Туркосштелледа — СС бош бошқармасининг Туркистон бўлимида хизматда бўлган, у ердан топшириқ олиб, юртига келгану тўғри милицияга учраган. Немислар тайёрлаб берган ҳужжат билан тинчгина яшаб юриши мумкин эди...» Рамазонов саволларига жавоб тополмай Жаҳонгир ҳақида маълумотлар жамланган папкани очди. 1944 йилги сўроқ, тўпланган маълумот ажабланарли эди.

«Жаҳонгир Муҳаммадризаев партизан отрядида барча ҳарбий операцияларда ҳалол иштирок этди. Юртдоши Толибжон Тўхтасинов билан навбатдаги операцияга кетиб, нишонсиз ғойиб бўлди. Отрядда сотқин, хоин деб гумон уйғотган эмас. Отряд командири, подполковник Стуржев»

1944 йилда Муҳаммадризаев ҳаракатида жиноят аломатлари топилмаган, аксинча, 1938 йилги ҳукм бекор қилинган. Лекин орадан тўрт йил ўтиб «ватан хоини» Муҳаммадризаев ўн уч йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган.

Бу соҳанинг нозик жиҳатларини ҳали яхши ўрганиб етмаган капитан Жаҳонгирнинг ҳаётига оид маълумотлардан бир хулоса чиқара олмас эди. Асирга тушганларнинг, Югославия партизанлари сафида жанг қилганларнинг урушдан кейинги аянчли тақдири унга аён. Қўшинлардаги махсус бўлимнинг бераҳмлигини ҳам билади. Қирқ тўртинчи йилда, жосуслик вазифаси билан ўтиб келган одамнинг гуноҳидан ўтишлари мумкинми-ди? Рамазонов «агар бизнинг разведкага хизмат қилган бўлса, гуноҳидан ўтишгандир», деб хулоса чиқарди. Гуноҳдан ўтиб туриб тўрт йилдан сўнг уни яна қамоққа тиқишлари ажабланарли. «Агар одамни худо яратиб, унинг тақдирини ҳам белгилаб қўйган бўлса, бундай чигал тақдирни қандай ўйлаб топди экан? Тақдир чангалида ўйин бўлган одам ақлдан озмай яшаши мумкинми?»

Рамазонов Жаҳонгир ҳақида ўйлаганларини майор Солиҳовга айтди.

— Истасангиз тегишли бўлим билан боғланинг. Истасангиз ўзи билан гаплашинг. Лекин менинг назаримда Муҳаммадризаевнинг у йиллардаги ҳаётидан бу ишга алоқадор маълумот ололмайсиз. Балки... — Солиҳов пича ўйлади, — бу одамнинг феъл-атворини аниқлашга ёрдам берадиган бирор гап чиқар. Мен марҳумнинг яқинлари билан шуғулланаман. Сиз Муҳаммадризаев билан учрашинг.

Махсус бўлимда Рамазоновни илтимоси икки кундан кейин қондирилди. Муҳаммадризаев ҳаётига оид маълумотлар тўпланини унга кўрсатишмади. Бунинг ўрнига «Ж. Муҳаммадризаев разведкада хизмат қилмаган», деган қисқагина жавобхат бериш-

ди. Туркистон легионига оид савол-жавоблар ва маълумотларнинг энг сўнгига тикилган, Жаҳонгирнинг ўз қўли билан араб имлосида хуснихат билан ёзган тилхати Рамазонов учун сир бўлиб қолаверди. Ақалли «Мен хоин бўлмаганим ваҳхидан юртимга қарши иш кўришдан ўзимни тийиб, сизларга таслим бўлдим. Уларнинг буйруқларига бўйсунушдан мақсадим — ота юртимга келиб олиш эди. Сизларга хизмат қилишим у томонга нисбатан хоинлик бўлур, мен эсам хоинликдан ҳазар қиламан. Хоинликдан ҳазар қилгувчилар ўлимга лойиқ топилса, мен кундага бош қўйиб беришга розиман», деган тилхатни кўрсатишганда ҳам Рамазоновга кўп нарсалар ойдин бўлар эди.

Рамазонов Жаҳонгир ётган шофохонага мавҳум таассуротлар ичида борди. Бош табиб «беморнинг ороми бузилган, бугунча сўроқ қилманг», деди. Оромининг бузилишига «ўғиллариман», деб ўзини таништирган бир йигитнинг ташрифи сабаб, деб изоҳлади.

Рамазонов бош табибнинг гапни икки қилмай, изига қайтиб, шифохонага эртасига кун ёйилганда келди. У Жаҳонгир ёлғиз ётган хонага кирганида ҳамширалар муолижани тугатиб чиқишаётган эди.

Жаҳонгир ўғли келиб кетганидан кейин оллоҳга шукр қилишни ҳам, жонимни тезроқ олақол, деб фарёд уришни ҳам билмай қолди.

Исломхонни ўйлаб ётган пайтида елкасига оқ халат ташлаб олган таниш йигитни кўриб, юраги уришдан тўхтаб қолгандай бўлди. Бошини ёстиқдан узиб, қаддини кўтармоқчи эди, мажоли етмади. Йигит — унинг пушти камари, ўттиз уч йил хаёлида эркалаб, авайлагани — салом бериб, «безовта бўлманг», деб елкасидан ушлади. Жаҳонгир беихтиёр унинг қўлига кафтини қўйди. Бу хаёлидаги дўмбоқ қўлча эмас... Аммо бу қўлнинг тафти юрагига қайта жон бергандай бўлди. Салом-алиқдан сўнг ота-бола тилдан қолгандай бир-бирларига тикилишди. Аламлар — шодликлар ҳам, дардлар — ҳасратлар ҳам, фарёдлар — бахтиёрлик ҳам шу қарашларда зоҳир эди. Жаҳонгирнинг қарашида хижолатлик, йўқ, хижолат эмас, кечирилмас гуноҳ қилиб қўйган банданинг изтироби бор эди: ҳарҳолда жигарини, пушти камарини мусофирликларда хор қилиб қўймай вояга етказган одамнинг ўлимига шоҳид бўлди. Йўлчивой уни шоҳид эмас, балки қотил деб билар, нафратланар? «Нафратланармикин? — Жаҳонгирнинг кўнглига шу савол келди. — Нафратланганида йўқлаб келармиди? Ё онаси юбордими? Мен қотил эмасман, деб айтиб қўяйми?»

Жаҳонгир бу гапни айта олмади. Оғзини очди-ю, овози чиқмади.

«Бошингизга тушган савдоларни милисахонада айтишди. Бир бошга шунчалар кулфат етар. Қотилни кўрган бўлсангиз, айтинг, бағримизга қайтинг» — Йўлчивой шундай демоқчи эди, уйдан чиқаётганидаёқ шу гапларни айтаман, деб қарор қилган ҳам эди, аммо айтолмади. Отасининг мўлтиллаб турган кўзларига қараб гапиролмади. Ноқулай жимликдан қутилиш учун халтани очиб, косани олди.

— Аям бериб юбордилар, — деди Йўлчивой коса устидаги нонни олиб.

Жаҳонгирнинг димоғига таниш ҳид урилиб, энтиктириб юборди: мошкичирининг ҳидими? Хадича унинг қандай таомни хуш кўришини, кунора мошкичири қилиб берганларини унутмабди-да?

— Аянгиз эсонмилар? — деди Жаҳонгир титроқ овозда.

Йўлчивой унинг ҳаяжонини тушунди. Аясининг «у киши мошкичирини хуш кўрардилар, ўзим пишириб берай», деган гапларини эслади.

— Дуо деб юбордилар.

— Аянгизнинг дуоларини олаберинг, кам бўлмайсиз.

Улар яна жим қолишди. Сўнг Йўлчивойнинг қистови билан Жаҳонгир қошиқ учидан мошкичиридан «насиба» деб оғзига солди. Бироқ ютиши қийин бўлди. Ич-ичида тўлқин ураётган йиғи бир чимдим овқатнинг ўтишига йўл берди.

Йўлчивой узоқ ўтириш беморни толиқтириб қўйиши мумкинлигини фаҳмлаб кетишга изн сўради.

— Аянгизга дуо денг, — Жаҳонгир шундай деб ўғлига тикилиб қолди. — Яна бир гапни айтинг, — Жаҳонгир бу гапни айтишга қийналди, кўзларини олиб қочди. — Иймони бутун, муслим йигитсиз, сўзларимга тушунасиз... Аянгизга айтингки, у кишининг гуноҳлари йўқ. Банданинг олдида ҳам, оллоҳ олдида ҳам боқиралар. Мусофирликда турмуш кўрганларида бошлари очиқ эди, мен бунда юриб, орқаларидан талоқ қилиб эдим. Кўнгуллари кирланмасин, айтинг. — Жаҳонгир шу гаплардан сўнг кўзларини юмиб олди, миждалари ҳар қанча жипслашмасин, томчи ёш сизиб чиқишга йўл топди.

Тунда ухладим, алаҳсирадими билмайди. Эрталаб ҳамширалар киришгач, сал хушини йиғиштирди. Улар чиқиб кетиб, эшик оғзида оқ халатли одамни кўринганда дастлаб кимлигини танимади. Танигач, «аввал эски ошнамни топиб рўпара қилди, кейин ўғлимни... энди нима ҳунар кўрсатаркин», деган хаёлда қаддини бироз кўтарди.

Рамазонов сўроқ қилиш ҳадисини олманг эди. Айниқса, бемор одамни дафъатан сўроққа тутишни ўзига эп кўрмай тараддудланди. Агар у тўғридан-тўғри сўроқ бошлаганида Жаҳонгир ажабланмаган бўларди. Терговчининг ёғоч курсига ноқулай ўтириши, сўроқни дарров бошламаётгани аксинча уни таажублантирди.

Рамазонов чўнтагидан «казбек» чиқариб, бир дона папиросни лабига қистирди, сўнг қутини Жаҳонгирга узатди. «Чекмайман», деди Жаҳонгир.

— Яхши қиласиз, мен ҳам чекмас эдим, урушда ўргандим, — деди Рамазонов, кейин папиросни қайта қутига солди, — дарвоқе бу ерда чекиш мумкинмасдир, а?.. Сиз партизанлар отрядида жанг қилган экансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

— Белоруссияда, Брянск ўрмонларида.

— Мен у томонлардан ўтмаганман. Сталинграддан Одергача бордим. Украинада партизанлар билан кўришдик. Йигитлар айтиб беришган, партизанларга оғир бўлганини биламан. Биз-ку, рўпарамизда фриц борлигини билардик. Олға, янчиб ташлансин, деган буйруқ олсак, бас. Партизанларнинг эса чор атрофида фриц.

— Бу гапларни менга нима учун айтяпсиз? Буни қотилликка дахли йўқ. Сўрайдиганингизни сўранг.

— Дайдиарадаги иш бўйича майор сўрайди. Мени сизнинг ўтган ҳаётингиз, дўст-биродарларингиз қизиқтиради.

— Менинг дўст-биродарларим йўқ.

— Унчаликмас. Масалан... Толибжон Тўхтасинов ким эди? Ё уни танимайсизми? Жаҳонгир аччиқ кулимсиради.

— Толибжондан гумон қилмай қўяверинг... У бечоранинг жасади Алмонияда қолган...

Жаҳонгир шундай деб кўзларини юмди. «Толибжонни нимага суриштиряпти. Ё Туркостелленинг ювиндиларини сузиб олмақчимиз? Толибжонни Сотти отиб ташлаганини қирқ тўртинчи йилда айтган эдим-ку? Буларнинг мақсади нима ўзи? Қотилни аниқ билсам эдим, энди айтардим, қутулиб қўя қолардим. Орқасидан кўрган бўлсам, аниқ ўша эдимиз ё йўқми билмасам, гумон билан бир одамни абгор қилиб гуноҳга ботайми? Гумонни айтган тақдиримда булар ишонадиларми? Уғлимни кўрдим, Хадича ҳам худога шукр, тирик экан. Менга яна нима керак? Тирик қолиб нима каромат кўрсатаман? У одамнинг акамда нима қасди бор экан, билмайман. Лекин менинг қасдим ҳам бор эди-ку? Нима учун яшашни истаб қолдим? Мени шайтон йўлдан уряпти. Сўзимдан қайтсам — худо ургани шу бўлади. Бу ҳийлагарлар мендан нимани иштаяпти? Мақсад Дайдиара эмас, бошқа. Жасади бегона юртда қолиб кетган бир бечорани нимага эслаб қолишди?»

Жаҳонгир партизанлар отряди командирининг хатини Рамазонов ўқиганидан беҳабар, Толибжон билан шунчаки қизиқаётганини билмайди. Жаҳонгирда уйғонган озгина саросимани ҳам Рамазонов илғаб, «бунда бир гап бор шекилли?» деб қўйди. «Мен қотилман, деб туриши бежизмасдир, балки? Хоинлиги очилса, ватан хоини сифатида отилишдан кўра, қотил сифатида отилишни афзал кўраётгандир? Бу одам хоинлик қилиши мумкинми? — Рамазонов Жаҳонгирга тикилди-да, «мумкин», деган хулоса чиқарди. — Бу жамиятда адалат топмади, фақат эзилди, шу алам туфайли фашистларга хизмат қилган бўлса қилгандир. Кейин... кўрққанидан бош эгиб келгандир. Агар шундай бўлса... ўзим отиб ташлардим буни...»

Рамазоновнинг хаёлини ёритган бу фикр асабини кўзғади. Яқиндагина «кўп азоб чеккан экан», деб ачингани бу одамга нафрат билан қаради. У урушдан қайтганида дўстларига «Сталинграддан Одерга қадар аэроилни опичиб юрдим, истаган пайтида жонимни суғуриб олиши мумкин эди», деб ҳазиллашарди. Ҳар қадамида ўлим чоҳига тортилиши мумкинлигини билиб жангларга кирган одамнинг хоинга ёки сотқинга нисбатан нафратини четдан туриб қоралаш ноинсофлик ҳисобланади. Боз устига Рамазоновнинг бу дамдаги нафрати ўткинчи, Муҳаммадризаевни хоинликда айблашга асоси йўқлигини ўзи ҳам сезиб турарди. Яшин нури заминни бир зумгина ёритгани каби, гумондан уйғонган нафратнинг кучи ҳам узоққа бормайди.

— Толибжон Тўхтасинов сиз билан партизан отрядида бирга бўлган. Германияга қандай бориб қолган? — деб сўради Рамазонов, кўзини юмиб ётган Жаҳонгирдан.

Жаҳонгир кўзини ярим очиб, унга қаради. «Билмайдими, ё мени лақиллатмоқчимиз?» деб ўйлади.

— Ҳамма гапларни қирқ тўртинчи йилда айтганман. Хужжатларга тиркалган.

Жаҳонгир шундай деб яна кўзини юмди. «Толибжондан хавфсираяптими? Толибжоннинг қайси иши уларнинг тинчини олди?» Жаҳонгир хаёлан яқин ўтмишга қайтишга мажбурият сезди.

Улар баҳорда иссиқроқ ўлкалардаги қамоқхонага жўнатилаётган Исламхон билан хайрлашишди. Баҳорнинг ёмғирли кунлари адо бўлгач, дарахт кесишни ҳам бас қилдилар. Сўнгсиз ўрмонзорнинг қоқ ўртасида нима учун дарахт кесганлари шунда маълум бўлди: бу ерда завод қуриларкан. Уларнинг қилмаган ишлари қолмади: ер кавлашди, фиш ташишди, қоришма қоришди... Толибжон ўтган кунларни эринмай санарди. Озодликка чиққанига қадар қолган йилларни, ойларни, ҳафталарни, кунларни, ҳатто соатларни ҳисобларди. Ёруғ оламда бўлаётган воқеалар ҳақидаги саросимали хабарлар ўрмонлар ошиб, тиконли сим тўсиқлар ошиб маҳбуслар қулоғига етиб келарди. Тебраниб турган нотинч дунёнинг эрта-индин портлаб, аланга олишига барчанинг ақли етарди. Дунёнинг қачон портлаши ҳақида турлича тахминлар қилишарди. Завод қурилишининг

сусаймаётганига қараганда портлашга пича вақт бор эди. Лекин қиёмат кутилмаганда барвақт бошланди. Уни маҳбуслар соқчиларнинг хавотирли қарашларидан, бошлиқларнинг беҳаловат юришларидан сезишди. Заводда қурилиш ишлари тўхтатилиб, ўрнатилган жиҳозлар қайта кўчирила бошлангач, хавотирлар бежиз эмаслиги билинди. Кўп ўтмай портлаш овозлари қулоққа чалинди. «Уруш бошланибди», деган хабар бир зумда барчага аён бўлди. «Энди нима қиларкинмиз?» деган саволга жавоб топишга улгуришмай осмонни бир тўп чигирткамисол самолётлар босдию қиёмат бошланди.

Ярим соат ичида қарийб уч йил давомида қад ростлаган завод бинолари ҳам, улар яшаган ёғоч уйлар ҳам, тиконли сим тўсиқлар ҳам яксон бўлди. Боши мажақланган, қўли ёки оёғи узилиб кетган одам жасадлари, ёнаётган уй харобалари бу ярим соатлик қиёматдан хотира бўлиб қолди.

Жони фойдага қолган маҳбуслар «самолётлар ҳозир яна қайтади», деб ўрмондан паноҳ излаб қочдилар. Бир мўъжиза билан қиёмат оловидан омон чиққан соқчилар уларга эътибор ҳам бермадилар. Жаҳонгир Толибжонни билагидан ушлаб, бошқалар каби ўрмон сари югурди. Қийшайиб ёнаётган минора ёнидан ўтишаётганда чап қўлига тиралиб туришга уринаётган кекса маҳбус «биродарлар, мени ташлаб кетманг», деб илтижо қилди.

— Профессор-ку?— Толибжон шундай деб уни қўлтиғига кириб кўтарди.

Қўшни баракдаги бу қарияни Толибжон ҳурмат қилар, иш чоғида ҳам оғирини энгил қилишга интиларди. Жаҳонгир унинг олим бўлганини, бу ерга ўзи ҳам билмаган сабаб билан келиб қолганини Толибжоннинг гапларидан биларди.

Улар ҳолдан тойгунча юрдилар. Профессор оёғидан яралангани боисидан уни икки қўлтиғига кириб деярли кўтариб боришди. Камбағалнинг ҳовлисидек келадиган ялангликка чиқиб тўхташди.

— Энди қаёққа борамиз?— деди Толибжон Жаҳонгирга қараб. Профессор ўзбекчани билмаса ҳам, гап оҳангидан савол мазмунини уқди.

— Агар немислар бостириб келишаётган бўлса, шарққа қараб боравериш керак, у ёқда ўзимизникилар, — деди у.

— Узимизникилар? — деди Толибжон ўйланиб. — Узимизникилар яна қамоққа тиқишмайдими?

— Ҳарҳолда шу ёққа қараб боравериш керак,— деди Жаҳонгир.— Балки уйимизга етиб олармиз?

Қўлбола ясалган замбилга профессорни ётқизиб, йўлни тусмоллаб юраверишди. Эртасига кунботарда бир қишлоқдан чиқишди. Жаҳонгир Толибжон билан профессорни бутазорда қолдириб ўзи қишлоқ томон юрди. Кўп ўтмай қўлида яримта нон, учта тухум кўтариб қайтиди.

— Уруш бошланганига ярим ой бўлибди, — деди у, — немислар яқинмиш. Кеча бу ердан чекинаётган қизил аскарлар ўтишибди. Профессорни олиб қолишга кўнишмади. Қамоқдан чиққанамизга қўрқишяпти. Лекин, бу ердан йигирма чақирим юрсак, бир қишлоқ бор. Қамалгунимга қадар мен ўша ерда яшаганман.

«Қаерда, нима учун яшагансан», деб сурштириб ўтиришмади. Нон билан тухумни бўлишиб еб, қоронғи тушгунча йўл босишди. Жаҳонгир яшаган қишлоққа эртасига кун пешинга яқин етиб боришди.

Остонада ўтирган Григорич билан кампирни Жаҳонгир узоқдан кўриб «хайрият», деб қувонди. Григорич уларни аввалига чекинаётган аскарлардир, деб ўйлади. Кейин Жаҳонгирни таниб, ҳайратдан ёқасини ушлади.

— Сени узоқ кутдик, хавотир олдик, — деди чол профессорни уйга ётқизиб чиққач, — уч кун олдин кизимкани катта йўлга кузатиб қўйдим. Чекинаётган аскарлар, одамларга қўшилиб кетди. Шу баҳонада уйига етиб олади. Келишингни юраги сезган экан, сенга бир гап айтиб кетувди. Опангнинг омонатини олибди, рози бўлармишсан. Худо хоҳласа омонатингга хиёнат қилмас эмиш.

Жаҳонгир Ойнисанинг мақсадини тушунди. Бошини чангаллаб, индамай ўтирди.

— Григорич, профессорни сизникига ташлаб кетамиз. Яхши одам у. Тўхматга учраб қамалган, — деди у узоқ давом этган сукутдан сўнг.

— Яхшими-ёмонми у ҳам бир одам, — деди чол. — Қараймиз, умри узоқ бўлса, тузалиб кетади. Насибаси қирқилган бўлса, чорасизмиз. Сен ўзинг нима қилмоқчисан?

Жаҳонгир жавоб ўрнига бош қимирлатди.

— Кетолмайсан. Катта йўлларга немислар етиб келгандир. Шу ерда кут. Немислар келса ҳам сенга тегишмас. Большевик эмассан. Қувғин қилинган одамсан. Шеринг ҳам қолаверсин.

Чолнинг маслаҳати Толибжонга маъқул келмади.

— Бу ерда қолсак, сотқин деган тамғадан умрбод кутулмаймиз, кетамиз, — деди. Қоринни тўқлаб, кийимларни алмаштириб, йўлга тушишди. Ўрмонни паналаб юриб, немисларга дуч келишди. Улардан беркинаemiz деб, ўрмонга ичкарилаб, йўлдан адашиб, очликдан ўлар ҳолга тушганларида қуршовдан чиқишга уринаётган аскарларга дуч келишди. Уларни Ўзбекистондан Белоруссияга тажриба ўрганиш учун келган чорвадорлар деб таништиришди. Командир пешонасида ёзувчи бор Жаҳонгирга ишонқира-

май қараб қўйди, аммо индамади. Улар қуршовдан чиқолмай, ўрмон ичкарасига қароргоҳ қуришди. Шу зайлда партизанлик ҳаёти бошланди. Жаҳонгирнинг мерганлиги, довлораклиги аён бўлгач, командир қарашларидаги хавотир, ишончсизлик йўқолди.

Бир куни кичкина гуруҳ билан кетишаётганда Жаҳонгир Толибжонга:

— Булар бизга энди ишонишди, сездингизми? — деди.

— Буни-ку, сездим, — деди Толибжон, — Лекин бошқа нарсани ҳам сезиб юрибман.

— Нимани?

— Иккимизни бошқаларга қараганда кўпроқ юборишяпти бунақа жангларга. Нимагалигини биласизми?

— Нимага?

— Биз буларга бегонамиз. Ўлса ҳам шулар ўлсин, дейишади.

— Ундаймасдир, — деди Жаҳонгир. — Кўпга келган тўй...

— Биласиз-ку, мен ҳамма нарсани ҳисоб-китоб қилиб юраман.

— Худонинг ўзи асрасин бизни, урушдан кейин бир парча қоғоз ёзиб берса, юрти-мизга ёруғ юз билан қайтсак бас.

Толибжон «бунча соддасиз», дегандай кулимсираб қўйди. Бир нафаслик бу кулимсираш Жаҳонгирнинг хотирасига миҳланиб қолган экан. Кейинроқ пистирмага дуч келишганда ҳам, немис қамоқхонасига тушганида ҳам, сўнг «Туркистон легиони» деб аталмиш қўшинга борганида ҳам бу истехзоли кулимсирашни тез-тез эслади.

Бир куни кутилмаганда Соттини учратиб лол қолганида ҳам Толибжон худди шундай кулимсиради.

— Большевикларга ҳам, фашистга ҳам хизмат қиладиган тоифа кўп. Бу раисингиз битта бўлса экан, ажаблансангиз. Бизнинг бошимизга кимлар бало ёғдирди. Шунақалар-да. Эслайсизми, Ислонхон бир байт айтган эди: «қаерда гул бўлса — унда асалари бор, қаердаки фойда чўғи бўлса — унда ёвузлик алангаси бор». Кимнинг байти эди?

— Едимда йўқ, Бедилники бўлса керак.

— Ким бўлса ҳам тўғри айтган. Биз ана шу ёвузлик алангасида қовриляпмиз.

Туркистон қўшинига тушган Сотти Жаҳонгирни кўрибоқ «Мени худо урди», деб ўтакаси ёрилди. Лекин биратўла кўрқув чодирига бурканиб олмади. Унинг ҳийласини кўрганда ҳатто шайтон ҳам ҳайратдан ёқа ушларди. Соттининг биринчи ҳийласи — Жаҳонгирни кўриши билан кўрқувни енгиб, орада ҳеч нима бўлмагандай уни қучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг қўлларини қайириб, итариб ташлаб, сўнг калла қўйиб оғзи-бурнини қонатганда ҳам «Тавба қилдим, Жаҳонгиржон», деб эланиб тураверди. Унга қараб Жаҳонгир Даминнинг гапини эслаган эди: «Бу ҳаромини туғилганда чўмилтиришган экан, ўшанда тоғорадаги мағзавани илон ичиб ўлган экан...» Бу — Дамин тўқиган гап.

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Толибжон «қачон жангга ташлашар экан бизни», деб бетоқатланарди. Жаҳонгир унинг мақсадини билиб турарди. Жанг баҳонасида ўтиб кетиш, юртга тиғ кўтарган деган лаънат тамғасидан қутулиш — унинг ҳам нияти эди.

«Ҳатто пода ҳам кеч кирганда уйига қайтади. Биз-чи, биз подадан ҳам баттармизми?» Толибжон шундай деган куннинг эртасига Сотти билан ёқа бўғишиб қолди. Шунчаки муштлашиш бўлиб туюлган тўқнашув тўппончаларни ғилофдан чиқариш, бир маъсум ва бир малъун жоннинг сўниши билан тугади...

Жаҳонгир Толибжоннинг қонини шимиб олган тупроқни қириб, рўмолчасига тугди. Немислар берган ёлғон ҳужжатга кўра «Оғир яраланиб, истеъфога чиққан аскар» қиёфасида юртига жосус сифатида қайтгач, Толибжоннинг қишлоғига борди. Онаси ҳаёт экан, шу тупроқни кўзларига суртиб, аза очди. Тупроқни ўз кафани — ўша рўмолчага ўроғлиқ ҳолда қабристонга элтдилар, жаноза ўқидилар. «Партизанликда шаҳид кетди», деган шум хабар она юрагидаги умидни ўлдиргани ҳолда, оғир тошни ҳам кўчирди. Жаҳонгир етказган хабар уни «Душман онаси», деган лаънат тошидан қутқарган эди.

Жаҳонгир қисқа муддат ичида мана шуларни эслаб, «Толибжон бегуноҳ банда эди, ҳамма ҳужжатларни, хотираларни титиб чиқишса ҳам уни айблаша олмайди», деган қарорга келди. У Рамазоннинг кейинги саволига жавоб бермади. Кўзини юмиб ётаверди. Капитан ноўрин ташриф буюрганини англаб, афсусланди-да, ўрнидан турди.

13. «Хитой дўхтур»

Капитан Рамзиддин Рамазонов Жаҳонгирнинг ўтмишини ўрганаётган чоғда майор Санжар Солиҳовнинг Қирқбел қишлоғига боргани, сўнг марҳумнинг яқинлари билан учрашгани ҳақида.

Майор Солиҳов депара ички ишлар бўлимига кириб, ажабланарли янгилик эшитди: капитан Жабборов жумҳурият прокуратурасига ишга ўтибди. Бегуноҳ одамларни асоссиз айблаб қамашдаги гуноҳлари учун яқиндагина вазифасидан пастлатилган одамнинг яна чўққи сари парвози ажабланарли ҳол эди. Йиғлаётган гўдакни овутиш учун ширин-

лик кўрсатилади, бола овуниши билан ширинлик жойига қўйилади. Худди шунга ўхшаб ҳақиқат қарор топяпти, деб жар солинди-ю, эски ҳаммомга эски тос билинтирмай олиб кириб қўйилибди. Барча чириган тослар жойига қайтариладими ё биттаси истисно бўлдими — бу Солиҳов учун ҳозирча муаммо. Жабборовнинг яна масъул вазифага кўтарилишидан тушундики, ишларида шакл бироз ўзгаради, мазмун эса аслидалигича қолаверади. «Одамлар бизга ишонишмас эди, бизни ёмон кўришарди, — деб ўйлади Санжар Солиҳов, — Гуноҳкорларга жазо бериб, бегуноҳларни озод қилиб, эндигина ишонч уйғотаётган эдик. Энди яна лаънат тошлари остида яшарканмиз-да»... Истисно дегани хатарли бўлади. Бир одам учун истисно тариқасида игнадек тешик очилади. Сўнг иккинчи истиснога ҳожат сезилади. Қарабсизки, игнадек тешик катталашиб, карвонсаройнинг дарвозасига айланади — ундан ит ҳам, эшак ҳам ўтаверади. Жабборов учун қилинган истисно келажagini Солиҳов шундай тасаввур этди.

У Қирқбелга ёлғиз ўзи йўли олди. Илгариги боришида Жабборов билан нохуш суҳбат қургани, йўл лой бўлгани учун кўнглида хиралик қолган эди. Бу сафар йўл лой эмас — ҳаммаёқ оппоқ қор, ёнида ёқимсиз одам ҳам йўқ. Ҳавонинг тозалиги, қорнинг ғирчиллаши нохуш янгилик туфайли кўнглида уйғонган ғашлик олови тафтини бир оз босди.

Бурнига кўзойнак қўндириб олган Дамин танчада китоб ўқиб ўтирарди. Хонага печ ўрнатилмаган, ойнаги синган дераза кўзига газета ёпиштириб қўйилган. Дамин ўрнидан туриб, уни қаршилаб, танчада ўтиришга таклиф қилди. Сўнг ўтхона ёнидаги чойнакни олиб, чой қуйиб узатди-да:

— Шеригингиз қани? — деб сўради.

— Шеригим... — Солиҳов ҳозир эшитган янгилиги бу одамни ловуллатиб юборишини англаб, ёлғон гапирди, — иши чиқиб қолди.

— Олиб келмаганингиз яхши бўлибди. Қараши хунук эди.

— Мен ошнангизни сўрайсиз десам, шеригимни суриштириб қолдингиз?

— Ошнамнинг иши яхшилик томон юз бурганини келишингиздан сездим. Иши ёмон бўлса келмас эдингиз. Яна нималарни сўрамоқчисиз мendan?

Солиҳов чўнтагидан суратларни чиқарди.

— Шуларни танийсизми? Диққат билан қаранг: уларни ёшлигида кўрган бўлишингиз мумкин?

Дамин суратларга қайта-қайта разм солиб, Муродилланинг расмини ажратди.

— Тепабелда бир йигит бўларди. Чамамда Оламгир аканинг улфатларидан эди.

Ушанга ўхшайди.

— Ҳозир қаерда у?

— Уша пайтда четга ўтиб кетган.

— Бирон белгиси бормиди?

— Қанақа белги?

— Масалан, чандиғими, холими? Оламгир акани оқсар эди, девдингиз, эсингиздами?

Дамин ўйланиб туриб деди:

— Белгисини билмайман... Оламгир акани топдиларингизми?

— Топдик. Дайдидарада шу одамни ўлдириб кетишган. Ошнангиз акаси эканини яшириб, «мен ўлдирдим», деб туриб олибди. Шунисига ҳайронмиз. Ака-ука орасида бирон гап ўтганмиди?

Дамин кўзойнагини қўлига олиб, дераза оша ташқарига қараб ўйга толди.

— Жаҳонгир акаси ҳақида ёмон сўз айтмаган сира.

— Пешонасидаги ёзув-чи?

— «Алқасосу минал ҳақ»ми? Акасига тегишли деб ўйлаяспизларми? Мен бунини хаёлимга келтирмаган эканман. Ноҳақ қамаганларга аталган гап деб юрарканман.

— Бизни бир нарсга ажаблантиряпти. Ҳарҳолда ака-ука Дайдидарага бекорга боришмаган.

— Жаҳонгир ҳар келганида Дайдидарага бир борарди. Қамалмасидан бурун ўша ерга уй қуриб чиқаман, шу ерларни боғ қиламан, дерди. Охири қамоқдан чиқиб келиб ҳам шунақа деган. «Уйимизни колхоз энди омборхона қилибди, ўлигим кўчада қолмасин. Менам аждарқоянинг паноҳида ётай», девди.

— Дайдидара четроқда-ку? Нима учун айнан ўша ерда уй қурмоқчи бўлган?

— Бир сўраганимда «баҳаво жой», деган. Баҳаволикка баҳаво. Отаси раҳматли ўша ерда сайл қилиб, меҳмон кутардилар. Жаҳонгир уй қураман, деганида отаси тирик эди. Уй қуриб чиққанида, ўша ерлар ҳам обод бўлиб кетармиди...

— Дайдидарада ўша кунни бирор киши овга чиқиши мумкинмиди?

— Бе, у ерда нимани овлайди? Ов қиладиган одам бу ердан учта тоғни ошиб ўтиши керак. Илгари каклик ови бўлиб турарди. Энди у ҳам йўқ.

— Сиз саволимга жавоб бермадингиз, бироз чалғиб кетдик. Ака-ука нима учун Дайдидарада учрашишган. Бу учрашув тасодифий бўлмаган. Жаҳонгир Муҳаммадризаев сиз билан хайрлашиш учун атайин уйингизга келган.

— Ҳа, гапингиз тўғри. Кўнгли ғаш эди, менинг кўнглим ҳам бир нимани сезувди.

Саволингизга жавоб бера олмайман. Сабабини Жаҳонгирнинг ўзи айтиши мумкин. Лекин у ўжар одам, лозим топмаса айтмайди. Отиб юборсангиз ҳам айтмайди.

— Агар қотилни топмасак, отилиши мумкин.

— Нега энди отаркансиз? Бекордан бекорга-я!?

— Қотил топилмаса...

— Нега топилмас экан, топинг!

— Қидиряпмиз. Сиз аччиқланманг. Бекор ўтирганимиз йўқ. Ошнангизни қўйиб юбордик. Ҳозир тоби йўқ, шифохонада ётибди.

— Унга нима бўлди?

— Юраги чарчаган шекилли, Хуллас, биз унга хотини, ўғлини топиб бердик.

— Хадича тирик эканми? Жаҳоннинг ўғли йўқ эди-ку?

— Ўғли йўлда туғилган. Оламгир Хадичага уйланган. Болани катта қилган...

— Ё, парвардигор!.. — Дамин шундай деб ёқа ушлади. — Ё қудратингдан, ўзи биладими шуни, кўрдими уларни?

— Ўғлини кўрди. Хадичани орқасидан талоқ қилганман, дебди.

— Ана, кўрдингизми? — Дамин шундай деб хитоб қилиб, оёқларини танчадан чиқарди-да, чўккалаб ўтириб олди. — Фаросатига қойил қолдингизми? Битта гап билан Хадичасини гуноҳлардан фориг қилиб юборибди.

— Бир-икки кунда шифохонадан чиқади. Турган гапки ўғлининг олдига бормади. Бу ерга ҳам келмаса керак. Балки...

— Гапингизни тушундим. Бугун-эрта тушиб бораман. Уч-тўрт кун уйда тураман. Кейин зўрлаб бўлса ҳам бу ерга олиб чиқаман. Йўқ... яхшиси Хадичасини ўзига ниқохлаб қўйиш керак.

Даминнинг гаплари Солиҳовга маъқул келиб, у билан хайрлашди.

Шаҳарга оқшомда қайтди. Идорасига боришдан аввал Жаҳонгирнинг ҳолидан хабар олиш учун шифо уйига борди. Бош табиб уни кутилмаган янгилик билан қаршилади:

— Беморнинг ўғли бир одам билан келди. Узининг айтишича хитойлик табиб экан. Бемор уни кўриб тикилиб қолди. Кейин аҳволи ўзгарди. Табибни ўзига яқинлаштирмади.

Солиҳов «хитойлик табиб экан», деган сўзни эшитиб, сергак тортди. Ёнидаги суратларни чиқариб, бош табибга берди. У Муродилланинг суратини ажратиб, «шу киши» деди.

«Йўлчиной уни нима учун олиб келди? Мақсади нима? Жаҳонгир уни кўриб, нима сабабдан безовталанди?»

Майор Солиҳов шу муаммо билан Жаҳонгир ётган хонага кирди.

— Ўғлингиз билан ким келди? — деб сўроқни бошлади.

Унинг фикрича энди қатъийроқ ҳаракат қилиш вақти етган эди. Шу сабабли гапни узоқдан бошлаб ўтирмади. Майорнинг мақсадини Жаҳонгир ҳам тушунди. «Вақт ўтгани сайин уларнинг асаблари қақшайверади. Пичоқ суякка тақалибди. Энди лутфу карам қилиб ўтиришмайди» — Жаҳонгир шу тўхтамага келиб, жавоб берди:

— Табиб эмиш.

— Уни танимайсизми?

— Йўқ.

— Дамин ошнангиз танир экан.

— У айтаверади.

— Акангизни ҳам таниган эди. Акангизнинг ошнаси Муродиллани ҳам таниди.

— Дамин таниган бўлса танигандир, мен у одамни биринчи кўришим.

— Шундайми? — Солиҳов унга савол назари билан тикилди. Жаҳонгир бу қарашга дош беролмай, юзини бурди. Шунда майор таваккал қилди: — Сиз уни олдин ҳам кўргансиз. Дайдидарада, бешинчи октябрда...

Солиҳовнинг гапи оғзида қолди.

— Йўқ!

Жаҳонгир жон ҳолатда шундай деб, титроқ қўллари билан юзини чангаллади.

— Йўқ, — деди яна хирилдоқ овозда.

— Учинчи одам ким эди? — деб сўради майор унинг аҳволига парво қилмай.

— Билмайман.

— Сиз уни кўргансиз, айтинг!

— Кўрмаганман.

— Акангизни нима учун ўлдирган?

— Билмайман...

— Қасди бўлса, энди навбат оиласига етса-чи?

— А? — Жаҳонгир майорга бақрайиб қараб қолди. У шундай бўлиши мумкинлигин йўлаб кўрмаган эди. «Бу қанақаси?! Етдим деганимда йиқиламанми, улардан ажрайманми?» Шу фикрнинг ўзиёқ баданини музлатиб юборди.

— Начайник, мени бу ердан чиқаринг, — деди у фўлдираб. — Уни ўзим топан... ўзим ўлдираман...

— Йўқ, азизим, уни ўлдирмайсиз, кимлигини бизга айтасиз.

— Кимлигини билмайман... орқасидан кўриб қолдим.

— Муродилламиди?
— Ушанга ўхшатдим.
— Акангиз билан Дайдидарада учрашингиздан у хабардормиди?
— Билмайман.
— Сиз ҳеч кимга айтмаганмидингиз?
— Йўқ.
— Нима учун Дайдидарада учрашмоқчи эдинглар?
— Йигирма иккинчи йилда ечимсиз қолган гапимиз бор эди. Қанақа гап, деб сўраманг, сизга дахли йўқ.

— Ҳарҳолда Дайдидаранинг танланиши қизиқ менга.
— Дайдидара — табаррук жой, — Жаҳонгир шундай деб пича сукут сақлади. — Авваллари кишлоқ оқсоқоллари ўша ерда кенгашиб ечимга келмаган масалаларни ечиб беришар экан. Оламини шаккок босиб, у ернинг табарруклигини ҳам унутишди. Дайдидарага оллоҳнинг назари тушган. Ҳақиқат ечими фақат ўша ерда.

Солиҳовга бу изоҳ эриш туюлди. «Табаррук» деган тушунча билан гапни айлантиряпти, деб ўйлади. Жаҳонгирнинг титроғи бироз босилиб, хаёлга чўмганини кўриб саволни бас қилди.

— Эрта-индин Дамин ошнангиз келмоқчи. Бу ернинг табиблари рухсат беришса, уйингизга борасиз. Аммо... Менинг рухсатимсиз бир қадам ҳам босмайсиз, бошқага бир оғиз гапирмайсиз. Айниқса ошнангизга.

Солиҳов шундай деб чиқиб кетди. Хитой дўхтурнинг ташрифи, Жаҳонгирдаги ўзгартишдан, унинг гапларидан дастлаб лол қолди. Энди бироз фурсат ўтиб эса, тугунлар ечимини кўргандай бўлди. Чигал ишлар зимистон кўчаларга бошлаб гангитган чоқда милт этган чироқ ҳам одамнинг кўзига оламини ёритгучи қуёшдай кўринади. Муродилладан шубҳа қилмоқ учун Солиҳовда ҳали етарли асос бўлмаса-да, айрим нарсаларни синаб кўришни лозим топди. Шу мақсадда бош табиб хонасига қайтди.

— Муҳаммадризаевнинг ўғли «отамнинг дардига даво берсин», деб хитойлик табибни бошлаб келган. У одам қандай шифо бериши мумкин? — деб сўради у.

— Уларнинг энг кўп қўллайдиган усуллари — игна билан даволаш. Баданда асаб хужайраларининг маълум нуқталари мавжуд. Хитойлик табиблар ниҳоятда ингичка тилла игналарини шундай нуқталарга санчишади. Шу даво усули билан турли оғриқлар тўхтайти, қон босими мўътадиллашади. Хуллас, хитой табобати бу соҳада кўп мўъжизага эга. Афсуски, биз буни яхши билмаймиз. Аниқроғи, рад этиб келамиз.

— Уша игна билан одамга салбий таъсир ҳам қилиш мумкинми?

— Қанақа салбий таъсир? — Масалан... — Солиҳов ўйланди. — Масалан... одамни беҳуш қилиш ёки ақлдан оздириш...

— Мумкин. Гап ўша нуқтани топишда.

— Табиб шундай ҳаракат қилса, четдан туриб била оласизми?

— Йўқ, мен била олмайман.

— Мутахассис-чи?

— Унинг кўзини ҳам шамғалат қилиш мумкин.

«Агар учинчи одам хитой дўхтур бўлса, у Жаҳонгирни йўқ қилиш ниятида шу ерга келадими, игналари билан уни йўқотишга уринадими? Ё Муҳаммадризаевнинг тузалиб чиқилиши кутадими?»

Солиҳов шу саволларга жавоб топиш учун сукутга берилди. «Учинчи одам учун Муҳаммадризаев хавfli бўлиб қолди. Муҳаммадризаев уни кўрган. Демак, учинчи одам ҳам уни кўриб қолган. У Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олганини ҳам эшитган, очикликка чиққанини ҳам билган. Ҳозир оёғи куйган товукдай питирляпти. Хитой дўхтур яна келиб кўрармикин? Муҳаммадризаев уйига борса-чи?»

— Беморнинг аҳволи қалай, уни уйига жўнатиш мумкинми? — деб сўради Солиҳов аниқ қарорга келиб.

— Яна пича даволаниши керак.

— Уйда ётиб даволанса-чи?

— Агар зарур десангиз... илож қанча?

— Биз сичқон қопқонга қачон тушаркин, деб пойлай олмаймиз.

— Тушунарли. Уйига бориб хабар олиб турамыз.

Солиҳов бош табибга миннатдорчилик билдириб, хайрлашди. Идорасига бориб, тўғри Рамазоновнинг хонасига кирди. Капитан бир даста хужжатларни стол устига ёйиб олиб, бош қотириб ўтирарди. Солиҳовни кўриб, ўрнидан турди.

— Катта йўқладилар, — деди у. — Янгиликни эшитгандирсиз?

— Жабборовними? Эшитдим. Бизга осилмаса эди, деб турибман. Бир-икки оғир гап айтган эдим, бунақа одамлар кекчи бўлишади.

— Осилишни бошлабди. Муҳаммадризаевни озод этганимиз учун танбеҳ берибди. Қамоққа олишни буюрибди.

— Шу етмай турувди, — Солиҳов шундай деб шошилиб чиқди. Аввал вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғига, сўнг вилоят прокурорига вазиятни тушунтиргач,

Жабборовнинг буйруғи бекор қилинди. Солиҳов бироз енгил тортиб чиқаётганида прокурор уни тўхтатди:

— Қирқбелда бир одам жамиятни ҳақоратлаганда сиз жавоб бермабсиз?

Солиҳов гижиниб, бўлган воқеани қисқача баён қилди.

— Сиз тажрибали одамсиз. Бунақа шароитда ўзингизни қўлга олишингиз шарт. Ёнингизда ким борлигини ҳам унутмаслигингиз керак. Бу масалага кейинроқ яна қайтамыз.

Солиҳов прокурорнинг хонасидан асабийлашиб чиқди. Жабборовнинг яна юқори мартабага қайтиши, ғаламислигини бетўхтов бошлаши уни умидсизлик жари сари етаклаган эди. Ишга бундай бемаврид аралашилар илгари ҳам тез-тез учрар эди. Қотил қўлга олинай деганда иш тўхтатилсин, деган буйруқ бошларига гурзидай урилиб, товонларига қадар зириллатиб юборарди. Ёки, аксинча, шубҳа остидаги одамнинг беайблиги исботланай деганда, ишни судга оширишга мажбур этишар эди. Шундай онларда ўзларини ҳақиқат учун курашувчи деган солиҳовлар темир қафасда наъра тортаётган йўлбарс ҳолига тушар эдилар. Чоралари йўқ эди унда. Энди яхши кунлар юз очиб, яхшилар қафас қулфига калит солган эдилар, қафасни очамиз, адолатни эркин қуш каби мовий осмонга учирамиз, деб эдилар... Калит қулфга солинди-ю, буралмади... адолат қуши ҳам, ҳақиқат йўлбарси ҳам тенг аҳволда қолаверди.

Солиҳов идорага қайтганида капитан Рамазонов уни бетоқатланиб кутар эди.

— Сиз ҳозир уйингизга бориб, дамингизни олинг. Эрталаб Тепабелга жўнайсиз. Раҳматуллаевни билган одамларни топиб, гаплашасиз. Кейин Қирқбелга ўтиб, Дамин Эралиевни бошлаб келасиз. Муҳаммадризаевни эртага уйига қайтарамиз. Энди бу ёғига мушук-сичқон уйини бошланади. Биз сичқон деб ўйлаётганимиз тулки бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Эртага эрталабдан Муҳаммадризаев уйи доимий назоратга олиниши керак. Аслида илгарироқ назорат қилишимиз лозим эди.

Солиҳов гап тамом, дегандай стол устига қафти билан уриб қўйди.

— Асосий гумон марҳумнинг яқинларига қаратиладими?

— Сизда бошқа фикр борми?

— Муҳаммадризаевнинг яқинлари-чи? Туркистон легионида орттирган дўстларини билмаймиз-ку?

— Ҳозир сиз билан икки қирғоққа ўтириб олиб баҳслашишга фурсат йўқ. Таваккал қиламиз: қотил кимнинг яқини бўлишидан қатъи назар, Муҳаммадризаевни ўлдиришга ҳаракат қилади. Унинг бошқа чораси йўқ.

— Муҳаммадризаевни қурбон қилиб, оғзимизни очиб қолмаймизми?

Солиҳов капитанни чуқур мулоҳаза юритгани учун яхши кўрарди. Мулоҳаза дегани ҳаддан зиёд чуқурлашиб кетса ҳам бўлмас экан — Солиҳов қўпол тарзда жавоб қайтарганини ўзи ҳам сезмай қолди:

— Оғиз очиб, чапак чалиб қолмаслик учун камроқ гапириб, кўпроқ ўйлаш керак.

Капитанга бу гап ғоят малол келди. «Мен билан бундай муомала қилманг», демоқчи бўлди-ю, гап чувалашиб кетиши мумкинлигини фаҳмлаб тилини тийди. Осойишталикнинг ягона йўли ҳам шу — бир томон жириллаганида иккинчи томон оғирликни бўйнига олмоғи даркор.

Солиҳов марҳумнинг уйига ҳозир борсамми ё тонг саҳардами, деб иккиланди. Охири, кеч бўлса ҳам ҳозир бориш шарт, деган қарорга келиб, ўрнидан турди. Кўчага чиқиб «казбег»ини тутатаётган Рамазоновни кўрди-да, унга яқинлашди.

— Бизнинг ишимизда шунақа ноҳақликлар ҳам бўлиб туради, мендан ранжиманг, — деб хайрлашди-да, эски шаҳар томон юрди.

Дарвозанинг тақиллашидан чўчиб уйғонган Йўлчивой Солиҳовнинг овозини эшитиб, ҳам ажабланди, ҳам хавотирланди. Майор дарвозахонага ўтиб, ичкари киришга унамади.

— Бемаҳалда безовта қилишимнинг сабаби бор. Иш тезлашиб кетди, — деди у узрли оҳангда. — Масалани тез ечмасак, отангиз қора курсига ўтиради. Сиз бугун Муродилла Раҳматуллаевни шифохонага бошлаб борибсиз. Уни сиз таклиф қилдингизми ё ўзи бориб кўришни ихтиёр қилдимиз? Ҳар бир гапни яхшилаб эслаб, аниқ жавоб беринг.

Ногаҳоний ташрифдан ва майорнинг гапидан гангиган Йўлчивой ўйчанлик билан гап бошлади:

— Аям бетоблар. Муродилла амаким эрталаб хабар олгани чиқувдилар. Дадамни йўқлаганимни айтдим.

— У одамнинг янгиликдан хабари борми?

— Ҳа.

— Қачон хабар топган?

— Аям бетобланган кун... Сиз Сафарқул акани бошлаб келгандингиз.

— Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олаётганини билармиди?

— Билардилар.

— Айби исботланмай, очиқликка чиққанини билганидан кейин нима деди?

— Сиз Муродилла амакимдан гумонсираяпсизми?

— Савол бермай, жавоб қайтаринг. Нима иш қилишни биз ўзимиз яхши биламиз. Демак, нима деди?

Йўлчивой ўйланиб, елка қисди.

— «Отанг хаста бўлса, бориб кўриб қўяйми», дедилар, холос. Хўп, дедим, олиб бордим.

— Сиз бу одамни неча йилдан бери танийсиз?

— Эсимни таниганимдан бери.

— Бугун отангизга яқинлашмадилар, эшитдим. Эртага яна олиб бориш керак.

— Нимага?

— Шундай қилиш керак. Менинг келганимни, айниқса, таклифимни билдирманг. Отангизнинг сихатидан безовта экангизни айтинг. Кейин... гап орасида «отам қотилни кўриб қолган эканлар», денг.

— Ростданам Муродилла амакимдан шубҳаланяпсизми?

— Ишимиз шунақа — ҳақиқатга шубҳалар орқали борамиз. Раҳматуллаев онангизга игна санчадими?

— Йўқ, аёлларга янгам қўядилар.

— Ҳарҳолда... иш бир ёқлик бўлмагунча қўйдирмай туринглар. Сиз ваҳимага тушманг. Лекин эътиборсиз ҳам бўлманг. Энди мен онангиз билан ҳам гаплашиб олишим керак.

Йўлчивой «йўқ деб чиқариб юборайми», деган хаёлда турганида Солиҳов унинг елкасига қўлини қўйди.

— Гаплашиб олишим муҳим. Энди мақсад фақат қотилни топиш эмас. Энди отангиз билан онангизнинг ҳаётлари ҳам қил устида бўлади. Бошқа қурбонга йўл бермаслик учун аниқ ва тез ҳаракат қилишимиз шарт.

«Юринг» — Йўлчивой шундай деб уни меҳмонхонага бошлади. Чироқни ёқиб Солиҳовни ичкари таклиф этди-да, ўзи онаси ётган хонага кирди.

Меҳмонхона ораста: ўртада хонтахта, атрофда гулли кўрпачалар тўшалган. Хонтахта устидаги неъматлар устига дастурхон ёпиб қўйилган. Солиҳов кўрпачанинг бир четига ўтирди. Бошига узун рўмол ташлаб, юзини тўсган Хадича ичкари кириб саломлашди.

— Янга, гапларимдан чўчимай, фақат тўғри жавоб беринг. Утмиш айбларидан кўрқманг. Энди Жаҳонгир Муҳаммадризаевнинг тақдирини ўйлашимиз керак. Уни биз қўйиб юборганимиз билан қотил тинч қўймас. Муҳаммадризаев қотил эмас, у асосий гувоҳ, жиноятчилар гувоҳлардан қутулишга ҳаракат қилишэди.

— Вой, шўрим, — деди Хадича. Солиҳовнинг бу гапидан сўнг, унинг назарида, бадбашара бир махлуқ Жаҳонгирнинг жонини суғуришга шайланган эди.

— Муродилла Раҳматуллаев йигирма иккинчи йилда сизлар билан бирга кетган, асли Тепабелдан бўлган, тўғрими?

Хадича дарров жавоб бермади. Уғлига қараб олди. Кейин паст овозда «тўғри», деб қўйди.

— Кетиш манзарасини эсланг. Сиз ким билан йўлга чиқдингиз?

— Дадаси билан...

— Қайси дадаси?

Хадича нима деб жавоб беришни билмай тараддудланди.

— Оламгир Муҳаммадризаев биланми?

— Ҳа... Ака-ука масжидга чиқиб кетишган эди. Опам... овсиним кирдилар. Тез тайёрланинг, кетмасак мол-мулкимиз ҳам, ўзимиз ҳам ўртада бўлар эканмиз, дедилар. Бир сидра кийим олдик. Кейин дадаси келдилар... Дадаси бир юмуш билан бошқа ёққа кетган эканлар.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаевми?

— Ҳа, шу киши... Изимиздан етиб борадилар дейишди. Етиб келмадилар. Шумхабар етказдилар.

— Ким етказди?

— Шу... Муродилла ака.

— Раҳматуллаев сизларга кейин етиб келдимми?

— Ҳа, уч киши эди улар. Йўлда аза очдик... Тирик эканларини кўнглим сезарди. Аммо чорам йўқ эди-да...

— Оламгир Муҳаммадризаев билан бу ҳақда кейин ҳеч гаплашмаганмисиз?

— Йўқ.

— Раҳматуллаев учинчи ё тўртинчи октябрда бу ерга келмаганми?

— Келганлар.

— Нималарни гаплашишган?

— Билмасам... гап пойлаш одатим йўқ.

— Гапларида, қарашларида ўзгариш сезмаганмисиз?

Хадича жавоб бермади. Ҳамиша чақчақлашиб ўтирувчи икки ошнанинг паст овозда гаплашаётганидан ажабланган эди. Хадича шум хабар етказгани учун Муродиллани ёмон кўриб қолган эди. Қашқарда яшаб юрганларида бир куни журъат қилиб эрига:

«шу ошнангиз камроқ келса эди, қараши совуқ», деган, бунга жавобан Оламгир аччиқ-ланиб: «Мусофирликда қишлоғимнинг ити бўлса ҳам оға-ини тутинаман», деб эди. Оламгир бу ошнасида чўчирмиди ё беҳад хурмат қилармиди, Хадича шуларни хаёлига келтирди-ю, бироқ «беғуноҳ одамни ёмонотлиқ қилиб қўймайн», деган истиҳолага бориб, тилига чиқармади.

14. Оқибат

Жаҳонгир шифохонадан чиққанидан кейин юз берадиган воқеалар.

Майор Солиҳов кетгач, Жаҳонгир ўрнида ёта олмади. Туриб, дераза олдида борди. Симёғочдаги чироқ ёқиб қўйилган, атрофга ҳали қоронғулик чўкмагани учун чироқ ўлар ҳолда липиллаб тургандай кўринди. Қор учқунлари ҳам жонсиз — қўним топмай шамол ҳукмида учиб юрадилар. Шифохона ҳовлиси кимсасиз. Йўқловчилар кетиб бўлишган. Ҳамширалар кечки муолижани ҳали бошлашмаган.

Жаҳонгир кўзи ҳовлида бўлса-да, буларни кўрмайди, сезмайди. Майор унинг кўз олдида гўё ўқ ўтмас қалин парда осиб кетгандай. Жаҳонгир шу парда ортида нима борлигини, ким турганини кўрмоқ истайди. Майор унинг бирданига бўш келганидан қувонди. У «қасди бўлса, энди оиласига навбат етса-чи?» деган гапим таъсир қилди, деб ўйлади. Ҳа, тўғри, бу гапдан Жаҳонгир сесканди. Лекин майор унинг юрагида шундан сўнг бир фитна уйғонганидан беҳабар эди.

... Жаҳонгир акасининг мурдасини кўрибоқ «қасос ҳақдан бўлибди», деб ўйлади. У қочиб бораётган одамни узокдан кўрди, танигандай ҳам бўлди. Шунга қарамай, қотилликни бўйнига олишига уч сабаб бор эди: биринчиси асар давомида қайта-қайта эслаганимиз — бу ишни мен амалга оширишим лозим эди, деган қатъий ўй; иккинчиси — барибир менга ишонишмайди, деган фикр; учинчиси эса — бу ҳаётдан батамом тўйдим, деган ишонч эди. Бутун илинжи — қасос унга раво кўрилмагач, энди яшашнинг ҳожати йўқ, деган қарорга келганди.

Кунлар ўтиб, воқеалар ўзгариб, ўғлини кўргач, ўзи сезмаган ҳолда гуноҳларига тавба қила бошлади; яшашни истаб қолди. Шу истак уни фитнага тортди. У озодлик шабадасини ҳис этгач, акасининг қотилини ўлдириш билан муродида етмоқчи бўлди. Қамоқда ётганида ҳам бу хоҳиш бош кўтариб қолар, бироқ, тошдеворлар, темир панжаралар бу хоҳишни бирпасда бўғиб ташлар эдилар. Энди тошдевор йўқ, темир панжара йўқ, фитнани амалга ошириш йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Энди ҳамма гап режани тўғри, бинойи тузишда. Режа дегани ҳам суюқ аёлга ўхшаган бевафо бўлади. Жаҳонгир ўттиз уч йил бадалида акаси билан учрашув режаларини минг бир хилини тузди. Оқибат нима бўлди: биронта режаси ҳам вафо қилмади. Сўнгги учрашувга, оллоҳнинг назари остида гуноҳлардан покланиб олишга акасининг бир малъунни бошлаб келиши мумкинлигини ҳисобга олиб эдимиз? Йўқ. Даминикига кирмай, унинг танчасини очмай, тўғри Дайдидарага келганида бу машмашалар йўқ эди.

Чинор томон кўтарилаётганда ўша томондан ўшга овози эшитилгач, Жаҳонгир хавотирланиб, қадимини тезлатган, тойиб кетиб, ёнбошига йиқилган эди. Ҳозир, шифохона деразаси ёнида турганида ҳам қулоғи остида ўқ отилгандай бўлди. Сесканиб, атрофига аланглади, қулоқ тутди. Атроф сокин. Қамоқда ётган пайтида ҳам икки-уч бор худди шундай ўқ овозини эшитгандай бўлган эди. Ушанда ҳам қонга беланиб ётган акаси, атрофга аланглаб қочиб бораётган қотил кўз олдида келганди. Ушанда ҳам ўйлаб ўйига етмаган эди: Дайдидарада фақат ака-ука учрашишлари лозим эди. Ўттиз уч йил муқаддам худо биттагина барғни узмай, бу бошларни шунча кулфатларга дучор этди. Энди барг узилиши, сўнгги ўқ отилиши шарт эди. Акаси буни биларди. Била туриб нима сабабдан ошнасини бошлаб келди — ўзини ҳимоя этиш учунми ё Жаҳонгирни ўлдириш учунми? Акаси ўшанда ҳам қўрққан эди. Қариган чоғида ҳам ўлимдан шунчалик қўрқдимиз экан? Бошлаб келган одами нима сабабдан унинг ўзини ўлдириди?

Жаҳонгир бу саволларга жавоб топишга ожиз эди. У дунёда бойлик бўлгани учун ҳам ёлғон, тилёғламалик, ёвузлик борлигини билмасмиди? Биларди. Фақат ёвузлик чегарасини белгилашга қодир эмасди. Отасини ўлдирган бу ёвузлик акасига ҳам чанг солганини ҳали билмас эди. Жаҳонгир акасининг бир кун аввал укаси билан орани очиқ қилмоқ учун Дайдидарага боражағини ошнасига айтганидан хабарсиз эди. Оламгир эса ўша кеч ўйга толиб ўтирган ошнасининг кўнглида кечаётган гапларни билмасди. Ошнасисиз эртага бўлажак ака-ука можаросини эмас, оқибатда топилиши мумкин бўлган тилларни ўйларди. У ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида бу оқсоқ билан бекорга ошна бўлиб юрибдимиз? У йигирманчи йилда, Зафарбек билан тоғ кезган чоғларида бекнинг тилла тўла хуржунини кўрган, лекин бу хуржуннинг қайга яширилганини пайқамай қолган эди. Зафарбек қизиллар пистирмасига дуч келиб, шаҳид кетди. Ушанда хуржун йўқ эди. Бек Муҳаммадрзоникида тунаб, йўлга чиққан эди. Демак, хуржун шу атрофда қолган. У Оламгирни хорижга ўтишга ундаганида шу хуржун топилишидан умидвор

эди. Оламгирнинг бойлиги бор эди, бироқ, бу бойлик унинг мўлжалига мос эмасди. Жаҳонгирнинг бу томонларда қолиб кетишидан «хуржун ҳам шунда», деган хулосада юрарди. Зафарбекнинг хуржуни ҳақидаги унинг тусмоли бир жиҳатдан тўғри эди. Чиндан ҳам бек хуржунни Муҳаммадризога қолдирган, бир улуш тиллани хизмат ҳақи сифатида унга берган эди. Ота эса улушини оқибатда болаларига бўлиб бериб, хуржунни Жаҳонгирга ишонган эди.

Кундузи осмон бағрига минг-минг юлдузларни яширгани каби, одам ҳам бағрига беҳисоб сирларни яширади. Бешинчи октябрда Дайдидара сари йўлга отланган уч одамнинг бир-бирларига аён бўлмаган сирлари, мақсадлари бор эди. Улардан бири бу сирларини, мақсадларини гўрига олиб кетди. Биттаси ўлжа пайидаги мушукдай астойдил пайт пойлаяпти. Учинчиси шифохона деразаси ёнида муаммолар панжасидан чиқолмай турибди. Тирик қолган икки одам режа тузади. Режадан мақсад бир — ўлдириш. Бири ўлимдан қўрқиб ўлдириш режасини тузади, иккинчиси қасос ғамида, гуноҳдан фориг бўлиш умидида.

Жаҳонгир Муродиллага акасининг кўчасида қўққис дуч келган эди. Аввалига иккови ҳам бир-бирини танимади. Беш-ўн қадам юриб, худди келишиб олгандай баравар орқага қарашди-ю, кўзлар тўқнашди.

«Тирик экан-да?» — икковининг хаёлидан шу гап ўтди.

Иккови ҳам изига қайтиб бир-бирига рўбарў бўлди. Биринчи бўлиб Муродилла салом берди. Орада ўттиз уч йиллик ҳижрон эмас, ўттиз уч йиллик гумон бор эди. Шу боис кучоқлашиб сўрашмадилар. Совуққина саломлашдилар. «Уй ёнса сув ўчиради, вақт ёнса не ўчиради», деганларидек, орада вақт ёниб берган эди. Жаҳонгир жилмайишга уринаётган кўзларда ҳадиқ кўрди.

— Жаҳонгиржон, иним, худога шукр, тирик экансиз. Энди худо хоҳласа ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин. Биз мусофирликда жазомизни тортдик...

Жаҳонгир индамади. Муродилла ёпиқлик қозон деб, нимани назарда тутганини англамади. Муродилла қишлоқ фаолларини отгани, сўнг ўт қўйганидан Жаҳонгир хабардор деб янглашган эди. Жаҳонгир «Фаолларни бошқа қишлоқлик йигитлар отган», деган гапни эшитган, бироқ у йигитларнинг кимлигини ҳануз билмас эди. Муродилланинг гапидан сўнг «ўшалардан бири шу эмасми?» деган шубҳа уйғонди. Ҳозир дераза ёнида турган пайтида ўша шубҳани эслади.

Майор Солиҳов Йўлчивойнинг хонадонида ҳақиқатни ойдинлаштириш мақсадида сўроқ сўраётганида Жаҳонгир ҳам ўзига керакли ҳақиқат юзини очиш учун ўзини ўзи сўроққа тутар эди.

Бу кеча Дайдидара воқеасига алоқадор одамлар учун беҳаловат кечди.

Эртасига Йўлчивой «отам сизни бошқа бировга ўхшатибдилар, мен кимлигингизни айтдим», деб изоҳ бериб Муродиллани яна шифохонага бошлаб келди. Муродилла йигитнинг бу гапига унчалик ишонмади. «Жаҳонгир мени яхши танийди, бошқа одамга ўхшатиши мумкин эмас. Йўлчивой мени лақиллатмоқчимми ё у чиндан ҳам мени йўқлаганми?» деган иккиланиш билан йўлга чиқди. У фитнадан беҳабар, кўнглида ҳали гумон уйғонмаган эди. У даҳлизга кираверишда, остонага нима учун ҳўл латта ташлангану остонанинг у томонига қалин қоғоз тўшалганига эътибор бермади. Жаҳонгир ётган хонага киргач, оёғи из қолган қалин қоғоз дарров олинганини ҳам билмади. Жаҳонгирнинг томирини ушлаб, юракнинг бежо тепаётганини айтиб, шифохона бош табибининг ташхисини исботлади. «Агар ижозат берсангиз, игна билан даволайман», деб таклиф қилди.

— Биз бугун беморга рухсат берамиз. Уйларида даволай қолинг. Бу ерда ишлангиз, бизга гап тегади, — деди бош табиб.

Бу таклиф Муродилла учун муддаонинг ўзи эди. Даҳлизга қайтиб чиқишгач, у бош табибни четга тортиб:

— Аҳволи унчалик умидбахш эмас, лекин уриниб кўраман, — деди.

Муродилла кетгач, бош табиб хонасига қайтиб, Солиҳовга у айтган гапни маълум қилди.

— Эҳтиёт бўлинглар, бемор у айтганчалик оғир касал эмас. Унинг оғоҳлантиришида бир сир борга ўхшайди, — деди.

— Буни биламиз, раҳмат сизга, — деди Солиҳов. — Беморга рухсат беринг.

Солиҳов айтганидай, Жаҳонгирга оқшомда рухсат тегди.

Кеча қор учқунлари ўйнаб юрган шамол тинган, ҳаво очиқ, жойимни бўшатмайман, деб ўжарлик қилаётган куз билан «бошқа иложинг йўқ, ҳадемай қор бўронларим билан бостириб бораман», деб пўписа қилаётган қиш ўртасида осойишта музокара бошланган эди.

Бир неча кун қамоқда зах, сассиқ аралаш ҳавода, сўнг шифохонада дори исини ҳидлай-ҳидлай ўпкаси кирланган Жаҳонгир кўчага чиқди-ю, чуқур-чуқур нафас олди. Май лаззатини маст билур, ҳушёрларга мундан нима баҳра бор, деганларидек, озодликда бир мартагина бўлсин чуқур нафас олиш лаззатини Жаҳонгирдан сўраш керак. Айниқса, энди озодликдан бебаҳраман деб, ўлимни бўйнига олиб қамоққа кирган одам учун тоза ҳаводан нафас олиш онадан қайта туғилгандай гап эди.

Унинг шошиладиган ери йўқ эди. Эски шаҳар деҳқон бозори биқинидаги ҳаммомга

кириб, роҳатланди. Ундан чойхонага ўтиб, чой ичди. Назарида худо уни «сўнгги марта эркинлик нашъасидан, ҳаммом, чойхона деган мўъжизалардан баҳра ол, сўнг жонингни ачинмай топширасан», деган шарт билан қамоқдан чиқарган эди.

Жаҳонгир йўлда кетаётганида, айниқса ҳаммомга кираётганида изидан одам тушганига ишонч ҳосил қилди. Ҳозир ҳам эшик ёнидаги сўридан жой олган икки йигитнинг кўзлари бежо эди. «Номига озод этишган. Мендан тузоққа қўйиладиган ёлғон хўрак ўрнида фойдаланишмоқчи. Мен уларга тутиб бераманми? Йў-ўқ, тақсирларим. Ўзим пиширган ошни ўзим ичаман...» — Жаҳонгир шундай фикрга келиб чойхонадан чиқди.

Уйига бориб, Даминни кўрди-ю, «майорнинг гапи чин экан-да» деб ўйлади.

— Сенам милисага ёлланганмисан? — деди ошнаси билан саломлашгач.

— Қамоқдан чиқдингми ё гармдори устига ағанаб келяпсанми, бунча тилинг заҳар? — деди Дамин кўнгли озор чекиб.

— Орқамдан одам кўйишган. Сени бекорга чақиришмагандир?

— Чақиришдигина эмас, олиб келишди.

— Ҳа, ана, ҳатто олиб келишибди. Сенга қандай топшириқ беришди?

— Ошнангиз бетоб, уч-тўрт кун ҳамроз бўлиб, сўнг қишлоғингизга олиб кетинг, дейишди. Ишонсанг, ишонмасанг, бор гап — шу.

— Акамни танибсан, Муродиллани танибсан — яхши. Энди мени пойлайсан. Қочиб кетсам, бориб айтасан. Муродилла ўлдирмоқчи бўлса, кўксингни қалқон қиласан. Сенинг вазифанг шу, билиб ол.

— Яна битта чириган гап айтсанг, жийда-халтамни кўтариб кетвораман. Мен жоним ачиб, соғиниб келсам, бу қопади-я!

Жаҳонгир сал оширворганини фаҳмлаб, «бу бечорада нима айб» деб, уни қучоқлади. Юзини юзига қўйди.

— Мен дардимни сендан бошқа кимга айтаман, — деди шивирлаб.

Дамин уйни ййғиштириб, примусни ёқиб, қозонга бир бўлак гўшт ташлаб, қайнатиб қўйишга улгурган эди. Хонтахтага дастурхон ёзиб, ўзи олиб келган қант-курс, иккита юмшоқ нон, чойнакда чой қўйган, уй меҳмон кутаётган бир файзга эга бўлган эди. Буни кўриб Жаҳонгирнинг томоғига ййғи бостириб келди: шу пайтгача уни ҳеч ким бир бурда нонни илиниб кутмаган эди.

Жаҳонгир узатилган бир пиёла чойни ичиб, ўридан турди-да, қозиқдан жойнамозни олди.

У ибодат қиларди. Дамин эса унга қараб ўтириб хаёлга толган эди. «Жаҳон қандай йигит эди-я! Тоғни уриб талқон қиларли кучи бор эди. Бировга сўзини бермасди. Эндичи? Мўмин бир одамга айланибди. Бу қамоқлар, хўрликлар уни синдирибди. Узоқ вақти қулликда ўтган одам қўлидаги кишанга муҳаббат қўяди, дейишади. Тўғри шекилли.»

Дўстига тикилиб, хаёлга ботган Дамин янглиш хулоса чиқарган эди. Тўғри, Жаҳонгирнинг аввалги жўмардлиги энди йўқ. Тўғри, Жаҳонгир ҳаёт, борлиқ деб аталувчи кўринмас деворга кўп марта боши урилиб азоб чекди. Тўғри, у ибодатни қанда қилмайди. Лекин бу — юрагидаги пўртана кўлмакка айланди, деган гап эмас. Ҳаёт уни калака қилгани, эзиб-янчгани ҳолда, бу пўртанани вақтида жиловлашни ҳам ўргатди. У илгари ҳам тоат-ибодатни қанда қилмас эди. Аммо Зокирхўжа билан суҳбатлар қургач, унинг тақдирини кўргач, бу жафолардан қутқарувчи фақат худо деб, бутун борлигини унга ҳада этди. «Бу дунёда биз муҳаббат қўйган нарсалар алдамчи, бизни ташлаб кетади. Фақат яратганга бўлган муҳаббатгина ҳақиқатдир» — Зокирхўжа айтган бу ақида унинг қонига, жонига сингди. «Шу муҳаббатим эвазига худо мени ниятимга етказди», деб қаттиқ ишонди. Ҳатто акаси бошқа одам қўлидан қазо топганида ҳам бу муҳаббатдан кечмади. Ҳозир яратганга яна юзланиб, мақсадини баён қиляпти, ундан мадад сўраяпти...

Намоздан сўнг ҳам Жаҳонгир узоқ вақт ҳаракатсиз ўтирди. У хаёлан фано жоддаси орқали баҳо даштига ўтган, эркин руҳларга банди бўлган эди. Дамин унга халал бермаслик учун жим ўтирди. Охири тоқати тоқ бўлиб, энгил йўталди. Шу энгил йўтал Жаҳонгирни мавжудлик дунёсига қайтарди — дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиб, ўридан турди.

Қайнатма шўрвани ичиб бўлишгач, Жаҳонгир ошнасидан савол кутди. Дайдидарадаги фожиани, қамоқдаги гапларни сўрар, деб ўйлади. Лекин Дамин бу ҳақда оғиз очмади. Унинг бошқа мавзудаги гаплари ҳам Жаҳонгирга «Қирқбелга чиқиб хайрлашишинг бошқача эди-ку» деган киноя билан жаранглагандай бўларди. Жаҳонгир бунга ортиқ тоқат қилмай изоҳ бера бошлади:

— Мен бошқа кўришмасак керак, деб ўйловдим. Ўлимни чақирсанг келмас экан, яйраб-яшнаيمان, десанг бостириб келса керак.

— Киши агар юз, агар минг йил яшаса ҳам ўлади. Фақат бу кун қачон келишини билмайди. Умримиз борича яшайверайлик-чи.

Жаҳонгир бу гапини эшитиб, мударриси тез-тез такрорлайдиган байтни эслади:

— «Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт азин кохи дилафрўз».

Даминнинг форсчага тиши ўтмас эди.

— Ўзбекчалаб тушунтир, — деди у.

— Ўзбекчаси сен айтган гапга ўхшайди: агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

— Ҳа, афсуски, кетиш онларимиз яқинлашяпти. Мен ўлиб кетишимдан афсусланмайман. Армоним бошқа — ҳавода қушинг, сувда балиқнинг, ҳаётда эса бизнинг изимиз қолмайди. Шунисига доғман.

Жаҳонгир сукут сақлади. Сўнг дўстини ранжитиб қўймайдиган оҳангда деди:

— Дамин, менинг изим қолади. Худога шукур, ўғлим, невараларим бор...

— Биламан... Шунинг учун энди кўпроқ яшашинг керак.

— Сен афсус чекма. Одамлар юрагига яхшилик уруғини қадагансан. Сенинг изинг шу. Одамнинг барча яхши-ёмон ишлари кетидан соядек илашиб юради. Сенинг яхши ишларинг кўп. Мен бировга яхшилик қилишга ҳам улгурмадим. Мен армон қилсам арзийди.

— Сен... Хадичани талоқ қилган экансан... Энди... никоҳингга ол.

Жаҳонгир дарров жавоб бермади. У дўстига кўнглидаги ниятини ошкор қила олмас эди, шу нияти никоҳга йўл бермаслигини тушунтиришга ҳадди сизмас эди.

— Кўп ўйлама, шариат йўл беради, — деди Дамин.

— Шариат-ку, йўл беради... — Жаҳонгир шундай деб хаёлига келган баҳонадан қувонди. — Иддат деган қоидалар бор.

— Иддатинг нима?

— Бева аёл эрининг вафотидан сўнг бир юз ўттиз кун сабр қилиниши керак. Шу вақтгача мен унга номаҳрамман.

Дамин тиззасига шапатилаб қўйди. Ярим тунга қадар икки ошна ўтган-кетганларни эслаб, гаплашиб ўтиришди.

Эрталаб Дамин уйғонганида Жаҳонгир тасбеҳ ўгириб ўтирарди. Эндигина тонг отган, туннинг ўзи чекингани билан, салқини ҳали ҳукмрон эди. Кўча томондан чархнинг шифиллаши, чархчининг «пи-чоқ чох-лайман!» деган хитоби эшитиларди.

— Намунча эрталабдан келмаса бу чархчинг, — деди Дамин оёғига махсини кия туриб.

— Бу чархчи анойи эмас, пичоқ баҳона мени пойлаяпти.

Дамин унинг гапига ишонмай, кўча эшигини очиб қаради: чархчи — ўрта ёш киши — кўли ишда-ю, кўзи аланг-жаланг эди.

Нонушта қилиб ўтиришганда эшикда Йўлчивой, сўнг Муродилла кўринди. Жаҳонгир унинг албатта келишини биларди. Лекин бунчалик тез йўқлар, деб ўйламаган эди. Улар бир пиёладан чой ичишгач, Муродилла муддаога кўчди:

— Кеча ўртоғингизни шифохонага бориб кўрган эдим. Рози бўлсалар бугун муолажани бошласак, — деди у Даминга қараб. — Касалнинг келиши осон, кетиши қийин дейдилар.

— Дамин, бу киши Хитойдан келган табиблар. Сени ҳам кўриб қўядилар, — деди Жаҳонгир ҳайрон бўлиб ўтирган дўстига.

— Хитойлик дейсанми? Тақсир, мен сизни бир одамга ўхшатдим. Тепабеллик Муродилла ака эмасмисиз?

Муродилла кулумсиради.

— Хотирангизга балли, ўша одамман. Мен сизни танимадим-ку?

— Биз у пайтда ялангоёқ бўз бола эдик. Кўрган бўлсангиз ҳам бизга ўхшаган чувриңдиларга эътибор бермасдингиз. От ўйнатиб юрар эдингиз. Раҳматли Оламгир ака билан улфатчилик қилардингиз...

— Ҳаммасини билар экансиз. Туз-насиба бор экан, Хитойга ўтиб, унда табибликни касб этдим. Қани, қўлингизни беринг-чи, ие, ошқозонга овқат яхши ботмас экан-ку?

Жаҳонгир Муродиллани зимдан кузатиб, фикрни чалғитишга усталигига тан берди. Дамин эса жонига дармон бўлувчи табибни учратганидан хурсанд, майор Солиҳов сурштириб борганида кўнглида оралаган шубҳани унуттаётган эди.

— Оёғим қаттиқ оғрийди, ака, — деб ҳасрат бошлаганида Жаҳонгир унинг сўзини шарт бўлди:

— Дамин, табиб аканг сен билан мени даволайман, деб юрибдилар. Сен Йўлчивой билан ҳовлига чиқиб, гаплашиб тур. Менинг бу кишига айтадиган сўзим бор.

Дамин ҳам, Йўлчивой ҳам бу қарордан ажабланиб, Жаҳонгирга қараб қолдилар. Йўлчивойнинг нигоҳида ажабланиш билан бирга хавотир ҳам зоҳир эди.

— Икки оғизгина гапимиз бор. Чиқиб туринглар.

Улар ноилож туриб, чиқишди. Эшикни ёпишди-ю, лекин узоқлашишмади.

— Акамни нимага ўлдирдингиз? — деди Жаҳонгир унга тик қараб. У Муродилла бу саволдан гангиб қолар, деб ўйлаган эди. Муродилла бу саволни аввалдан кутгани учун ҳам хотиржамлигини йўқотмади.

— Акангиз раҳматли нодонлик қилдилар.

— Сизни бошлаб чиқишларидан мақсад — мени ўлдиришмиди?

— Наузамбиллоҳ! Қайси мусулмон одам боласини ўлдирман, деб қасд этади. Акангиз сизни инсофга чақирмоқчи эдилар.

— Сиз-чи?

— Утган гапни қўзғатманг, чуви чиқмасин.

— Яхши, қўзғатмайман. Энди нима мақсадда ўғлимга эргашиб юрибсиз?

— Йўлчивой сизни даволашимни ўтиниб сўради.

— Ўғил бола гапни айтинг.

— Ўғил бола гапми? Сизни ўлдирмоқчи эмасман. Орқангиздан одам қўйилган, биланман. Мен сизни ҳам, ўғлингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

«Уларни ўлдиришим ҳам мумкин, лекин ўлдирмайман» деган маънода бураб-бураб айтилган кейинги сўз Жаҳонгирни сергак торттирди.

— Мақсадингизни айтинг, — деди у қатъий тарзда.

— Сўзимга тушундингиз-а: мен сизни ҳам, ўғлингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

— Мақсадингизни айтинг, деяпман!

— Отангиз раҳматлидан қолган бойлик сизга энди керак эмас. Менинг эса болачакам кўп. Мусофирликда азият чеккан бандаман.

— Шунинг ўзимиз?

— Ҳа, шунинг ўзи. Кейин қиёматли оғани бўлиб кетамиз. Невараларингизнинг тўйларини кўрасиз.

— Иншоолоҳ!

Жаҳонгир шундай деб унга тикилди. Уни шу ернинг ўзида бўғиб ташласамми деб ҳам ўйлади. Ҳозир ташланса, шубҳасиз, биринчи бўлиб ўғли югуриб киради. Сўнг кўчадаги чархчи... Умиди ушалмай қолади. «Бу малъун ҳийла ишляптими, бас, мен ҳам ҳийла қилай», деган қарорга келди.

— Эртага чошгоҳда Дайдидарада учрашамиз, — деди у Муродилладан нигоҳини узмай. Дайдидарани эшитиб, Муродилла енгил сесканди.

— У ерда нима қиламиз?

— Ҳазина ўша ерда. Керак бўлса, борасиз. Аммо дум илаштириб бора кўрманг.

— Ўзингиз ҳам шундай қилинг.

Жаҳонгир ундаги хотиржамликдан, йўқ, сурликдан тобора баттарроқ ажабланарди. «Худонинг мард бандаси бир ноннинг ярмини ўзи еса, қолган ярмини дарвешларга беради, булар эса бир иқлим мулкини олиб яна бошқа иқлимни олиш фикрига тушган подшоҳга ўхшашиди. Акам билан ҳам балки шу бойликни талашишгандир?»

— Шоҳ Жамшид «оламни мардлик ва зўрлик билан олди, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик», деган экан. Сиз бойликка тўймас экансиз-да?

— Иним, мен ҳам бойликни гўримга элтмайман. Айтдим-ку, бола-чакам бор.

— Келишдик: ўртада — бола-чақаларимиз.

Шу гап билан Жаҳонгир Муродилланинг болалари ҳам гаровда эканига шама қилиб қўйди. Муродилла буни шунчаки пўписа деб қабул қилса-да, юрагида хавотир уйғонди. Юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Муродилла чиқиши билан остонада Йўлчивой пайдо бўлди.

— Амакингизни узатиб қўйинг, онангизга дуо айтинг. Болаларингизни мен учун ўпиб қўйинг. Биз Дамин акангиз билан чошгоҳда Қирқбелга жўнаймиз, мени йўқлаб овора бўлманг.

Бу гапни Дамин ҳам эшитди. Йўлчивой кетгач, ошнасини саволга тутди:

— Нималарни гаплашдинг?

— Сенга айтадиган гап эмас.

— Қирқбелга нима учун чиқмоқчисан?

— Сеникига, меҳмонга.

— Дардинг — Дайдидарадир яна?

— Дайдидара... Э, хомкалла, Йўлчивойга айтиш хотиримдан кўтарилибди. Шаҳардаги уйни сотиб, қишлоққа кўчиб чиқ, Дайдидарани боғ қил, демоқчи эдим. Шу чинор остида бир самовархона очсам, деб ният қилардим. Йўлчивой эплайди, нима дединг?

Дамин у бир балони бошлаётганини сезди.

Улар йўлга отланаётганда озгин, қадди букик одам эшик оғзида кўринди.

— Э, хайрият, уйда экансиз, — деди у Жаҳонгирга кучоқ очиб. — Уч-тўрт келдим-а, қўшниларингиздан сўрасам, улар ҳам билишмайди. Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, бир оз тобим қочди.

— Худо сақласин. Мен сизни йўлдан қолдирдим, шекилли, — у ўтириб, фотиҳа ўқиғач, муддаога кўчди: — Соқов омонатини топширган экан, кеча еттиси ҳам ўтди.

Жаҳонгир пичирлаб дуо ўқиб, фотиҳа тортиди-да, сукутга чўмди.

Соқовнинг исмини билишмас эди. Эллигинчи йилнинг эзида шахтада кўмир қазиб юганида, бир гуруҳ маҳбуслар Соқов ва мана шу киши — Шоймардон келган эди. Шоймардон дастлаб кўп йиғларди. Тақдирдан нолирди. Қирқ биринчи йилда урушга чақирилганини, қишлоқдан олиб кетилган бўз йигитлар кўлига милтиқ бериб

жангга бошлаганини, ҳали жангга кирмай, битта ҳам ўқ отмай туриб асирга тушиб қолишганини қайта-қайта, ўкиниб-ўкиниб гапирарди. Бошқалар тўрт йил жанг қилган бўлса, бу тўрт йил немис лагеридида азоб чеккан, сўнг уйига қайтган, энди уйланиб, одам қаторига кирганида ҳибсга олиниб, бу ерларга жўнатиш эди. У Жаҳонгирнинг бошига тушган савдоларни билмас эди. Шу сабабли ўзини энг бебахт одам деб билиб, тақдирини лаънатларди. Шоймардон билан бирга келган Соқов кўзларини жавдиратиб нимадир демоқчи бўларди-ю, тушунтиролмас эди. Кабобпазга ёрдам бериб юрвчи бу одам кабобни Сталин бор газетига ўраб бериш гуноҳлигини қайдан билсин? Жаҳонгир унга нима деб далда беришни билмас эди. Фақат Соқовни кўзларида ёш кўрганида елкаларни силаб кўярди.

...Шу жабрдийда оламдан ўтибди. Жаҳонгир ўлимни кутиб ётганида, Азроил Соқовникида экан-да...

— Қаноат қила-қила борадиган жойимиз тайин экан, — деди Шоймардон, чуқур уф тортиб. Кейин Даминга қараб, деди: — Ака, биз кўп ноҳақ жабр тортганмиз.

— Акангиз ҳам жабр чекканлар, — деди Жаҳонгир, — сиз-ку, асир тушганингиз учун камалгансиз. Бу киши китоб ўқиганлари учун ўтирганлар.

— Во, худо, неча кўргиликлар кўрдик-а, адолат қолмаган экан дунёда.

— Адолат бор, — деди Дамин унга, — лекин адолат деганлари ҳамини кучга хизмат қилган. Ички яралар юзага чиқиб, энди биламиз буларни. Донишманд деганимиз қоқилган экан, орқасидан бутун халқ қоқилибди. Қаноат дейсиз. Қаноат туйда ҳам бор. Туянинг қаноати тугиб, ғазаби уйғонса, кушхонага жўнатилади. Одамники тугаса-чи?

— Яхши гап айтдингиз, ака, кам бўлмаг. Энди мен борай. Сизларни йўлдан қолдирмай. Соқовнинг йигирмасига бирга борамиз, ўзим кириб ўтаман.

Шоймардон чиқиб кетгач, Жаҳонгир эшикка кулф уриб, Дамин билан бирга йўлга тушди.

Қирқбелга яқинлашганда Жаҳонгир Аждарқоя сари бурилди. Қабристонга бориб қор устига тик чўқди. Юқорида аждарнинг учта боши оқ қалпоқ кийган. Пастда дўмпайган қабрлар ҳам оқ ўраган. Жаҳонгир тиловат қилди. Ҳар келганида ота-онаси билан хаёлан суҳбат қуларди. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади:

«Дада, акамни бағрингизга олдингиз, гуноҳларидан ўтдингизми?»

— ...

«Мендан розимисиз? Гуноҳларимдан ўтасизми?»

— ...

Бу икки савол қайта-қайта такрорланди, лекин жавоб бўлмади.

Жаҳонгир Даминнинг уйига қайтиб, у билан деярли гаплашмади. Эртасига ноуштадан кейин дастурхонга фотиҳа ўқилди-да, ошнасига илтижо билан деди:

— Дамин, берган ош-тузинга рози бўл.

— Жаҳон, эсингни йиғ, нима қилмоқчисан, менга айт. Мурод келадими Дайди-дарага?

— Дамин, жон ошна, сўрама. Жойингдан жилмай ўтир. Кечгача келмасам, миласага хабар бер. Яна бир омонат гапимни Йўлчуйойга етказасан. Дайдидарадаги чинордан қибла томонга эллик қадам санаб одам бўйи кавласин. Бобосининг омонати ўша ерда.

— Жаҳон!

— Биз бировга ёмонликни раво кўрмадик. Ошначилигимизга хиёнат қилмадик, шунисига шукр.

Жаҳонгир шундай деб Дамин билан хайрлашди.

Дайдидара кимсасиз эди. Чинор ҳам, дўнгликларни туртиб чиққан катта-кичик қоялар ҳам, қояларга тождай қадалган дўланалар ҳам сукутда. Жаҳонгир чинорга яқинлашиб, атрофни диққат билан кузатди. Оппоқ қордан кўзлари қамашди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, дарахтдан шарқ томонга ўн қадам ўлчаб пичоғини қинидан чиқарди. Қорни оёғи билан нари-бери суриб сўнг ерни ўя бошлади. Жаҳонгир акаси билан учрашишдан аввал бу ерга келган, отасидан қолган омонатнинг катта бир улушини эллик қадам нарига олиб чуқурроқ кўмган эди. У ерни тизза бўйи ўйгач, пичоққа бир латта илашди. Жаҳонгир латта туганчани эҳтиётлик билан олиб очди. Тугунчадаги тўппончани енгига артди-да, ўқдонини чиқарди. Биттагина ўқни қолдириб қолганини чуқурчага ташлади. Сўнг ўрани аслидай қилиб кўмди. Устига қор ҳам суриб қўйди.

У дам-бадам атрофга алангларди. Қанча тикилмасин, узоқдаги қоя ортида Солиҳов, Рамазонов ва яна уч йигитнинг дурбинда кузатаётганини сезмас эди. Солиҳов Жаҳонгир Қирқбел томон юргандаёқ унинг мақсадини фаҳмлаганди. Эрта тонгда у одамлари билан Дайдидарага етиб келган, худди бўрига ўхшаб чинор ўсиб турган дўнгликни айланиб ўтган эди. Шу сабабли бу атрофда одам излари кўзга ташланмас эди.

Солиҳов у тўппонча олганида сергакланди. Уқларни чиқариб ташлаганда эса «шунчаки кўрқитмоқчи шекилли» деб ўйлади.

Чошгоҳда Жаҳонгирнинг қорда қолдирган излари ёнида яна бир из пайдо бўлди: Муродилла аста чинор томон кўтарила бошлади.

Жаҳонгир ўнг қўлини қўйнига тикқан кўйи қилт этмай турарди. Муродилла ундан кўзини узмаган ҳолда бир-бир қадам ташлаб унга яқинлашаверди. Унинг ўнг қўли палтосининг чўнтагида, Жаҳонгир сал ножўя ҳаракат қилса бас — тўппончани чиқариб отиб ташлашга шай эди.

Орадаги масофа уч қадам қолганида Жаҳонгир орқага чекинди-да, қўйнидан пичоқ чиқариб ерга ташланди.

— Хазина шу ерда, — деди у Муродиллага тикилиб.

Муродилла бир пичоққа, бир Жаҳонгирга қараб, нима қилишини билмай иккиланиб турди-да:

— Ўзинг кавла, — деб буюрди.

— Мен қул эмасман. Бировга хизмат қилиб ўрганмаганман.

— Қазидейман! — Муродилла шундай деб тўппончани чиқарди.

— Қўрқитманг мени. Мен шартни бажардим. Хазинани кўрсатдим.

— Қазимасанг, аяб ўтирмайман. Акангнинг изидан жўнайсан. У ёқда.. невараларинг бор-а?

Жаҳонгир қорни оёғи билан суриб ерни қазий бошлади.

«Бу акасидан кўра ақллироқ экан, — деб ўйлади Муродилла, унинг чаққон ҳаракатини кузатиб, — акаси аҳмоқ эди, шу аҳмоқлиги туфайли ўлиб кетди.»

Жаҳонгир ерни пичоқ билан кавлай туриб, дам-бадам Муродиллага қараб кўярди.

«Оламгир ҳам тахминан шу ерда турган эди, — деб ўйлади Муродилла. — Демак, билар экан-да, била туриб айтмаган экан-да?»

Муродилла тепадан айланиб тушиб келганида Оламгир чиндан ҳам шу ерда турган эди. Муродиллани кўриб чўчиб тушди.

— Мурод, нимага келдинг? — деди.

— Сени ҳимоя қилгани, — деди Муродилла кулумсираб.

— Келганинг чакки бўлибди, қайт. Жаҳон кўрмасин.

— Кўрса кўраверсин.

— Мурод, бизнинг ишимизга сен аралашма.

— Гап бундай, Оламгир; сен шохиди юрсанг, мен баргида юраман. Можароларингни биламан. Лекин мен ҳам қуруқ қолмаслигим керак. Улушимни берасан. Тўртдан учи меники. Бўлмаса, мен уканга хотининг ким, ўғлинг ким — айтаман.

— Айтмайсан!

— Айтаман, бунақа ишлар қўлимдан келади.

— Шунақами... унда қишлоққа ким ўт қўйганини, фаолларни ким отганини мен ҳам айтаман.

— Сен одам эмас, тўнғизсан, Оламгир. Эскини кавлаш тўнғизнинг иши.

— Сен эса иблиссан...

Шу зайлда бошланган машааша сўнгида Оламгир чўнтагидан пичоқ, Муродилла тўппонча чиқарди. Тайин гапки, тўппонча олдида пичоқ ожиз...

«Ўшанда нима учун кўрқиб қочиб кетдим, ўша куниёқ ҳаммаси ҳал бўлар эди-ку?» — Муродилла шу саволни аввал ҳам ўзига ўзи кўп берган, ҳозир ҳам такрорлади.

Жаҳонгир қаддини кўтариб, Муродиллага қаради.

— Бўлди.

— Хуржунни чиқар.

— Керак бўлса, чиқаринг, мен кетдим.

— Тўхта, чиқар деяпман.

Жаҳонгир Муродиллага ғазаб билан тикилиб қаради, сўнг энгашиб тугундаги тилла тангалардан бир ҳовуч олди-да, унга қараб отди.

— Ма, тўй, иблис!

Муродилла унинг гапларига парво қилмади. Сочилиб ётган тилла тангаларга очкўзлик билан қаради-да, югуриб бориб ўрага энгашди. Шу вақтда Жаҳонгир қўйнига қўл тикиб сўнгги, биттагина ўқи қолган тўппончани олди.

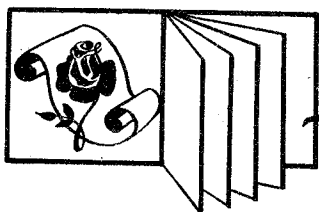
Шу вақтда Солиҳов шериклари билан чинорга яқинлашиб қолган эди.

ХОТИМА

Қиссага шу ерда нуқта қўйдим. Шу нуқтага қадар мен билан ҳамфикр, ҳамнафас, ҳамдард бўлганингиз учун Сиздан миннатдорман.

Бу учрашувдаги сўнги сўзим: Тошкентнинг кунчиқарига жойлашган, бир вақтлар овлоқ жой бўлган Дайдидарада, қорнига ўт қалаб, ўйиб ташланган кекса чинор пойида чойхона бор. Йўлчибойнинг чойхонаси қаерда деб сўрасангиз, ёшу қари йўл кўрсатади. Худди шу чойхонада ўтириб, ҳайратланарли воқеаларни эшитганимдан сўнг менда мазкур асарни ёзиш фикри туғилди. Агар баёнимга ишонмасангиз, Дайдидарага бонинг, ўз қўлоғингиз билан эшитинг.

Вассалом. Сиз билан яна учрашиш умидида хайрлашаман.

Тилак Жўра

Қўлларимда бир тутам майса

* * *

Бу элга ғам эрмас, ёмғирлар ёғсин,
Баҳор ёмғирлари,
Куз ёмғирлари...
Севинч ёмғирлари, ишонч ёмғирлари,
Ёғсин-эй, майлига, соғинч ёмғирлари!

Соғиниб-соғиниб келган бу элга,
Суюниб-суриниб келган бу элга,
Сўкилиб-соврилиб келган бу элга,
Сўқланиб-сарғайиб келган бу элга,
Ёғсин-эй, майлига, қувончлар ёғсин!

Борини бериб ҳам, бўҳтонлар олган,
Зорини айтиб ҳам, зорланиб қолган,
Сомондай сарғайиб, ҳар ён сочилиб,
Тола-тола бўлиб, толиқиб-толган,
Бу элга қувончлар, ишончлар ёғсин!

Бу қандай замондир, бу қандай даврон,
Халқим, ўз ҳолингга ўзингсан ҳайрон,
Не хатолар қилдинг, айтсанг-чи, ахир?
Кўнгилда вайрондир, имонда вайрон!

Сарғайган қамишдай, сарғайган гўдак,
Сендан қадрлими, бир дона кўсак,
Дардим дарё бўлиб, оқизмас мени,
Елкамда кўтариб кетсам мен сени.

Сени қандай асрай, кўзи қаролик,
Қўлларим чўзарман, қўлларим боғлик,
Бу дунё гумроҳдир, гумроҳ одамлар
Жилмайиб боқарлар, юраклар доғлик...

Кўкликдан кўкармай, сарғайган соҳил,
Уммонинг қайдадир, гумонинг қайда?!
Сени ҳам кул қилди, кул бўлган ҳосил,
Тўфонинг қайдадир, суронинг қайда?!

Оҳ уриб, оҳимни мен кимга айтай?
Қани у туш бўлса, жимгина ётай,
Рухимни тирмалаб, санчилар санчиқ,
Қароғим қичқирса, мен қандай ётай?!

Бу элга ҳам эрмас, ёмғирлар ёгсин,
Баҳор ёмғирлари, куз ёмғирлари.
Баҳордай борлиқни қувончга қорсин
Ўзлик ёмғирлари, ўз ёмғирлари...

* * *

Бу кунларнинг нидосидан
Ой бўлмайин ҳилол йиғлар.
Бу куннинг минг хатосидан,
Кун кўрмаган иқбол йиғлар.

Бир бурчакда тумшайганча,
Мени кутиб висол йиғлар.
Кундан-кунга ошар ғуссам,
Толиққан тўрт девол йиғлар.

Ўзлигимни излаб ўзим,
Тополмайин босган изим,
Айтолмайин, айтар сўзим,
Рухимда бир малол йиғлар.

Ўз уйимда ўзим зорман,
Хаёлимда фақат борман,
Ўз умримга ўзим дорман,
Кўнглимда бир савол йиғлар.

Юрар бўлсам соям йўқдир,
Тик боқмоққа қоям йўқдир,
Ночорликдан чорам йўқдир,
Бошим силаб, шамол йиғлар.

Нима бордир қўлларимда,
Ортимга ҳеч чўзолмасман,
Ўзи туғиб йўлларимда
Муштипар бир аёл йиғлар.

Бошдан учиб ақлу ҳушим,
Мендан қочган камол йиғлар.
Унгдан келмай сира тушим,
Мендан кечган хаёл йиғлар.

Ҳолат

Узун кун тўлқингичга кўниб
жимирлайди қарғалар
қора байроқдай.
Уларми дунёнинг даракчилари,
яхши-ю, ёмоннинг ўроқчилари,
бу телба юракнинг сўроқчилари?!
Тунд иқлимдай тундлашар хаёл,
вужуд зирқирар, мезондай беҳол...
Уйлайман,
турса-ю шамол,
ҳайдаса дунёнинг бир чеккасига
қарғаларни, тунд хаёлларни.
Шамол эсар,
қарғалар кетмас,
хаёллар қочмас...
Ҳаво оғирлашар, оғирлашар нафас,
фикримга қарғалар кўниб,
руҳимни чўқир...
Хўмрайиб, бурайман
ойнаи жаҳоннинг мурватин,
кимдир хўпиқиб
Бахт ҳақида шеър ўқир...

Рухият

Бир яланглик бўлса,
Тўйиб-тўйиб бақирсанг;
Сўниб қолган руҳингни
Қалқиб-қалқиб чақирсанг...
Титраса товушингдан
Димиққан бағринг, танинг,
Сочилиб дил ғубори,
Қоядаги майсадай
Силкиниб турса шонанг!
Оҳ десанг, оҳлар десанг,
Бу қандай чоғлар десанг,
Елкангни тоғдай босган,
Бу қандай доғлар десанг,
Қўл бутун, оёқ бутун,
Дил нечун оғлар десанг,

Бу имкон, қандай имкон
Қўлларим боғлар десанг,
Бу умид, қандай умид
Дилда жон сақлар десанг,
Оҳ десанг, оҳлар десанг,
Вожаб чоғлар десанг,
Кўз эрмас, кўкарганки,
Дил чатнаб, йиғлар десанг!..
Бу қандай замон, охир,
Тўйиб-тўйиб бақирмоқ,
Ёниб-ёниб чақирмоқ,
Энди бир армон десанг?
Айтиб-айтиб шуларни,
Учириб тўп қушларни,
Тўйиб-тўйиб бақирсанг,
Ёниб-ёниб чақирсанг!..

* * *

Устоз Миртемирни эслаб

Пишқирса гар сачратиб кўпик,
Тиконзорда маст бўлган туям.
Чу-чу десам, ликиллаб этик,
Лўкилласа саҳрода соям.

Қишнинг сўлғин кечаларида
Узун-узун эртақлар айтай.
Дайдиб хаёл кўчаларида
Туркистонга адашиб қайтай...

Жимирласа жимгина сароб,
Вужудимни эзиб турткилар.
Мен саҳрода чекай изтироб,
Туркистонни тутсин туркийлар...

Қўлларимда бир тутам майса,
Ҳидлаб-ҳидлаб сира тўймасам.
Елкамни кун куйдириб қўйса.
Яссавийни қўлдан қўймасам.

Қишнинг сўлғин кечаларида
Узун-узун эртақлар айтай.
Дайдиб хаёл кўчаларида
Туркистонга адашиб қайтай.

* * *

Йўл юрдим ўймоқ-ўймоқ,
Илинжим сени кўрмоқ
Шаҳри Ҳайбар¹, Шаҳри Ҳайбар!
Термулиб япроқ-япроқ,
Тош тердим кучоқ-кучоқ...
Шаҳри Ҳайбар, Шаҳри Ҳайбар!
На сарой, на қалъанг бор,
Гумбазлар парча-парча,
Тошинг териб тўплолмай
Рухимдан учди сарча,
Шаҳри Ҳайбар, Шаҳри Ҳайбар!
Шамолингни қани, қайтар,
Гапларим бор унга айтар,
Шаҳри Ҳайбар, Шаҳри Ҳайбар,
Шамолингни қани, қайтар!

* * *

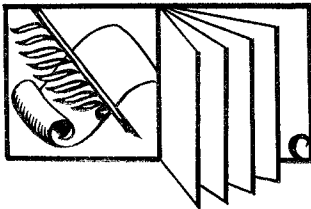
Ёмғирларин ёғдира кўнглим,
Икки ирмоқ каби ялаб ўтади
Оролдай тўзғиган юзимни.

Кимдир келар елкамни босиб,
Туман ичра тутоқиб-толиб
Шивирлайман айтар сўзимни.

Қалтирайди қўлимда қалам,
Емиргандай икки соҳилни
Кўзларимга кўмилади шам.

Айтар сўзим Оролдай бўзлар,
Айтар сўзим деволдай соқов,
Айтар сўзим Ватандай ғариб!..

¹ Пайкент шаҳрининг иккинчи номи.

Дилшод Ражабов

ҒУНЧАЛАРНИ СЕНГА АТАДИМ

Бир тун хаёли

Рафиққа

Бу кеч ётганимда (дил тўла ғашлик),
Бошим парёстиқмас, ўйларга ботиб,
Ёвқур Жалолиддин ва Темур Малик
Келётгандай бўлди елдириб отин.

Ўзи ғаш кўнглимга тушди ғулғула,
Гўёки улар бор гап-сўздан воқиф.
(Бугун арзимаган бир иш устида
Икков аразлашиб қолдик-ку, Рафиқ).

Келишар икки дўст, икки пайванд қалб...
(Эҳ, бизнинг дўстлик-чи, мана ҳолимиз.)
Бизлар лойиқмизми, тайёрмизми, айт,
Уларни қай юз-ла қарши олурмиз?

Улар, эл қул бўлиб, чўкмасин деб тиз,
Босқинчи устига от сурган моҳир.
Йигит ёшга етиб бугун биз-чи, биз,
Бизлар нима қилиб юрибмиз, ахир?!

Араз, майда гаплар... нақадар уят!
Даст турдим қинидан чиққан ханжардай.
Ҳозир деразани очаман-да шарт,
Зулматга тиғ каби нигоҳ санчарман!

Дўстим, гиналарни унутиб буткул,
Қошинга югургим келмоқда бу пайт.
Сен-чи? Сен уйқуда эмасми ҳозир,
Сен ҳам бедормисан, ҳушёрмисан, айт?!

Ёз тонги

Чекинади қора ғам — зулмат,
Ёришади юзи осмоннинг.
Далаларни олади чулғаб
Оппоқ шодлик каби ёз тонги.

Қичқирворар шодликдан Хўроз,
Йиғлоқ чигирткалар овунар.
Ичларига сиғмай қувончи...
Тарс ёрилиб кетар қовунлар...

Деҳқонга теккани

«Деҳқон елкасига офтоб теккан».
Нега билиб туриб сўзлайсиз ёлғон?
Ана, у далада юрибди кеч ҳам,
Унинг елкасига теккани — кетмон.

Тунги осмонга боқиб

Баҳор кезар еру кўкда,
Ҳатто осмон тоқи гуллар.
Юлдузлар — кўк майсазорда
Бодраб чиққан қоқигуллар.

* * *

Мен хафаман, дўстим, Прометейдан,—
Ерга олов олиб келмаганда у,
Дарахтлар ёнмасди балки дафъатан,
Қирғоқлардан балки чекинмасди сув.

Умр кечар эди тандир, ўчоқсиз,
Мевахўр аталиб ердаги одам,
Қозонга тонналаб солмас эдик туз,
Ўрмонларни бетин ёқмас эдик ҳам.

Жанна д-Арklar балки куймас эди ҳеч,
Шаҳарлар ёнмасди аланга ичра.
Қора — тун кўзларга сиғинардик,
Тинч
Одам Атолардек яшардик, сара.

Бомбалар-ку, мутлоқ яратилмасди,
Яшардик бош эгмай, балки, оддий ҳол.—
Муҳими, юракка ўқ қадалмасди,
Муҳими, ёнмасди битта ҳам аёл!..

Мен хафаман, дўстим, Прометейдан...

* * *

Гулдирак бўлди-ю, уйғонди кўплар,
Сен уйғонмадинг.
Чақинлардан ҳатто тўлғанди кўклам,
Сен тўлғонмадинг.

Фафлат уйқусида ётмагил токи,
Алаҳлаяпсан.
Ноз уйқуда сирли туш кўрдинг балки
Алоқ-чалоқ сан.

Билак, бўйнингдаги олтин ҳалқани
Олиб қўй четга,
Заминнинг тебраниб, сени уйғотар
Тўлғоғи етди...

Аёлнинг уч жони ҳақида

Бу сўзни бобомдан тинглаганман лол,
Оппоқ қиш тунининг узун оқшоми:
Не-не изтироблар чекармиш аёл,
Ёнма-ён турармиш унинг уч жони.

Бириси: айни кўз ёрар пайтида,
Вужудлари титраб тутганда тўлғоқ,—
У ғоят покиза бўлиб қайтадан
Муқаддас айлармиш ҳаётни мутлоқ!..

Бир жони: юракдан севган ёрини
Бевафо кўрса-ю, билса гуноҳкор,—
Аёл қисмати-чун, ўша замони
Фарёд чекар эмиш унсиз, такрор, зор...

Ўзгаси: фарзанд деб куйганда доғда,
Ўзига тилармиш увол-заволни.
Бундан оғир қисмат йўқдир дунёда,
Эй ҳаёт, эй инсон — асра Аёлни!

Тошкент

Булут

Поёни йўқ денгиз устида
Кўкни ёриб қарсиллар чақмоқ.
Гумбурлаган даҳшатли саси
Денгизга ваҳм солгудек мутлоқ.

Денгиз хайрон қолур бу ҳолга,
Гоҳ ишонса, гоҳ ишонмас ҳеч.—
Ўз бағридан кеча ўрлаган
Булут бошда ўйнатар қилич...

Қоракўл

Очил Тоҳиров

Саккизликлар

Ҳар доим дардини ичига ютиб,
Яшаш бир одамга қилар оғирлик.
Гоҳо тўлган юрагингни бўшатиб
Турмасанг, қафасга айланар борлик.

Шунданми, қадимдан яшар бир ҳикмат:
«Одамнинг тафтини одам олади».
Нафақат одамлар, ҳаттоки жонзот
Ёлғизланган куни ўлиб қолади.

* * *

(Ярим ҳазил)

Қаридир-қартангдир, таниш, бегона,
Ҳамма адолатдан сабоқ беради.
Ҳар бир инсон зоти ўзини доно,
Якнаш соҳибкамол санаб юради.

Инсон феъли қизиқ: ҳақ-адолатга
Ундовчи бир дунё ҳикмат топади.
Тўғриси айтсанг, чопма деб бетга,
Рост гапингга баъзан қолиб олади...

Раҳим Отахонов

Сўз ҳақида сўз

Дид тиғи билан ёғочни йўниб,
Ясади қушчанинг ҳайкалин уста.
Қанот қоқиб учаётган
Қушнинг ўзгинаси худди,

Уйкум, эътиқодимни қориб
Ийлавердим-ийлавердим,
Куви пишиган каби.
Кўзада тун оқарди,—
Мойдай қалқди янги сўз.

Сайраб ҳам юборар, дейсиз.
Ҳеч кимдан, ҳеч қаердан
Нусха олмади уста...

3

2

Кўкнинг феруза рангига
Бедазор рангин қорсам,
Кулди янги сўз зуваласи.
Қуёш нурига тўлдирсам
Қоронғи чўнтақларим,
Янги сўз илди кўлимга.
Эл дардига тўлдирсам кўксим,
Янги сўзлар келди тилимга —
Асал ялагандай яйрадим.
Баркут туннинг туйғуларин
Тўлдириб бир кўзага

Керак бўлса энди сўзлар
Қалдироқдай гумбурласин,
Бир-бирига ишқаганда
Чақин чақсин ялтиллаб.
Ўртигин ёрсин Ғарбда
Сизловуқдай финғиллаган
Бадҳазм, шум сўзларнинг.
Аскардай сафда юрсин,
Мавқели, жанговар сафда,
Жанговар мазмун билан.
Булар — сўз шаклидаги
Менинг исёнкор руҳларим.

Шовот

Очил Худойбердиев

Қишлоқ оқшоми

Полиздан қовунлар ҳиди таралар
Атрофда,
ел билан бирамки хушбўй!
Қўш бешик ўртада, жувон аллалар,
Ҳаволаниб борар оҳанрабо куй.

Бедазор тарафда оқшом чўккан чоғ,
Кулундан безовта кишнайдди Тўриқ.
Кампиршо — тўлин ой элаган оппок
Ёғдулар ариқда окмоқда тўлиб.

Уйда илҳақланар, тик этса товуш,
Ошиқар илк учрашувга қиз.
Серқатнов кўчадан қадам узилар,
Осмон тиниқлашар, кўпаяр юлдуз...

Сурхондарё

Соғинбой Иброҳимов

* * *

Мана, оқ хризантема
ярқ этиб очилди
куёшнинг бир тутам нурида.
Зангори осмони,
хилма-хиллиги ва товушлари
билан қарши олди ёруғ бир дунё.
Қуёшга куёш шуъласини қайтармак учун,
ҳароратини қайтармак учун ортига
бу қаро ерга зарур эди, ахир,
хризантеманинг оқ ранги.

* * *

Эртақлар эшитгим келади,
бир эртакки
уфурсин сарғайган япроқ исини.
Бир эртакки...
Келармисан, ахир,
қоронғи тунимни ёритган
пари?
Келармисан ўн еттига етмаган қизнинг
беғамлиги,
беғуборлиги билан?

* * *

Ниқобдан кўрқаман,
кийсам қандай ечаман уни,
ечмасам бир умр унинг қулига
айланиб қолмайманми, ахир, мен?

* * *

Одам кучига иқтидорига
шубҳа билан йўғрилган сўзлар,
тафаккур меваларига ишончсизлик туфайли
туғилган сўзлар
ва фақат бу дунё улуғворлигидан
ҳайиққан одамлар даврасидагина
тинимсиз айланаётган сўзлар
сизларга қарасам
шубҳа турар кўзим ўрнида...

Қорақалпоқчадан Баҳром РУЗИМУҲАММАД
таржимаси

Нормурод Норқул

Омонгул
(халқона)

Шаҳри Кешнинг кўрғони,
Миндим жийрон йўргани.
Қушдай учиб бораман,
Омонгулни кўргани...

Омонгул — ой боладир,
Кўкайга ўт соладир.
Жамолини кўрганлар
Лолу ҳайрон қоладир...

Омонгул, оринг бўлай,
Қаторда норинг бўлай.
Хушласанг, хушламасанг,
Суйгулик ёринг бўлай...

Омонгулим омонми,
Кўнгли меним томонми?
Дийдоримга тўёлмай,
Рангу рўйи сомонми?..

Қирнинг боши сарғайди,
Тутиб олдим тўрғайни.
Омонгулга қош қоқманг,
Норой момо қарғайди...

Бегона бўлсам, ажаб,
Сўзона бўлсам, ажаб.
Омонгулнинг ҳажрида
Гўяна бўлсам, ажаб...

Чироқчи

Зикрулло Вали

Эмас

Боқ уфққа, тийра боқ,
Ул бир шафақким, қон эмас,
Бошинг узра гумбази даҳр —
Кенг фазо, осмон эмас.

Чор тарафга боқ кушодким,
Чархи гардун-фалсафа,
Фалсафа, минг фалсафа лек,
Англамоқ осон эмас.

Сен Насимий бирла Машраб
Қисматин қайд этма кўп,
Ақли кўрлар бор ҳанузким,
Сўнги у қурбон эмас...

Ҳамдиёрим дерди аммо,
Бўғзига чанг солдилар,
Ул палидлар ҳамдиёри
Қодирий, Усмон эмас.

Аҳли жоҳил отга мингач,
Топтади урфонни ҳам,
Ёнди минг-минглаб китоблар
Дин эмас, Қуръон эмас.

Ҳайратим кўп, ҳасратим кўп,
Бул ҳаёт минг ранглидир,
Рост гоҳи рост эмасдир,
Ёлғон ҳам ёлғон эмас.

Ҳақпарастлик бирла ёнса
Этма айб Зикруллани,
Дилда дарди бўлмаса гар,
Ул, ахир, инсон эмас...

Бу кун

(Абдулла Орипов ғазалига мухаммас)

Боқмайин кетди нетай ул кўзлари шахло бу кун,
Қолмади менга ҳаётдин лаззату маъно бу кун,
Қалб уйи ғоят қоронғу, зим-зиё, ялдо бу кун,
Воҳки ишқ саҳросида қолдим беишқ танҳо бу кун,
Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун.
Меҳр ила гулдаста боғлаб гар узатсам олмади,
Ишқида қайноқ ғазаллар куйласам лол бўлмади,
Мен ёниб ўртандиму ул зарра парво қилмади,
Чехраи заррин сира кўрмакка ҳожат қолмади,
Шамс нарвони уза ағёр эзур пайдо бу кун.
Эй муғанний, торни инграт, мунгли куйни куйлаким,
Бундай ортиқ зулм бўлмас аҳли ишққа, уйлаким,
Эй ғазал, сен бу ситамни юз асрга сўйлаким,

Шархи дил этмай туриб рад этди ёрим, бўйлаким,
Қисмат омин айтди айтмай зарра бисмилло бу кун.

Оқибат син ҳарфидек синди-ку жоми тоқатим,
Лому мим ҳам демадинг барбод этиб ишқ ҳожатим,
Келганингда дол этардим чун алифдек қоматим,
Нун лабинг узра сокин қолди ҳилолдек ҳолатим,
Ҳарф ўйин айлай десам ўзга эрур имло бу кун.

Ишқида ўртаб-ёниб қалб мисли лағча чўғ, ахир,
Ёрки сайёд, рад сўзи кўксимга теккан ўқ, ахир,
Найлайин мағрур гўзалнинг ишқда кўнгли тўқ, ахир,
Бағри қонлар бирла ёрнинг зарра дарди йўқ, ахир,
Кўқда ҳам иблис билан машғул эрур олло бу кун.

Бу ҳаёт йўли чунон ҳам сермашаққат йўл экан,
Англадим энди ҳаётни ҳасрату дард мўл экан,
Ишқи бор булбул кўзига қоқ тикон ҳам гул экан,
Чархи кажрафторнинг шеваси доим шул экан,
Васл уйида ғайр эли айлаб юрар ялло бу кун.

Ишқсиз зулмат ҳаёт, бундай яшашдин йўқ самар,
Ёрсиз олам қоронғу, ёрсиз бода заҳар,
Чекма афғон, андалибдек куйла Зикрулло саҳар,
Ёр висоли толеингга бўлса Абдулло агар,
Сенга парво қилсалар ҳам қилмагин парво бу кун.

Душанбе

Мухтор Носир

Мен учун

Сени Гул дедиларми?
Йўқ, йўқ, асло гулмассан:
Ахир, гуллар кулади,
Сен ҳеч қачон кулмассан!

Сени Бахт дедиларми?
Йўқ, йўқ, асло бахтмассан:
Бахтни тутиб бўлади,
Сен ҳеч қачон нақдмассан!

Сени Моҳ дедиларми?
Йўқ, йўқ, асло моҳмассан:
Ахир, ой ёғду сочар,
Сен-чи, нуринг сочмассан!

... Мен аламдан гапирдим:
Асли Бахт, Гул, Моҳдирсан,
Аммо менинг-чун фақат
Юракдаги Оҳдирсан!

* * *

Юлдузлар тўпига киради қамар,
Кулбангдан чиқасан шунда сирғалиб.
Сенга эргашаман беҳушу бесар,
Чалажон умидни етаклаб олиб.

Мен етиб юрардим сенга бемалол,
Совуқ бир нигоҳинг кесди-ку йўлим.
Ўт бўлиб ёнаман Отелло мисол,
Аммо томоғингга етмайди қўлим!

Сен кетиб борасан илдам ва шитоб —
Йироқлашар аста бизнинг орамиз:
Сенинг шиддатингга беролмасдан тоб
Умид ҳам, фақир ҳам чарчаб қоламиз!

Қадду-камолингни хаёлга ўраб,
Йўлингда қоламан ночор ва маҳзун.
Тим қора сочларинг рангини сўраб
Ортингдан оҳиста одимлайди тун...

Гулистон.

Қудрат Бобожон

Ғунчалар

Шеърнимас, мен оловни севдим,
Оловларда ёндим, чидадим.
Гулханларда туғилган чўғдек
Ғунчаларни сенга атадим.

Ва сен кетдинг... Оловлар сўнди,
Юрагимда армоннинг ўрни...
Мен барибир, барибир сен деб
Кафтларимда асрадим кўрни.

Музлаб тинди фаввора, булок,
Қаҳри қаттиқ фасллар кечиб.
Бу ғунчалар ундилар бироқ,
Илиқ меҳрим сувларин ичиб.

Сен келасан, бу гул хаёллар
Ҳали дилда сўлганича йўқ.
Бу тупроқдан бесар шамоллар
Ғунчаларни юлганича йўқ...

Рауф Парфи. Сабр дарахти.

Чағалайнинг йиғиси каби
Денгиз яна бўрон уфурар.
У ҳазин бир эртақ айтади,
У яқин бир ҳамдард қидирар...
... чарх урару, топмас тасалло
Кўтарару қадаҳни ичмай,
Йўлак узра отар: «Йўл хато...»

... Дарахт ўсар бу йўлак аро;
Бу Дарахтнинг барглари яшил,
Бу Дарахтнинг барглари қизил,
Бу Дарахтнинг барглари қаро...

Силкинару, улғаяр Дарахт,
Улғаяди мисли Қора дев.
Болта урар Иблислар қарахт,
Ниқоблари жиққа қора тер.

Шивирлайди биринчи Иблис:
«Дарахт эмас, қурисин илдиз...»

Силкинару улғаяр Дарахт...
Ниқоблари жиққа қора тер,
Шивирлайди иккинчи Иблис:
«Томирига туташдир денгиз...»

Силкинару улғаяр Дарахт...
Ниқоблари жиққа қора тер,
Шивирлайди учинчи Иблис:
«Илдиз эмас, қурисин денгиз...»

Чағалайнинг йиғиси каби
Денгиз яна бўрон уфурар.
У ҳазин бир эртақ айтади,
У яқин бир ҳамдард қидирар...

* * *

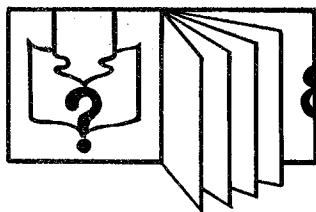
Дарахт ёлғиз. Атроф кенг дала,
Самум-саҳро сингари яйдок.
Ўсимликка ўхшаган бола
ва гулга ўхшаган қизалоқ
боришар жим.
Манзилгоҳ олис...
Ораликда сокин кезар бахт.
Изларидан қўл силкир холис,
Одамзодга ўхшаган Дарахт.

Йўлчи роқ

Кўчанинг кўзлари:
Қизил Булут;
Сариқ Булут;
Яшил Булут...

Уларда товланар:
Қизил Ёмғир;
Сариқ Ёмғир;
Яшил Ёмғир...

Лаблари пичирлар:
Яшил ҳалқоб;
Сариқ ҳалқоб;
Қизил ҳалқоб...

Бичимни кундёмдан муаммолар

Юнусали Султонов,
Аҳмаджон Исоқов

ЖАРОҲАТ

Фарғона водийсидаги атроф муҳитнинг ҳолати ҳақида

Фарғона водийсини тарихий ва иқтисодий жиҳатдан ўзига хос ноёб ўлка деб аташга асос бор. «Бобурнома»да бу ўлка қишлоқлари шаҳарларга тутшиб кетган, бепоён боғ-роғлари ва яйловлари, бой наботот ва ҳайвонот дунёси бўлган водий деб таърифланган. Асримиз бошигача бу водийнинг ана шу табиати деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. Унинг марказий қисмида — Сирдарёнинг чап соҳилида ҳар йили такрорланадиган сув тошқинлари даврида лиммо-лим тўладиган кўп сонли кўллар бўлган. Халқ Дамкўл деб атаган бу кўллар атрофида қамиш ва қиёқ ўсиб ётган, ҳайвонот дунёси ҳам ниҳоятда бой бўлган. Марказий Фарғонада Кўкон воҳасидан Езёвонгача бўлган кенгликларда саксовул, черкез қандим, қум қиёғи, янтоқ каби нодир ўсимликлар ўсиб, шўрхок майдонлар билан бирга ўзига хос манзара кашф этган.

Сирдарёнинг чап соҳилида юзлаб қақирим масофага чўзилган наботот ва ҳайвонот дунёси ниҳоятда бой тўқайзорлар водий табиатининг ноёб яратмалари сифатида яшнаб турар эди. Бобурнинг таърифича пистазор, зиразор ва бутазорлар, ўти белга урадиган яйловлар билан қопланиб ётган адирлар ўзининг кўркамлиги билан водийга ҳусн бахш этиб турган. Бу аслий, бирламчи ёввойи табиат қўйнида ҳайвонлар, парранда ва даррандалар эркин яшаб, кўпайганлар...

Тоғ тизмаларидан бошланиб, водийнинг текислик қисмига томон оқиб келувчи минглаб катта ва кичик жилғалар, сойлар ва дарёлар ўз обихаёти билан водийни яшнатиб, унга алоҳида ҳусн ва латофат бахш этарди.

Ниҳоят, Октябрь инқилоби ғалаба қозонди. Мамлакатимиз хўжалигини ривожлантиришнинг дастлабки беш йиллик планлари амалга оширила бошланди. Бу планларда мамлакат халқ хўжалигини ривожлантириш учун табиий бойликлардан кенг миқёсда фойдаланиш кўзда тутилганди. Узоқ йиллар давомида мамлакатимизда табиат бойликлари битмас-туганмас деган ақидага амал қилиниб, инсоннинг унга (ер, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва ҳоказоларга) ўтказаетган салбий таъсири арифметик прогрессия асосида ортиб борди. Бундай ҳолат, айниқса қадимги маданият ва деҳқончилик марказларида тез намоён бўлди. Бунга Фарғона водийси яхши мисолдир.

Водийдаги уч жумҳурияга қарашли бўлган бешта вилоятда ҳозир 8 миллионга яқин аҳоли яшайди. Бу Бельгиянинг аҳолисидан икки баравар, Мўғулистон аҳолисидан тўрт баравар кўп, деган сўздир. Ҳар квадрат километрга ўртача 160 киши яшамоқда. Айрим жойларда эса аҳоли ҳар квадрат километрга 400 кишидан ҳам ортиқ, Бундан, Фарғона водийси аҳоли зичлиги жиҳатидан СССРда олдинги ўринда туради, деган хулоса келиб чиқади.

Советлар ҳокимияти даврида бу ердаги шаҳарларда қудратли саноат марказлари барпо қилинди. Ҳозирги вақтда водийда жами мингдан зиёд саноат корхонаси ишлаб турибди. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг илмий принципларига зид ҳолда, айрим шаҳарларда улкан саноат корхоналари керагидан ортиқ қурилди. Масалан, Фарғона-Қирғули, Марғилон-Қувасой,

Андижон-Асака ва Қўқон саноат тугуни ана шундай марказлардандир. Бу ерларда юздан ортиқ йирик саноат корхонаси жойлашган. Бу саноат корхоналарининг кўпчилиги 1960 йилгача бўлган лойиҳада қурилган бўлиб, улар технологик жиҳатдан меъёрига етказилмаган ва водийнинг атроф муҳит ҳолатига салбий таъсири эътиборга олинмаган. Оқибатда бугунги кунда водийдаги айрим шахарларда экологик тангчи авжига чиқиб, деҳқончиликнинг ҳамма тармоқларида унинг зарари ортиб борди, одамларнинг яшаш шароити ёмонлашди, Фарғона шаҳари ва унинг атрофидаги районларнинг ҳавоси азот бирлашмаси, Фарғона нефтни қайта ишлаш, сунтий тола ишлаб чиқариш, чарм ишлаб чиқариш, гидролиз ва ёғ-мой заводлари, лак-бўёқ ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқа корхоналарнинг чиқиндилари билан тўхтовсиз булғаниб бормоқда.

Фарғона шахрининг экологик кундалигига назар ташлайлик: 1989 йилнинг июнь ойида шаҳар марказида ва унинг жанубида азот икки оксидининг ҳаводаги миқдори санитария нормасидан 4 мартагача, шаҳарнинг аҳоли зич жойлашган Калинин массивида эса 2,5 мартагача ортиқ бўлди. Бундан ташқари бутун ой давомида углевод оксиди газининг ҳаводаги миқдори санитария нормасидан 4,4 марта юқори бўлган. Бу аҳвол бу йил ҳам такрорланяпти. Шаҳар ҳавосидаги фенол ва аммиакнинг миқдори ҳам нормадагидан юқоридир.

Саноат корхоналаридан ҳавога кўтарилаётган заҳарли газ, чанг, ва бошқа чиқиндиларнинг умумий миқдори ҳақида ҳозирча аниқ маълумот йўқ. Чунки корхоналардан ҳавога чиқаётган чиқиндиларни стационер усул билан ўлчаш яқинда бошланди. Бу иш билан водий бўйича фақат биргина илмий лаборатория шуғулланмоқда, холос. Лекин айрим корхоналар ҳақида маълумотлар бор. Масалан, Фарғона газ аппарат заводидан бир йил давомида ҳавога чиқаётган чиқиндилар миқдори 350 тоннани, органик синтез ишлаб чиқариш бирлашмасида 65 минг тоннани, ёғочни қайта ишлаш заводидан 100 тоннани ташкил этади. Шундан кўриниб турибдики, водийдаги корхоналардан ҳавога кўтарилаётган чиқиндилар жуда катта миқдорни ташкил этади. Хўш, бунинг оқибатида водий табиатида, ижтимоий-социал ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўляпти?

Фарғона водийсининг метеорологик шароитлари саноат корхоналаридан ҳавога кўтарилаётган ҳар хил чиқиндиларнинг кенг майдонга тарқалиши ва ёйилиб-сочилиб кетишига имкон беравермайди. Айниқса йирик саноат корхоналари тўпланган Фарғона шаҳарида ва унинг атрофида ҳавонинг турғун ҳолати йил давомида кўп такрорланади. Оқибатда бир неча кун давомида шаҳар ҳавосида чанг ва газларнинг тўпланиши, уларнинг қуюқлашиши юз беради. Бундай ҳолат бу ерда такрорланиб турадиган ғарбий, жануби-ғарбий ва жануби-шарқий йўналишдаги шамоллар эсгунгача давом этади. Батъан шундай кунлар узоқ давом этиб қолса, Фарғона-Қирғули зонаси устида тутун, қурум, чанг аралашмасидан иборат заҳарли ҳаво муаллақ туриб қолиб, тобора пастлай бошлайди.

Одам айна шундай ифлос ҳаводан нафас олишга мажбур бўлади. У фақат ўпка орқали эмас, сув, озиқ-овқат маҳсулотлари орқали ҳам инсон танасига кириб боради. Ана шунинг учун ҳам Фарғона вилояти аҳолиси орасида астма, ошқозон-ичак, ўпка сили каби касалликлар кўпаймоқда. Масалан, сўнгги икки йил давомида вилоятда бронхиал астма касаллиги 13 фоизга ортган бўлса, Фарғона шаҳарида 25 фоизга, Қувасой шаҳарида 90 фоизга, Қўқон шаҳарида 59 фоизга ортди. Болалар ўлими кўплигининг асосий сабабларидан бири ҳам табиий муҳитнинг ифлослиги, ичаётган сув сифатининг ёмонлигидир. Жумҳурият бўйича ҳар минг боладан 26 нафари, Фарғона вилоятида эса 45 нафари нобуд бўляпти.

Атроф муҳит ҳолати ташвишли бўлган иккинчи ўчоқ Қўқон шаҳридир. Бу ерда саноат корхоналари билан бирга шаҳардаги темир йўл ва автомобиль транспорт ҳавони кучли ифлослантираётган манбалардир. Улардан чиқаётган заҳарли моддалар миқдори йилига 66 минг тоннага етмоқда. Бу белгиланган нормадан ўн марта кўпдир.

* * *

Водийда сув манбаларининг булғанаётганлиги ҳам жиддий ташвиш туғдирмоқда. Саноат корхоналарида ишлатилиб, кучли ифлосланган, таркиби хилма-хил заҳарли моддалар билан бойиган оқавалар оқин сув манбаларини ва ер остидаги сувли қатламларни кучли ифлослантираётганлиги ҳеч кимни ташвишлантирмаяпти.

Фарғона нефтни қайта ишлаш бирлашмаси Қирғулида ер ости нефть омбори куриб, унда минг тонналаб хом ашёни сақламоқда. Бу омборга нефть оқиб келадиган қувурлар ва омборнинг пойдевори эскириб, нефтнинг маълум қисми ер остига сингиб, сувли қатламларни ифлослантира бошлади. Бундай ҳолатга бир неча йиллар давомида беларво қараб келдилар. Натижада корхонада 7—8 километр масофадаги қудуқлар суви нефть билан ифлосланди ва сувнинг сифати бузилди. Ҳатто сувли қудуқларда ёнғинлар пайдо бўлиб, одамлар жароҳатланди.

Фарғона саноат марказидан жанубий Фарғона каналига ташланаётган оқава сув таркибидаги нефть маҳсулотлари, минерал тузлар ва бошқа кимёвий моддалар миқдори ҳамон камайганича йўқ. Чунки сувни тозалайдиган иншоотларнинг иш унуми ҳозирги талабларга умуман жавоб бермай қолган.

Табиий муҳитнинг булғаниши саноат корхоналарида техника қарови қондаларининг бузилиши оқибатида келиб чиқадиган авариялар туфайли ҳам содир бўлмоқда. Масалан, 1986—1989 йиллар мобайнида Янги Қўқон кимё заводида етти марта авария бўлиб, тупроқ ва ер ости суви катта ҳажмдаги фосфогипс ва олтингургурт кислотаси билан булғанди. Авария содир бўлган кимё заводи ниҳоятда тоза ичимлик сув оқадиган Сўх сойининг ёйилмасида — Қўқон воҳасида жойлашганлиги натижасида катта сув ҳавзаларининг заҳарланиши хавфи туғилди.

Фарғона вилоятида минерал ўғит ишлаб чиқарадиган иккита улкан корхона (Қўқон суперфосфат ва Фарғона азот ўғитлари бирлашмаси) ишлаб тургани ҳолда, бу ерда ана шундай учинчи корхона қурилишини қандай баҳолаш мумкин? Ваҳоланки гидрогеолог олимлар бу корхонанинг Қўқон воҳаси табиатига хавфи борлигини илмий асослаб беришган эди-ку! Ҳозир, дўппи тор келган пайтда СССР минерал ўғитлар ишлаб чиқариш министрлиги раҳбарлари айбни жумҳурият раҳбарларига, жумҳурият раҳбарлари эса яна кимларгадир тўнкашяпти. Наҳотки, Иттифоқ министрлиги вилоятда иккита минерал ўғит ишлаб чиқарадиган корхона борлигини билмасми? Мана,

министр Н. М. Ольшанскийнинг УэТАГ мухбири билан қилган суҳбатига эътибор беринг: «Қўқонга сафарга отлаётганимизда, масаланинг тарихини ўрганиб чиқдик. Ярим тайёр завод Сўх ер ости сув манбаи устида турганлиги ҳақидаги дастлабки ахборот министрликка 1982 йилда келиб тушганлигини айтиб ўтмоқчиман. Лекин ўшанда ҳеч ким қурилишни тўхтатишни талаб қилгани йўқ». Министрнинг мулоҳазасини қаранг. Одатда кимё корхонаси қурилишига мўлжалланган жой табиий ва экологик нуқтани назардан комплекс ўрганилиб, унинг табиатга кўрсатадиган таъсири илмий жиҳатдан асосланиши лозим эмасми? Корхонани планлаштириш ва жойлаштиришда кўр-кўрона иш қилинганлиги аниқ. Министрликдаги мутасадди ўртоқлар ҳам, жумҳурият раҳбарлари ҳам мазкур корхонани бунёд этишда ҳар тарафлама ўйлаб иш қилмадилар. Янги Қўқон кимё заводи ва суперфосфат заводи табиатни булғашдан ташқари, хом ашё манбаларидан жуда олисда қурилганлигини, зарур хом ашёни 3,5—4 минг километрдан ташиб келтираётганлигини қандай баҳолаш мумкин? Бу улкан корхонани нотўғри жойлаштирилишида, ҳозир гўё ҳеч ким айбдор эмас. Лекин давлатга 120 миллионга тушган ва ҳозир ишдан тўхташ арафасида турган бу корхона қурилишига кимлардир фатво берган-ку! Нега ҳозир улар жавоб бермасликлари керак? Аслида эса бундай катта ишларга бош-қош бўладиган кишилар юксак даражадаги экологик онга ва маданиятга эга бўлиши, қурилиши мўлжалланаётган корхонанинг табиатга таъсир этиш даражасини олдиндан кўра билиши зарур.

Ҳозир эса, ифлосланган ҳаво ва оқава сувлар одамлар соғлигигагина эмас, деҳқончиликка ҳам жиддий зарар етказяпти, шаҳар атрофидаги далаларда экинлар ҳосилдорлиги камайиб кетяпти. Масалан, Қирғули посёлкасига ёндошган Тошлоқ районидаги Куйбишев номли колхозда 1976 йили бу кўрсаткич 25 центнерга тушди, узумзорлардан олинган ҳосил эса 43 центнердан 13 центнерга тушиб қолди, сабзавот экинларининг ҳосилдорлиги ва сифати ҳам пасайди. Қувасой цемент комбинати атрофидаги қишлоқларга цемент чангининг кўп ўтириши оқибатида мева дарахтлари ҳосил бермай қўйди. Қўқон суперфосфат заводи таъсири доирасида бўлган далаларда эса тутлар қуриб тамом бўлди. Шаҳарлар атрофидаги хўжаликларда асалари боқиб бўлмай қолди.

Шаҳарлар ҳавоси ва табиати фақат саноат чиқиндилари билан эмас, балки автомобиль транспорти ҳаракатидан ҳам ифлосланмоқда. Автотранспорт корхоналарида автомобильларнинг техник қарови, созланиши ва автомобилларнинг зарарсиз ёқилғи билан ишлашга ўтишини таъминлаш қониқарсиз аҳволда. Бунинг устига йўллар сифати ҳам талаблар даражасида эмас. Йўллардаги автотранспорт катнови эса тбора тиғизлашиб борапти. Бундай шароитда автомобиль транспорти корхоналари раҳбарлари автомобилларнинг асосий қисмини қуйилтирилган газ билан ишлашга ўтказиш учун чора-тадбирлар кўришлари зарур.

Саноат корхоналарини жойлаштиришда санитария-ҳимоя зоналарини барпо қилиш учун қоида бўйича маълум майдон ажратилиши талаб қилинади. Ваҳоланки, кўпгина саноат корхоналарида ана шундай зоналар йўқ, борлари ҳам замон талабига жавоб бермайди.

Ҳар бир корхонанинг санитария-ҳимоя зонасини ташкил этишда шу корхонанинг ҳавога чиқараётган газ ва чангининг кимёвий таркибини ҳисобга олиш талаб қилинади, чунки ҳимоя зонасига экиладиган дарахт тури, бута ёки бошқа манзарали ўсимликлар шу газ ва чангга чидамли бўлиши керак. Бу ишларни амалга оширишда илмий муассасаларнинг тавсияларига амал қилиш лозим.

* * *

Шу ўринда Фарғона водийси шаҳарларининг манзарали дарахт ва яшил кўкатлар билан безалганлик даражасига алоҳида тўхтаб ўтишни истардик. Таркиби турли-туман кимёвий моддалар, газлар ва чанг билан тўйиниб бораётган шаҳар ҳавосининг тозаллиги ва кислородга бойлиги биринчи навбатда яшил ўсимликлар дунёсига боғлиқ. Чунки яшил ўсимликлар табиатнинг санитари ҳисобланиб, ҳавони газ ва чангдан тозалайди, ҳаво ҳароратини ва намлигини маълум меъёрга ушлаб туради, кислород билан бойитади, ниҳоят, одамнинг яшаши учун энг қулай шароит яратади. Ким яшил ўсимлик ва гуллар қўйнида бўлишни истамайди дейсиз. Ахир одам учун ҳамма маънавий озуқа шу саҳий дунё қўйнида-ку. Шундай экан, барча воситаларимизни ишга солиб, шаҳарларимизни кўкаламзорлаштириш ҳақида ўйлашимиз керак. Наманган шаҳрини боғлар ва гуллар шаҳри деб таърифлашни бежиз эмас. Водийнинг бошқа шаҳарларига таққослаганда худди шундай. Бироқ шаҳарнинг кўпгина кўчалари кенгайтирилгандан сўнг яланғоч бўлиб қолди. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда ҳар бир яшовчига тўғри келадиган яшил майдон Наманганда ҳам водийнинг бошқа шаҳарларида ҳам нормадагидан бирмунча оз. Масалан, яшил шаҳар дейилишига қарамасдан, бу ерда аҳоли жон бошига 5—6 квадрат метр яшил майдон тўғри келади, холос. Бу мутлақо етарли эмас. Ваҳоланки, нам ва мўътадил иқлимли Москва шаҳрида ҳар бир кишига 40 квадрат метр, Рига шаҳрида 80 квадрат метр яшил майдон тўғри келади. Бу шаҳарлардаги боғлар бевосита шаҳар ташқарисидagi ўрмонларга тутташиб кетган. Уйлаб кўринг, қайси шаҳарнинг ҳавоси тоза бўлиши мумкин? Асфальт-бетон замони келиб, шаҳарларда асфальт ётқизилмаган кўча ва майдонлар қолмади. Нима учун йўлаклар билан автомобиль йўлларини ажратиб турадиган бутазор ва майсазор (газонлар)ни йўқотиб юбордик. Фарғона шаҳрида бирор қарич ҳам майсазор қолмади, адашиб чиқиб қолган ариқ четидаги кўкатларни ҳам ўт босиб кетибди баҳонаси билан қириб-чопиб ташлаямиз.

Водийдаги бирорта шаҳар атрофида ёки уларга туташ жойларда ўрмон-боғларни кўрмаймиз. Ҳатто ҳозирги даврда қуриляётган йўлдош шаҳарлар ёки массивларда ҳам ўрмон-боғлар учун майдонлар ажратилаётгани йўқ. Нима учун? Сабаби, биз ерни тежашни ўйлаямиз-у, лекин инсон саломатлиги ҳақида дуруст қайғурмаяпмиз.

Юқорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, Фарғона водийси табиатига индустриянинг тазйиқи беқиёс бўлиб, ундан кўриляётган экологик зарар ҳажми кундан кунга ортиб бормоқда. Жумладан, тадиқот орқали олинган ҳамма маълумотларни маълум программа асосида электрон ҳисоблаш машинасига ҳавола қилганимизда, Фарғона шаҳаридаги ўртача катталиқдаги еттига саноат корхонасининг табиатга келтирган зарари 3,5 миллион сўмни ташкил қилди. Бу зарарнинг маълум қисмини умуман тиклаб бўлмаслигига эътибор берсак, биз қисқа вақтда кўп нарсани йўқотганлигимиз равшан бўлади.

Энди сув манбаларининг аҳоли, улардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш масалалари ҳақида фикр юритамиз.

Фарғона водийсини ўраб олган тоғ тизмаларидан кўп сонли сой ва дарёлар оқиб келиб Сирдарёга қуйилади. Уларнинг ҳаммасини биргаликда Сирдарё системаси деб аталади. Бироқ аслида Сирдарё ва унинг кўпсонли ирмоқлари Қирғизистон ва Тожикистон ерларида шаклланиб, катта масофани босиб, ўтиб, Ўзбекистон территориясига кириб келади. Сув бойликлари нуқтан назардан табиат Фарғона водийсида уч жумхуриятни бир қон томирига боғлаб қўйганким, табиатнинг бу мўъжизасидан ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар ҳамкорликда, оқилна фойдаланишлари зарурлигини табиатнинг ўзи айтиб турибди. Сирдарё ҳавзасидаги сой ва дарёларда тўпланган сув запаси водий аҳолиси, хўжалиги ва бошқа ҳамма эҳтиёжларни қаноатлантириб, ортган қисми Орол денгизигача бўлган ерларни ҳам сув билан таъминлайди.

Фарғона водийсидаги вилоятларда советлар ҳокимияти даврида барпо этилган ва ҳозирда яна ривожланиб бораётган саноат, қишлоқ хўжалиги, аҳоли эҳтиёжи ҳамда шаҳар ва қишлоқларнинг ободончилиги учун сарф бўлаётган сув кун сайин эмас, соат сайин ортиб бораётганлиги ҳам ажабланарли эмас.

Саноат корхоналарида технология жараёнлари учун катта ҳажмда сув ишлатилади, у турли хил зарарли ва захарли моддалар билан ифлослантирилиб, чиқариб ташланади. Биргина Фарғона шаҳридаги саноат корхоналари бир сутка давомида технология эҳтиёжлари учун юз минг кубометрдан ортиқ сув ишлатади ва тахминан шунча миқдордаги сувни ифлосланган ҳолда ташлайди. Водийдаги 30 дан ортиқ шаҳарнинг ҳар бирида 50 мингдан 200 минггача аҳоли яшайди, уларда ҳам саноат корхоналари бор. Демак, бу шаҳарларнинг ҳар бири сув истеъмоли жиҳатидан Фарғона шаҳрига яқинлашиб қолади. Шаҳарлардаги коммунал хўжалигининг сув истеъмоли миқёси ҳам саноатдаги сув истеъмолдан қолишмайди. Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларида бир йилда Сирдарёга 7,5 миллиард кубометр ёки ҳозир Қайроққум сув омборида тўпланган сувдан икки баравар кўп сув чиқариб ташланади.

Сув табиатнинг ҳеч нарсасга тақослаб бўлмайдиган мўъжизаси бўлиб, ҳаётимизда уни ишлатмайдиган соҳа йўқ. Бироқ, шундай мўъжиза бўлган сувдан фойдаланишда тежамлилиқ йўқ. Сувдан саноатда технология жараёнларида айланма усулда такрор ва такрор фойдаланиш 30 фоизга ҳам бормайди. Ифлосланган сувни тозалаш иншоотларида тиндирма ва биологик усуллар билан тозалаб, қайтадан хўжалик эҳтиёжлари учун ишлатиш ҳали қониқарли эмас. Жуда кўп ҳолларда сувни технология мақсадларида бир марта ишлатиб, чиқариб юборилади. Андижон, Фарғона ва Наманган шаҳарларидаги йирик кимё ва озиқ-овқат корхоналаридан чиқаётган сувнинг таркибидаги зарарли моддалар нормадан бир неча марта ортиқ, ёғ-мой комбиналарида ишлатилган сувда эса ёғ аралашмалари бир неча ўнлаб тоннани ташкил этмоқда.

Қанчалар чора-тадбирлар кўрилмасин, бу чиқинди сувлар сой, канал ва ариқлардаги сувлар билан аралашиб, уларнинг кучли ифлосланишига олиб келмоқда. Шоҳимардонсой суви Қадамжой ва Водил посёлкалари атрофида аммонийли азот билан ифлосланиб, у санитария нормасидан икки баравардан зиёд ортиб кетмоқда, нитратли азот миқдори эса 1,5 марта ортиб кетмоқда. Бу моддалар салмоғи Сирдарёга борган сари янада ортади. Масалан, Шимолий Боғдод коллекторида нитратли азот миқдори нормадагидан 9,5 марта, Жанубий Фарғона каналида эса 6 мартага яқин ортади. Исфайрамсой ва Шимолий Боғдод коллекторидаги сувда хромнинг миқдори 3,5 мартага ортгани аниқланди. Оқин сув манбаларини ифлослантирадиган ўчоқларнинг кўплиги орқасида сувда мураккаб кимёвий бирикмалар ҳам учрайдиган бўлиб қолди.

Саноат ва коммунал хўжалиги томонидан сув манбаларининг ифлосланиши ва сифатининг ёмонлашувининг асосий сабаби айрим корхоналарда ва умуман шаҳарларда сув тозалайдиган иншоотлар мутлақо қониқарсиз ишлаши ёки кўпчилик корхоналарда шундай уда кўп иншоотларнинг йўқлигидир. 1980 йилгача қурилиб ишга туширилган корхоналарда лойиҳада кўзга тутилган сув тозалайдиган иншоотлар ёки бутунлай қурилмаган, ёки улар лойиҳа бўйича қуриб битказилиб, ишга туширилмаган. Сув тозалаш иншоотлари қурилишига ажратилган маблағ фойдаланилмасдан қолиб кетган ёки бошқа мақсадларда фойдаланилган. Атроф муҳит муҳофазаси ва сув манбаларининг ифлосланиши олдини олиш масаласида ҳеч ким бош қотирмаган. Шундай муносабат ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Фарғона — Марғилон саноат зонасида худди шундай ҳолат юз берди. Бу ердаги кўпгина саноат корхоналари 1986 йилдан буён сув тозалаш иншоотлари қурилишини планлаштириш билан шуғулланиб келмоқдалар. Шу мақсадлар учун икки ярим миллион сўм пул ажратилган. Ана шу план бўйича сув тозалаш иншоотлари 1990 йилда битказилиши ва суткасига 60 минг кубометр сувни тозалаб бериши керак эди. Афсуски, бу умумшаҳар сув тозалаш иншооти ишга тушгунча бу ердаги саноат тармоқларининг сув истеъмоли қилиши камида 1,5 баравар ортиши кутилмоқда.

Орол денгизини сақлаб қолиш муаммосини ҳал қилишда Сирдарё ҳавзасидаги сув бойликларидан ниҳоятда тежаб-тергаб фойдаланишнинг аҳамияти катта. Сувдан хўжалигимизнинг ҳамма тармоқларида фойдаланишни қатъий тартибга келтирилса, ишлаб чиқариладиган ҳар бир маҳсулот бирлигига сарф қилинадиган сув миқдори аниқланиб, сув истеъмоли қилишнинг қатъий нормаси белгиланса ва унинг бажарилиши қаттиқ назорат қилинса Сирдарёдаги йиллик сув сарфининг (14 кубокилометр) камида ярми Орол денгизига қуйилишига шубҳа қилмас бўлади. Бу умуминсоний муаммони ҳал қилиш учун ҳар бир оила, ҳар бир корхона раҳбари ва сув хўжалиги мутахассиси ўз вазифасини ҳамда фуқаролик бурчини сидқидилдан бажариши талаб қилинади.

Ёр ости сув бойликларидан фойдаланишдаги қоқоқлик ва хўжасизлик ҳозирги тараққийёт даражамизга мутлақо мос келмайди.

Фарғона водийси ёр ости суви шаклландиган ўзига хос гидрогеологик район ҳисобланади. Бу ерда турли чуқурликларда бир неча суви қатламлар ҳосил бўлган. Бу қатламлардаги сув миллион йиллар давомида ер юзасидаги намликнинг тупроққа шимиллиши ва атрофдаги тоғларда эриган қор ва муз сувларининг сизиб келиб тўпланиши натижасида ҳосил бўлган. Улар маълум запасга эга ва у тартибсиз фойдаланиш оқибатида адо бўлиши мумкин.

Бирок, ер ости сувидан фойдаланишни тартибга соладиган ва уни планлаштирадиган бирор бир раҳбарий идора йўқ. Шунинг учун хоҳлаган ташкилот ёки корхона яйлов мелиорация бошқармаси билан келишиб хўжалик битими орқали хоҳлаганича артезиан кудуғи қазиб олиши мумкин. Бунга ҳеч қандай давлат ташкилоти қаршилиқ кўрсатмайди ва артезиан кудуқларининг ишини назорат ҳам қилмайди. Хуллас, ер ости суви эгасиз. Биргина Фарғона вилоятининг ўзиде 2500 дан ортиқ артезиан кудуғи ишлаб турибди. Улар йил давомида тўхтовсиз ишлаб, ҳар секундда бир неча ўнлаб литр сув беради. Илм-техника тараққий этган ҳозирги даврда артезиан кудуқларига жўмрак қўйиш ва унинг сувидан тежаб фойдаланиш масаласи ҳал этилмаган. Улардан сув доимий оқиб ётиши оқибатида атрофидаги ерлар ботқоққа айланмоқда ёки шўрлаб кетмоқда, ер ости суви запаслари эса кескин камайиб бормоқда. Шунинг оқибатида бундан 10—15 йил муқаддам бурғиланган артезиан кудуқлари ҳозирга келиб сув бермай қўйди.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш лабораторияси ходимлари Фарғона шаҳридаги ипак ўраш, газоаппарат, ёғ-мой комбинати каби ўндан ортиқ корхоналарнинг инженер-техник ходимлари ва иктисодчилари билан бўлган савол-жавобда ер ости сувидан фойдаланиш соҳасидаги хўжасизлик очик-равшан кўзга ташланиб қолди. Бу ходимларга, корхонангизда маҳсулот бирлигига неча литр сув сарфлайсиз, деган саволга ҳеч қандай жавоб олинмаганлиги ажабланарли бўлди. Бу корхоналарда сув текин бўлганлиги учун истаганларича фойдаланишади. Ер остидаги сув бирдан-бир тоза сув манбаи эканлигини, ўндан тежаб фойдаланиш лозимлигини тушуниб етишмаган.

* * *

Фарғона водийси ва унинг тоғларидаги ўсимликлар дунёси фармацевтика, озиқ-овқат саноатига ва қурилиш индустриясига ҳам ашё, чорвачилик учун ем-хашак бўлишидан ташқари, ҳаво намлиги ва ҳароратини бир меъёردа тутиб туради, табиатни безайди, одамларга тетиклик бахш этади. Бу жиҳатдан ўсимликлар дунёси табиатнинг тенги йўқ яратмасидир. Водийнинг текислик қисми ва адирлари иссик, қуруқ иқлимга эга бўлишига қарамай ўсимликлар дунёсига бир мунча бой. Улар орасида қимматли, ноёб турлари ҳам кам эмас. Водийда деҳқончиликнинг ривожланиши ва ерларни кенг миқёсда ўзлаштирилиши ўсимликларнинг камайишига ёки бутунлай йўқолиб кетишига олиб келди. Биз онгли ва онгсиз равишда ўсимликлар дунёси тарозисининг посангисини буздик. Бобур завқ билан таърифлаган ёввойи ҳамда манзарали, танаси қизил ва ниҳоятда қаттиқ бута ҳисобланган тобулғанинг бир турини ўсимликшунос олимлар ҳозир водийнинг ҳеч қаеридан тополганлари йўқ. Тобулға ёғочидан ўтмишда қамчи дастаси ва майда нақшли рўзғор асбоблари, қошоналарга ихчам қош тайёрланган.

Бундан 20—30 йиллар аввал бир неча юзлаб гектар ерларда зира ўсиб ётар эди. Уларнинг ҳиди ниҳоятда кучли бўлиб тўқ сариқ рангда мева берар эди. Адирларни ўзлаштириш ва суғориш оқибатида бу зиразорлар тамоман йўқолиб кетди. Уша йиллари зиразорларни эҳтиёт қилиш ва мевасини тайёрлашни бирор ташкилотнинг зиммасига топшириш ҳақида айтилган маслаҳат ва таклифларга ҳеч ким қўлоқ солмади. Зиразорлар ҳозир ўрта тоғ минтақасида салқин ва серёғин ёнбағирлардагина оз майдонларда сақланиб қолди, уларнинг меваси адирлардагидек сифатли ва кучли эмас. Зира сингари яна ўнлаб ўсимлик турлари ҳозир йўқолиш арафасида турибди, уларнинг айримлари Ўзбекистоннинг «Қизил китоб»ига киритилган.

Марказий Фарғонадаги қўмликларда ва шўрхок майдонларда ерларнинг шўрини камайтирадиган, тупроқни эрозия (емирилиш)дан сақлайдиган ва чорва моллари учун ем-хашак, рўзғорда ёқилғи сифатида фойдаланса бўладиган ўсимликлар кўп бўлган. Бу ерларнинг шиддат билан ўзлаштирилиши мазкур ўсимликларнинг кескин камайиб кетишига олиб келди. Оқибатда водий текислик қисмининг яйлов сифатида аҳамияти қолмади. Ўтмишда бу ерларда яшил қоплам ҳосил қилган ўсимликларни ҳозир зовурларнинг четларидагина учратиш мумкин.

Ўсимликлар қоплами табиий ҳолда озми-кўпми яхши сақланиб қолган жой эса Сирдарёнинг чап соҳилидаги тўқайзорлардир. Бу тўқайзорларда толлар, терак, ёввойи жийда ва бута, сернам ёки ботқоқзор майдонларда қамиш, қиёқ каби бир неча тур ўсимликлар учрайди. Бу тўқайзорларни водий иқлимини юмшатувчи ва мўътадиллаштирувчи табиий кондэнционер деса бўлади. Бирок, Қўқон ўрмон хўжалиги қарамоғида бўлган бу тўқайзорлар майдони яхши назорат қилинмаганлиги оқибатида, колхоз ва совхозлар анчагина қисмини ўзлаштириб, экин майдонларига айлантириб юборишди. Ҳозир эса бу тўқайларда етилган тол ва тераклар шиддат билан кесилиб, қутилар тайёрланмоқда. Қарангки, ўрмон хўжалигини идиш тайёрлашга ихтисослаштириб олишибди! Аслида бу верда табиий ўсимликларни маданийлаштирадиган ва кўчат етиштирадиган питомник майдонини кенгайтириш лозим эди.

Водийни ўраб турган тоғ тизмаларида 1500—1600 метр баландликдан сийрак бўлса-да арчазор ўрмонлар бошланади. Бу ўрмонлар назоратсиз ва қаровсиз бўлганлигидан дам олувчилар арча дарахтларининг шохини синдириб, тўмтоқ танасини қолдиришмоқда. Буни айниқса Ҳамзаобод, Қўликуббон ва Пошшоота атрофларидаги тоғ ёнбағирларида кузатиш мумкин. Ана шундай баландликда ўсадиган доривор, чиройли гуллайдиган бўригул ва пиёнгул ҳам ёввойи дам олувчиларнинг шафқатсизлиги орқасида камайиб, баъзи майдонларда мутлақо қолмади.

Фарғона водийсида биттагина қўриқхона — Чотқол тизмасидаги Саричелек (Қирғизистон жумҳурияти) қўриқхонаси бор. Сирдарё бўйидаги Қўқон ўрмон хўжалигига қарашли тўқайзорни қўриқхонага айлантириш ҳақидаги Фарғона вилоят меҳнаткашларининг талаби Ўзбекистон ўрмон хўжалиги министрлиги раҳбарлигининг лоқайдлиги туфайли амалга ошмай қолди. Майдонининг катталиги жиҳатидан баъзи Европа мамлакатларида тенг келадиган водийда биттагина қўриқхона бўлиши мутлақо етарли эмас. Табиатга инсон тазийқи беҳа д кучайиб бораётган ҳозирги даврда ўлка наботот, ҳайвонот оламини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишнинг асосий йўлларида бири — қўриқхоналар учун майдонлар ажратишга ҳасислик қилмасликдир. Ер майдони ниҳоятда чегараланган Японияда 4 фоиз майдон қўриқхоналарга ажратиб берилганлиги бизга намуна бўлиши лозим.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети жамоатчилик талабини инобатга оолиб, Марказий Фарғона қўмликларидан 144 гектар ерни «табиат ёдгорлиги» учун ажратиб берди. Бундан қутилган

мақсад эса қумлик табиат оламини атрофлича ўрганишдан ҳамда уни муҳофаза қилишдан иборат эди. Мана тўрт йил бўлдики, бу ерда ҳеч бир иш амалга оширилгани йўқ. Сабаби, бу ишга мутахассис бўлмаган одам раҳбар қилиб қўйилган. Аслида «табиат ёдгорлиги» майдонини аллақачоноқ комплекс ўрганиб, Марказий Фарғона табиатининг эталони сифатида паспорт тузилиши зарур эди.

Хали содда ва ҳар томонлама билимга эга бўлмаган ота-боболаримиз табиатни эъозлашни билганлар, у билан ниҳоятда эҳтиёт бўлиб муомала қилганлар, табиатдан фойдаланиш билан бирга уни бойитишга интилганлар. Экинзорларнинг атрофига иссиқ ва қурғоқчиликка чидамли манзарали ва мевали дарахтлар экиб, далаларни шамолдан ҳимоя қилганлар. Дарахтларнинг кўпчилиги ярим ёввойи ва ярим маданий бўлиб, ҳам мева, ҳам қурилиш материали ва ўтин берган. Шундай қилиб иҳотазорлар вужудга келиб, улар орасидаги майдонларда ўт-кўкатлар яшнаб турган. Чорва моллари мана шу яйловларда боқилган.

1939—1950 йиллар давомида водийда халқ ҳашари йўли билан каналлар қуриш ташаббуси бошланди. Каналлар қурилиши уларнинг икки соҳилига мевали ва мевасиз дарахтлар ўтказиш билан яқунланди. Халқ бу олижаноб ишни давом эттириб, дярли кўпчилик сой ва ариқларнинг соҳилларида дарахтзор барпо қилди. Шундай қилиб, ободончилик белгиси бўлган Ёнғоқсой, Бодомсой ва Жийдалисой каби жаннатмакон соҳиллар вужудга келди, водий яшил ленталар тўрига бурканди. Жазирама қуёш нурлари остидаги даладан бир қадам чиқсангиз, ўзингизни мевали дарахтларга бурканган сой соҳилида кўра эдингиз. Кетмон асосий меҳнат қуроли бўлган шароитда одам меҳнат қилиб чарчамас ва толиқмас эди. 1948—1953 йилларда водийнинг ғарбида Қўқон атрофи районлари ерларини шамолдан, емирилишдан сақлайдиган, ҳар бири 6—10 қатор дарахтдан иборат иҳотазорлар барпо қилинди. Аммо бу яратувчиликнинг умри қисқа бўлди. Минг афсуски, ғўзани квадрат уялаб экиб, механизациядан кенг фойдаланиш, етиштириладиган пахта ҳосилини арзонга тушириш, суғориш иншоотлари қувватини орттириш, ҳар қарч экин майдонидан унумли фойдаланиш баҳонасида иҳотазорлар йўқ қилина бошланди. Суғориш каналларини бетонлаштириш ҳаракати бошлангач, унинг четидаги дарахтлар қуриб битди. Ерларнинг четидаги зовурларнинг соҳилларини нурашдан ҳимоя қилиб турган тут, тол ва жийда каби дарахтлар ҳам кундаков қилиб ташлана бошланди. Бундай «кўпуровчилик» ишлари ўн йиллар давом этди. Бу давъомизни исботлаш учун далиллар келтирамиз.

1970—1980 йиллар оралиғида Сўх-Шоҳимардон, Жанубий Фарғона ва Лағон каналларини бетонлаштиришга киришилди. Бетонлаштириш лойиҳаларини «Узгипровхоз»нинг табиатга бир томонлама қаровчи мутахассислари туздилар. Лойиҳа жаллоднинг қилчилик дарахтларга қирон келтирди. Сўх-Шоҳимардон каналининг ўзанидан 150—200 минг туп, икки юз километр узунликдаги Жанубий Фарғона канали ўзанидан 1,5—2 миллион туп. Катта Фарғона канали ўзанидан 2,5—3 миллион туп. шунингдек Файзиобод, Жаҳонобод каби суғориш тармоқлари соҳилларидан 15—20 миллион туп мевали ва мевасиз дарахтлар кўчириб ташланди. Хасис еб ҳам, ялаб ҳам тўймайди, деганларидай колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари кўзига иҳотазорлар ишғол қилиб ётган майдонлар кўп кўриниб, ўн биринчи беш йиллик давомида Киров районининг ўзида 250 гектар давлат иҳотазорлари пахта майдонларига қўшиб юборилди. Ўзбекистон, Езёвон ва Олтиариқ районларидаги иҳотазорларнинг тақдири ҳам шундай бўлди. Қум кўчишига асосий қалқон бўладиган Олтиариқ — Уч уй иҳотазорлари янги ерларни ўзлаштириш баҳонасида кўчириб ташланди.

Кичик сув омбори қурилиши ҳам водий табиатига ғорат келтирди. Олтиариқ районидagi Қўрғонтепа сув омборининг қурилиши муносабати билан Хонқиз сойининг етти километрлик ўзанида беш минг тупдан ортиқ мевали ва манзарали дарахтлар йўқ қилиниб, шу территорияда 250—300 гектарлик яланғоч кўриқ ер ҳосил қилинди. Бу шу атрофдаги адирлар табиатида янада нокулай шароитларни юзага келтирди. Ўзбекистон дарахтзорлар майдони буйича иттифонда энг охириги ўринлардан бирини эгаллаб турган шароитда (атиғи 3 фоиз) яшил бойлигимизни сурункали йўқ қилиш билан шуғулланиш жиноят эмасми? Бу камчиликларга аслида табиатнинг аслий ҳолатини сақлаб қолиш ҳаётий аҳамиятга эга эканлигини тан олмаслик ва раҳбарларнинг калтабинлиги оқибатида йўл қўйилмоқда.

Тадқиқот натижасида шу нарса аниқландики, атрофида иҳотазорлар бўлган пахта майдонларида ҳаво ҳарорати кўклам кезларида 0,5—3,5 даража юқори, жазирама иссиқ кунлари эса 2,0—3,5 даража паст бўлади. Иҳотазорлар бор жойда ҳавонинг нисбий намлиги 3—20 фоизгача, шудгор намлиги эса 1,5—3 фоизгача ортади. Бу ҳол эса бизнинг кескин континентал иқлимимизда ғўзанинг яхши ўсиши учун айни зарур ҳолатдир.

Фарғона қадимдан суғорилган деҳқончилик воҳаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу территориянинг ўзлаштирилганлик даражаси жуда юқори, табиий ҳолдаги майдонлар эса кескин қисқариб бормоқда. Мақолаимизнинг кириш қисмида қайд қилинган ноёб табиий майдонлар аллақачон йўқ бўлиб кетди. Минг йиллар давомида инсоннинг тупроқ қопламига салбий таъсири бениҳоя ортиб, унинг таркиби ва унумдорлиги ёмонлашди, шўрланиши кучайди, бошқа салбий ўзгаришлар ҳам юз бера бошлади.

Водийнинг Ўзбекистонга қарашли учта вилоятида 1,5 миллион гектар майдон суғорилиб, 75 фойизига пахта экилади. Бу майдонлар муҳофаза қилинмаса, у ёки бу даражада шамол ва сув эрозиясига тортилди. Эрозия эса тупроқ таркибини бузадиган ва унумдорлигини кескин пасайтирадиган табиий офатдир.

Фарғона водийсининг ғарбий районлари ниҳоятда сершамол. Бу шамоллар айниқса баҳорда ва кеч кўзда кўп эсади ва тезлиги секундига 30—35 метрдан ҳам ортиб кетади. Баъзан узлуксиз ва суткалаб давом этади. Усимлик билан қопланмаган ёки чала қопланган майдонлардаги тупроқнинг юзидаги энг серунум қатламини шамоллар осонгина учиради, оқибатда у юпқалашади ва унумдорлиги кескин камаяди. Бир фаслда шамол бир неча миллиметрдан бир сантиметргача бўлган тупроқ қатламини олиб кетади. Шундай қалинликдаги тупроқ қопламанинг табиий равишда ҳосил бўлиши учун 300 йил вақт керак бўлади.

Тупроқ деҳқончиликда асосий ишлаб чиқариш воситаси экан, уни бутун чоралар билан эҳтиёт қила билишимиз зарур. Бунинг учун илмий тавсияномалар етарли. Фақат гап уларга қатъий амал қилишда қолган. Тупроқ эрозиясига қарши асосий қалқон эса ўрмон иҳотазорларидир. Шуни ҳисобга олиб, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, 1948—50 йилларда водийнинг ғарбий қисмида

милясизаб сўм маблағ сарфлаб давлат ўрмон ихотазорлари барпо этилган. Улардаги дарактлар вояга етганда сўнг 10—15 йил давомида шу районларда тупроқ учди ёки ғўзани шамол олиб кетди деган гап эшитилмади. Фақат ихотазорлар асоссиз равишда колхоз ва совхозлар ихтиёрига берилганда сўнг иш тескарисига кетди. Ихотазорлардаги этилган дарактлар секин-аста кесилиб, «янги етган» очила бошлади ва юқорида айтганимиздек, бир неча йил давомида улар кесиб тамоман шу шундай кейин шамолнинг куч-қуввати ортиб, тупроқнинг кўчиши кучайгандан-кучайди. Хас ғўза баҳорда шамол 150—200 минг гектардаги ғўзани учириб кетиб, шунча гектар ерга қайта экиш одат тусига кириб қолди, ҳосилдорлик ҳам пасайди. Шу ўринда бир мисол келтиришга ўрин келади. 1984 йил баҳорида бир неча марта эсангн шамол таъсирида Фарғона вилоятида катта майдондаги ғўзалар ва мевали боғлар зарарланди, ғўзани қайта экишга тўғри келди. Б. Ҳасанга халқ депутати раис Вилоят Советининг навбатдаги сессиясида муҳокама қилинди. Вилоят Советининг раиси шу сессиядаги докладда шундай деди: «Ўрмон ихотазорлари тақдири масаласида алоҳида тўхталиб ўтмоқ керак. Вилоятнинг Қўқон атрофи районларида ва Марказий Фарғона ерларида кучли шамоллар катта майдондаги ғўзаларни учириб кетди, мевали боғлар кўп зарар қилди. Фақат кейинги икки ой давомида (апрель-май) 117 минг гектардаги ғўзани қайта экишга тўғри келди. Агар аввалда барпо қилинган ихотазорлар сақлаб қолинганда ва янгилари барпо қилинганда шамолдан кўрилган зарар бир мунча оз бўлар эди». Ажойиб фикр, ҳар ҳолда ўз айби билан тан олиш инсоннинг яхши фазилатларидан саналади.

Фарғона водийсида тупроқ унумдорлигини пасайтираётган иккинчи офат ерларни нотўғри суғориш оқибатида келиб чиқадиган эрозиядир. Маълумки, ерларнинг шўрини ювиш ва тупроқдаги намликни кўпайтириш учун қишда яхоб берилади. Ғўзани парваришда даврида 6—7 марта суғорилади. Яхоб бериш вақтида ва ғўзани суғориш жараёнида барча сувчилар суғориш технологиясига амал қиладилар деб бўлмайди. Уларнинг кўпчилиги сувнинг оқавасини зовурларга ташлаб қўйишади.

Оқава ёки тўплиниб қолган сув зовурларга қўйиладиган жойларни ювиб, аввал кичик-кичик жўякча, кичик жарлик, сўнг росмана жарлик ҳосил қилади. Навбатдаги суғориш жараёнида жарликларнинг ёнбағирлари қулаб тушиб, кенгайди. Шу тариқа ҳар бир экин майдонида бир ёки бир нечтадан жарликлар ҳосил бўлади. Биз қатор йиллар давомида жарликларнинг ҳосил бўлиши ва ривожланишини ўргандик. Жарликларнинг ҳар бири ўртача ярим сўтихгача майдонни ишғол қилиши ҳисоблаб чиқилди. Бутун Фарғона вилояти пахта майдонларидаги жамланган жарликлар камиди 2000 гектар майдонни ташкил этади. Демак, шунча ердаги пахта ҳосили ҳам йўқолди. Шундай бўлишига қарамай, вилоятдаги ҳеч бир хўжалиқда жарлик ҳосил бўлишининг олдини олиш учун ҳеч қандай чора-тадбирлар амалга оширилгани йўқ. Кўпчилик зовурларнинг қирғоқлари дарактлар экиб мустаҳкамланмаган, ундаги сувнинг айрим фаслларда кўтарилиши ва оқим тезлигининг ортиши билан ёнбош эрозияси кучайган жойлар ҳам кам эмас. Бунинг оқибатида зовурларнинг ўзани экинзорлар ҳисобига кенгайиб, улардан фойдаланиш коэффициенти бир мунча пасайиб кетмоқда.

Ниҳоят, экин экиладиган ерларнинг такрор шўрланиши ердан фойдаланиш имкониятларини чеклайдиган яна бир омилдир. Экинларни тартибсиз суғориш, суғориш нормасига қатъий амал қилмаслик туфайли ер ости сувлари юзаси кўтарилиб, ўзи билан юқорида тузларини олиб чиқаяпти. Шу тариқа тупроқларнинг шўрланиши келиб чиқаяпти. Ҳозир Фарғона водийсидаги экинзорларнинг 47 фоизи шўрланган ерлардир. Кейинги ўн йиллар давомида тупроқнинг шўрланишига қарши самарали чора-тадбирлар кўрилмаяпти. Бунинг асосий сабаби зовурлар ҳар йили тозаланмаяпти, шўр ер ости сувининг чиқиб кетадиган йўли очилмаяпти. Оқибатда ер ости суви катта майдонларда бутун йил давомида тупроқ юзасига яқинлигича қолмоқда.

Марказий Фарғона ерларини ўзлаштириб, экин экишга тайёрлаб берадиган колхозлараро кенгашнинг ташкил бўлганига 40 йилдан ортиб кетди. Бу давр мобайнида неча юз минг гектар ер тайёрланиб колхоз ва совхозларга топширилди, шу ерлар ҳисобига бир неча янги совхозлар ташкил этилди. Энди қум барханлар ва қум тепаларини текислаб, унинг устига ташқаридан тупроқ кирилди. Энди қум барханлар ва қум тепаларини текислаб, унинг устига ташқаридан тупроқ кирилди. Энди қум барханлар ва қум тепаларини текислаб, унинг устига ташқаридан тупроқ кирилди. Энди қум барханлар ва қум тепаларини текислаб, унинг устига ташқаридан тупроқ кирилди.

Янги ерларни ўзлаштириш шiori остида адирларга ҳужум бошланди. Баъзи маҳаллий раҳбарлар адолат юзасидан адирларда мева боғлари, дам олиш зоналари ташкил қилдилар ва шундай ҳаракатлар давом этмоқда. Бу яхши иш. Узоқ эмас, бундан бир неча йиллар аввал Наманган вилоятидаги раҳбарлар Чуст-Поп оралиғидаги адирларнинг чўққисигача пахта эккан эдилар. Ҳозир эса бу борадаги «эстафета»ни андижонликлар давом эттирмоқдалар. Нодон раҳбарлар замонида қудратли техника излари адирлар табиати ҳуснида қора доғ бўлиб кўринмоқда.

Ҳозир Фарғона водийсидаги мактаб ўқувчиларидан, қандай ёввойи ҳайвонларни биласиз, деб сўрасангиз жавоб беришга қўйналишади. Сабаби, улар бирорта ёввойи ҳайвонни кўрмаганлар. Дарҳақиқат, ҳамма ери ўзлаштирилиб, экинлар экилган, одим жойда техника шовқин солиб ишлаётган масканда ёввойи ҳайвонлар нима қилсин?

Ҳозир Фарғона вилоятида ҳайвонлар ва қўшлар макон топиб яшаб келаётган бирдан-бир маскан — Қўқон ўрмон хўжалиғига қарашли тўқайзордир. Қўриқхона статусини ололмаган бу тўқайзорда кейинги ҳисобларга қараганда 150 бош тулки, 300 бош чиябўри, 500 бошдан ортиқ қуён, 200 бошга яқин тустовуқ яшаб турибди. 1970 йилларда охириги тунғизни отиб ейишди, ўтмишда ҳар қадамда учрайдиган бўрсиқ батамом қирилиб битди.

Хуллас, водийдаги умумий атроф муҳит ҳолати таназзул томон бормоқда. Ҳаво таркиби баъзи жойларда (Фарғона-Қирғули—Марғилон, Қувасой, Қўқон) фожиали ҳолатда эканлигини тан олиш керак. Шундай экан, экологик вазиятни ҳеч бўлмаганда мувозанат ҳолатида тутиб туриш имкониятлари борми? Бу ниҳоятда мураккаб ва кўп қиррали ишни бажариш маъмурий идораларнинг қўлидан келадиими?

Водийдаги бешта вилоятда табиатни муҳофаза қилиш комитетлари бор. Бу комитетлар ишларини бир-бирига мувофиқлаштириб, барча имкониятларини сафарбар қилиб, барбод бўлаётган табиатни ҳеч бўлмаганда ҳозирги ҳолатда тутиб турадиган режалар асосида иш юритмоқлари

талаб қилинади. Комитетлар ўзларига берилган ваколат доирасида дадил ҳаракат қилишлари лозим.

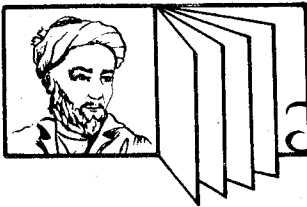
КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1988 йил январда қабул қилинган «Мамлакатда табиатни муҳофаза қилиш ишини тубдан қайта қуриш тўғрисида»ги қарорида табиатни муҳофаза қилиш комитетларининг асосий вазифаси ва ҳуқуқлари белгилаб берилган. Бу қарорда комитетлар зиммасига мамлакатда табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини комплекс бошқариш, шу соҳа учун ягона фан-техника сиёсатини ишлаб чиқиш ва ўтказиш, министрликлар ва идораларнинг бу борадаги фаолиятини мувофиқлаштириш ва ҳоказо вазифалар юкланиши билан бирга, СССР табиатни муҳофаза қилиш Давлат комитетининг вазифаси доирасида қабул қилинган қарорларни барча министрликлар, идоралар, бирлашмалар ва ташкилотларнинг бажариши мажбурий деб ўқтириб ўтилади.

Эндигина шаклланиб бўлган табиатни муҳофаза қилиш комитетларининг ходимлари кимлар, табиат учун жон куйдириб югуриб-еладиган мутахассисларми ёки бу ҳам шунчаки бир иш-да, деб ўтадиган лоқайд одамларми? Буни келажак кўрсатади. Айтинг-айтинг, бу ҳаётий зарур идора раҳбарлари орасига лоқайд, моюнахўр одамлар кириб қолган бўлмасин. Машҳур ёзувчи Ясенский Бруно таъкидлаганидек, «Лоқайд одамлардан қўрққин, улар ҳеч кимни ўлдирмайдилар ва ҳеч кимни сотмайдилар, лекин уларнинг лоқайдликлари панасида ер юзида хоинлик ва қотиллик ётади».

Табиатни муҳофаза қилиш вилоят комитетлари ва уларнинг районлардаги бўлимлари ходимлари биринчи навбатда кенг жамоатчиликни жалб қилиб ўзларининг территорияларидаги энг муҳим ва ноёб табиат объектларини ҳозирги ҳолатини текширувдан ўтказиб қайд қилишлари ва уларнинг табиий тасвирини акс эттирувчи паспортлар тайёрлашлари лозим. Сўнг. айти табиатда йилма-йил қандай ўзгариш ва янгиликлар пайдо бўлаётганини шу паспортга қайд қилиб бориш зарур. Ана шу ўзгаришларга қараб табиатни бошқариш планлаштирилса тўғри бўлади. Бу албатта осон ва тез бажариладиган иш эмас, маълум бир вақтни, саъй-ҳаракатни талаб этади. Шу йўл билан тўпланган материалларни, масалан, 10, 20 ва ҳоказо йиллардан сўнг таҳлил қилиб, маълум хулосалар чиқариб туришни одат тусига киритиш керак.

Шундай ишларнинг сифатли бажарилиши унда иштирок этадиган кишиларнинг экологик савиялари қай даражада эканлигига боғлиқ. Экологик савия ва экологик билимдонлик эса ўрта ва олий мактабдаги таълим ва тарбияга боғлиқ. Мажбурий ўрта таълим амалга оширилган бизнинг жамиятда ҳар бир ўрта маълумотли фуқаро ўзини табиатнинг ажралмас бир қисми эканлигини, асраш ҳамда бойитиш бурчи эканлигини тушуниб етган бўлиши керак.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳамда бошқарув идораларида ишлаётганларнинг кўпчилиги олий маълумотли мутахассислардир. Улар ўз меҳнат фаолиятлари ва ҳатти-ҳаракатлари билан табиатга қай даражада таъсир кўрсатаётганликларини яхши билишлари лозим. Бу демак, бутун чоралар билан жамоатчиликнинг табиат ҳақидаги билим савияси ва фаоллигини оширишимиз керак. Фақат шундай шароитдагина бу борада сезиларли ютуқларга эришиш мумкин.

Навоийxonлик

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Кўюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон!

Не андуху малолимға балият даштидек ғоят,
Не савдою жунунимға маломат баҳридек поён!

Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришком қон!

Заифу дарду ғам пеша, наҳифу меҳнат андиша,
Залилу бесару сомон, қатили ханжари ҳижрон!

Фиғонимдин фалак ғамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На ишқим ўтиға таскин, на ҳажрим дардиға дармон!

Бошим ғам тошидин пора, таним ҳажр ўқидин ёра,
Кўнгул бу ёраға чора топарға топмайин имкон!

Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуху мотамлик,
На ҳамдамлик, на марҳамлик топиб бу меҳнати пинҳон!

Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не сомон!

Бу аҳволи табоҳимдин, фиғони умрқоҳимдин,
Ҳам ўтлуқ дуди оҳимдин қарориб кулбаи аҳзон!

Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин жон!

Навоий, бўлса меҳнат кўп, ичокўр жоми ишрат кўп,
Неча бўлса суубат кўп, қилур ваҳдат майи осон!

Фиғонимдин фалак ғамгин

Бу ғазал ижтимоий лириканинг энг ёрқин намуналари жумласига киради. У «Ҳазойин ул-маоний»да йигитлик йиллари девони сифатида тасниф этилган «Наводир уш-шабоб» таркибига киритилган бўлса-да, аслида қарилик йиллари фаолиятига мансуб.

Лирик қаҳрамон — муаллиф «мен»ининг ҳаяжонли нафаси — ҳайқириғи каби жангловчи бу ғазал даврон жабри зулмию тақдир кемтикларидан фалак бедодию машаққатли турмуш ташвишларидан, замона аҳлининг бемехр-шафқатсизлигию инсоннинг беқадрлигидан мунгли шикоят, кескин норозилик тарзида ёзилган.

Ғазалдаги деярли ҳар бир мисра эрк-ҳуқуқлари, ғурур-шарафи топталган, ҳам маънан, ҳам жисман эзилган покиза ва ҳалол инсоннинг чуқур изтироби, айни замонда, чексиз қаҳри билан йўғрилган. Ғазал бағридан ёвуз кучлар тарафидан оғир азоб-уқубатлар гирдобига улоқтирилган толеи паст ва унутилган қалбнинг дарднок туғени уфуриб туради, бундай аянчли, адолатсиз ҳолат билан асло келиша олмаслик, норозилик оҳанги баралла эшитилади.

Навоий ана шундай жиддий ижтимоий ғоя-мазмунни таъсирчан ифодалашда юксак бадий маҳоратини намойиш этган. Шоир қўллаган ҳар бир истиора, тазод, сифатлаш

ёки ташбих, ҳар бир қиёс ёки муболаға мантиқий урғули бўлиб, ғазалнинг умумий қораловчи руҳи, шикоят оҳанги ва исёнкор йўналишига жиддий ҳисса бўлиб қўшилади. Ғазал байтлари шиддат — ички ҳаяжон-ундов билан ўқилади.

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Қуюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон!

Ғазалнинг мазкур бошланма байтидаёқ бутун асар учун етакчи бўлган исёнкор руҳ ва кескин норозилик ёрқин ифодасини топган.

...Бало-қазолар даштида жудоликда юрган Мажнун не-не оғир кунларни бошидан кечирганлиги ҳаммага маълум. Аммо, унинг кўрганлари, фиғон чекади шоир, мен тортаётган азоб-уқубатлар олдида ҳеч нарса эмас; менингдек бир нафас тинчлик-осойишталик билмаган, водийдаги чанг-тўзондек сарсон-саргардон кимсани ҳеч ким кўрмаган. Байтдаги «даврон» сўзи бу ўринда асл маъносини ўзгартириб, «бошга тушган кулфатлар, оғир кунлар» мазмунини, умуман, адолатсизлик ва зўравонликни ўзида жамлаб ифодалайди.

Ғазалнинг кейинги байтлари ана шу мисли кўрилмаган «даврон»ни, қуюндек қадр-сизлик ва сарсон-саргардонликни гўё шарҳлаб, изоҳлаб келади, яққол шеърин образларда суратлантиради.

Не андуҳу малолимға балият даштидек ғоят,
Не савдою жунунимға маломат бахридек поён!

Чунки, изоҳланади иккинчи байтда, мен чекаётган ғам-ғуссаю қайғу мусибатнинг на ранжу кулфат даштидек чек-чегараси бор ва на булар оқибатида юзланган шайдолигу телбалигимнинг маломат денгизидек ҳадду ҳудуди бор!

Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришким қон!

Янада ғамгин, янада қайғули оҳангда айтилган бу байтда кескин баҳс, қатъий ҳукм руҳи сезилади.

...Кечам тим қоронғу, безиё («дайжур»), дейилади байтда, ўзим ранжу озор, мусибат остидаман («ранжур»); ичим ғам-ғуссага тўла («ғамнок»), бағрим эса тилка-пора («чок»); тилим тутилган, таним заиф, ҳолсиз, ишим оху фиғон чекишу кўзимдан қонли ёш оқизиш...

Шоир лирик қаҳрамоннинг ночор аҳволини, юрагини тирнаётган мусибатни ёрқин ифодалай оладиган жуда кучли ва сермаъно сўз-образларни («дайжур», «ранжур», «ғамнок», «чок», «лол», «беҳол», «афғон», «қон»,) топа олади. Бугина эмас. Шоир худди шу сўзларга мантиқий урғу юклаб, улардан қофия сифатида фойдаланади, натижада байт мисралари саккиз тенг бўлақларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири ҳукму маҳкум руҳини эгаллайди:

1) Тунум дайжур!	5) Тилим лол —
2) Ўзум ранжур!	6) Таним беҳол!
3) Ичим ғамнок!	7) Ишим афғон!
4) Ва бағрим чок!	8) Сиришким қон!

Айтиш керакки, ғазалнинг шу байтидан бошлаб, умумий ягона қофияланишдан ташқари, ҳар бир байт мисраларининг мустақил ички қофияланганини кузатамизки, бу ҳол асарнинг бадий жиҳатдан баркамоллиги ва таъсирчанлигини ниҳоятда оширган.

Заифу дарду ғам пеша, наҳифу меҳнат андиша,
Залилу бесару сомон, қатили ханжари хижрон!

Лирик «мен»нинг ўз иқрорича: у дарду ғамнинг доимий йўлдошлигидан заиф, чексиз азоб-уқубатлар ва хавфу хатардан озиб-тўзиб кетган, хору зор, айрилиқ ханжари уни қатл этган.

Фиғонимдин фалак ғамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На ишқим ўтиға таскин, на ҳажрим дардиға дармон!

Яъни: менинг чекаётган оху ноламдан фалак қайғу-мотамда. Тинимсиз оқаётган

1 «Наводир уш-шабоб» нашрида (Тошкент, 1959 йил, 495-бет) бу мисра: «На дардим ўтиға таскин, на ҳажрим дардиға дармон» шаклида хато берилган.

қонли кўз ёшимдан бутун борлиқ қизил ранг олган. На ўртаётган ишқим ўтига таскин ва на айрилиқ дардига шифо топаман.

Бошим ғам тошидин пора, таним ҳажр ўқидин ёра,¹
Кўнгул бу ёраға чора топарға топмайин имкон!

Байтда шоир «ғам тоши», «ҳажр ўқи» бирикмаларини қўллайди. Айтиш керакки, бу бирикмалар ҳам жуда кенг мазмунни ифодаловчи рамзий образлар даражасига кўтарилган. Бу ўринда лирик «мен»нинг инсоний шарафи ва қадру қимматини топтаган ижтимоий ёвуз кучларга, зўравонлик ва адолатсизликка нисбатан кучли киноа бор. Ана шундай ижтимоий мазмундор «ғам тоши»нинг тинимсиз зарбалари, «ҳажр ўқи»нинг эса узлуксиз қадалиши натижасида лирик «мен»нинг боши пора-пора, бутун танаю аъзолари яра-чақа, аммо, бундай ғам-мусибатлардан, қайғу-аламлардан қутулиш чораларини топишнинг иложи йўқ...

Кўзум намлик, бўюм ҳамлик, ичим андуҳу мотамлик,
На ҳамдамлик, на марҳамлик топиб бу меҳнати пинҳон!

Кўринадики, ғазалнинг барча байтлари бири-бири билан мустақкам боғлиқ, бири-бирини тўлдиреди, мазмунан чуқурлаштиради, далиллайди. Келтирилган байтда ҳам етакчи мавзу янгича қирраларда очилган: кўзим ёш билан тўла, қадду бўйим букик, эгик: ичим эса ғам-ғуссага тўлиб тошган, юрак-бағрим мотам-мусибат билан йўғрилган; вужудимни ўртовчи пинҳона бу азоб-қийноқларга на марҳам топа оламан, на дардлаша оладиган ҳамдамим бор!

Кейинги байт шу ғамгин таъкидни янада қатъийлаштириб, янада бўрттириб ифодалаш мақсадини кузатади. Айни замонда, бу байт ҳам Навойнинг юксак бадий санъатига, мисрага тизилган ҳар бир сўз имкониятларини бош мақсад-ғояга тўла-тўқис хизмат эттириш маҳоратига ёрқин мисол бўла олади. Байтда ҳаммаси бўлиб ўнта сўз иштирок этади. Улардан бири — инкор «не» саккиз маротаба, иккинчиси — «манга» тўрт ўринда қайта-қайта келади. Аммо шоирнинг моҳир санъаткорлиги шундаки, бу такрорларнинг ҳеч бирини ноўрин ёки ғашга тегувчи, ғализлик туғдирувчи оддий қайтариқ деб бўлмайди. Аксинча, улар ҳар бир муайян ҳолатда жиддий маънавий вазифани ўтайди, ғояни кучайтириб, ҳолатнинг чиндан ҳам фожеъ моҳиятини очади, оҳангга шиддат ва суръат бахш этиб, уни хитоб, ҳайқириқ даражасига кўтаради:

Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не сомон!

Бундай аянчли, ночор аҳволимдан, дейилади кейинги байтда, жон чиқар олдидан тортган фиғонимдан, ўтлик нолаю оҳимдан бурқсиб чиқаётган тутун қайғу-ҳасрат ғам-хонамни янада қорайтириб, қоронғулаштириб юборган:

Бу аҳволи табоҳимдин, фиғони умрқоҳимдин,
Ҳам ўтлук дуди оҳимдин қарориб кулбаи аҳзон!

Навбатдаги байт, шубҳасиз ғазалнинг шоҳбайтидир. Унда пояма-поя баланд пардага кўтарилла борган шикоят, норозилик, қоралов юқори чўққига чиқади. Эндиликда яна ижтимоий руҳ олдинги ўринга ўтади — лирик «мен» «фалак»ни очикдан-очик қароқчи, йўлтўсар, бору йўғини зўрлик билан шилиб олувчи «раҳзан» дея қоралайди, «замон» эса унга нисбатан «душман»нинг худди ўзи. Ана шу «раҳзан» ва «душман»ларнинг ёвуз қилмишларидан унинг аъзойи бадани «равзан уза равзан», яъни илма-тешик; худди шу «раҳзан» ва «душман»ларнинг касрат-касофатидан жон ихтиёридан тан четда қолиб, тан мулкини жон тарк этган, бошқача айтганда, тандан жон, жондан тан айрилишга мажбур бўлган:

Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин жон!

Ғазалнинг сўнги, яқунловчи байти фақат ички қофиялигина эмас, балки ички радифли ҳамдир. У шоирнинг ўзига таскин-ўғит аралаш мурожаати, хитоби тарзида битилган. Эй Навой, дейилади унда, азоб-уқубат, қайғу-мусибат қанча кўп бўлса, ишрат жомини шодлик ва хушдиллик, хурсандчилик ва хуррамлик қадаҳини шу қадар кўп ичабер, чунки, барча қийинчилик ва мушкулликни ваҳдат майи осон қилади.

¹ Бу мисра ҳам ўша нашрда: «Бошим ғам тошидин ёра, таним ҳажр ўқидин пора», шаклида хато берилган.

Навоий, бўлса меҳнат кўп, ичокўр жоми ишрат кўп,
Неча бўлса суубат кўп, қилур ваҳдат майи осон!

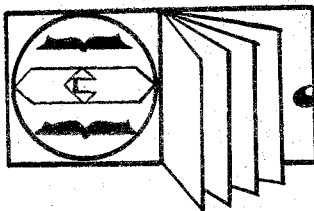
Навоийнинг бу ғазали моҳиятан инсоний қадр-қиммат, шаън-шараф, эрк-ҳуқуқнинг поймол этилишига қарши кучли норозиликни лирик воситаларда жуда таъсирчан ифодалайди. Ижтимоий адолатсизликдан, ёвуз кучларнинг зўравонлигидан дардли шикоят исёнкор руҳ билан уйғунлашиб кетган бу ғазал бадиий жиҳатдан ҳам баркамолдир. У кейинги асрлар ўзбек ва қардош туркий халқлар ижодкорларига баракали таъсир кўрсатган. Жумладан, буюк озарбойжон шоири Фузулий меросида Навоий ғазалига ҳам мазмун ва ижтимоий руҳ, ҳам бадиий воситаларига кўра жуда яқин ғазал мавжуд. Биз унинг фақат бошланғич байтини келтириш билан чекланамиз:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард — чўх, ҳамдард — йўх, душман қавий, толе забун!

Навоийнинг бу ғазалига бир қатор ижодкорлар, жумладан, XIX аср бошларида қалам тебратган иқтидорли шоир, Муқимий ва Фурқатнинг яқин дўсти Муҳаййир, шунингдек, Муҳйилар тахмис боғлаганлари маълум.

Ғазал нашридаги юқорида қайд этилган хато-нуқсонларни биз Муҳаййир тахмисига асос бўлган матн бўйича аниқладик.

Абдурашид АБДУҒАФУРОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Мулоқадд, музоқадд, муноздд

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»НИ КИМ ЁЗГАН?

«Юсуф ва Зулайхо» дostonи муаллифи хусусида олимларимиз ўртасида турли хил фикрлар мавжуд. Бизгача етиб келган ўзбекча ушбу асар «Ҳазрати Яъқуб ва Юсуфнинг дуоси бирла Юсуф оғалари гуноҳини тенгри таоло афв қилғони» боби билан тугалланади. Шу охириги қисм муаллиф томонидан ёзиб улгурилмаганми ёки уни кўчирган котиб тушириб қолдирганми — ҳозирча аниқ эмас.

Алишер Навоий ўзининг «Тарихи ҳукамо ва анбиё» асарида Юсуф қиссасини қуйидагича ифода этади: «Юсуф алайҳи-с-салом қиссаси андин машҳурроқдурким, ихтиёж анинг тафсилина бўлғай, невчунки ғаробати ва ширинлиги била кўп акобир ҳам назм ҳам наср анинг шарҳ асбобин тузубтурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузуптурлар. Ул жумладан бири Фирдавсий Тусий ва яна бири ҳазрат Маҳдуми Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий маддазаллаҳулолийким Юсуф алайҳи-с-саломнинг ҳусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Анинг дағи фазл ва камолига васф ҳожат эмас. Яна Ҳожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибтур ва балоғатнинг додин берибтур. Яна дағи азизлар машғуллуқ қилибтурлар. **Бовужуди булар бу бибизоат ҳамки иборати роҳимдиндур** (таъкид бизники — Э. Ш.). Хомаи фотир хотирга бу орзуни, кечурурким, иншооллох, умр омон берса, турк тили била ўқ кофири кавн арақ узра хомайн мушкин шамомани сурғай, бу қисса назмин иттидо қилиб, интиҳосиға еткурғай. Шеър:

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ё насиб улча тенгридин етгай»¹.

Юқорида келтирилган маълумотлардан аёнки, Навоий ўзини Фирдавсий Тусий, Абдурахмон Жомий ва Ҳожа Масъуд Ироқий қаторида шу қиссанинг роқимларидан бири ҳисоблайди ҳамда ҳалигача турк алфозида ҳеч ким баён этмаганини таъкидлаб, умр омон берса, бу тилда яратиб, итмомига, интиҳосига етказишни режалаштириб қўяди.

Аммо шоирнинг бу олижаноб режалари амалга ошганми ёки режалигича қолиб кетганми — кўпчилик олимларимизга аниқ эмас. Агар «Тарихи ҳукамо ва анбиё» асари 1480—1490 йиллар орасида яратилгани ва у бундан кейин ҳам қарийиб 20 йил мобайнида ижод билан шуғулланганини эътиборга олсак, шоир ўз орзусини рўёбга чиқарган бўлиши эҳтимоли юзага келади.

Айни пайтда туркий тилда яратилган «Юсуф ва Зулайхо» дostonининг жуда кўп нусхалари мамлакатимиз қўлёзма фондларида, чет эл кутубхоналарида, шунингдек, бир қатор кишилар қўлида сақланмоқда.

Зотан, мазкур қўлёзма нусхаларнинг бирортаси ҳам Навоий яшаган даврдан олдин эмас, балки XVI ва ундан кейинги асрларда кўчирилгандир. Уларнинг энг қадимийси Туркиядаги Тўпқоппи сарой кутубхонасида сақланаётган 832-рақамли қўлёзма саналиб, у 1516 йилда Ҳирот шаҳрида, Париж миллий кутубхонасидаги нусха эса 1563 йилда кўчирилган.

Шу чоққача Дурбекка нисбат берилиб келаётган «Юсуф ва Зулайхо» дostonининг муаллифи кўпчилик адабиётшуносларимизнинг баҳсу мунозараларига сабаб бўлмоқда. Баъзилар Дурбек — Мирзо Улуғбекнинг адабий таҳаллуси деса, бошқа бирлари «Юсуф ва Зулайхо» дostonини Ҳомидий Балхий, гоҳида Сайфий, гоҳ Аҳмадий қаламига мансуб, деб кўрсатишмоқда. Афсуски, бу фикрлар ишончли эмас. Пировардида: ўзбекча «Юсуф ва Зулайхо» дostonини ким ёзган? — деган савол туғилади.

Профессор Б. Валихўжаевнинг «Ўзбек адабиётида эпик поэзия тараққиёти тарихидан» деб номланган тадқиқотида «Дурбек» таҳаллуси билан ижод этган шоирнинг ўтганига шубҳа билдирилади, унинг таъкидлашича, ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган мазкур асарнинг қадимий қўлёзма нусхаларида Дурбек номи учрамайди. Бу ҳол СамДУ илмий кутубхонасида сақланаётган 212830 рақамли нусхада ҳам такрорланган бўлиб, бундан ташқари асарнинг муқаддимасида келтирилган тарих:

Зод эди тарих таки ҳою дол,
Муддати ҳижратдин ўтиб моҳу сол, —

тарзида эмас, балки:

Зод эди тарих дағи айну дол,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол, —

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун бешинчи жилд. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1968, 200-бет.

деб берилган. Шу боисдан асарнинг кириш қисмида келтирилган тарихдан аввалгидек 812 эмас, балки 874 ҳижрий (1469—1470 мелодий) йил келиб чиқади. Олимнинг фикрича, асар муқаддимасида келтирилган Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳи бу тарихнинг тасодифий эмаслигини кўрсатиб туради.

Диққатга молик томони шундаки, бу ҳол дostonнинг энг қадимий қўлёзма нусхаларида ҳам учрайди. Китоб муқаддимасида келтирилган тарих Туркиядаги қўлёзмада:

Муддати ҳижратдин ўтуб, моҳу сол,
Зод эди тарих тақи айну дол.

Париж нусхасида:

Зод эди тарих доғи айну дол,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол, —

деб ифодаланган. Бу ерда сатрлар ўрни алмашгани ҳисобга олинмаса, деярли ҳар учала нусхада ҳам тарих бир хил берилган. Аммо бу асарнинг ёзилиш тарихи эмас, балки мазкур асар ёзилишига сабаб бўлган воқеа санасидир. Фикримизни ойдинлаштириш учун қуйидаги сатрларни келтирамиз:

Балх эрур даҳрда уммул билол,
Мазҳари ислому тақи адлу дол.
Жумла ақобирнинг эди манзили,
Сокин эрур анда набию вали.
Бўлди фалак гардишидин дори зулм,
Халқи анинг бўлди гирифтори зулм.
Зод эди тарих тақи айну дол,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.
Қалъайи Балх ўлди чу дарвоза банд,
Пояйи зулм ўлди бағоят баланд..

Кўриниб турибдики, гап Балх шаҳри қалъаси дарвоза банд этилиши, яъни қамал тарихи ҳақида бораётир. Демак, асар ёзилишига 1470 йили Балхда бўлиб ўтган воқеалар туртки берган. Буни асарнинг ёзилиш санаси деб тушунаётган олимларимиз асар муаллифини аниқлашда ҳам янглиш фикр юритмоқдалар. Афсуски, юқоридаги сатрларда дostonнинг ёзилиш санаси хусусида кичик бир ишора ҳам йўқ.

Адабиётшунос олима Фозила Сулаймонова ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonининг Навоийга нисбат берилган Париж қўлёзмаси ҳақида» деб номланган мақоласида бу асарни 1490 йили Дурбек ёзган деб исботламоқчи бўлади ва Париж нусхасидан қуйидаги Ҳусайн Бойқаро мадҳини келтиради:

Шоҳи замон сояи лутфи илоҳ,
Ҳомии дин динига пушту паноҳ.
Тоати эрур бориға фарзу айн,
Шоҳи Абдулғозий Султон Ҳусайн.
Юсуф эрур Миср ичинда бу дам,
Сўзида Исо дамидур дам-бадам.
Даҳрға улдур чу султони аср,
Мадҳу саносин дер улус назму наср..
Бўлсун ўшал давлату умринг фузун,
Салтанатинг динида бўлсун узун.
Зотинг эрур чунки улусқа паноҳ.
Ўз паноҳида сени тутсин илоҳ.

Олиманинг таъкидлашича, Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач, Дурбек асарига номаълум шоир мадҳия кўшиб, асарни кўчиртирган.¹ М. Диёрийнинг фикрига қараганда, бу бағишлов Алишер Навоий қаламига мансуб бўлиб, уни буюк шоиримиз Дурбек асарига кўшиб Султон Ҳусайн Бойқарога тақдим этганини мантиқ тақозо этар эмиш².

«Юсуф ва Зулайҳо»нинг «Китоб назмининг ибтидоси» бобида асар муаллифи кенг меҳнаткашлар оммасининг оғир аҳволини кўриб ачинади, Балх воқеалари тадрижидан хабардор эканини маълум қилади:

Қалъайи Балх ўлди чу дарвоза банд.
Пояйи зулм ўлди бағоят баланд.
Айлади қаҳҳор чу изҳори қаҳр,
Бўлди гирифтор халойиқ башаҳр.
Ҳукм била кирди улус ичкари,
Ҳосили умрин кўюбон ташқари.
Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,
Ташқари чун равзайи ризвон эди,

¹ Адабий мерос. Манча ва тадқиқотлар, № 3, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 152—156-бетлар.

² М. Диёрий. Дурбек довуғи. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1979 йил, 23 ноябрь.

симини жойига қўйди. Соҳиб тadbир амир Алишер яхши сўзлар билан Бадиуззамон мирзони отасига итоат этишга кўндирди...»¹

Аммо Алишер Навоий Бадиуззамонни энди кўндирган пайтда, унинг саъй-ҳаракати билан сулҳ тузилишини истамаган Низомулмулк ва яна бошқа кишилар иғвосига учган Ҳусайн Бойқаро Балх қутволи амир Ислоҳ Барлосга «Бадиуззамон мирзо овга, шаҳар ташқарисига чиқиши билан шаҳар даврвоталари унинг юзига ёпилсин» мазмунида фармон юборади. Бу фармондан шаҳзода хабар топгач, Навоийнинг барча уринишлари бекор кетади.

Ҳазратнинг Балхга бориши билан боғлиқ бўлган худди шу ҳолат «Ҳабиб ус-сияр»да ҳам ба-тафсил ёритилган. Унда таъкидланишича, Навоий Султон Ҳусайнни Бадиуззамон мирзонинг таъзи-рини бериб қўйиш ва Балхга қўшин тортишдан тўхтатиб қолиб, ота-болани яраштириш мақсадида Балхга жўнаб кетади.

Булардан равшан бўладики, Навоий Балхда уч-тўрт ой эмас, балки ундан ҳам ортиқ муддатга қолиб кетади. Шоир, бу сафарлари пайтда кўпинча, ўзaro низоларни бартараф этиш, юртда тинчлик ва оқойишталик ўрнатиш, илму маданият, санъат ва адабиёт масалалари ҳамда бу ша-ҳарларда ҳам турли бинолар барпо этиш ишлари билан машғул бўлади.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонининг муаллифи асар муқаддимасида кўнглида бурундан шундай асар яратиш нияти борлигини, ана шу кўп йиллик режасини амалга ошириш, назм силкига киритиш учун хийла вақт сарфлаганини маълум қилган эди:

Бор эди кўнгулда бурундан бу азм,
Турки тили бирламу қилсам бу назм.
Ушбу маҳалда анга боис магар,
Бўлди яна бир неча соҳиб назар.
Бандага дедилар аларким бу дам;
«Бўлгил ўшул қавлингга собит қадам,
Қўйма талаб устида таъбингни суст,
Айла бу азмингни тамоми дуруст.
Қиссайи Юсуфни тамою айла назм,
Турки тили бирла қилиб азму жазм.
Қолгай охир саҳфасида ёдгор

Сендан ўшал қисса ўтуб рузгор...»
Банда ўшал ҳолда қилдим шуруъ,
Шукр қилиб, тенгрига айлаб ружуъ.
Олдим ўшал лаҳза давоту қалам,
Саҳфаи қоғоз уза урдум рақам.
Давлати тавфиқни истаб мудою,
Тангри таолодин ўшал субҳу шом.
Ушбу мушавваш кўнгул айёми чанд,
Қилди қалам нўғи билан сўзни банд.
Эрду чу хотир чу мусаммам бу азм,
Айлади бу қиссани дар силки назм...

Бундай улуғ ва олижаноб ният бошқа шоирлар қаторида Алишер Навоийда ҳам бўлганини унинг «Тарихи ҳукамо ва анбиё» асари мисолида кўриб ўтдик.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонининг кириш қисмидаги ҳамдунатъ бобларидан сўнг «Султон Ҳусайн Мирзонинг мадҳи» келади. Бу мадҳ Париж нухсасида ҳам, Туркия нухсасида ҳам, Самар-қанддаги қўлёзмада ҳам учрайди. Тадқиқотчилар бағишлов Навоий қаламига мансуб эканини тан оладилар. Улуғ шоир бошқа бир муаллифнинг асарига уни киритиб, Ҳусайн Бойқарога тақдим этган, деган фикрга эса ишониб қийин. Чунки Навоийдек қалами қудратли шоирнинг бундай ишга қўл уриши ғайритабиийдир. Модомики, «Юсуф ва Зулайҳо» муқаддимаси Мир Алишер томони-дан ёзилган экан, у асарнинг қолган қисмини ҳам давом эттирган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас!

Албатта, «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг қадимий нухсаларида «Дурбек» номи учрама-ганидек, ҳозирча бирор қўлёзма нухсада «Навоий» ёки «Фоний» тахаллусларига ҳам дуч келма-дик. Аммо, «Ҳайрат-ул-аброр» достонидаги:

Қуллуғи хонларга келиб фарзи айн,
Хонлару шоҳлар шоҳи Султон Ҳусайн...

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги:

Расул хайлига сархайли сипоҳ ул,
Алар бори сипоҳ хайл ичра шоҳ ул.
Салотиннинг ҳам андоқ сарпарози,
Эрур гўё азалдин Шоҳи Ҳозий...
Наби шаръига берган зубу зайн ул,
Салотин сарвари Султон Ҳусайн ул...

сатрларини «Юсуф ва Зулайҳо» достони муқаддимасидаги Султон Ҳусайн мадҳи билан тақ-қосласак, бу учала асардан келтирилган сатрлар бир шоир қаламига мансублиги ойдинлашади.

Алишер Навоий «Тарихи ҳукамо ва анбиё»да Яъқуб ва унинг фарзандлари ҳақида маълумот беради, шунингдек, Юсуф ҳақидаги қиссани насрий йўлда баён этади. Агар бу асардаги насрий сюжет билан мазкур туркий дoston воқеаларини бир-бирига қиёсласак, бир қатор умумийлик ва ўхшашлик борлигини сезамиз.

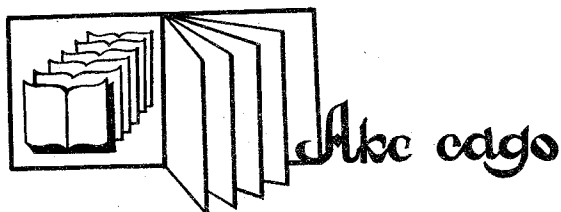
Айрим тилшунос олимларимиз бизгача етиб келган «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг туркий нухсаси Алишер Навоий асарлари тилига фоят яқинлигини эътироф этадилар¹.

Менингча, тилшунос олимларимиз ўз кузатишларида янглишмаган. Шундай экан, биз гоҳ Дурбекка, гоҳ Сайфийга, гоҳ Улуғбекка, гоҳ Ҳомидий Балхийга, гоҳ Аҳмадийга нисбат бериб келган бу достонни ҳазрати Алишер Навоий ёзмаганмикин?.. Уйлаймизки, бу масалага тадқиқотчи-лар аниқлик киритишади.

Эргашали ШОДИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

¹ Мирхонд. Равзат ус-сафо. «Навоий замондошлари хотирасида». 47-бет.

¹ Қаранг: Э. Фозилов, Ж. Лапасов. «Юсуфу Зулайҳо» достони ҳақида», «Ўзбек тили ва адабиёти» жур-нали, 1974, № 1.

ҚУРЪОН НАШРИ—ТАРИХИЙ ҲОДИСА

Қадрли редакция! Биз — талабалар, тарихимизнинг улкан маданий мероси Қуръоннинг нашр этилишини буюк ҳодиса деб ҳисоблаймиз. Бу хайрли иш учун сизлардан беҳад миннатдормиз.

А. ЭМИНОВ, Г. РИЗАЕВА, Б. ТУРСУНОВ, Н. МУСУЛМОНОВ
ва бошқалар. ТошДУ талабалари

Хурматли Бош муҳаррир! «Шарқ юлдузи»нинг 3-сонини ўқиб бошимиз осмонга етди. Бизнинг оиламизда йигирма нафар киши интиқомат қилади. Ҳаммамизнинг номимиздан сизларга омад ва соғ-саломатлик тилаймиз.

Х. ОТАБОЕВЛАР оиласи, Хўжаобод райони

«Шарқ юлдузи»да Қуръон таржимаси босилаётгани бизларни ниҳоятда хурсанд қилди. Сизларга катта раҳмат!

М. АБДУСАЛИМОВ, шахсий пенсионер. **К. ҲАСАНОВ**,
II группа инвалиди, пенсионер. **Ғ. УРМОНОВ**, пенсионер

ТЕЛЕГРАММА: Хурматли Бош муҳаррир! Журналда Қуръони карим таржимасининг бериб борилиши биз, фарғоналик мухлислар учун айтилган муддао бўлди. Бундан кейин ҳам шундай савобли ишларни давом эттиришда сизларга катта муваффақиятлар тилаймиз.

Фарғона политехника институти рус тили кафедрасининг мудир,
доцент **Раҳматилла ҲАДЯТУЛЛАЕВ**

Маълумки, Қуръон Шарқ халқларининг маънавий ва ижтимоий онги ўсишига кўп асрлар таъсир қилиб келган йирик маданий ёдгорликдир. «Шарқ юлдузи» саҳифаларида бу асар таржимасининг кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилиниши ниҳоятда хайрли ва фойдали иш деб ҳисоблайман. Бу — мамлакатимизда рўй бераётган қайта қуриш жараёнининг мевасидир. Журнал таҳрир ҳайъатига катта ютуқлар тилайман.

Убайдулла УВАТОВ, ТошДУ Шарқ факультети
доценти, филология фанлари номзоди

Журналнинг 3 сониди Қуръон каломлари берилди бошлагани қайта қуриш, ошкоралик сиёсати халқ учун, хусусан, ижодкорлар учун нақадар катта имкониятлар тақдим этганига яна бир улкан далолатдир. Бу — адабий, маданий ҳаётимизда тарихий ҳодиса. Ниҳоят бутун дунё халқлари неча асрлардан бери ўз тилларида ўқиб келган Қуръонни араб алифбоси ва араб тилидан беҳабар биз ўзбеклар ҳам ўқиш баҳтига мушарраф бўляпмиз. Ишонамизки, бу мушаррафлик давом этади. Гапни мухтасар айтишга уринсак, кенг омма янада саводли, янада билимли, янада маърифатли бўлиши орзу қилинган ҳудудда Қуръон нашр этилади. Айниқса, бизнинг ҳозирги шароитда таълимга юз тутган жамият қаддини тиклаш, кишиларда ахлоқий-руҳий бузилишни тартибга келтиришда, таъминлашда Қуръоннинг аҳамияти беқиёсдир. Қуръон таржимаси тўлиқ эълон қилиниши шарт. У журналхоннинг энг азиз, мўътабар, маърифий мулкига, ахлоқий дастурига айланади. «Шарқ юлдузи» тимсолида бутун матбуот нашрларига халқнинг ҳурмати ортади.

Хуршид ДУСТМУҲАММАД, ёзувчи

Қуръон таржимасининг босилиши фақат фойдали иш бўлади. Хурматли муфтиймиз ҳамда

олимпимиз А. Рустамов ўз сўзбошиларида таъкидлаганидек, ҳаётимизда турли қазоблар, ички-ликбозлар, гиёҳванд ва ўғрилар камайишига Қуръон нашири ҳисса қўшса, шунинг ўзи катта ғалаба бўлади.

Аҳмад НАСИПОВ, Ҷш вилояти, Олабуқа ноҳияси, Гулистон қишлоғи

Шундай хайрли ишни бошлаган журнал коллективи, бу юмушга бош қўшаётган жамики инсофли одамларга соғ-саломатлик, бахт-иқбол тилаймиз.

32 нафар обуначи номидан: МАМАЖОНОВЛАР оиласи. Андижон вилояти, Ленин ноҳияси, Ниёзботир қишлоғи

Қуръоннинг ўзбек тилида чоп этилиши халқимизнинг, миллатимизнинг узилиб қолган қадимий ақидалари билан, маданияти, маънавияти билан қайтадан боғланишига асос солади. Шу билан бирга, миллионлаб одамларнинг маънавий, покланишига йўл очади.

М. АБДУРАЗЗОҚОВ, филология фанлари доктори. И. ТОЖИЕВ, педагогика фанлари номзоди, доцент. Н. МИРХАЙДАРОВА, филология фанлари номзоди, доцент: Э. ТОШБЕКОВ, иқтисод фанлари номзоди, доцент

Кўп йиллар мобайнида катта тарихий мерос — Қуръонга муносабат мураккаб бўлди. Қуръонни билувчи ва ўқувчиларгина эмас, уни билишга жиндай интилганлар ҳам таъқиб остига олинди. Бу қатағонларни марксистик атеизмнинг ҳаётга татбиқ этилиши деб тушунтиришга уриндилар. Аслида бу ишларнинг марксизмга алоқаси йўқ эди. 30—40-йилларда Қуръон у ёқда турсин, араб алифбосида ёзилган кўплаб илмий, дунёвий китоблар ҳам ёқилди, ерга қўмилди. Бундай ҳаракатлар фақат Ўзбекистонда эмас, умуман Урта Осиёда, Кавказорти жумҳуриятларида ҳам рўй берди. Холбуки, китоб ёқиш ҳамма даврларда энг оғир жиноят ҳисобланган.

Ҷша йиллари Озарбойжоннинг Эрон билан, чегарадош қишлоқларида шундай ҳодисалар рўй берган. Чегаранинг нариги томонидагилар совет кишилари бўлмиш ҳаммиллатларини динсизликда айблаб, ҳақорат қилingan қоғозларни тошга ўраб, чегаранинг бу томонига улоқтирганлар. Табиийки, хат араб алифбосида битилган. Инқилоб ишига чексиз содиқ кишининг ҳовлиси ёки остонасида бундай хат пайдо бўлсаю уни НКВД ходимлари топиб олса, ўша одамни дарҳол қамоққа тикқан. «Ахир бу — мени ҳақорат қилиб ёзилган хат, мен совет кишисиман», деган гапга қулоқ солишмаган. Хат арабча ёзилганми, демак, сен душмансан, деган хулосага келишган. Афсуски бунга ўхшаш телба-тескари ҳолатлар узоқ чўзилди.

Кайта қурши бошлангунга қадар Қуръоннинг миллий тилларга ағдарилишига монелик сабаби, ўша даврлардаги баъзи раҳбарларнинг тўраларча фикрлашларича, таржима халқ орасида диний фанатизмнинг кучайишига олиб келади, деб баҳоланди. Бундай ҳаёлга бориш мазкур тўраларнинг савияси билан эмаслигидан дарак беради. Қуръонни ўз она тилида ўрганиш, диний ақидаларни тўла тушуниш аслида, мутаассибликдан одамларни қайтаради. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. 1924 йилда Туркияда махсус фармон билан диний маросимлар, намоз ва Қуръон тиловлари турк тилида адо этиладиган бўлди. Муаззинлар азонни турк тилида айта бошладилар. Қуръон ҳам бутун мамлакат бўйлаб фақат турк тилида ўқила бошлади. Қизиғи шундаки, бир неча ой ўтгандан кейин диний маросимлар камая бошлади, мачитларда намозхонлар сафи сийраклашди. Шундан кейин уламолар ва ҳукумат қарори диний маросимларни яна араб тилига кўчиришни лозим топди. Шунинг ўзиёқ Қуръоннинг бошқа тилга таржима қилиниши ўша халқ ўртасида мутаассиблик кучайиб кетишига олиб келади, деган фикрнинг нотўғрилигини исботлайди. Бундан ташқари, Қуръон ўнларча фарб ва шарқ тилларига кўп марталиб таржима қилинган ва кўплаб наشر этилган.

Хурматли олимпимиз А. Рустамов таъкидлаганидек, Европа мамлакатларида бу иш XI асрдаёқ бошланган эди. XVIII асрдан кейин рус тилига ҳам бир неча марта ўеирилди. Г. Саблуковгача Қуръоннинг рус тилига қилинган таржималари бу улкан маданий обиданинг асидан эмас, лотин, инглиз, француз тилларидаги таржималари орқали амалга оширилди. Шу боисдан ҳам унда Европа центризмининг зарарли таъсири сезилиб турарди. Улкан совет шарқшунос олими И. Ю. Крачковский бу камчиликларни бартараф этди ва Қуръонни анна муваффақиятли таржима қилди. Кейинги ўттиз йил давомида ҳам бу асар рус тилида икки марта нашир қилинди. Тарихан ислом динига эътиқод қилиб келган халқларимизнинг она тилларида Қуръон чоп этилмагани турли анлашилмовчилик ва норозиликларга сабаб бўлаётган эди. «Шарқ юлдузи»да Қуръоннинг замонавий ўзбек тилида босилиши улкан маърифий ва тарбиявий аҳамиятга молик иш бўлибгина қолмай, бундай анлашилмовчилик ва норозиликка чек қўяди, деб ўйлаймиз. Мазкур таржиманинг ўзига яраша фазилят ва камчиликлари бўлиши мумкин. Бироқ бу биринчи тажриба сифатида жуда муҳим иш бўлди.

Абдуллажон БЕГМАТОВ, фалсафа фанлари номзоди, Андижон Тиллар педагогика институтининг доценти. Рафаил Муҳаммадали ўғли ГАСАНОВ, фалсафа фанлари номзоди, Озарбойжон Рус тили ва адабиёти педагогика институтининг катта ўқитувчиси

В. И. Ленин кишилик жамияти томонидан яратилган барча билим бойликлари билан ўз хотирани бойитганингадагина ҳақиқий коммунист бўла оласан, деб таъкидлаган эди. Бирок бизнинг Лениннинг бу фикрига ундан кейинги йилларда раҳбарлик курсисини эгаллаб олган турли «деҳқон»

ва «дохийча»лар амал қилмадилар. Фақат бугина эмас, мамлакатдаги барча жумҳурият халқларининг маънавий қадриятларини ерга урдилар. Бу эса ватанпарварлик ва байналмилалликнинг маънавий заминига путур етказди. Ҳозирги қайта қуриш шарофати билан Қуръоннинг таржима қилиниши ва нашр этилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа деб ҳисоблайман. Бу китоб ёшларни ота-онага, катталарга ҳурмат, ожизларга, муҳтож кишиларга меҳр-шафқат руҳида тарбиялайди. Одамларни халқпарвар, меҳнатсевар бўлишга ундайди. Қуръонда кишиларни миллати ва ирқига қарамай, баравар ҳурмат қилиш, дўст-биродар бўлиб яшаш ғоялари тарғиб этилган. Бундай мерос фақат фойда келтиради.

И. ТОЖИЕВ, Тошкент Давлат чет тиллар институти педагогика ва психология кафедраси мудир, доцент, педагогика фанлари номзоди

Ҳурматли Бош муҳаррир! Журналда Қуръоннинг замонавий ўзбек тилида чоп этилаётгани жуда катта воқеа. Шунга қарамай, менинг бир тилагим бор эди. Аввал бир воқеани айтиб берсам. Утган йили бир ўртоғимизнинг дадаси тўқсон ёшдан ўтиб вафот қилди. Биз кўнгил сўрашга бордик. Орамизда шарқшунос олим бор эди. Маъракада кекса бир қария мулла марҳум руҳига дуо ўқиди. Шунда шарқшунос дўстимиз қарияга таажжубланиб қаради ва сўради: «Мулла бобо, дўстимнинг дадалари ўз ажали билан вафот этдиларми?» Мулла «шундай» деб жавоб қилди. Шарқшунос дўстимиз сўради: «Бўлмаса сиз нега бошқа сурани ўқидингиз?» Мулла бобо хомуш бўлиб қолди ва «Энди биз арабчани билмасак, билган оятни ўқидим-да,» деб қўя қолди. Бундай мисоллар кўплаб учрайди. Мен айтмоқчи бўлган фикрни тушунгандирсиз. Аввал Қуръоннинг арабча матни берилса (замонавий имлода) кейин эса, таржимаси эълон қилинса бўлмасмикин?

О. ИБРОҲИМОВ, Хоразм вилояти, Урганч шаҳри

Журналда Қуръон жуда тушунарли ва оммабоп таржима қилинмоқда. Лекин бизнингча унинг арабча матни ҳам берилса, ёмон бўлмас эди.

Н. МАТМУСАЕВ, Л. АҲМЕДОВ, жами 30 имзо.
Андижон вилояти, Қўрғонтепа ноҳияси

Редакциядан: Фарғона вилоятидан Н. Тошпўлатов, Т. Бобохонов, М. Усмонов, О. Шоназаров, Андижон вилоятидан Ш. Қуббаохунов, Ж. Аминов, Бухоро вилоятидан З. Файзиёва, Тошкент шаҳридан Р. Рўзметов ва бошқа кўплаб журналхонлар ҳам шундай илтимос билан мурожаат қилишган.

ТЕЛЕГРАММА: *Ҳурматли редакция ходимлари! Сизлардан илтимос қиламиз: «Шарқ юлдузи»нинг 3 ва 4-сонларидан ўн нусхадан юборсангиз. Ўз вақтида обуна бўлолмаган эдик. Адресимиз: Самарқанд вилояти, Иштихон ноҳияси, Митан посёлкаси.*

Ҳурматли редакция! Журнални ололмаяпмиз. Жилла қурса март сонидан тўрт донга юборсангиз.

А. МАННОПОВ, М. ШАМСИЕВ, Н. ШАМСИЕВ, К. АБДУРАИМОВ,
Фарғона вилояти, Бағдод райони, Гулистон қишлоғи

Ҳурматли Бош муҳаррир! Почтачимизга «Шарқ юлдузи»га обуна бўламиз, деганимизда, ёрдам бераман деган эди. Иложини қилолмабди. Ижон бўлса менга журналнинг март, апрель, май сонларидан жўнатсангиз.

А. УБАЙДУЛЛАЕВ, Наманган вилояти,
Уйчи ноҳияси, Қизилравот совхози

Ҳурматли журнал ходимлари! Қуръоннинг нашр этилиши ҳаммамизни қувонтирди. Фақат бир илтимосимиз бор эди: журнал етишимаяпти. Нусхасини кўпайтириш керак. Бизнинг истаklarимизни ҳисобга оларсиз, деб ўйлаймиз.

Ж. БОҚИЕВ, З. САЛОҲИДДИНОВ, С. АҲМАДХУҲАЕВ, Л. ҚОРАБОЕВ, Б. СОБИРОВ, У. СУЛЛАЙМОНОВ, К. ТУРСУНОВ, А. ЭМИНЖОНОВ, З. СОЛИЕВ, Р. ОБИДОВ, А. ТУРСУНОВ,
Наманган шаҳри

Дўконларда «Шарқ юлдузи»ни топа олмапмиз. Баъзи жойларда чайқов баҳосига чиқиб кетаяпти. Журнал тиражини кўпайтириш наҳотки шунчалик қийин бўлса?

А. НУРМАТОВ, Ё. ОХУНОВ, А. ЭГАМБЕРДИЕВ,
ва бошқалар. Жами 14 имзо. Тошкент шаҳри

ТЕЛЕГРАММА: Тошкент, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети! Қуръоннинг «Шарқ юлдузи»да босилиши ахлоқсизлик деб ҳисоблайман. Уни яхшилаб тайёрлангандан кейин алоҳида китоб ва фақат обуна йўли билан тарқатиш олий ва ўрта махсус маълумотли одамларга...

СамДУ доценти Тоҳиров ҚОБИЛ

(Телеграмма рус тилида қандай ёзилган бўлса, уни ўзбек тилига шундай таржима қилдик.— Ред).

Фалакнинг гардиши билан биз кўп қадриятларимиздан, моддий ва маънавий бойликларимиздан ажраб қолдик. Ўзбекистоннинг тупроғида олтин унади, дейдилар. Дарҳақиқат, шундай. Шундай бўлмаганда Искандар Зулқарнайн, араблар, Чингизхон ва бошқа истилочилар узоқ-олис юрتلардан лак-лак одам етаклаб бу ерларга келмасди. Ҳа, биз кўп нарсалар етиштирар эдигу ўзимиз эга бўлолмаган замонлар кўп кечди. Кейин эса кимнингдир ўта устамонлиги, баъзи раҳбар ўртоқларнинг лоқайдлиги ва лаганбардорлиги, ўта мутелиги орқасида имломози қайта-қайта ўзгариб, линг йиллик илмий ва маданий меросимиздан узилиб қолдик. Араб имлосида битилган жамиики китобларни ўқий олмайдиган аҳволга тушдик. Охир-оқибат бизларни саводсизга чиқаришди.

Бу ҳам етмагандек, эътиқодимизга ҳужум бошланди. «Дин афъюндир» деган гапни билар-билмас дастак қилиб, қанчадан-қанча обидаларимизни бузиб ташладик. Ер юзидаги миллионлаб одамларнинг муқаддас китоби саналмиш Қуръонни дурустроқ ўқиб-нетмай реакцион таъбибот тарқатувчи китоб деб атадик, маҳв қилишга уриндик. Ҳолбуки, бу китобнинг илмий ва тарбиявий аҳамияти жуда катта. Бу ҳаракатлар орқасида фақат моддий эмас, маънавий қашшоқ халқ даражасига тушиб қолдик.

Хайриятки, мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб бурилиш бошланди. Кўпдан орзу қилганимиз яхши замонлар келди. Йўқотиб қўйган қадриятларимизни бирин-кетин қайтариб оляямиз. Шулар қаторида жаҳондаги барча мусулмонларнинг, умуман яхши ниятли одамларнинг ихлос қўйган китоби Қуръон ҳам қайтариляпти. Қайтарилганда ҳам ўз она тилимизга ўгирилган ҳолда қайтариляпти. Адлу инсоф, поклик ва тўғрилиқ, меҳр-шафқат, тинчлик ва биродарлик ғояларини тарғиб этувчи бу улғу китобнинг ўзбек тилига таржима қилиниши (бу иш биринчи марта амалга ошириляпти) ҳўп адолатли, савоб иш бўлди. Ушбу хайрли юмуш тепасида турган ёзувчилар уюшмасига, «Шарқ юлдузи» журнаliga, таҳрир ҳайъатига чуқур миннатдорчилик билдираман.

Бўрибой АҲМЕДОВ, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор

РЕДАКЦИЯДАН: «Шарқ юлдузи»да Қуръоннинг нашр этилиши одамларни лоқайд қолдирмаганлиги кўриниб турибди. Ҳар кун и ўнлаб хатлар келяпти. Мингларча журналхонлар Қуръоннинг замонавий ўзбек тилига таржима қилиниши қайта қуриш меваси эканлигини, бу юмуш катта воқеа эканлигини таъкидламоқдалар. Бунинг учун биз ҳурматли муштарийларимизга чуқур миннатдорчилик билдираммиз. Юқорида саналган хатларни шартли равишда бир қанча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчисида журналхонлар ўз миннатдорчиликларини изҳор қилсалар, иккинчи туркумда Қуръоннинг арабча матнини ҳам беришни илтимос қилишмоқда. Таржимани бу тарзда эълон қилишнинг иложи йўқ. Биринчидан, бундай қилинса, у таржима эмас, луғатга айланиб қолади. Иккинчидан, арабча матн ва оҳангни ҳозирги алифбода тўла ифодалашнинг имкони йўқ. Шу боисдан, Қуръон сураларини араб тилида ўқишни истаган киши арабчани ўрганиши ва кейин таржимани солиштириб ўқиши мумкин. Ниҳоят, учинчидан, Қуръон икки тилда нашр қилинган тақдирда таржима ниҳоятда чўзилиб кетган бўлур эди.

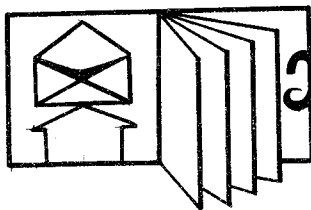
Баъзи муштарийларимиз ўш мактубларида таржимон ҳақида, бу иш билан шуғулланувчи ҳайъат тўғрисида сўраганлар. Бу ҳақда журналимизнинг аввалги сонларида маълумот берган эдик. Ушбу юмушга ёзувчилар уюшмаси, талай олим ва адиблар ҳисса қўшмоқда. Бундан ташқари, айрим журналхонлар мазкур таржима бўлак-бўлак ҳолида муқовалаб китобча қилиб чиқарила бошлаганини ёзишган. Редакция ва Қуръон нашри бўйича таҳрир ҳайъати номидан маълум қиламизки, ўзбошимчалик билан бундай қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ! Бундай ҳаракат қонун бузилиши деб баҳоланмоғи лозим. Кимдир шу йўл билан хоҳ моддий, хоҳ маънавий бойлик орттириши интилса, хато қилади. Таржима тўла босилганидан кейин нашриёт уни китоб ҳолида чоп этиши мумкин. Муаллифлик ҳуқуқи қондаларига кўра бунинг учун редакция ва таржимонлардан расмий рухсат олинади.

Яна бир масала. Кўплаб журналхонларимиз «Шарқ юлдузи» ни ўз вақтида ололмаётганликлари ҳақида шикоят қилмоқдалар. Бу ишда, афсуски, редакция ёрдам беролмайди. Обуначиларга алоҳида журнал жўнатишимизнинг иложи йўқ. Тираж эса кўпайиб бормоқда.

Ниҳоят, Самарқанд Давлат университетининг доценти Қобил Тоҳировнинг телеграммасига келсак. Телеграмма ҳали журналнинг 3-сони чиқмасидан, яъни Қуръон босила бошланмасидан аввал келган.

АЛИБЕК РУСТАМОВ сўзи. Қоҳирада ишлаётганимда бир нарсани кузатганман. Араб тилида чиқадиган газеталарда деярли ҳар кун и Қуръон оятларидан парчалар босиларди. Баъзи уламолар газета парчалари ерда ётганидан ташвишланиб, Қуръонни газета ва журналларда парча ҳолида босиш мумкин эмас деганларида, Қоҳиранинг энг катта шайхларидан бири радиода шундай деб жавоб қилган эди: «Қуёш нури номақбул жойга тушгани билан ҳаром бўлмайди. Эзгу калом ёзилган қоғоз ерга тушса, бунинг учун қоғоз эмас, одамларнинг тарбияси айбдор.»

Бу сўзлар ўрта Осиё жумҳуриятлари Муфтийсининг хулосаси билан бир хил. Бундан ташқари, ғалати саволлар туғилади. Нима учун Қуръоннинг русча таржимаси «Звезда Востока», «Помир», «Наука и религия», «Литературная учеба» журналларида бўлак-бўлак қилиб босилса ахлоқсизлик бўлмайди-да, ўзбек тилида «Шарқ юлдузи»да эълон қилинса, шунчалик ташвишланиш керак! Қолаверса, Қуръонни парчалар билан босиб бўлмайди, деган фикр жаҳолатдир. Эски замонларда Қуръоннинг еттидан бир улуши — «Ҳафтияк»ни ўқиб одамлар тарбия топишган.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ҲАҚИДА

«Шарқ юлдузи»нинг кўп йиллардан буён мухлисима. Аввало шуни таъкидлашим ўринлики, журнал саҳифаларида чоп этилаётган асарлар, ижтимоий-сиёсий, адабий ҳаётга доир мақолалар долзарб ва ўтқир масалаларга бағишланаётгани билан менга манзур бўлмоқда. Сўнги пайтда фидойи адиблар ва олимларимиз улуғ Алишер Навоий асарларини тасаввуф нуқтаи назаридан таҳлил этишаётир. Бу таълимот ҳақида бир менинг эмас, балки кўпчиликнинг тасавури анча хирадир. Шу сабабли тасаввуф хусусида журналда махсус мақола чоп этилса, биз мухлисларнинг фикримиз бир оз ойдинлашарди, деб ўйлайман. Сизларга ижодий баркамоллик тилаб:

С. АБДУЖАЛИЛОВА,
Тошкент шаҳри, Киров ноҳияси

Тасаввуф ёки суфийлик ислом дунёсида кенг тарқалган ва катта нуфузга эга бўлган диний — фалсафий оқимдир. Тасаввуф маслаги ислом дунёсининг турли соҳаларига: қонушносликка (шариат), фалсафага, сиёсатга, диний ахлоқ қоидаларига, санъатга ва айниқса, адабиётга, хусусан, шарқ классик шеърятига кучли таъсир кўрсатган таълимотдир.

Умуман олганда тасаввуф нима? Мутасаввуф (суфилар) деб кимларни айтилади? Мутасаввуф ёки суфийлик моҳиятини ўранишга киришишдан аввал шу маслакнинг шаклий томони бўлган «суфий» сўзининг келиб чиқиши тўғрисида бир оз сўзлаш керак.

Шарқдаги турли луғатларда бу борада ҳар хил фикрлар баён қилинган. «Суфий» калимасининг келиб чиқиши тўғрисида бир-бирига қарама-қарши бўлган бир қанча мулоҳазаларга дуч келамиз.

1. «Суф» калимаси «сафо»дан, яъни покликдан, тозаликдан олинган. Суфий бўлган кишиларнинг қалблари тоза, пок бўлиб, уларнинг ёзган асарлари ҳам покдир, дейилади. Машхур суфилардан Бишрул Хофий «Қалби пок кишиларни суфий деб айтаемиз» дейди.

2. «Суфий» калимаси «саф» (сафда туриш) дан олинган бўлиб, суфилар худонинг ҳузурда биринчи сафда турадилар, чунки улар худога яқин турувчи инсонлар деб шарҳ қилинади.

3. «Суф» калимаси «суфо» сўзидан олинган. Яъни, Муҳаммад пайғамбар замонида Ясриб-Мадинадаги масжиднинг шимол томонида катта бир суфо бўлиб, унда ҳар тарафдан келган ва ислом динига эътиқод кўйган кишилар яшаганлар. Улар пайғамбар олдида катта эътибор қозониб, муттасил ибодат билан машғул бўлганлар. Қовурилган арпадан тайёрланган талқон уларнинг кундалик овқати саналган. Улар ҳар хил ноз-неъматлардан воз кечганлар. Бу одамлар «аҳли суфо» деб аталган. Баъзи олимлар «суфий» калимаси ана шу «аҳли суфо»дан олинган, дейишади.

4. «Суфий» калимаси «суф»дан олинган деган фикр ҳам кенг тарқалган. Араб тилида «суф» деб туя юнги айтилади. Суфилар туя юнгидан тўқилган дағал кийимларни кийиб юрганлар. «Суфий» калимаси эса ана шу «суф»га нисбат берилган дейдилар. Кўп олимлар бу фикрни маъқуллайдилар. Илк суфийлардан Ҳасан Басрийнинг¹ айтишича, «Пайғамбар билан Бадр жангида иштирок қилган 70 саҳобадан кўрдиким, уларнинг кийган кийимлари суфдан эди»² дейди.

Муҳаммад пайғамбарнинг эътиборли саҳобаларидан Абу Мусал Ашърийнинг хабар беришича, пайғамбарнинг ўзи ҳам ҳамма вақт суфдан тикилган кийим кийиб юрган.³

5. «Суфий» калимаси «суфвот»дан олинган, «суфвот» арабчада ғашлик, хиралик ва ҳар қандай ёмонликдан тоза деган маънони беради. Демак, суфийлар ҳар қандай ғашликдан, хираликдан, яъни тўғрироғи, оллоҳга ишончлари ҳар қандай шубҳадан ҳоли бўлган кишилардир деган фикр ҳам мавжуд.

Юқорида кўриб ўтган бу таърифлардан тўртинчи маънони, яъни суфийлар суфдан тикилган кийим кийганликлари учун шу ном билан аталганлар, деган таърифни олиш асослироқдир. Бундай кийим кийиш уларнинг қилган гуноҳларидан пушаймонлигини кўрсатиш ва шу сабабли ўз-ўзига азоб бериш учун бир аломат бўлган.

Машхур суфий Муҳосибийнинг фикрича, туя юнгидан тўқилган кўпол ва дағал кийим кийиб юриш кишини кибр-ҳаводан, такаббурликдан тозалар эмиш.

Шундай қилиб, суфийлик ёки тасаввуфнинг қандай асосда шу ном билан аталганлиги ҳақида

¹ «Бариқан Махмудия ва тариқан Муҳаммадия» шарҳи, 2-бўлим, 142-бет

² Шу асар, 143-бет

³ Шу асар, 143-бет

мингдан ортиқ таърифни кўрсатадилар. Демак, суфилик маслагининг таълимотларига «тасаввуф», суфилик даражасига етишган деб ҳисобланган кишиларга эса «мутасаввуф» номини берганлар. Тасаввуф маслагининг асоси нимадан иборат?

Умуман олганимизда тасаввуф маслагининг асосини қуйидаги уч таркибий қисм ташкил этади:

1. Аскетизм ёки зуҳд: тарки дунё қилиш, риёзат чекиш, хилватда худонинг тоат-ибодати билан машғул бўлиш демакдир. Аскетизм эса шу риёзат чекувчилар, тарки дунё қилувчиларнинг маслаги, қабул қилган йўллари дир. Зоҳид эса, шу зуҳд йўлини қабул қилган киши бўлиб, у маълум миқдордаги емоқ, ичмоқ, киймоқдан ортиқ дунё лаззатига, айш-ишратига, зебу зийнатига эътибор бермаслиги керак. Зоҳид бўлган киши тақвога қаттиқ амал қилиши зарур, яъни тақво — аҳли ҳақиқат қошида оллоҳга тоат этиш, ўзини оллоҳнинг ибодатида оқлаш демакдир. Тақводор киши тоат-ибодатни чин ихлос билан қилади. Гуноҳ ишлардан қочади, деб тушунтирадилар.

Зоҳидлик исломнинг илк даврларидаёқ мавжуд эди.

Муслмонлар орасида тарки дунё қилувчилар пайдо бўла бошлади. Ҳасан Басрий¹ илк бор зоҳидликни қабул қилган кишилардан саналади. У тарки дунё қилиш билан бирга, нариги дунёнинг дўзах азобларидан қўриқиб, кеча-кундуз тоат-ибодат билан машғул бўлади. Ўзига ўзи азоб беради. Бундай юриш-туриши, хулқи, кеча-кундуз тинмай тоат-ибодат қилиши билан эл орасида машхур бўлади. Шундай қилиб, муслмонлар ўртасида Ҳасан Басрийнинг таълимотини қабул қилувчилар — зоҳидлар пайдо бўла бошлади. Унинг шоғирдлари бу таълимотни ислом дунёсига ёядилар. Шу тарзда араблар ўртасида зоҳидлик оқими вужудга келади ва уларнинг тариқатлари² ислом дунёсига кенг тарқалиб кетади.

Зоҳидликнинг бу қадар кенг тарқалиши ижтимоий ва иқтисодий сабабларга ҳам боғлиқ эди. Яъни исломнинг илк даврларида динни ёйиш учун бўлган урушларда кўп камбағал араблар хонавайрон бўладилар. Суғориладиган озгина ерлари, асосий иш қуроллари бўлиши туялари, ҳўкизларидан ажраладилар. Зоҳидлик маслаги бундай кишиларнинг кайфиятлари, руҳиятига айнан мос келар эди. Натижада ўша хонавайрон бўлган камбағал араблар зоҳидлик йўлига кирадилар. Бу таълимот кейинроқ тасаввуфнинг таркибий қисмларидан бирига айланади. Энди зоҳидликнинг қоидалари ҳам расмийлашади. Яъни зоҳидликни қабул қилган кишилар доим тоат-ибодат билан машғул бўлиши, оз нарсага қаноат қилиши, фақатгина охиратни ихтиёр этиб, шу нарсани ҳақиқат деб билиши, бошқаларга озор бермаслиги, аёллардан қочиши, ўзини ғоятда камтар тутиши мажбурий эди. Зоҳидлар доим худога ёлбориб йиғлаши, гуноҳларидан пушаймон бўлиши керак. Ана шу шартларга риоя қилган шахсларгина ҳақиқий ва мукаммал, чин маънодаги зоҳид саналарди.

Ислом дунёсига пайдо бўлган зоҳидлик кейинроқ алоҳида бир мактаб ҳолида шаклланди. 2. Мистицизм — важд: тасаввуф таълимотидаги мистика (важд)нинг бош масаласи худога муҳаббатдир. Улар худо ишидан бўлак ҳамма нарсани унутадилар. Тангрига муҳаббат оловида ёниш, ишқ қозонида қайнаш ва ниҳоят, ёр васлига эришиш — уларнинг олий мақсадидир. (Васл — мистикларда ўлгандан сўнг худо жамолани кўриш демакдир.)

Академик Кримский таъкидлашчи, араб халифалари ва ислом мамлакатларидаги айрим подшолар халққа қилган зулмларини дин номидан амалга оширганлар. Барча хатти-ҳаракатларини шариат қонунлари билан оқлашга уринганлар. Натижада ислом жамиятида динга нисбатан ишончсизлик билан қараган маълум бир гуруҳ пайдо бўлади. Улар худонинг моҳиятини расмий тоат-ибодатлар воситасида англашни инкор қилиб, уни юрак орқали ҳис этиш керак дейдилар. Бундай кишилар ҳижрийнинг II асрларида кўпайиб кетадилар. Улар ўзларига алоҳида такъяхоналар (йиғиладиган жой) ташкил қиладилар. Бу такъяларнинг аъзолари ҳатто йигирма мингга қадар етган. Булар куннинг маълум вақтларида йиғилиб, алоҳида ибодат маросимларини ижро этганлар.³

Бу гуруҳ намояндалари кейинроқ бориб, ислом оламида ўзига хос мистик оқимни ташкил этганлар, кейинроқ у тасаввуфнинг таркибий қисмларидан бирига айланган.

3. Пантеизм — вужудия; Инсон вужуд — мутлақ (худо) моҳиятини англаш учун ички илоҳийликка берилиши керак. Бутун коинотдаги нарсаларда вужуд — мутлақнинг зарраси бор, дунёдаги бутун ашъёларда унинг зарраси мавжуддир, дейдилар. Улар вужуди мутлақнинг моҳиятини англаш учун ўртада воситачи керак эмас деб, масжидда намоз ўқишни, тоат-ибодат қилишни ва шу каби шариат томонидан буюрилган расмиятларни бажаришдан бош тортадилар. Пантеистлар, масжидга кириб сажда қилсак, ўз-ўзимизга сажда қилган бўламиз, дейдилар. Шу маънода улар шахннинг «мен»лигини унутадилар, яъни ўзларини фано бўлган (йўқолган, асл вужуд билан бирлашган, яъни худога улашган) ҳисоблаб, вужуд (мутлақ) билан «мен» ўртасида айрма йўқ дейдилар. Машхур мутасаввуфлардан Ҳусайн Мансур Ҳаллож шу маънода «аналҳақ» (мен ҳақ, мен худо) дегани учун 921 милодий йилда Бағдодда халифа томонидан дорга осиб ўлдирилган эди. Машхур мутасаввуф Абу Язит Бастомийнинг уйига қақриб келганларида, юқоридаги маънода «уйда Тангридан бошқа ҳеч ким йўқ» деб жавоб берган эди. Уни шакколикда айблашиб, 873 милодий йилда дорга осиб ўлдиришган.

Тасаввуф маслаги ўзининг ривожланиш жараёнида яна бир қанча мактаблар ва фирқаларга бўлиниб кетади. Унинг Турон элида энг кўп тарқалган мактаблари Яссавий,⁴ Нақшбандия,⁵ ва Қаландария бўлиб, бу тариқат айниқса, XVII-XVIII асрларда кенг тарқалади. Тасаввуф маслагининг гуллаб-яшнаган ва тушкунликка учраган даврлари кўп бўлган. Бу маслакнинг ривожини кўпинча халқ

¹ Ҳасан Басрий — 642 милодий йилда туғилиб, 728 йилда ўлган.

² Тариқат деб тасаввуфда шу маслақнинг йўл-йўриқларига айтилади.

³ Баъзи маъазларнинг кўрсатувича, такъя аъзолари орасида алоҳида жазоботлик (экстаз) кишилар бўлиб, улар алоҳида ҳаракатлар билан шу маросимни бошлаганлар, қолганлар унга эргашганлар. Бу жазобот ҳолатига зикру само дейилар эди.

⁴ Яссавия мактабининг бошлиғи туркистонлик машхур Хўжа Аҳмад Яссавийдир. У атрофига жуда кўп муридлар тўплаб, ўз хонақосида (катта масжид) ҳузурдаги суфилар билан зикр уюштирган. Бу зикрларда Хўжа Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий ғазаллари ўқилган.

⁵ Нақшбандия — тасаввуфнинг бутариқати бухоролик машхур Хўжа Баҳоводдин Нақшбандий таълимотига таянган. Бу мактаб ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Хўжа Баҳоводдин XIV асрнинг иккинчи ярмида Бухорода вафот этган. Қабри Бухоро яқинида.

ўртасида қийинчиликлар кучайган, ҳоким синфларнинг жабр-зулмлари ҳаддан ошган пайтларга тўғри келади.

Туркистонда XVII ва XVIII асрларда тасаввуфнинг Қаландария тариқати кенг тарқалади. Бу мактабнинг вакиллари ислом расмиятчилиги ва унинг қонунлари билан келиша олмайдилар. Улар ҳоким синфларнинг халққа қилаётган жабр-зулмларига қарши, пассив равишда бўлса ҳам курашадилар. Зулми ҳимоя қилувчи руҳонийларни ачиқ танқид қиладилар. Қаландарлик мактабнинг вакиллари қашшоқ деҳқонлар, косиблар ва камбағал чорвадорлар орасида мустабидлардан ўчолиш учун ёрдам берувчилар сифатида катта обрў қозонганлар. Қаландарлар маълум бир марказда уюшган бўлиб, уларнинг ўз такъялари, такъяларнинг етакчиси — қаландарбошилари бўлган.

Тасаввуф маслагининг айрим тариқатлари ўз замонасидаги тарихий-ижтимоий муҳитда маълум даражада тараққийпарварлик руҳида бўлган. Тасаввуфчилар эзилган табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга интиланганлар. Бундай илғор тариқатларга мансуб суфийлар ҳукмдор ва ҳоким табақа вакиллари ни меҳнатқашларга жабр-ситам қилмасликка, бемаъни низо ва қонли урушлар билан ўлкани вайрон этмасликка қақирадилар, золимларни бечора халққа қилган зулмлари учун охиратда дўзахнинг абадий сўнмас ўтида бир умрга қоврилиб ётасизлар, деб огоҳланди тирадилар.

XVII—XVIII асрларда қаландарлик тариқати Туркистонда кенг тарқалган. Бу тариқат ҳижратнинг 724 йилида Ҳиндистонда (ҳозирги Покистон қисмида) Абу Юсуф ал-Қаландарий томонидан асослангандир. Тасаввуфдаги бошқа бир қанча йирик тариқатларга ўхшаш қаландарлик мактабининг мукаммал дастури, муайян қонун-қоидалари бор эди. «Ҳафт қулзум» асариде айтилишича, қаландар жамиятда мавжуд бутун расмий тақаллуфлардан, қонун-қоидалардан ўзини мустасно тутувчи, дин ва шариатнинг ўринсиз ақидаларига амал қилмай, уларни рад этувчи гуруҳларга мансуб шахсдир.

«Баҳори аҷам» номли бошқа бир манбада ҳам бу истилоҳга шунга яқин изоҳ берилади, сўнгра қаландарлар ҳақида халқ орасида кенг тарқалган «қаландар дилдагини сўзлайди» ёки «қаландарга кўчамиз дейдилар. У тўшагини елкасига ташлайди» каби мисоллар келтириб ўтилади.

Қаландарлар риёкор руҳонийларга нисбатан норозилик кайфиятида бўлиб, уларга душманлик назари билан қарар, кўпинча ҳоким гуруҳларни ҳеч тап тортмасдан беомон ҳажв қилар эдилар.

Қаландар гуруҳлар, асосан, омма орасида яшаб дарбадар, девонавор ҳаёт кечирар, тиланчилик билан кун ўтказар, халқ ҳаётининг кўз илғамас салбий жиҳатларигача яхши билар эдилар. Уларнинг адабий ижодга мансуб доиралари эса ўз ижодий фаолиятларида бундан кенг истифода этардилар.

Шуни унутмаслик керакки, қаландарликнинг барча гуруҳ ва вакиллари ҳам ҳамма вақт шундай кайфиятда бўлган эмаслар, албатта. Бу гуруҳнинг асосий бошлиқлари, аслида, ўз манфаатларини кўзда тутиб, кўпинча ўз уюшмаларига мансуб бўлган оддий қаландарларга шафқатсиз зулм ўтказганлар. Айниқса, XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб бу тариқат ҳам ўз фалсафий моҳиятини йўқотади. Қаландарлар деярли текинхўрлик йўсинида ҳаёт кечирувчи гуруҳларга айланиб, уларнинг бошлиқлари — бобоқаландарлар катта мулк эгалари бўлиб қоладилар.

Инқилобга қадар Ўзбекистоннинг кўпгина шаҳарларида бўлганидек, Тошкентда ҳам алоҳида қаландархона (ҳозир Октябр бозорининг ёнида) мавжуд бўлиб, қаландарлар шу ерда яшар, ҳафтада икки дафъа (чоршанба, шанба кунлари) бозорларни кезиб, тиланчилик қилар, тушган пул ва молларни бошлиқ — бобоқаландарга берар эдилар. Сўнгра ҳар бири ўз улушини олиб, ўз кунига яратарди. Қаландарларнинг махсус куйлари бўлиб, бозор кезганда турли дарвиш шоирларнинг шеърларини куйлар эдилар.¹

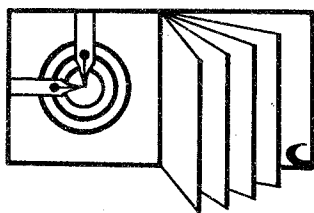
Машраб бир ғазалида қаландарлик тариқатини қабул қилиш сабаблари ва ундан кузатган мақсадлари ҳақида очиқ-ойдин сўзлайди:

Муродинга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Оғиздан куфр сочай десанг, шароби даҳр ичай десанг,
Емонлардан қочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.
Фасод аҳлин қувай десанг, кетига бир тепай десанг,
Кафан тўнин бичай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.
Риёзатсиз бўлай десанг, таним озод юрай десанг,
Жаҳонни сайр этай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл...
Бу тақводин кечай десанг, сири зуҳд фош этай десанг,
Ҳақ йўлини тутай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл...

Бу шеър маълум маънода қаландарларнинг дастурул-амалидир. Суфийликнинг сўл тараққийпарвар мазҳаблари ва унинг қаландария тариқати Машраб яшаган замонда жамиятнинг маънавий ижтимоий ҳаётида ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир.

МУҲСИН ЗОКИРОВ,
филология фанлари номзоди

¹ Машрабнинг айрим шеърларида «шоҳ қаландар» ёки «қаландар» ибораларининг учраши, унинг номига «бобо» сўзининг қўшиб айтилиши ва халқ орасида «шоҳ Машраб» ибораси кенг тарқалганлиги, Машраб қаландарлар гуруҳининг бошлиғи бўлганлигидан далолат беради. Бу ҳақда Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкирайи қаландарон» китобида ўқиймиз: «Машраб Қошғарда ашъор бобини ва табақоти қаландарияга бисёр рағбат ва майл кўргуздилар. Шу боисдан аларнинг битиғон ашъорининг аксарини қаландарвор туғди, исён рағбат ва майл кўргуздилар. Шу боисдан аларнинг битиғон ашъорини авом-аннос ва Еркентга ва ғазабноклик юз кўрсатмишиди. Машрабнинг аксар ушбу тоифада ашъорини авом-аннос ва Еркентга жи тутмиш аҳли жамоатининг машваратинда Раҳимбобойи Машраби Андигонийга «Шоҳ қаландар Машраб-и сарсари» унвони тааллуқ этуб, устларига «жандаи шоҳ қаландар»ни ёптилар. Ушбу мuddатдан бери Машраби мажзубни «шоҳ қаландар Машраби мажзуб» демоқлик одат бўлмиш» («Тазкирайи қаландарон», 12-бет).

Умрзоқ Ўлжабоев

УМИДБАХШ ТЎЛҚИНЛАР

Маънавий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида воқеанависликка асосланган асарлар билан китобхон эҳтиёжини қондириш қийин бўлиб қолди. Ҳарбий мавзудаги ўзбек насрида Иттифоқ миқёсидаги ишлардан орқада қолиш очиқ сезилади. Уруш кўрган, ўша давр ҳаётини яхши биладиган бир қатор ёзувчиларимиз эса замон, китобхон, тараққиёт талабларига эътибор бермай, ҳамон эскича тарзда, маълум қолиплар бўйича ёзишни давом эттирмоқдалар. Кузатишимизча, ҳарбий наср ривожидagi бундай ҳолатни, давр кўяётган талабларни ёш авлодга мансуб ёзувчилар ўз ижодий изланишларида яхшироқ илғаб олаётганга ўхшайди. Хўш, замон талабини ўзида ифодалаган, ҳозирги етакчи жараёнлар руҳида яратилган бу асарларда ажралиб турадиган хусусиятлар нималардан иборат? Аввало, уларда олдингидек, урушни тантанавор тарзда, ғалаба марши садолари жўрлигида эмас, балки бор даҳшати, фожиаси, инсониятга келтирган чексиз мусибат ва қулфатлари билан кўрсатишга интилиш бор. Ҳозир одам бошига тоғдек ўқ-дори, бомба тўғри келадиган, бир давлат раҳбарининг арзимас хатоси ёки масъулиятсизлиги билан бутун дунё остин-устун бўлиб кетиши мумкин бўлган шароит талабини, руҳини илғаш бор уларда. Шунинг учун салкам ярим аср олдин кечган ҳаётга бағишланган бу асарларда тасвирланган воқеалар, кишилар тақдири бизни ларзага солади, ҳозирги жаҳон миқёсида бўлаётган ишларга сергакроқ қарашга, фаолроқ бўлишга даъват этади. Шу жиҳатлари билан уларда умумиттифоқ адабиётида ҳарбий мавзуда яратилаётган асарларга хос фазилатлар билан ҳамоҳанглик кўзга ташланиб туради.

Яна бир ҳодисани таъкидлаш лозим. Улуғ Ватан уруши даври ҳақида олдин яратилган қатор асарларда ҳаёт хийла юзаки, кўп ҳолларда умумий тарзда, узоқроқ масофадан туриб кўрсатилар эди. Эндиликда эса бошқача йўлдан боришмоқда, уруш воқеалари аниқ деталлар воситасида гавдалантирилмоқда. Жанг манзараларига хос маълум нуқталарни ажратиб олиб, шунга асосий эътибор қаратилмоқда. Умумиттифоқ адабиётидаги асосий йўналишларга ҳамоҳанглик ўзбек ҳарбий насрида кўп йиллар давомида мавжуд бўлган баёнчиликдан, воқеанависликдан, ахборотнома гаплардан чинакам бадийлик томон, умумийликдан яхлитлик сари бурилиш содир бўлаётганидан далолат беради.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб кейинги — 80-йиллардаги насрий асарларга кўз ташлаб, айрим асарлар таҳлили орқали кузатишларимизни умумлаштиришга имкон қадар ҳаракат қилайлик.

Адабиётимизнинг кейинги авлоди вакиллари билан бўлган Нурали Қобул ўз қиссаларида уруш давридаги ҳаётни акс эттиришга қизиқади. У бу давр воқеаларига муайян эстетик талаблардан келиб чиққан ҳолда мурожаат қиляпти. Муаллифда урушни болалар тақдири орқали кўрсатишга, ўша даврга хос қийинчиликларни ҳали норасида гўдаклар нигоҳидан ўтказган ҳолда беришга мойиллик бор. У ҳаётнинг мураккаб қатламларига тобора чуқурроқ киришга, одамлараро муносабатлардаги чигалликларни янада кенгроқ таҳлил қилишга астойдил интиляпти. Чунончи, бундай изланишларини «Буғдой пишиғига етмаганлар» қиссаси мисолида кўриш мумкин. Бу асарда у жанг майдонларидан жуда узоқдаги оғир, бошқачароқ айтганда, «пардозланмаган» уруш оқибатларини кўрсатишга интилган. Қиссада уруш одамларга чексиз мусибат, қурбонлар билан бирга яна бошқа чидаш қийин бўлган ташвишлар, азоб-уқубатлар келтиргани ҳақида гап боради, очарчилик балоси шайқатсиз лавҳаларда чизилади. Асар номида ҳам бунга яққол ишора бор.

«Олис-олисларда, қайлардадир уруш бўляпти. Одамлар бир-бирларини ўлдиришяпти. Ҳатто милтиқ учигада найза билан ҳам бир-бирларини ўлдиришаркан. Қандай ёмон. Отадиган милтиққа нега найза қўйишган экан-а? Кўпроқ ўлдириш учунми? Нега одамлар бир-бирларини ўлдиришади? Немис деганнинг қорни тўқ, усти бут бўлса нега бошқаларни ўз ҳолига қўймайди?» Қисса бошланишидаги бу гаплар бутун асар учун калит бўла олади.

Қиссада очарчилик балоси одамлар турмушида қандай из қолдиргани, аниқроғи, ҳаётни қай тарзда издан чиқарганига асосий эътибор жалб этилади. Кечаю кундуз даладан келмайдиган Ҳақберди полвон кети йўқ «бер-бер»лардан тутақиб:

«— Биз ордан ўлсак, келгуси йил фронтга ким ғалла етказиб беради?— деди у райондан келган вакилнинг юзига тик қараб.— Фақат бер дейишни биласизлар. Инсоф ҳам керак-ку?»

шиш, аввало, асарнинг бош ғояси билан боғлиқ бўлса, сўнгра бевосита шароитнинг ўзидан ҳам келиб чиқади.

Эътибор берайлик. Уларнинг уйларида «бор-йўғи икки килоча арпа, тўртта дона пиёз ва эски сандиқнинг тагида оз-моз туршак қолган». Ҳали қирчиллама қишнинг атиги бир ойигина ўтган, холос. Шу егулик билан олти жон «буғдой пишғичага» етишлари керак. Лекин бу қолган нарсалар билан «...ҳафта, нари борса, ўн кун тирикчилик қилиш мумкин. У ёғи нима бўлишига ҳеч кимнинг ақли етмайди. Анвар опасининг ғамгин нигоҳидаги ана шу ташвиш ва таҳликани уқарди. Уйда нон ёпилмас, анча вақтдан бери хонадон тандирга юқ бўладиган унни кўрмаганди».

Бор-йўғи энди ўн ёшга кирган Анвар ана шундай тақдир синовига дуч келади, шу ёшда ўзидан бошқалар ҳақида ўйлаш, уларнинг тақдири учун қайғуриш, ғамхўрлик қилишдек ҳаётий масъулият зиммасига тушади. Опасининг оиладаги асосий маслаҳатлашадиган кишисига айланади. Бир гал опаси унга, бозорга хашак олиб бориб сотиб, пулига арпа уни олсак қандай бўларкин, деб маслаҳат солганида, «Яхши бўларди,— дея жавоб қилди Анвар вужудини қоллаган ғалати бир ҳисдан ҳаяжонланиб.— Мен уч боғ хашакни кўтара оламан». Онаси уни алқаб, «Уч боғ ўт кўтарадиган азаматимдан айланай! Илоҳим, тезроқ катта бўлиб, отажонингни ёнида тур!» дейди. У ўзига онасининг катта одамдек қараётганидан, шундай оғир дамда ўйга ёрдами тегиши мумкинлигидан мамнун бўлади.

Айни вақтда бу ёш гўдақ сиймосидаги бошқа бир жиҳат ҳам ёзувчи эътиборидан четда қолмаган. Анвар фронтда қон кечиб юрган отаси ҳақида кўп ўйлайди. У тушларига кириб чиқади. Тушларида отаси ғалати кийимларда, нохуш ҳолатларда кўринади, ундан болада ҳавотирли таассуротлар қолади. Нима бўлса ҳам отам эсон-омон келсин-да, деб доим ўйлаб юради. Булар ёзувчи мазкур ёш қаҳрамон қиёфасини мураккаб бир шароит, кескин ҳолатлар тасвири орқали очишни мақсад қилиб қўйганидан дарак беради.

«Буғдой пишғичага етмаганлар» қиссасида анчагина камчиликлар учрайди. Биринчи эътироз қиссанинг тили ҳақида. Очиғи, Н. Қобул асарларида китобийлик иллати мавжуд. Ҳатто қаҳрамонларнинг ўй-кечинмалари ҳам жуда силлиқ, грамматика жиҳатдан тугал, қандайдир жимжимадорроқ чиққан. Бу нуқсон ёзувчининг олдинги асарларида ҳам бор эди. Қаҳрамонлар қандайдир қуруқ, китобий тилда гаплашадилар. Асар матнида учрайдиган айрим сўзларни ҳисобга олмаганда, ундаги воқеаларни ҳам, одамларни ҳам муайян бир жойга мансублигини, тақдорланмас ўзига хос белгиларини англаш, ажратиб қийин. Шу маънода ёзувчи халқ жонли тили хазинасидан керакли даражада фойдаланяпти, асарларида Сангзор воҳасига хос сўзлашув, ҳаёт тарзи билан боғлиқ фазилатни яхши ифодалашга муваффақ бўляпти, дейиш қийин.

Иккинчи эътироз шундан иборатки, қисса тасвирида нотекистиклар, узилишлар, тумтароқликлар бор. Асарни ўқиётган пайтда баъзан одам қандайдир ғадир-будир йўлга тушиб қолгандек сезади ўзини. Мисолларга эътибор берайлик. Қиссанинг бошланиш қисмида: «Эрали амаки айтганидек, немисларни ўлдирамасан сени ўлдиришади. Ҳарбу зарбнинг таомили шундай эмиш» деган жумлалар бор. Шундан сўнг қўштироққ ичида: «Биз-ку, очимизи-тўқимизи уйдამиз. Ҳаммадан жангчиларга қийин. У томонларда қиш жуда қаттиқ бўлармиш. Қимирламасан, тарашадек қотиб қолавераркансан. Шундай қаҳратонда жанг қилиш...» Аввало, бу гаплар кимга қарашли эканини ажратиб олиш осон эмас. Бунинг устига уни тўғридан-тўғри бобонинг ўзи айтса — бошқа гап. Лекин Анвардек ёш бола катта одамлар томонидан айтилган бундай гапларни шу тарзда эслаб қолиши ва ҳаёлидан ўтказишига ишониб қийин. Бунинг устига ифодада ғализлик, тузатишга муҳтож ўринлар борлиги очик сезилади. Яна бир мисолга эътибор берайлик: «Якшанба куни эди. Кечга яқин чойхонага икки киши кириб қолди. Уларнинг бири рус, иккинчиси татар эди.

— Салом ака,— деди рус киши ўзбекчалаб.

— Ваалайкум асалом. Э-э, келинлар, келинлар, меҳмонлар! — деди Эрали амаки, илк бор рус кишиси билан юзма-юз, бунинг устига ўзбекча гаплашганидан довдираб.

— Меҳмон, Борис Башкин,— дея гапида давом этди у Эрали амакининг ағрайиб турганидан завқланиб.— Бу киши — Маҳмуд Даминов, Қозондан». Бу парчани ўқиётганимизда дастлаб Борис Башкинни яна кимдир Эрали амакига таништираяпти, шекилли деб ўйлаб қоламиз. Лекин бошқа одам йўқ. Уйлаб-ўйлаб, Борис Башкиннинг ўзи бу гапларни айтмаганини зўрга англаймиз. Лекин барибир меҳмон ўзини «меҳмон Борис Башкин» деб таништириши ғалати туюлганича қолаверади. Чунки одатда бошқа бир ўртада турган одамгина келган кишиларни шундай таништириши мумкин.

Муаллифнинг тасвирий-ифодавий талқинида ҳам ғализликлар кўзга ташланади. Одатда ҳар бир асарда ҳаёт муайян бир нуқтадан, аниқ бир қаҳрамон нигоҳи орқали кўрсатилади. Ёзувчининг ғояси ҳам, идеали ҳам шу ерда мужассамлашган бўлади. Масалан, «Асрор бобо»да Абдулла Қаҳҳор буни Ҳайдар ота образи орқали амалга оширади. Бу ҳам ёзувчи маҳоратини кўрсатадиган ўзига хос бир мезон. «Буғдой пишғичага етмаганлар»да тасвир, асосан, Анвар нигоҳи орқали олиб борилса-да, охиrhoққа бориб, у нимагадир четлашиб, Эрали амаки бу ўринни эгаллайди. Ёзувчининг ўзи ҳам тез-тез аралашиб туради. Ҳатто бир-икки ўринларда бу вазифани Анварнинг опаси Каромат ҳам бажарандек бўлади. Тасвирий-ифодавий воситаларнинг бу даражада алмашиб туриши, назаримизда, маълум даражада баёнчилик келиб чиқишига сабаб бўлган.

Асарнинг эпипоги Эрали амаки ва унинг кампири Энақиз хола ҳақидаги тасвирдан иборат. Қисса сюжетигади мана шундай ўзгаришларнинг мантиқий асосини топиш қийин. Бунинг устига сўнги қисмда ана шу Эрали амаки тақдири ҳам жуда тўмтоқ ҳолда берилган. Анвар эса деярли унутилган. Бу, қисса қурилмасида маълум парокандаликлар борлиги, ҳали уни мукаммаллаштириш зарурлигидан далолат беради.

Қиссада тегирмончи Иброҳим чолга тааллуқли қистирма эпизод мавжуд. Гарчи у қисқа тарзда берилса-да, ўзига хос бир драматик тақдир эканини илғаш қийин эмас. Одатда бундай парчалар асардаги асосий воқеалар чизғи билан бирон нуқтада боғланиб кетиши, бирор жиҳатни очишга хизмат қилиши лозим эди. Лекин бу ўринда у ўзича, асосий қаҳрамонлар тақдири билан боғланмай қолган.

Ниҳоят, яна бир мулоҳаза. «Буғдой пишғичага етмаганлар»да уруш даҳшатлари ҳақидаги гаплар, деталлар яхши топилган. Лекин уларнинг ҳаммаси бирикиб, қаҳрамонлар талқинидаги фожий оҳангни кучайтиришга барабар хизмат қилавермайди. Аниқроғи, бундай тасвирлар чуқур

ички, рухий ҳолатлар таҳлили билан қўшилиб кетмайди. Уруш даври ҳаётига доир тафсилотлар бору, лекин улар ҳамма ўринларда ҳам китобxonни ларзага соладиган ҳақиқий инсоний драма даражасига ўсиб чиқмагандек таассурот қолади. Бунинг маълум сабаблари бор. Фикримизча, ёзувчи ижодий ниятининг ижросида парокандалик мавжуд. Ўқувчи диққатини маълум нуқталарга тўплашда эътиборсизлик бордек кўринади. Буни мўъжазгина қиссада иштирок этувчилар сони воқелиги ҳам кўрсатиб туради. Унда 35 тача қахрамон тилга олинади. Уларнинг аксарияти асар воқеалари ривожига сезиларли вазифани бажармасдан, бир кўринганича, саҳнадан тушиб кетаверишади. Бу бадийят талабларига мос келадиган ҳодиса эмас.

Шу жиҳатдан Назар Эшонқуловнинг китобxonлар билан биринчи юз кўришуви бўлган «Уруш одамлари» номли қиссаси ҳам қизиқиш уйғотади. Ҳўш, мазкур қисса нимаси билан эътиборни тортади? Аввало, шуни айтиш керакки, муаллиф бундан қарийб ярим аср олдин кечган ҳаётга нисбатан муносабат, кузатиш нуқтасини тўғри топа билган. Буни таъкидлаётганимизнинг боиси бор. Уруш даври ҳаётига бағишланган қатор асарларда тасвир шу даражада чалқиб кетяптики, ўша оғир йилларга даҳлдор воқеалар билан ҳозиргиларини бир-биридан ажратиш анча мушкул бўлиб қоляпти. Бундай камчилик анча тажрибали ёзувчиларнинг асарларида ҳам учраб туради. Шу маънода «Уруш одамлари» қиссасида уруш даври ҳаётига нисбатан муаллиф нуқтаи назарининг, мақсадининг аниқлиги, шунингдек, тасвирдаги изчиллик кишини қувонтиради.

«Уруш одамлари» қиссасининг журнал вариантыда бир она баъзи бўлаётган ишларга тушунмаётган ёш ўғлига қарата шундай дейди: «Одамлар аламзада-да, болам. Уруш бағритош қип қўйди ҳаммани. Уруш ўлсин, болам, бошимиздан ғам аримай қолди. Одамлар бошига кулфат тушса, бировдан кўрадиган бўлиб қолди. Барчасига уруш сабаб, болам, уруш сабаб». Ёзувчи урушнинг ана шу жиҳатини жанггоҳдан жуда олисда бўлган ўзбек қишлоқларидан бирида яшаётган одамлардаги аламзадалиқлар, бағритошлиқлар, ғам-ташвишларни бадий ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бу жиҳатдан унда «Буғдой пишиғига етмаганлар» билан ҳамоҳанглик бор.

Бадий асарда тасвирланаётган ҳар бир даврнинг ўз тақдорланмас руҳи, оҳанглари бўлишини яхши биламиз. Улуғ Ватан уруши давридаги ҳаёт эса шафқатсизлиги, фожавийлиги билан алоҳида ажралиб туради. Муҳими, «Уруш одамлари»нинг бошланишидаёқ муаллиф воқеаларга, кишилар тақдирига мос руҳни топган. Ҳикоя оҳангида совуққонлик, ортиқча ҳиссиётга берилмаслик, дангаллик ва лўндалик, ёзувчининг ўз таъбири билан айтганда, чўрткесарлик сезилиб туради.

Қисса марказида эр-хотин Нормат ва Анзиратнинг фожиали тақдирлари туради. Нормат, гарчи бир оёғидан ажралса-да, ҳар ҳолда уйига тирик қайтади. (Уруш пайтида бу ҳам катта бахт эди-ку!). Лекин, афсуски, унга шу ҳаёт ҳам татимайди — урушдан тирик қайтган Нормат ўз қишлоғида, ўз уйида шундай оғир фожиали қисматга дуч келадик, ундан на қочиб қутилишининг, на чап беришининг иложи йўқ эди...

Ҳаммаси Нормат қайтиб келгандан сўнг орадан икки ойча вақт ўтган бошланади. Йўқ, аслида хиёнат анча илгари содир бўлган, лекин шу пайтгача сир эди. Бу иш хотинларнинг «оғзи бўш»лиги сабабли бирдан юзага чиқади. Тўрт йил жанг майдонларида юриб, неча марталаб ўлим билан юзма-юз келиб, тинчликни, осойишта ҳаётни қадрлашга ўрганган, «Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсага алмашмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўкситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳурмати... энди хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан. Менинг учун энди уруш, қон, ўлим, деган нарсалар тугади», — деб аҳд қилган Нормат полвон бу машъум гапни эшитиб, Анзиратни — бир пайтлар севиб ўланган, шунча вақтлардан бери юрагида ардоқлаб юрган Анзиратни ниҳоятда қаттиқ қалтаклайди, ҳатто ўлдиришига сал қолади. Эҳтимол, одамлар орага тушмаганда ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди. Нормат тушган ҳолат — бир томондан номус, уят оловида куйиш, иккинчи томондан, жанггоҳда орттириб келган дард — контузианинг хуруж қилиб қолиши ишонarli тасвирлангани учун қахрамоннинг ҳатти-ҳаракатларидан шубҳаланмаймиз. Чунки ўша ҳолатда Нормат полвон ҳеч нарсадан қайтмас, ҳар қандай ишни қилишга қодир эди.

Қиссада мана шу «портлаш» нуқтасига қадар бўлган қахрамондаги ички-руҳий ғалаёнларни кўрсатишга жиддий эътибор берилган. Нормат полвон Анзиратга қандайдир ўзгаришларга эътибор беради, унинг олдингидай очилиб-сочилиб ўтирмаслиги, ҳомушлигини сезади. Бир марта бу ҳақда Анзиратдан сўраганда, хотин ундан «қора хат» олганини, бу ердагилар уни ўлдига чиқарганини айтиб, кўз ёши билан гапни чалғитади. Хотинидаги бу кайфият яна давом этавергач, Нормат полвон иккинчи марта «Менинг ўлганим чин бўлганда қовоқ-тумшугинг очилиб юрармиди?» деб кескинроқ гапирди. Анзират яна кўз ёши тўқади, Нормат эса ўзининг қаттиқ гапириб қўйганидан шошиб қолади. Бу гал хотини бироз йиғлайди, сўнгра эркаланиб, каклик гўшти егиси келаятганини айтади.

Шу ўринда воқеалар ривожига муҳим ўрин тутадиган ушбу кўриниш қиссанинг журнал ва китоб нусхаларида қандай берилганига назар солайлик. Журналда Нормат полвоннинг шу дақиқадаги ҳолати шундай тасвирланади: «Бу гап оҳангида (Яъни Анзиратнинг гапириш оҳангида — У. Ў.) Нормат полвон билган ва сўлаган Анзиратнинг нозу истиғноси бор эди, шу боис у хурсанд бўлди», дея унга изоҳ берилади. Ёзувчи бу парчада қахрамонда содир бўлаётган ички руҳий жараёнга ўқувчи диққатини қаратар экан, жумбоқнинг бир томонини очиб қолдиради. «Тагин кўнглидан бир шубҳа кечди-ю, юраги орқага тортиб кетди. Янаям шайтонга ҳай берди», деб Анзиратнинг гапидан сўнг Нормат полвонда ҳосил бўлган шубҳага ўхшаш нарсага ҳам ишора қилиб кетади.

Китоб шаклида эса мана шу руҳий ҳолат талқинида ранглар бир оз хиралашгандек. Қахрамондаги бу муҳим ички руҳий ҳолат ҳақида асарда «Бу гапни (яъни Анзиратнинг каклик гўшти егиси келаятгани ҳақидаги гапи — У. Ў.) Нормат билган, урушдан олдинги Анзиратнинг гапига ўхшагани учун у хурсанд бўлиб кетди», деган жумла пайдо бўлади. Афтидан, ёзувчи ифода йўналишини бироз ўзгартиришга, Норматнинг юрагидаги гумонларни орқага суриб, хотинига ва болаларига қаратилган меҳр-муҳаббатини бўрттиришга қарор қилган кўринади. Қахрамоннинг каклик овидан қайтаётганда кўнглидан ўтган қўйидаги гаплар шундан далолат беради: «У, шу дафъа хотиним мени қандай кутиб олади, деган ҳадик ўтиб кетганини, хотини дунёдаги энг яхши хотин эканини миннатдорчилик билан туйди. Кўнгил дарчаларини яшнаб-яшнаб келаятган ҳаётга тамомланг очиб қўйди».

Тасвирда маънавий максимализмга амал қилиш зарур, деган тушунча бор. Бунда, қаҳрамондаги маънавий имкониятларни охиригача юзага чиқариш назарда тутилади. Кузатишимизча, бундай ижодий мезонга мос келадиган натижаларга ҳамма ёзувчилар ҳам, гарчи хоҳласалар-да, эришавермайдилар. «Уруш одамлари»да ёзувчи бош қаҳрамонлар талқинида шу мезонга амал қилишга, шу йўлдан юришга астойдил ҳаракат қилган ва талай ўринларда яхши натижаларга ҳам эришган. Қиссада қаҳрамонларга энгиллик берадиган айланма йўллар, вазиятга чап бериш учун турли сабаб ва баҳоналар ахтариб ўтирилмайди. Уларни имкон қадар, қанчалик оғир бўлса-да, ҳақиқат билан юзма-юз келиш, муҳими, шу ҳақиқатни қаҳрамонларнинг ўзларига англантиш йўлидан борилади. Шунинг учун бўлса керак, гоҳ пинҳон, гоҳида эса ошқора фожиа оҳанги асарнинг бошидан охиригача узлуксиз давом этади. Айниқса, бош қаҳрамонлар тақдири билан боғлиқ бундай драматизм тасвирини беришда бошқа воситалар билан биргаликда ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабат тасвирига бағишланган манзаралар ҳам муҳим бадий вазифани ўтайди.

Уйдан бошини олиб чиқиб Нормат полвон бу ўринда аммаси Бийди момога қизи одамларнинг эшигида тиланчилик қилиб юрганини кўрганлигини эзилиб гапиради. Унинг «Ҳамон уларга (болаларига — У. У.) етимга қарагандай қарайди, худди отаси ўлгандай, амма!» дейишларида қанчалик дарду алам, изтироб борлигини сезиш қийин эмас.

Вазият фоживийлигини қаҳрамонлар қалби, кечинмалари орқали олиб ўтиш, уларнинг ўзига буни англантиш усулини муаллиф Анзират образи талқинида ҳам ишлатади. Она қилган ишнинг маломат юки фарзандлар елкасига ҳам келиб тушади. Масалан, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда Холмат «бузқўннинг ули» деган гапни эшитида, болалар уни ажратадиган, яккалайдиган бўлиб қолишади. Шу туфайли ўғли мактабга боришни ҳам йиғиштириб қўяди. Демак, булардан мурғак гўдакнинг қалби қанчалик жараҳатланганини тушуниш қийин эмас. Она эса бундай пайтда: «Сизларни шарманда қилмай опанг ўлсин...» дея ўзига ўлим тилайди, фарзанди олдида ўзини оқлайдиган, ҳимоя қиладиган тузукроқ асос ҳам келтиролмайди. Она-бола ўртасида бўлаётган муомаладаги яширин драматик оҳанг китобхонни лоқайд қолдирмайди. Айниқса, бир парча алоҳида ажралиб туради. Кўчага чиқиб кетган Холмат орадан кўп ўтмай ҳаллослаганича қайтиб келади. Кетма-кет Неъмат сиррининг хотини кириб: «Ҳали кутуриб қолдингми, сен етимча» деч хивич билан уни савалай кетади. Узи бир аҳволда бўлган Анзират Холматни ҳимоя қилиб, нима бўлганини суриштирганда, «Онаси бузқў» дегани учун қўшнингнинг ўғлини урганини у тан олади. Неъмат сиррининг хотини эса очикчасига ҳужумга ўтади: «Вой, ўргилдим, сиздай энасининг ҳимоячисидан!.. Нима опангди бузқўлиги ёлғонми? Ана, опангдан сўра ёлғон бўлса, бузқўди бузқў, кўрди кўр, карди кар дейди-да!» деб боланинг олдида андишасизлик қилади. Шу пайтгача Анзират ўзини орқаворотдан айтилган гаплардан ҳикоя қилишга уриниб келаётган эди. Энди эса ўғлининг олдида «бузқўлиги» дангал юзига солинаётди. Она учун бундан даҳшатлироқ нарса бўлмаса керак. У гапни чалғитишга уриниб кўради. Неъмат сиррининг хотини эса шаллақиликни баттар авжга чиқаради: «Оҳ, ҳали мен оппоқман ҳам дерсиз, ҳали болани ҳам сен туғдинг дерсиз? Йўқ, нега ҳам фарлик қилиб, ҳам баланд келсан... — у бирдан сенсирой бошлади.— Болани мен эмас, сен туққансан, бузқўликини сен қилгансан, яна болангди ҳам бузасан, бировларни ур, деб ўргатасан!.. Уйнаш орттириб, қишлоқни шарманда қилганинг етмагандай, болангни ҳам босмачиликка ўргатасан, сенга ким қўйибди гапиршиди... Олдин этагингга доғни ювиб ол. Кейин гапирасан, тилларингди тийиб тур, катта бўлса булардиям ўйнашликка ўргатасан!»

Шундай вазият туғилдики, ўзини ҳимоя қиладиган бирор гап-сўз айтишнинг энди иложи йўқ. Бу хотиннинг андишасиз, беҳаё гаплари ҳали калтаклар зарбидан ўзига келолмаган Анзиратни ер билан битта қилади, ўғли олдида бутун тоат-ибодатини йўққа чиқаради. Мана, унинг натижаси: «Бас қилинг!.. — Телбадай ўкириб ўрнидан турди Анзират. Унга охириги гапи жуда ўтиб кетган, у дағ-дағ титрар эди. Кўзларидан ёш қуйилиб оқар, лекин артишни хаёлига ҳам келтирмасди.— Бас қилинг, ҳозир чопиб ташлайман! — У печка олдида турган болтага ташланади.— Чопиб ташлайман... жонимдан тўйиб кетдим». Бу парча қиссадаги энг ҳаяжонли ўринлардан биридир.

Асардаги асосий қаҳрамонлар характери талқини фақат кескин ички руҳий бурилиш, «портлаш» ҳолатларидагина кўрсатилмайди, албатта. Ҳаракат ва ҳолат тасвири бошқа бадий воситаларда ҳам берилди. Бундай ўринларда қаҳрамонлардаги кечинмалар оқими турлича товланиш ва тебранишларда юзага чиқади. Масалан, Нормат полвон ўша машъум воқеадан кейин Бийди момонинг кичик ўғлининг бўшаб қолган уйида туради, қанча вақт кўчага чиқмай ётади. Кейинчалик ов баҳона қишлоқма-қишлоқ кезиб юради, шу йўл билан дардини энгиллатмоқчи бўлади. Табиийки, ҳар хил одамлар билан учрашади, турли миш-мишлар қулоғига чалинади. Эшитганлари орасида дардининг устига дарад қўшадиганлари ҳам, уни энгиллатадиган, барбод бўлган ҳаётини қайта тиклашга умид уйғотадиган гаплар ҳам бор эди. Ундаги бундай иккиланмиш жараёни Маллабой исмли киши билан учрашгунга қадар давом этади. «Уруш одамлари»да қистирма парча тариқасида киритилган Маллабой ака ҳикояси Нормат полвонга қаттиқ таъсир қилади, ундаги ички кураш жараёнини бир тўхтамага келтиради. Маллабой ака ҳам мураккаб оилавий тақдирга эга. У урушга кетганда хотини тўрт болани боқа олмай қиналиб, бир ҳисобчига турмушга чиқишга мажбур бўлган экан. Жангдан қайтиб келгач, хотинининг бу ишидан қаттиқ ғазабланган, ҳар хил ўйларга борган, лекин болаларини ўйлаб, ҳеч ким кутмаган ишга қўл урган. Ҳисобчиникига бориб хотинини уйига қайтариб олиб келган. Бечора аёл эса ўз гуноҳини кечиролмасдан, адоий тамом бўлиб ўлиб кетган экан. Бу ҳикоя билан у гўё Нормат полвонни юмшатишга уринаётгандек бўлади. «Эртасига Маллабой билан хайрлашмай ҳам тонг қоронғисида чиқиб кетди. Қишлоққа қайтдию, мартнинг адоғигача овга чиқмади. Ун беш кунлар ўтгандан кейин кечга яқин Бийди момоникига кириб борди. У ҳаммасини ўйлаб, тарозига солиб кўрган ва қатъий қарорга келган эди».

Қиссадаги Анзират образи ҳам мураккаб руҳий ҳолатлар ифодасига бой. У, гарчи эри томонидан қаттиқ калтакланган бўлишига қарамай, Нормат полвон ҳақида бирорта ёмон гап айтмайди. Аниқроғи, у асарнинг журнал нусхасида калтаклангандан сўнг ҳам эри ҳақида фақат яхши гаплар гапиради, номини «Норматжоним» деб тилга олади, унинг олдида ўзини гуноҳкор деб билади. Шу сабабли бу аёлнинг маънавий драматизми муайян нуқтаи назардан қабул қиламиз. Унинг эрига хиёнатини ночорликдан, ноилоҳликдан, қолаверса, халқ бошига уруш келтирган беҳудуд азоб-уқубатлар туфайли содир бўлган бир иш, деб биламиз. Гарчи Нормат табиатидаги одам хотинини

бундай иш учун ҳеч қачон кечирмаслигини билиб турсак-да, қиссадаги бутун фожиаларга сабабчи бўлиб ўтирган бу аёл нафратдан кўра бошқачароқ — нисбатан юмшоқроқ, илиқроқ муносабатга арзийди, деган фикр ҳаёлимизда туради.

«Уруш одамлари»нинг китоб шаклида эса бу қаҳрамон талқинидаги ёзувчи муносабати анча ўзгарган, мураккаблашган. Гарчи «Менда нима гуноҳ... ҳамма айб урушда, агар уруш бўлмаганда, эрим ёнимдан жилмаганда мен бундай қилмасдим. Бутун меҳрини эримга, болаларимга берган, ундан баҳра олган, уларнинг қувончини қувонч, севинчини севинч деб билган, мен ҳам бошқалардек эримга содиқ аёл бўлган бўлар эдим», дея қаҳрамоннинг тушуниши, ўз қилмишидан чекаётган изтиробларини берар экан, ёзувчи бизни унинг ҳолатини тушунишга даъват этаётган бўлса-да, Анзиратга муносабатимиз, нукта назаримиз энди анча ўзгаради.

Анзират характери талқинидаги «янгиликлар» фақат шулар билангина чекланмайди. Нобоп ҳиссиётларга эрк бериш, улардан ўзини тия олмаслик кўнгил осмонидаги булутлар тобора кўпайиб қуюқлашиб боришига замин яратади. Бу ҳиссиётлар Нормат урушдан қайтгандан кейин ҳам Анзиратни тарк этмайди. Оқибатда Норматга нисбатан бўлган туйғулариди ўзгариш сезилади. Бир вақтлар ўзи ёқтирадиган эрининг хатти-ҳаракатларини энди бошқачароқ қабул қиладиган бўлиб қолади. Норматнинг соқилиги, «деярли ҳеч нима бўлмагандай, сезмагандай, у билан дам қайноқ, дам жиддий муомила» қилиши унга ёқмайди. Эрининг болалари билан овуниши, улар эса отасига кўпроқ боғланиб қолаётганлиги ҳам ғашини келтира бошлайди.

«Уруш одамлари»да Нормат полвон ва Анзиратнинг тақдир драмаси фожиа билан тугаши китобхон учун қутилмаган ҳодиса бўлиб туюлмади. Чунки асар руҳи, воқеаларнинг мантиқий оқимида аввалдан шунга ишора бор. Нормат полвонга ўхшаган кишилар хиёнатни ҳеч қачон кечирмаслигини, кечира олмаслигини китобхон ҳам, ҳатто Анзиратнинг ўзи ҳам яхши ҳис этади. Қиссада Нормат полвоннинг овга қизиқиши, доим ўзи билан бирга милтиқ олиб юриши бежиз эслатилмаган. Уша милтиқ ниҳоят ўз вазифасини бажаради — Нормат полвон бир пайтлар жонидан ортиқ суюдиган Анзиратни ўз қўли билан отади.

Ёзувчи Норматнинг мана шу мураккаб ҳолатдаги энг сўнги ҳаракатини руҳий жиҳатдан ишонарли, аниқ беришга муваффақ бўлган. Шу дақиқада ногаҳон урушда кўрган бир воқеа — фашистлар кўз олдиди хотинини зўрлаб ўлдирган деҳқоннинг жинни бўлиб қолгани эсига тушади. Назарида ҳаётдаги энг ярамас ва энг разил одамлар фашистлар бўлган. Ҳозир рўпарасида турганлар худди ўшаларга ўхшаб кўзига кўриниб кетади. Шунинг учун Нормат полвоннинг кўзи қонга тўлади.

Қиссанинг олдинги — журнал нусхасида бу ҳал қилувчи саҳнада баъзи мавҳумликлар бор эди. Жумладан, Нормат Анзиратни отарди-да, Мирзақулнинг бу ердан қандай чиқиб кетгани, кейинги тақдирини номаълумлигича қолган эди. Кейинги нусхада ушбу ҳал қилувчи фожеавий саҳнадаги ҳар бир ҳаракат ва деталга эътибор берилгани, тасвирда мантиқ янада чуқурлаштирилганини кўраемиз. Шу боис энди биринчи ўқ бу фожианинг асосчиси Мирзақулга йўналтирилади. Муҳими, ёзувчи, бу мусибатнинг келиб чиқишида муҳим роль ўйнаган иккинчи киши — Анзиратга ишининг натижасини кўриш, сўнги марта яна бир бор ҳис қилиши учун имкон беради. «Варанглаб отилган ўқдан Анзират чўчиб тушиб, унга дахшат аралаш кўзлари қосасидан чиққудек, бақрайиб қаради», — дейилади у ҳақда. Шундан сўнг хиёнат юқини елкасида, юрагида кўтариб келган, энди эса унга яқин ясаётган Норматнинг ҳолатига яна диққатимиз кўчади: «Нормат Мирзақулнинг жон талвасида ихраб, типирчилашини кузатаркан, кўнглининг бир чеккасида ёввойи хушнудлик уйғонди, милтиқни маҳкам қисганча, кўзлари қизариб, узоқ югуриб, бирдан тўхтаган бўри каби хансирар эди, шу туриши рақибини тилка-пора қилиб ташлаган ва яна тилка-пора қилишга тайёр турган ўзининг миллион йиллар олдинги ёввойи авлодларига жуда ўхшар эди. Аввойи ваҳимали тусга кирган, чакма томирлари бўртиб чиққан, оғзининг икки чеккасида сарғиш, қуюқ кўпик кўпираётган эди. Салдан кейин унинг кўзи на милтиқ овозидан уйғониб, юк тахмони орқасида кўрқиб йиғлаётган Холмат билан Ҳожарни, на кўзлари аллақачон сўниб қолган Мирзақул, на ўзига кўрқув билан гўжанак бўлиб тилиб турган хотинини кўради. У аллақачон ўзини урушдан деб ҳисоблар ва фақат қандай отишинга ўйлар, бутун вужуди қалт-қалт титрай бошлаган эди. У хотинига кўзичоқни кўрган оч бўридек йиртқич назар билан қаради-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Тўхтаб-тўхтаб узоқ кулди. Унинг бу кулгиси соғлом одамнинг кулгиси эмас эди, ваҳшиёна йиртқичнинг бўкиришига ўхшар эди. Салдан кейин қишлоқ сукунатини бузиб иккинчи ўқ отилди».

Бу парчадаги қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракат ва ҳолати ғоят табиий чиққан. Бу эса қиссадаги тасвирнинг анча изчиллигидан, ички мантиқнинг мустаҳкамлигидан далолат беради. Нормат томонидан узилган ўқ бу аччиқ фожиага қўйилган сўнги шафқатсиз нукта эди. Бу ўқ Мирзақул ва Анзиратгагина эмас, аяни чоғда Норматнинг ўзига ҳам, у бошлиқ бутун хонадонга, оилага қарата отилган ўқ эди. Фрондан жуда олисларда — Терсотар қишлоғида отилган бу ўқ овози халқимиз бошига шунча ғам-мусибат келтираётган узоқ-узқлардаги душман ўқлари билан тугаган бутун бошли фожиага Нормат эмас, халқимиз бошига тушган мусибат, аламзадалик, айрилиқ солган, Мирзақулга ўхшаган тубан шахсларнинг бу шароитдан фойдаланишига имкон берган, Анзират сингари аёлларни айрилиқ синовларига рўпара қилган, шу аҳволга туширган ўша машъум уруш, ушунга бошлаганлар сабабчи, деган фикр қайта-қайта ҳаёлимиздан ўтади.

«Уруш одамлари» қиссасида ўз драматизми, ички руҳий талқинининг мантиқийлиги билан ажралиб турадиган қиёфаси зиддиятли бошқа қаҳрамонларга ҳам дуч келамиз. Шулардан бири — Бийди момо образидир. Китобда мазкур образга оид тафсилотлар анча кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган. Бу яхши. Лекин шу жараёнда қаҳрамон нутқи жуда бепарда қилиб юборилган, унинг лексикаси ҳар хил шаллақ сўзлар билан тўлиб кетгани ҳақида ижобий сўз айтиш қийин.

Қаҳрамонлар талқинидаги зиддиятлар, қиссадаги фожианинг бош сабабчиси Мирзақул образи ҳам учрайди. Аввало, унинг лавозими нотайин — қишлоқ Совети раисими ёки колхоз раисими, ажратиш қийин. Шу ноаниқлик кейинги нусхада ҳам сақланиб қолган. Лекин китобда Мирзақул образи талқинига доир айрим ўзгаришлар ўринли чиққанини таъкидлаб ўтишга тўғри келади.

Сойим Исҳоқовнинг «Янга» қиссаси ҳам уруш даври ҳаётига бағишланган. Унда энг яқин кишиларини жангга жўнатган юртдошларимизнинг меҳнати, иродаси, вафо-садоқати ҳақида сўз кетади.

Қисса воқеалари ёш қахрамон (номи асарда айтилмайди ҳам) тилидан ҳикоя қилинади. Шу жиҳатдан Н. Қобулнинг «Бугдой пишиғига етмаганлар» қиссаси билан ҳамоҳанг ўринлари анчагина.

Ҳожархон — асарнинг бош қахрамони. Қисса номида ҳам бунга ишора бор. Ёзувчи бу образ тимсолида уруш йилларида намоён бўлган ўзбек аёлларига хос бўлган бир қатор хислатларни бадий ифодалашга ҳаракат қилади. Унинг меҳнатдаги матонати, жангга кетган умр йўлдоши Тугални кутиш ҳолатлари, оғир синов йилларида ўзини тутиши, шаънига гард юқтирмаслиги, юрагидаги унсиз дарду фарёдлари — булар китобхонда анча илиқ таассурот қолдиради. Бу образ ҳам ўз моҳият эътибори билан фожиага тула. Тугал билан бор-йўғи уч ойгина турмуш қурган. Уруш уларнинг ҳаётини энг ширин, энг лаззатли дамларида бир-биридан ажратади. Оғир кунларда умр йўлдошини бардош билан кутади. «Қорахат» келгач, бунга ишонмайди, яна кутишда давом этади. Тугалнинг қайтмаслиги аниқ бўлгач, унга ўз отасининг уйига кетишга розилик ҳам беришади. Лекин бу таклифни у рад қилади. Тугалнинг отаси — Урол бобо вафот этиб, қайниси уйли-жойли бўлгандан кейингина Ҳожархон отаси уйига қайтади. Бир умр эрининг тириклигига ишониб яшаш ҳар қандай аёлнинг қўлидан келадиган иш эмас.

Қиссадаги бош қахрамон тақдирига дахлдор воқеалар мантиқи яна бир қолатни эътиборда тутишни талаб қиларди. Ҳожархоннинг бунчалик садоқат кўрсатишида яна нимадир, яъни оддий эр-хотинлик муносабатларидан, миллий одат ва қарашларга боғлиқ жиҳатлардан ташқари янада азизроқ, эъзозлироқ, бировлар билавермайдиган туйғулар ҳам бўлиши мумкин. Лекин қиссада ёзувчи ана шу муҳим маънавий-руҳий нуқтага аҳамият бермасдан ўтиб кетади.

Шу ўринда машҳур туркман киночиси Х. Норлиевнинг «Келин» деб номланган фильми ёдга келади. Ҳожархон билан бу кинофильм қахрамони ўртасида яқинлик бор. У ҳам умр йўлдошини урушга кузатган. Кўзлари унинг йўлига интизор. Кинофильмда қахрамон деярли гапирмайди ҳам. Лекин унинг ҳаракатларидан, юриш-туришидан бутун дарду алами шундоққина билиниб туради.

«Келин» кинофильми ҳақиқий санъат асари даражасига кўтарилган. Режиссёр ҳам, актёр ҳам кино санъати воситалари билан инсондаги мураккаб ички ҳолатни очишда маҳоратларини намоёни эштиган эди. Натижада одамни ўйлантирадиган, ҳаяжонлантирадиган санъат асари юзага келгани маълум. Шундай экан, қиссадаги образларнинг мукамал бўлишини талаб қилишга ҳақлимиз. Ёзувчининг ўзи ҳам масъулиятни сезади, албатта. Шунинг учун қахрамонига бир қатор яхши ишлар қилдириб, характериға хос сифатларни очмоқчи бўлади. Масалан, бир неча марта уни қайноқ меҳнат жараёнида кўралиб. Бир ўринда, ҳатто Назир чўлоқ деган бир ярамаснинг ёмон ниятини сезгач, уни отдан ағдариб роса савалайди. Ҳожархон ўз қадрини биладиган, ғаламис одамлардан керак бўлса ўзини ҳимоя қилишга қодир, садоқати бутун аёл сифатида кўринади. Аниқроғи, мазкур образ ана шундай ҳаётий асосга, ички мантиққа эга бўлиши лозимлиги равшан. Шунинг учун ҳам унинг баъзи қилиқлари бироз ғалатироқ туюлади. Масалан, Назир чўлоқ Қурман тентакниқидан ғалла олиб келаятганида у ачина қиёфасида йўлга чиқиб, уни кўрқитади. Бу ишни болалар билан бирга амалга оширишга уринадики, бу воқеа қахрамоннинг характери мантиғига зид туюлади. Ёзувчи бунга ўзича, шу йўл билан ўзини, муттаҳамми жазолаш, деб талқин қилмоқчи бўлади. Ҳожархоннинг қисса охирига бориб бирданга безовта бўлиб қолиши, кечаси уйдан чиқиб кетиши ҳам асосланмаганга, муҳимроқ гапни, мазмунни очишга хизмат қилмаётганга ўхшайди. Бу воқеалар, аҳтимоил, ўзича қизиқарли бўлиши мумкин. Лекин у воқеалар тизмасидаги бирор жиҳатни ёки қиррани тўлдириши, янги босқичга олиб чиқиши лозим-ку, ахир. Маълум бўлишича, Ҳожар Тугални урушга кузатган йўлга чиқиб узоқ-узоқларга тикилиб ўтирар экан. Ай-тиш керакики, бу қахрамон руҳий вазиятини очишга хизмат қилиши мумкин бўлган муҳим ҳолат. Лекин қиссада у жуда оддий, жўн бир манзарага айланиб қолган.

Асарда одамлар ўртасидаги муносабатлар, тўқнашувлар зарур босқичга кўтарилмай қолган ўринлар анчагина учрайди. Тўғри, Назир чўлоқ Ҳожардан нотўғри ҳаракати учун яхшигина калтак ейди. Уғирланган бугдой халққа қайтарилади. Асарнинг охирида Назир чўлоқ билан Қурман тентак қишлоқдан бир кечада ғойиб бўлишади. Лекин булар ҳаётдаги муносабатлар, курашларнинг бево-сита тасвири эмас. Улар кўпроқ ўша курашлар натижасини эслатади. Бадий асарда эса қайноқ жараёнларнинг ўзи кўрсатилиши, тадқиқ этилиши талаб этилади. Ибратли, сабоқ бўладиган жиҳатлар эса шундай ўринларда муҳасамалашган бўлади.

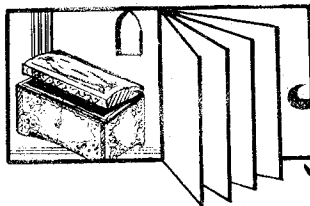
Қиссани ўқиганда яна бир таассурот туғилади. Ҳаётда ёмон одамлар борлиги исботсиз ҳақиқат. Лекин асарда шуларга қарши турадиган кучлар мавжудлиги ҳамма ўринларда ҳам сезилиб туради.

Энди ҳикоячи қахрамон ҳақида икки оғиз сўз. Ёзувчи воқеаларни ёш бола нигоҳи орқали тасвирлар экан, бунда меъёрни, чегарани унутмаслиги, унинг тасаввур, фикрлари даражасини сунъий равишда ошириб юбормаслиги лозим. «Янға» қиссасининг талай ўринларида бунга яхши эътибор берилмаган. Масалан, бир жойда ҳикоячи ўзининг узоқ ўтмиши ҳақида гапираятгандек бўлади. Табиийки, бунда бола — ўсмир нигоҳи йўқолиб, ўрнини катта одамнинг таассуротлари эгаллайди. Бошқа жойда эса гўдак айнан ўша кунлардан туриб ҳикоя қила бошлайди. Бу саҳифаларда тасвирда шунга мос соддалаштириш сезилади. Ҳар қолда ёзувчи муайян тасвир мезонини белгилаб олиб, бутун асар довомида шуни сақлашга интилиши маъқул. Қолаверса, мазкур асарда ёзувчи мана шу образга хос жиҳатларни ҳам чуқурроқ очиши керак эди. У уруш бошланган пайтларда ўн ёшлар атрофида бўлган. Бу — қахрамонлардан бирининг таъбирича, жудаям кичик ёш эмас. Бундан ташқари шароитга қараб ундаги тушунчалар ҳам ўзгариб бориши керак-ку! Негадир мана шу ўзгаришлар асарда унчалик сезилмайди. Бола асар бошида қандай бўлса, охирида ҳам деярли шу соддалигича қолади. Кўп гапларнинг тағига ета олмайди. Ваҳоланки, охириги саҳифаларда урушнинг сўнгги йили, ғалаба ҳақида гап боради. Бир-икки марта ғалла янчишда ёрдам берганлиги, икки марта ўз товуғини ўғирлаганлиги, бир марта ўртоғи Бадал ва янғаси билан Назир чўлоқни ачина-жинлар қиёфасига кириб кўрқитиб, бугдойни олганлиги демаса, боланинг бошқа дурўстроқ, тилга олиш мумкин бўлган ишлари йўқ ҳисоби. Ахир унинг ҳам ўзига яраша дарду аламлари бор-ку! Унинг онаси вафот этган, отаси фронтга кетган. Наҳотки у онасини эспамаса, отасини соғинмаса?.. Ҳатто отаси урушдан қайтмагандан кейин ҳам ҳеч нарсани ўйламайди. Бундай бўлишга одамнинг ишонши қийин.

Қиссанинг бошқа жиҳатларига ҳам эътибор берайлик. Ундаги бир қатор образлар ёзувчи...

кенг майдон яратиши мумкин. Масалан, Урол чол, яъни ҳикоячи боланинг бобоси. Баъзи ўринда чол характерига хос чизиклар берилади. Лекин бу нарса маълум мақсадга бўйсунмагани учун эсда қолмайди ҳам. Кўп ҳолларда эса чол тамоман унутилади, иштирак этиши лозим бўлган воқеалар ичида кўринмайди. Умуман, бундай камчилик қиссада кўп кўзга ташланади. Асар саҳифаларида тўсатдан айрим қаҳрамонлар пайдо бўлиб қолади. Масалан, Тохир ака, бобонинг укаси бўлмиш меҳрибон «амаки» каби. Баъзилари эса сабабсиз ёзувчи томонидан бутунлай унутилади. Масалан, Ҳожарнинг отаси Усмон акани олайлик. Эки қиссага Майрам чўтир нима учун киритилганини тушуниш қийин. У бир марта товуқлар безовта бўлганини айтади, яна бир гал қоп сўраш учун Урол бобоникига чиқади. Шу билан тамом. Эҳтимол, бадий асарда ҳамма образларга ҳам батафсил ўрин ажратиш қийиндир. Лекин муайян асарни яхлит бир иморат деб тасаввур этсак, ундаги ҳар бир қаҳрамон — қайси даражада бўлишидан қатъий назар — шу иморатнинг барпо этишга ҳисса қўшиши лозим. Шу нуқтаи назардан қараганда, «Янга» қиссасида асарнинг умумий қурилишига бирорта ҳам ёш тўқ қўймасдан кетган қаҳрамонлар учраб туради. Буни фазилат дейиш қийин, албатта.

Биз уч ёзувчи мисолида уруш давридаги ҳаёт ҳозирги насримизда қай даражада тасвирланаётганлиги хусусида сўз юритишга ҳаракат қилдик. Бу асарларнинг муаллифлари, гарчи ёшлари бир-биридан фарқ қилсада, уруш йилларини фақат эшитганлари ва ўқиغانлари бўйича билишади. Шу жиҳат — соф тасаввур орқали бадий асар яратиш, уларни маълум даражада бирлаштириб туради. Бундай яқинлики улар қаламга олган мавзуларда ҳам, образлар қурилмасида ҳам, тўқнашувларда ҳам кузатиш мумкин. Ҳатто улар қўллаётган адабий усулларда ҳам ўхшаш нуқталар кўзга ташланиб қолади. Шунга асосланиб қуйидаги мулоҳазаларни айтиш мумкин. Биринчидан, бу носирлар замоннинг бугунги талабларини чуқур тушунган, ҳис этган ҳолда ижод қилишга интиломқдалар. Асарларида ўша давр ҳаётига оид тасвир оҳангини яратишга, воқеалар ва характерларнинг янги қирраларини талқин қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Шу жиҳатдан ўзбек ҳарбий насрини маълум даражада бойитишмоқда ҳам. Иккинчи томонда эса, уруш даври ҳаётига тааллуқли материалларга мурожаат қилишда қандайдир чекланганликка ўхшаш хусусият ҳам сезилмоқда. Ўша давр ҳаётини, одамлар тақдирини кўрсатиш бўйича олиб борилаётган изланишлар нисбатан торроқ доира ичида қолиб кетмоқда. Тасвир объектига етарлича янги нуқталардан, қутилмаган томонлардан ёндашиш у қадар кўзга ташланмаяпти. Оқибатда такрорийлик келиб чиқаётганга ўхшайди. Масалан, юқорида кўрилган икки асарда — «Буғдой пишиғига етмаганлар» ва «Янга»да деярли бир-бирига ўхшаш адабий воситаларга дуч келамиз, яъни воқеалар ўн яшар бола нигоҳи орқали кўрсатилади. Шундай усул «Уруш одамлари»да ҳам учрайди. Бу ўринда Холмат образи билан боғлиқ баъзи тафсилотларни назарда тутяпмиз. Шунингдек, айрим қаҳрамонлар талқинида ҳам ўхшаш нуқталар сезилиб туради. Чунончи, эрларини урушга кузатган аёлларга, албатта кимдир бузуқ ният билан шилқимлик қилади ёки бўлмаса уни бадном этади. Албатта, ўша пайтларда бундай воқеалар кўп бўлган. Ҳатто ғаламис, фикри бузуқ кимсалар бу борада анча эркин ҳаракат қилишган, кўнгилларига келган номаъқулчиликларни бемалол амалга оширишган. Чунки ўша пайтлардаги шароит — ҳамма уруш ташвиши билан банд бўлиб, ўз шахсий ғам-қулфатларига ўралашиб қолгани, турмушнинг ниҳоятда оғирлашгани каби қатор жиҳатлар бунга маълум даражада имкон ҳам берган. Уруш даври ҳаётига бағишланган ўзбек адабиётидаги йирик асарларнинг аксари қисмида шу масалага анча кенг эътибор берилгани маълум. Эҳтимол шундандир, бу борада қайтариқлар кўпайиб кетяпти, бир-бирига ўхшаш детал ва тафсилотлар тез-тез учраб қоляпти. Айниқса, шундай иллат кўп умидлар ваъда қилаётган ёшлар насрида ҳам учраб қолаётгани маълум даражада хавотирланишга асос беради.

Абдулла Авлоний

АФҒОН САЁХАТИ

1336 ҳижрий 16 рамазон
1919 мелодий 15 июль

1919-мелодий 15-июнда кеч соат 6 да Тошкандан Афғонистонга қараб ҳаракат қилдик. Бизим ила бирга машҳур мустаҳриқлардан ўртоқ Бровин¹ ҳам бор эди. Ўртоқ Бровин бир неча ёвропо тилларин билмоқ ила баробар мукамал форси тилини (ҳам) билурди. Бизлар ила бирга Туркистон Жумҳуриятининг «военни атташе» — ҳарбий кўмисари ўртоқ Иванўф, савдо ва тижорат шўбаси тарафиндан ўртоқ Куликўф, сиёсий кўмисар ўртоқ Зиборўфлардан бошқа бир неча техниклар, ҳаво тилгиромчилари, афтомобиль усталари, ўн бир нафар қизил аскарлар ҳам бўлуб, булар(нинг) 9 нафари муслмон эди. Булардан бошқа Афғонистондан Туркистонга келмиш афғон ҳайъати ваколосиндан Абдулрахимхон ила бирга элли(к) афғон аскарлари ва бир сартарош ҳам бор эди.

- 1) Абдулрахимхон валади Абдулқоюм — амир(н)инг мирзоси;
- 2) Қандилхон валади Меҳрдилхон — амир(н)инг мулозими;
- 3) Соҳибхон валади Абдулқаримхон — амир(н)инг мулозими;
- 4) Усто Абдулғани валади Абдулрахмон — амир(н)инг сартароши.

Булардан бошқа ҳинд инқилобчи фирқасиндан З. Ҳ. Зикриё афанди-да бизлар ила йўлдош эди. Ўртоқ Зикриё афанди лисони форсни(нг) мукамал билмоғи ила баробар инглизча мукамал сўзлаша биларди, оз-моз русча-да сўйлашурди.

16-июнда кеч соат 8 да келуб Хавос истансасида қолдик. Йўлларда бў(л)сун, истансаларда бў(л)сун, яланғоч, авротлари очуқ, кийимлари пора-пора муслмон хотин-қизлари, ёш-ёш болалар кўрилуриди. Албатта, илмсиз ва тарбиятсиз, аҳволи оламдан хабарсиз муслмонларнинг ҳол-аҳволлари биргина Ўрта Осиё йўлинда эмас, бутун Туркистоннинг ҳамма ўлкасинда шўйла фано ва аянч ҳолда эканлигин ҳеч ким инкор қилмайди... Бизим Туркистонда ҳар ерда ҳозирда иш бошин-да ўлтурган рус товаришларимизнинг ўзлари иш бошига ўлтуруб олуб, ўзлари ошалаб, биз муслмонларга ялатувларининг натижасидур.

Таниқли адиб ва арбоб Абдулла Авлоний республика партия ва ҳукуматининг топшириғи билан 1919 йили РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг вакили Н. З. Бравинга муовин тайинланиб, Афғонистонга бориб, ўша йили сентябрда Афғон ҳукумати билан ўтказилган музока-раларнинг барчасида иштирок этган, 1919 йилнинг 26 октябридан 1920 йилнинг 28 июлига қадар Советлар мамлакатининг Ҳиротдаги мухтор элчиси бўлиб турган эди. Бу маълумотлар шоир тар-жимаи ҳолида, шахсий архивидаги кўпгина ҳужжатлар, хусусан, Афғонистон сафарига оид расмий ҳисоботларида бор эди, албатта. Шунга қарамасдан, шоир кундалиги мамлакатимиз тарихида гоят оғир бўлган 1919 йилнинг қувончу ташвишларини андаваламасдан, самимий ҳамда рўйи рост ифодалагани билан муҳимдир.

Унинг узок вақт ёруғлик кўрмай келганлиги сабаблари ҳам англашилгандек бўлди. Муаллиф гоҳо миллий муносабатларда ўша пайтлари кўзга тез-тез ташланиб турадиган шовинизм хусусида ҳам фикр юритган эди. Маҳаллий халққа ишончсизлик, уни давлат ҳокимияти ишларига аралаш-тирмасликка уриниш, буюк давлатчилик шовинизми чор ҳокимияти сингари инқилобни амалга оширишда бевосита иштирок этган айрим партия ва давлат арбобларида ҳам бор эди. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, 1918 йили Туркистон Автоном Республикасининг биринчи ҳукумати П. А. Кобозев раислик қилган МИҚдаги 36 кишидан 7 нафари, Ф. И. Колесов бош бўлган Халқ Комиссар-лари Советининг 16 аъзосидан 3 кишигина маҳаллий халқ вакили бўлганлар. Туркистон Ўлка партия комитетининг 1918 йилдаги раиси И. О. Тоболин «Эски коммунистлар» деб ном олган ва маҳаллий халққа нописанд муносабатлари билан танилган гуруҳга бошчилик қиларди...

* Авлоний «Афғон саёҳати» кундаликларида «Афғон тупроғига ўтгандан сўнг ўзини жене-рол — чор ноил эълон қилган», «ҳатти-харакатида Ниқўлай генераллари рафториндан» қолишма-ган сафардоши РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлиги вакили Н. Э. Бравин ҳақида куюниб ёзган эди. Дарҳақиқат, миллий сиёсатда аҳвол оғир эди. 1919 йили Туркистонда учта ўлка партия

Мазкур аҳолилардан сўралганда, алҳамдулиллоҳ, бу йил бултургига қараганда ҳолларимиз яхши. Бу йил фақат яланғоч бўлсамиз ҳам бир оз емакликга гадолик ва тиланчилик қилуб умр ўткарсамиз. Агарда бултур келган бўлсангиз эди, бул йўлда «ох, нон!» деб жон бериб ётган муслмонларни кўраб эдингиз, дея бу ҳолларига ҳам шукур баён қилардилар.

17-июнда сабоҳ соат 8 да Хавосдан Самарқандга қараб равона бўлдук. Бизим бу минган маданият айғиримиз пишқира-пишқира равон бўлди. Ҳозирда Туркистонда ер мойи — дугут — қора мой оз ўлдиғиндан ўтун ёқилуб юрарди. Бу маданият машинамизга ўтун ёқиладиғиндан бу айғирнинг оғзидан йўлнинг ҳар икки тарафига ўтлар сочилурди. Йўлнинг икки тарафида офтобнинг ҳарорати ила қоқ бўлуб ётган ўтларни(нг) гуруллатиб ёндуруб юборурди. Хусусан, кечалари йўлнинг икки тарафидаги ўтларнинг мошинадан тушган учқундан ёнмоғи-ла чароғон бўлур эди. Ногаҳоний ўлароқ бизим машинамиздинг ўти сўнуб, икки соат йўлда тўхтаб қолди. *Шул вақт бир неча бизим қирмизи аскарлар ила (Ар...) * вагон хизматчилари рўбарўмиздаги фақиргина бир одамнинг боғига деворидан ошуб тушуб, ўруқ ва олмаларин олуб емоқга бошладилар. Бир неча хотунлар келуб, йиғлашуб, «Биз фақирларнинг озгина мевамизни(нг) сизлар еб кетасиз, бизлар қиш кунда нима еб овқат қиламиз», десалар-да қулоқ соладургон киши йўқ эди. Раҳм қилмоқ ўрнида ҳатто хотун бечораларни(нг) муштраб урардилар. Уртоқ Бровин ёнмига келуб:

— Авлоний афанди, Сиз ижроия кўмига аъзоларидансиз, ** юринг, бирга боруб онлари фир- тақўл қиламиз, — дея, иккимиз бирга онларнинг қошига борувимиз ила ерларина қайтдилар.

17-июнда кеч соат 4 да Самарқанд шаҳрига етушдук. Бу кеча Самарқанд истансасида қолдук. Эртаси Тошкандан ўртоқ Иванўф ўртоқ Казакўф ила етуб келди. Чунки бу (н)лар биздан бир кун сўнг Тошкандан чиққан бўлсалар-да, буларнинг минган маданият айғирларининг еми ер мойи ўлдиғиндан тез чопар эмиш. Шунинг учун икки кунлик йўлни бир кунда тай қилмишлар.

18-июнда кеч соат 4 да Бухорога эришдук. Бу кеча Когонда қолдук. Кеч соат 9 да Когон иж- роия кўмитасининг идорасида махфий мажлис бўлди. Бу мажлисда аксари Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг аъзолари ҳозир эдилар. Мажлисга раисликни Казакўф адо қилди. Мажлис ёпиқ ўлдиғиндан бу мажлисда ҳал қилинган масалаларни(нг) очиқ ёзмоқ мумкин эмасдир.

19-июнда сабоҳ соат 10 (да) бутун Когондаги қизил аскарларнинг кўриги бўлди. Туркистонда биринчи ўлароқ барпо қилинган боевой поезд — ҳарб оташ аробасининг йўлга қўйилуви муноса- бати ила ҳамма ҳукумат арбоблари тарафиндан турли мавзўда нутқлар сўйилди. Ҳамда бурада- ги қирмизи аскарларга ТурЦИК тарафиндан қизил алвон байроқ тақдим қилинди. Соат 11 ларда Марвда бурада Тошканда муаллимлик вазифасида кўп вақтдан бери хидмати ила танилгон уч турк зобит(лар)ининг қўлга тушуб турмада ётганликларин хабарин манга эришдирдилар. Бурадан жўнамоғимиз соат 12 да ўлдиғиндан бир соат ичинда қўлимдан келгунча ҳаракат қилсам-да, он- ларни(нг) боруб кўрмоқга мумкин ўлмади. Бул хусусда Когон президенти Печеникўфа, Казакўф- га учраб мазкур маҳбуслар хусусида сўйлашдим. Онлардан олгон жавобим «Бу иш особий отдел- ни(нг) иши, бизлар қўлдан келгунча ҳаракат қилуб, бу(н)ларнинг ишларин тез кўрилуб тамом қи- линмоғига ҳаракат қилурмиз. Сиз хотиржам бўлингиз!» — дея мени қуруқ сўз ила қано- атландирдилар. Фақат на чора, қуруқ сўзга юпануб, вақтим ўлмадиғиндан соат 12 да маданият йўрғамизга минуб, Когондан ҳаракат қилдук.

Бироз юргандан сўнг йўл ишлаб юрган бир неча қафқазлик биродарлар вағонимизнинг моши- насини(нг) олдини(нг) тўсуб тўхтатдилар. Казакўф тушуб, онлар сўйлашгандан сўнг манга қараб «Ўртоқ Авлоний, боруб онлар ила сўйлашуб келинг, буларнинг орасида нима бўлган экан», деди. Ман боруб узоғда турган бухороликлар ила сўйлашгонимда, маълум бўлдики, ўтин ила юради- ргон машинадан ўт чиқиб, бухороликларнинг бирмунча бугдойларини (ё)ндуруб юборган экан. Шул сабабли Бухоро фуқаролари темир йўл ишчиларидан икки бошлиқ(лар)ини тутуб, қамаб қўйган эканлар. Маним таржимоним Абдулматлаб афанди ила иккимиз боруб, кўб сўзлар (билан) бухороликлар қўлидан икки қамалган кишининг(нг) қўтқаруб олдук. Бухороликдан бирини чақируб

Комитети — РКП(б) Ўлка Комитети, Ажнабий коммунистларнинг ва муслмон коммунистик таш- қилотларининг ўлка бюроси барабар иш олиб борган. Бир томонда буюк давлатчилик шовиниз- ми, иккинчи томонда — унинг зидди сифатида майдонга келган маҳаллийчилик. В. И. Лениннинг худди шу йилда Туркистон ўлка коммунистларига йўллаган тарихий мактубидаги «Туркистон халқ- лари билан тўғри муносабат боғлаш»нинг «жаҳоншумул тарихий аҳамиятга эга»лиги ҳақидаги фикрлари эсга тушади. У «Великорус империализмининг изларини йўқотишни чин кўнглимиздан истаганимизни уларга иш билан исбот қилишингизни... сизлардан жуда илтимос қиламан», — деб ёзган эди.

«Афғон саёҳати»да ўша даврнинг мана шундай зиддиятли руҳи ифодаланган ўринлар анча. Лекин шулар билан бирга ўша давр воқеаларини яхши билмасак, кундаликлардаги кўп ўринларни тўғри баҳолай олмаимиз. Масалан, Қарки йўлида Авлоний туркманлар билан учрашганда, улар руслардан норозиликларини айтадилар. Буни тушуниш учун худди шу даврда Закаспийда англиз миссияси ва умуман, Англия интервенциясининг маҳаллий халқ билан руслар ўртасида низо чиқар- иш мақсадида қилган ифвогарликларини, уларга оқ офицерлар ёрдам берганини билиш лозим бўлади...

Қолаверса, «Афғон саёҳати» СССР билан Афғонистон ўртасидаги дўстлик алоқаларининг йўлга қўйилиши тарихини шунчаки қайд этган ҳужжат тариқасидагина эмас, ҳассос бир шоир ватандошимизнинг давр ҳодисаларига нисбатан эҳтиросли эътироф ва эътирози сифатида ҳам эътиборга моликдир.

** Муаллиф қисқартмаси, тушуниб бўлмади.

*** 1919 йил 7—31 мартда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон Советларининг Фавқулодда VII съездида Авлоний Туркистон Марказий Ижроия Комитети (ТурЦИК) аъзоси қилиб сайланган эди.

келуб, Казакўф олдида Бухорога, Когонга тилгиром ила аҳволни(нг) маълум қилуб, «Айб бу ишчиларда эмас, оташ арабанинг мошинасида — бул аҳволни(нг) маълум қиламиз. Когондан комиссия келуб, буғдойларингизни баҳо қиладуру. Туркистон Жумҳурияти зарар-бурдингизни тўлайди», — деб жўнаб кетдик. Кеч соат 12 да Чоржўйга етушдук. Бу кечани Чоржўйда ўткардук.

20-июнда кундуз соат 10 да парахўдга ўлтуруб, Каркига қараб жўнамоққа ҳозирландук. Парахўдимиз ўзига керакли нимарсаларин ҳозирлағунча соат 2 бўлди. Бизим бу сув айғири бақира-бақира жанубга қараб со(ат) икки яримда жўнади. Бизим бу тушган парохўдимиз ниҳоятда эски бўлуб, ҳамда орқасида аскар ва уруш асбоблари юкланган «баржа» исмли ўзи юралмайдиғон эски ҳам бор эди. Бу орқасига бойлаб олган дарди бедаво думини дақиюнос замонасидан қолган думи ва чурук арконлар ила бойлаб олғон эди. Чоржўйдан Каркига бориш бизим бу кўҳна парохўдимиз ила беш кунлик йўл бўлуб, Каркидан Чоржўйга келиш икки кунлик йўл эмиш. Чунки дарёнинг манбаъига қараб юрмоқ бу кўҳна парохўдимиз учун оғир ўлуб, сувнинг мансабига оқадурғон тарафига қараб юрмоқ энгил эмиш. Бу Ому(р) дарёнинг боргунча икки тараф соҳили кичик-кичик қишлоқлардан иборат бўлуб, ернинг аксари Бухоро хонлиғига тобеъдур. Бу ерда ватан қилуб ўлтургон халқларнинг аксари туркманлардир. Туркманлар табиат жиҳатиндан ниҳоятда ғайур ва жасур, худрой, илмсиз, маълумотсиз, ахлоқсиз, тутган ерини кесадиғон халқдирлар. Табиий дарё соҳили ўлдиғиндан ери ниҳоятда ўсумликдир. Ҳар хил экин ва мевалар ўсади. Хусусан, бу дарё лаблариди битган қобун бутун дунёга ширинлиқда машҳурдур. Ҳавоси муътадил ўлдиғиндан одамлари ниҳоятда соғломдурлар.

21—22 июнларни(нг) дарё соҳилинда кемамизни(нг) лангарандоз қилуб ўтказдук. Бизим бу кемамиз кўб эски ўлдиғиндан кўб ери сувга ботуб юрар эди. Шул сабабли кўб ерларда дарёнинг саёз ерига тўғри келуб, қумга ўлтуруб қолуб, кемачилар бир соат, икки соат овора бўлуб, бу «бобой кема»ни қумдан аранг халос қилурдилар.

23-июнда кеч соат 8 да энг хавфлик аталғон Бурдалиқ исмли ерга етушдук. Уртоқ Иванўф ила ўртоқ Бровин менинг қошимга келуб, «Биродар Авлоний, Сиз афгонлар ила бу қишлоққа боруб аҳволот олиб келинг. Чунки энг хавфлик ҳисобланган жой ушбу ердир», — дедилар. Кеч соат 9 да ман, ҳиндистонлик Зикриё афанди ҳамда тўрт афгон меҳмонлар ила баробар Бурдалиқ қариясига бордук. Бир неча кўрғончаларга боруб хабар олдук. Бу ерда Карки бекларининг бармоқлари ила тўпланган, бизим қаршимизга ҳозирлангон аскарларининг бор-йўқлиғиндан маълумот олгонимизда маълум бўлдики, бул ерда бизимча хавф қилинган душмандан асар йўқ. Икки соат чамасида йўл юруб қишлоқлардан икки товук, йигирма беш дона тухум сотуб олуб, парохўдимизга қайтуб келдук. Улардан олгон маълумотни(нг) келуб ўртоқ Иванўфга баён қилдук. Бу кеча хотиржам Бурдалиқ соҳилинда ётдук.

23-июннинг тонги отди. Бизим-чун бу кунги тонг(нинг) энг хавфлик, энг даҳшатлик эдиги айтишиндан маълум бўлуб турар эди. Сабоҳ соат 4 да парохўдимиз Карки тарафига қараб равона бўлди. Ярим соат чамасида йўл юргандан сўнг ўнг тарафимиздан ту(р)кманлар тирборон қилмоққа бошладилар. Уртоқ Бровин ила ўртоқ Иванўф менинг қошимга келуб «Авлоний, сиз боруб афгонлар ила ул туркманлардан аҳволот олуб келингиз!» — дедилар. Ман меҳмон афгонлар ҳамда ҳиндистоний Зикриё афандини(нг) олуб Абдулматлаб афандига оқ байроқ кўтартируб, тўғри туркманларнинг аркони ҳарбларига бордук. Бизларни йироғдан кўрган ҳамон икки отлик аркони ҳарбдан чиқуб бизим қаршимизга келдилар. Бул кишиларнинг иккиси(н)да олтмиш ёшларинда, қўлларинда милтиқ, белларинда қилич туркман беклариндан эди. Отлариндан тушуб, бизлар ила қуришдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, ман:

— Бизлар сизларга меҳмонмиз. Дарё узориндан Каркига боруб, урадан Афғонистонга ўтуб кетамиз. Балки сизнинг аскарларингиз бизнинг кимлар эканлиғимизни(нг) билмасдан, балки бизларни(нг) душман ҳисоблаб отиш очгандирлар?

Туркман беклариндан бири:

— Болам, сиз билганни(нг) биз ҳам биламиз. Бизлар руслар ила қирқ йилдан бери яшаб дўст келдук. Аммо шул кунларда оромиз бузулди. Каркида руслар бизларга кўб жабру зулмлар қилдилар, бир неча бекларимизни тутуб ўлдирдилар. Уйларимизни ёндирдилар. Бола-чақамизни ҳам ўлдирмоқдан тоймадилар. Бизлар инсоният нуқтаи назариндан бундай хўрлиққа чидашга тоқатимиз қолмади. Ҳукуматга қаршу қиём қилмоққа мажбур бўлдук. Е нажот, ё ўлим дея ишга киришдик. Е ишимизни(нг) ўнғаруб оламиз, ё баримиз қирилуб битамиз.

Ман:

— Сизлар Бухоро хонлиғина тобеъ кишиларсиз. Бухоро ҳукумати бизларга таъминот беруб, йўлда сизларга ҳеч хавф-ҳарос йўқдир. Агарда сизларга бирор нимарса вуқуъ бўлса, бизлар жавобгармиз, деган эди. Бобо, сизлар нима учун хонларингизга итоат қилмайсиз, оқ байроқ кўтаруб кетуб ётган бизим парохўдимизга отиш очдингиз?

Туркман беги:

— Болам, бизлар қатъиян қарор қилганмизки, Чоржўй тарафиндан келган парохўдни Каркига ўтказмаслиққа. Бул хусусда Бухоро амирининг фармони бўлса ҳам итоат қилмасмиз. Бизлар қайдан биламиз, эҳтимолқи, сизлар парохўдда Каркига ёрдамга ўқ-яроқ олиб кетаётгандирсиз.

Ман:

— Бобо! Агарда сизлар парохўдда яроқ-ўқ бор деб хавф қиладиғон бўлсангиз, рухсат берингиз, бизлар қайиқга тушуб ўтуб кетайлук.

Бек:

— Йўқ, болам, дарё ичиндан қайиқ туруб, чибинни(нг) ҳам ўткармасмиз!

Ман:

— Бобо! Бўлмаса, бизлар Афғонистонга қандоқ қилуб кетамиз?

Бек:

— Болам! Агарда сизлар хоҳласангиз, сизлар бизларнинг меҳмонимизсиз. Элчиға ўлим йўқ! Сизларнинг ҳаммангизни бизлар бошимизга кўтарамиз. От ила, ароба ила бир кўндируб, эртаси кун Афғонистон чегарасига етуруб қўюб келамиз. Агарда бизим сўзимизга инонмасангиз, хат қилуб муҳр ҳам босуб берамиз. Сизларнинг бирортангизни бурнингиз қонаса, бизлар жавобгардирмиз!

Ман:

— Биз ила бирга кетуб бораётган бир неча руслар ҳам бор, уларга нима дейсиз?

Бек:

— Болам, боя сенга элчига ўлим йўқ, дедим. Ким бўлса бўлсун, бизлардин айирмасига қарамасдан, неча киши бўлсангиз, ҳаммангизни ўтказуб юборамиз.

Ман:

— Бобо! Агарда бизларга тўғри парохўд ила дарёдан ўтуб кетувга рухсат берсангиз бўлмасми?

Бек:

— Болам! Ман санга боғона дедим-ку, ҳеч мумкин эмас. Агарда бизлар ўтқаруб юборса-да, йўлда бошқалар бор. Алар ўтқармаслар. Ушбу ердан бошлаб то Каркиғача дарёнинг ҳар икки тарафида аскар бор. Мутлақо сизларни(нг) ўтқаргани қўймаслар. Агарда менинг сўзимга кирмасдан илгари қараб юрсангиз, бекорға овора бўласиз. Албатта, бироз юргандан сўнг кейин қайтмоқға мажбур бўласиз.

Ман:

— Отажон! Бўлмаса, ман сиздан олган маълумотни(нг) парохўддаги ўртоқларга боруб сўйлайин, онлар нима маслаҳат кўрсалар, шунга қараб иш қилурмасиз. Балки тез яна ёнингизга келурман, — дея хайрлашуб, парохўдимизга қайтуб келдук. Урадан олингон маълумотларнинг ҳаммасини келуб, парохўддаги арқони ҳарб ва Афғонистон ҳайъати ваколасин жамъ қилуб, бирин-бирин сўйлаб бердим ва ўз фикримча, бек бобонинг сўзи тўғридур. Нима бўлса ҳам қайтмоқ маслаҳат. Менимча, ўтиб кетмоқ маҳол кўринур, — дедим. Мажлис менинг фикримга қўшулмади. Нима бўлса ҳам қатъиян дарёни(нг) ёруб, куч ила бўлса-да, ўтуб кетмоқға қарор қилдилар. Мажлис асносинда баъзи ўртоқлар (Қазақўф) бизларга ҳар нимарса бўлса ҳам иш қилуб, уришсангиз ҳам дарёдан Каркиға бир илож қилуб ўтушга ҳаракат қилингиз, деган эди. Туркманларда нима қувват бор дейсиз. Қарс-қурс беш-ўн ўқ отган ила бўлди — қўйдими? Нарироқ боруб тўпдан, пулемётдан, бўмбамётдан, милтиқдан бир отиш очсак, туркманлар ўзлари қочурға жой тополмай қоладилар, дея сўзлаган кишилар-да бўлди. Соат том бир эди. Парохўд ичида ҳамма аскарлар мукаммал яроғландилар. Бизим бу икки парохўдимизда бир тўп, бир пулемёт, бир бўмбамёт, юз киши интернационал Астрия — Мажор аскарлардан бошқа бизлар ила бирга Афғонистонга кетуб бораётган 11 киши — фирқа олоий ва бир неча парохўд ходимлари, қарийб бир юз қирқ киши, ҳаммаси мукаммал яроғланди. Тўп ва пулемётларнинг атрофлари тойланган пахта ила ўралди. Ҳамма аскарлар-да ўзларини пахта тойлари ила ихота қилдилар-да, парохўдимиз хуштагини чалди-да, «ҳар чи бода бод» * дея равона бўлдук. Бизлар боруб сўйлашгон туркманлар дарёнинг ўнг соҳилиндан кемамиз йироқ ўлдиғиндан отган ўқлари етушмас эди. Онлар ўқларининг етган-етмаганига қарамасдан пайдарпай ўқ равон қилмоқда эдилар. Тольёга қаршу бизим парохўдимиз борган сари дарёнинг тешуб юборди. Бир-бора ўнг тарафдан ўқ етадирган ерга бориб қолди. Соат 3 дан 20 минут ўтган эди. Дарёнинг сўл соҳилиндан Оқтепа исмли ердан қумлик баланд-баланд тепалар устидан дурбин ила қаралганда, ўрмалашгон туркман аскарлари кўрина бошлади. Кемамиз беш дақиқа чамаси илгари кетган эди. Бирдан ўнг тарафдан ҳамда сўлдан отиш очдилар. Бу ногаҳоний икки тарафдан бирдан очилган отишнинг ўртасида қолган бир ҳовуч инсон қаттаси ўзини йитуруб, ақлини шоширмоғи табиийдур. Бизим қўманда ҳайъати бизим тарафдан отиш очмоқға парохўд хуштагини таъйин қилмишди. Тольёга қаршу бирдан бир ўқ келуб кемамизнинг пар қозонини тешуб юборди. Бир тарафдан дўл ёқгондек ўқ парохўднинг мошинахонасига қараб келса, иккинчи тарафдан қают(а)ларга қараб чизиллаб ўқлар келмоқда эди.

Парохўднинг пар қозонининг тешиливи-да бизим учун бир бало бўлди. Бутун кемадаги кишиларнинг қулоқлари(ни) шавуллаб, гаранг қилуб юборди. Қулоқларимизга пахта тикуб қўйса-да чидаб турмоқ имкон хорижинда эди. Шул вақт овози хаста бўлган одамга ўхшаш кемамиз уч маротаба хириллаб юборди. Бизнинг аскарлар тарафиндан-да отиш душман тарафиға қараб очилди. Лекин тольёга қаршу иш ишдан кечган эди. Чунки бу вақтда ўртоқ Иванўф ила аскар бошлиғи ва улардан бошқа 22 киши мажруҳ бўлуб, 3 киши ўлган эди. Бизим қаютамизда бизлардан бошқа тўрт рус, австрия(ли), арман ўртоқлар-да бор эдилар. Бунларнинг ҳаммалари англиски беш отар милтиқлар ила қуролланган эдилар. Фақат ман ила биродарим Абдулматлабга винтовка етушмай қолган эди. Бу бизим баҳодир ўртоқларимиз «Сизлар милтиқ отишни(нг) билмайсиз. Ҳали қараб туринг, бизлар қанақанги душманни урамиз», — дея аввалда яроғланган вақтларида мақтануб-да қўйган эдилар. «Мард киши майдонда айлансун» фаҳвосинча, бирдан (бир) бизим қаютанинг тепасида отишуб тургон австрия(ли)га ўқ теғуб, бизнинг қаютаға юмалаб тушмасинму. Буни кўрган замон ўртоқларимизнинг ғайрат ва баҳодирлиқлари сувға уруб кетди. Бўғумлари бўшашуб, тарвузлари қўлтўқларидан тушуб, иккинчи милтиқни(нг) қўлларига олишга ҳолатлари қолмади — журъат қила билмадилар. Фақат биргина Гриша исмли ўртоқдан бошқалари қаютадан юқорига чиқмоқға-да журъат қила олмадилар. Бизнинг ила бирга кетаётган австрия(ли) дўқтуримизда ҳеч нимарсани(нг) билмайдиргон, вақт ғаниматда ўзининг номин дўқтур қўюб олгон бир киши экан. Қаютамизга юмалаб тушган австрия(ли)нинг қони бутун хонамизни(нг) қонға бўягандан сўнг, ародан бир соат кечгандан сўнг ўларча маст ҳолатида келуб, бечорани(нг) ярасини боғлади. Ярани(нг) боғлаган вақтида бир ф(л)шир дўқтуримизнинг камоли мастлиғидан қўлтуғидан кўтаруб турарди. Агарда ўз ҳолига қўйса, ийқилуб кетуви шубҳасиз эди. Ҳарна ўлса, иш ишдан кечмиш эди. Парохўдимиз борган сари сўнг(л) тарафимиздаги душманнинг энг қувватли отишининг остига яқинлаша борур эди. Тольёнинг бадиғина қаршу шу аснода бизим парохўдимизнинг орқасига боғланган баржамизнинг бир арқони узулуб, биргина арқони қолгон эди. Агарда иккинчи арқонида узилса, бир кемамиз — қанча асбоб, қирқ-эллик чамасида одам, бир тўп, бир бўмбамёт душман қўлига тушган бўлур эди. Иш ўнгидан келмаса, шўйла бўлар экан. Пулемётимиз-да «тит-тит» дея уч-тўрт ўқ чиқоруб, бир тўхтаб, тузуккина отилмади. Тўпимиз-да беш-олтидан ортуқ ўқ чиқара олмади. Бўмбамёт эса икки ёки учдан ортуқ ўқ узолмади. Табиий, инсон жонидан умид узгандан

* Нима бўлса, бўлди.

сўнг кўб-да кўрқмас экан. Парохўд ичидаги инсонларнинг ҳаммаси-да бутун иш қўлдан кетганлигин сезган эдилар. Парохўдимиз бўлса, қоқ душманнинг уяси бўлган кумлик тепанинг тагина борган эди. Шу л вақт парохўднинг устига чиқуб қарасам, бир-икки киши мастшо, ҳамма сувга уруб кетубдур. Ҳар замонда бир бизнинг тарафда-да ўқ отилуб қўядур. Тездан душман қўлига ҳаммамизнинг асир тушажагимиз муқаррар эди.

Уртоқ Гришани(нг) чақируб дедимки, «ўртоқ Бровин қаю ерда бўлса, боруб айт. Уртоқ Ивонўф мажруҳ бўлуб, ўзи ила ўзи овора. Авлоний айтадурки, тезлик ила сиз расфаражени қилинг. Парохўд кейинга қараб қайтмаса, қолганларимиздан-да айриламиз», — дегил дея ўртоқ Бровинга ўртоқ Гришани юбордим.

Тездан ўртоқ Гриша «Сенинг сўзингни боруб ўртоқ Бровинга айтдим, мақбул бўлди. Парохўднинг қайтмоғига буйруқ қилди», — деди. Демак, парохўдимиз секин ўнг тарафина бурилуб, сувнинг оқишига қараб, маъюсона равона бўла бошлади. Ҳариф душман қайтсак-да, отишни шиддатландирди эди. Соат 4 дан 30 дақиқа ўтган эди. Демак, маъюсона бир суратда кейин қараб кетилдик ва душманнинг отган ўқларининг аксари «разрывной» бўлуб, охири вақтларда кўброқ «боевой» ўқ ёғдира бошлаган эди. Табиий, душман тарафида-да зоеёт бизим тарафдан икки хисса ҳисоб қилинурди. Душман бизнинг кейин қараб қайтувимиздан истифода қилуб, ярим соатлик йўлғача отиш ила кузатуб келди-да, жим бўлди. Демак, бу бизим кўҳна парохўдимиз душманнинг тўрт соатлик ёғдиргон ўқиға чидаш берди. Олингон маълумотларга биноан, душман тарафинда рус офицерлари ўлмак ила баробар инглис агентлари-да борлиги маълум бўлди.

Ташкандан Афғонистонга ҳайбат ила бирга кетадиргон муслмонлар фирқа олойиндан 2 си оғир, 2 си энгил яраланмиш эди. Ҳисом Жалолоий ила Валихўжа ўғли энгил, Мустафо Тиллобек ўғли ила Аваз Самад ўғли оғир яраланмиш эди. Парохўднинг атрофидаги душман ўқиндан урилган тешуқлар бир мингдан зиёда эди. Бизим бу кўҳна парохўдимиз кейин қараб қайтишда сувнинг оқимига қараб юрганлигиндан аввалда юқори қараб бир кун юрган йўлини 3 соатда тай қилди. Демак, кеч соат 8 да дарёнинг ўртасида бир оролга лангарандоз ўлди. Дарёнинг баъзи ери чуқур, баъзи ери саёз ўлдигиндан кечалари юрмоқ мумкин эмас эди. Кундуз кунлари-да баъзи вақтларда дарёнинг саёз ерига тўғри келуб қолуб, «бобой кема»миз қумга ўлтуруб қолуб, бўкура-бўкура бир соатикки соат сарсонлигидан сўнг базўр кумнинг қўлидан яқосин кутқаруб, равона бўлурди. Шу л сабаблара мабни *агарда соҳилда қарор олса, эҳтимол душман тарафидан янада ҳужум бўла қолса, яқосин соҳилдан кутқармоқ оғир бўлуви эҳтимоли бор(эди). Ҳамда душман ила бизим оромиз 3 соатлик сув йўли ўлдигиндан, эҳтимол, душман бизим ортимиздан қувиб келуб, кечаси бирдан ногаҳоний ҳужум қилув эҳтимоли-да бор эди. Мана шу ҳолларни(нг) эътиборга олуб, кемамиз дарёнинг ўртасидаги оролда лангарандоз ўлди. Бу энг хавфлик кечани(нг) дарё юзинда, орол ёнинда ўтқарурга қарор қилдук. Кечанинг соат 4 инда оролга қўйилган қороғулимиз «Туркман келди!» — дея амон қичқирди. Бутун аскарлар тўпдан, пулемётдан, тўфангдан оролга қараб отиш оча бошладилар. Ярим соатдан сўнг отиш тўхтади. Тафтиш асосинда туркманларнинг юрак қилганликлари очик маълум бўлмади. Ярадор бўлгон аскар бошлуғининг ўрнига янги тайин бўлгон командиримизнинг ярим соат миёнасида отилган 4—5 минг чамасида ўқнинг ҳавога кетганлиги очик маълум бўлди. Тонг ёришар-ёришмас, парохўдимиз Чоржўйга қараб равона бўлди. Бу бизим парохўдимиз ҳазрати Нўҳнинг кемаси ила шовла еган энг эски, 1900 йилинда Петроградда ясалгон, ҳар одимда бир тўхтайдиргон парохўд эди. Лекин сувнинг оқишига қараб юрганда учар қуш ҳам етолмас эди.

Байт:

Гунбази даврон каби айрилмадинг бир нуқтадан,
Тўрт кеча-кундуз юруб, Чоржўй қайтиб келдимиз,

дея 24 июнда соат 4 да яна ўзимизнинг тўрт кун илгари чиқуб кетгон Чоржўйимизга қайтуб келдик. Бу кун кечғача ярадорларимизни(нг) Чоржўй хастахонасига извошиқлар ила узатдук. Бу кеча(нинг) Чоржўй истансасининг шимол тарафинда, тахминан, истансадан 7 чақирим йироқликда парохўд ичинда ётдук.

25-июнда кеч соат 4 да парохўддан ашёларимизни(нг) чиқоруб, вағона ўлтурдик. Бизим бу маданият йўргаси кеч соат 5 да Асхобод тарафиға қараб равона бўлди.

26-июнда соат бирда «Аннинка» истансасига етушдук. Йўлларда қайси кўз ила кўрайлуқ, йўлларнинг ҳар икки тарафи бутун харобазор. Вайрона бўлган хоналар, бузилган вағунлар, бурда-бурда бўлуб ётгон темирлардан бошқа ҳар бир одимда ҳайвон ўлмутиқлари. Яқин-яқин ерда инсон мазорлари. Назари диққат ила боққан инсонга жигарсўз бу кумлик гўё маҳшаргоҳ каби кўринурди.

Бу манзарани кўрган инсон:
(рубойи)

Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боғлар барбод ўлмиш, хазони қолмиш,
Золим фалак бу элларга қаҳр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш, —

демакға мажбур бўлурди.

Йўлларнинг ҳар икки тарафидаги қирғиз уйлар(и), туркман хоналариндан асар ўлароқ хароба айвонлар, бузилган деворлар, қорайган ўчоқлар қолмиш. Бизи минган вағонимиз ҳам бу даҳшатлик Ишқобод муҳорабасига иштирок этган(и) сабабли эшиқлари бузилган, ойналари синган, сувхоналари хароб бўлганлиқиндан мариз кишидек суст ҳаракат қилурди. (Поезд) «Аннинка» истансасинда бироз истироҳат қилди-да, Мариға қараб секин ҳаракат қилди.

* Биноан

27-июнь кундуз соат 12 да Мариға келуб тўхтади(к). Мари истансасинда бизлари(нг) рус ва мусулмон ўртоқлар мусиқа ила қаршу олдилар. Соат 2 да Марининг махсус ҳукумат боғинда бизлар учун бир зиёфат вердилар. Бу зиёфатда Туркистон Жумҳуриятининг Ишқобод муҳорабасига махсус аркони ҳарб аъзолари ҳозир эдилар. Зиёфатдан сўнг Афғонистондан келмиш вакилларнинг Туркистон Жумҳурияти номиндан бир неча ўртоқлар оташин нутқлар ила қаршу олдилар. Буларга жавобан Мирзо Абдулрахимхон нутқ сўйлади. Туркман атаманлариндан Уроз сўфи сўз олуб, «Мен афғон биродарларимизнинг Туркистонга қадам босуб, Афғонистонга ҳамхудуд ўлан Туркистон Жумҳурияти ила дўстлашмак наиятинда келарин табрик этарам», — деди. Мажлис тамом бўлгандан сўнг ўз ётоқхонамиз ўлан вағонимиза келуб ётдик.

28-июнда кеч соат 8 да вағонимиз секин Кушкаға қараб ҳаракат қилди. Кеч соат 10 да Кушка(га) келуб тўхтади. Бурадаги рус, мусулмон ўртоқлар бизи мусиқа ила қаршу олдилар. Афғон ҳукуматининг сарҳад ҳокими Ермуҳаммадхон тарафидан келуб бизлари(нг) кутуб тургон чопар — отлик аскар Абдулрахимхондан мактуб олуб, биз 22 киши учун от ва бошқа керакли ашёлар — нимарсалари(нг) рўйхатин олди-да, равона бўлди.

29-июнда қиладургон ишимиз йўқлигиндан Кушка қалъалари ва бошқа керакли ерлари(нг) айлануб, тамошо қилдук. Кушка қалъаси Туркистоннинг Афғонистон ҳудуди ўлдигиндан эски ҳукумат замонинда «тилсимот» қилуб ишланмишдур. Мундин ташқари, қалъа кичик бир тоғнинг водисинда бино қилиндингидан атрофиндаги тоғлар табиий бир буюк истеҳком хидматин адо қилур. Бурада симсиз тилғироф — ҳаво тилғирофи ради(о) ҳам мавжуддир. Хавоси гўзал, ери ўсумликдир. Оқар сув ўлмадигиндан тоғ этаклариндан чиқадиргон булоғ — чашмаларнинг бир нечасин симинт * ила ишлаб, бир ерга жам қилуб, водофровод — ер остиндан юрадигон сув ижро қилинмишдир. Шимол тарафиндан оқадиргон Кушка ирмоқи ўлса-да, шаҳар баландлиқға бино қилиндингидан тубанроқдаги қариялари(нг) суғорур. Бул ердаги мусулмонлар рамазон рўзасин Тошкандан бир кун сўнг ушладигиндан ийдни(нг) 29-июнда душанба куни ясадилар. Буқун кеч соат 2 да бир неча рус ўртоқлари ила бирга афғон фуқаролариндан бизи бизлари(нг) зиёфатға чақирди. Афғон халқи туркистонлик каби бисёр меҳмоннавоз эмиш. Зиёфатдан қайтуб, хонамиз ўлан вағонимизға келдук. Бу вақт бир неча рус ўртоқлар Мирзо Абдулрахимхонға ариза олуб келди. Бурада Афғон фуқаролариндан жамшидий исмли бир қабила бор экан. Мазкур жамшидийларнинг бир қисми Туркистон туфроғинда туруб, ўғрилиқ ва қароқчилик ила иш кўрур экан. Русия туфроғиндан аёғлик моллари(нг) ҳайдаб кетуб, афғон туфроғидаги шерикларина беруб, Кушка атрофидаги шерикларина афғон туфроғидаги ўртоқлари ҳар хил аёғлик моллар(нг) келтуруб бериб, шўйла ўғрилиқ ила касби маишат қилур эканлар. Яқин замонда Кушка атрофиндаги хоҳуллари(нг) уч юз қадар қўйини ҳайдаб, афғон туфроғиға ўтказуб юбормиш эканлар. Мана шул хусусда мазкур хоҳуллар йўқолган қўйларин борасида ариза келтурмишди. Абдулрахимхон хоҳуллар қўлидан аризани олуб, тездан бу аризани(нг) ерина еткурмоқни ваъда қилуб, хоҳуллари жунатди.

Бурадаги руслар сарҳадға яқин яшадиклариндан Афғонистоннинг лисони умумийси ўлан форсича тилни(нг) мукамал суратда билурлар.

Тошкандан чиқгондан буён ҳамма ерда бизим мажлисларимиз қизиқ ва мароқли борурди. Чунки аромизда турли-турли миллатлар ўлдиги каби турли-турли лисонда сўйлашувлари ила баробар турт хотун киши ўлдигиндан кўб вақтларда мажлисимиз гуллаб-қизуб кетар эди. Баъзи мажлисларда бир тарафда бир-икки киши инглизча сўйлашса, бир тараф да бир-икки киши форсича сўйлашур. Бир тарафда бир-икки киши русча сўйлашса, бир тарафда бир-икки киши немисча сўйлашур. Бир тарафда хотунлар бир-бирлари ила ҳарзағўйлик қилсалар, бир тарафда бир-икки киши туркча гаплашур эдилар. Баъзи вақтларда бир лисонда сўйлануб тургон сўзни(нг) иккинчи лисонға таржима қилдирур эдилар. Аксар вақт бир лисондан иккинчи лисонға таржима қилмоқға аромиздаги хотунлар сабабчи бўлур эдилар.

29-июнда кеч соат 4 да ужин — кечлик емак вақтинда ўртоқ Бровин Мирзо Раҳимхонға хитобан форси лисонда «Ман сиз халқни яхши билурман, сиз кўп ҳийлакор одамларсиз, сўзларингизни эътибори йўқ. Чунки уч кун бўлди ҳамон бизларнинг кетмоғимиз учун от ва бошқа ашёлар ҳозир ўлмади», — деганда ғазавангирнинг бири ўлан сиёсат дунёсиндан тариқча хабарсиз Мирзо Раҳимхоннинг ранглари учуб, еб тургон таоми талх бўлуб, ранги ўзгарди-да ва у бир калима ўлсун, жавоб бера билмади. Фақат «соиб меояд, меояд» ** ила кифояланди. Агарда Абдулрахимхон ўрнинда аҳволи оламдан хабардор бир киши бўлса эди, шўйла жавоблари верур эди: «Товариш Бровин! Бошқа киши сўйласа ҳам сиздек муштариқ бир киши бўйла сўзларни сўйламангиз керак эди. Чунки сиз бизим Афғонистоннинг йўллари ила тониш киши эдингиз. Бизнинг йўллари яхши биласизки, тоғлик, чўл-биёбондир. Сизнинг Туркистонингизға ўхшаш бу чўлистонда афтомобил ёки оташ арабамиз йўқки, сизни(нг) дарҳол ўтқузуб олуб кетсак. Ёки сиз 3—4 кишидан иборат эмассизки, дарҳол 3—4 от тайёр қилуб, миндуруб кетсак. Сиз 24 кишидан иборат ҳайъати ваколатинг минмагингиз учун 24 от, олуб борадиргон юкларингиз учун 30 от, сизларға йўлда тикмак учун 15 чодир-хайма учун 15 от, ҳар хил асбоб ва таомлари(нг) юклаб юрмоқға 15 от, сизлари(нг) муҳофазат қилуб кетмоқға, оз бўлгонда 50 отлик аскар, буларни(нг) бир ерга жам қилгонда 164 от ҳосил эдар. Бу отлар ила бошқа ашёлари(нг) ҳозирламак учун бизим бу қишлоқ сипоҳдор ҳокими-на, энг оз бўлгонда, 3-4 кун вақт лозимдур», — деб жавоб вера билурди.

30-июнда Мирзо Раҳимхоннинг кучи фақат ўзига етди-да, кеч соат 5 да ёнига 2 афғон аскарин олуб, сарҳад ҳокиминдан хабар олуб келмоқға жўнаб кетди. Соат 8 да бизим учун ҳамма ашё ва отлар ҳозирлик хабарин олуб келди ва Ҳирот ноиб ал-ҳуқумаси тарафиндан юборилган форси мактубни(нг) ўқуб берди.

Келган мактубнинг қисқача мазмуни шундан иборат:

Муҳтарам азиз меҳмонлар!

Сизлар учун сарҳадға от, ҳайма ва хидматкорлар, аскарлар юборилди. 1-июлда сабоҳ соат

* цемент

** Келади, келади, соҳиб.

8 да Кушкада ҳозир ўлса керак. Сиз, азизимонлар, шунга қараб ҳозирланувинниз матлубдир. Имзо: Хирот волийси.

1-июлнинг тонги отди. Туркистондан Афғонистонга борадиргон ҳайъати ваколанинг дилиндаги энг қизиқ иштаҳоладардан биринчиси от ила сафар қилмоқ бўлса, иккинчи, Афғонистон сарҳадиндан кечуб, Афғонистон туфроғин кўрмак, аскар, таълимот ва тартиботларин мушоҳада қилмоқ эди. Арларинда бир-бирларига бу қумлик, тоғлик саҳро узоринда афғонлар бизларга қаю тариқа меҳмондорлик қилурлар экан, дея ўз арларинда сўзлашуб-да кўярлар эди.

Вақти, соат сабоҳ 8 ни сўқмиш эди, Кушка истансасинда бир юз отлик афғон аскар, 60 адад эгарланмиш отлар ҳозир ўлдиғин кўрдиқ. Мол ва ашёлар ортмак учун тева қавмига ўхшаш қавм урилган отларга юкларимизни бир онда ортуб, тайёр қилдилар. Бизларга минмак учун келтурган отларнинг устидаги эгар-жабдуғлари том ёврупоча ўлуб, отлари-да энг яхши отлардан эди. Соат 10 да отларга миндук-да, Кушка шаҳрига хайр дея Афғонистон ҳудудига қараб равона бўлдук.

Йўлда бизим кетишимиз жуда мароқли ва қизиқ кетиш эди. Олдинда ҳайъати вакола, орқада юз адад муслиҳ афғон аскар, унинг орқасида 30 отга юклангон ашёларимиз келарди. Биз ила бирга келаётган афғон аскарларининг ҳаммаси кавалерски милтиқ ила муслиҳ ўлуб, отлари ҳам яхши, кийимлари Австрия аскарларининг кийимларининг худди ўзи эди. Фақат ранги малла. Оёғлариди яхши Ботинка, иликлариди малла рангда чулғов чулғонгон эди. Бош кийимлари ҳам малла рангда бўлуб, ўнг тарафига афғон тамғо ўтқузулгон эди. Бул аскарларнинг кийимларининг Афғонистоннинг ўз корхонасида ишланган ашёларидан ўлдиғи ўз-ўзиндан маълум эди. Бу Осий азаматларининг турмушлари ёврупочик ўртоқларимизнинг назари диққатларин жалб қиларди.

Ичимизда умринда от минмагон, от ила сафар қилмагон кишилар ҳамда бир неча хотунлар ўлдиғиндан масофаси 3,5 тош бир йўлни(нг) тай қилгунча, она сутлари оғзиларина келди. Йўл узоринда баъзилар отдан юмалаб-да тушди. Бирни йиқилуб, қўли чиқди. Хотунлардан бири-да отдан юмалаб олди. Кетуб бораётган йўлимизнинг икки ёни паст-паст тоғлардан иборат бўлуб, йўл бу тоғларнинг адирида эди. Йўлнинг бир тарафида кичкина сув ҳам оқуб турар эди.

Алҳосил, соат бир яримда Чихлдухтарон исмли бир манзилга эришдук. Чихлдухтарон ила Шайх Жўнайид * ароси 22 қақиримлик масофади. Чихлдухтарон хусусида сўрагонимда, Тошкандидаги Чихлдухтарон хусусида мардумлар қиладургон нақлиётни(нг) айни ўзин сўйлаб бердилар. Бурада бизлар учун 15 адад хайма-чодирлар тикилгон кенг бир кўкаламзор майдонга келуб тушдук. Бу майдоннинг ҳар тарафида фаҳса девордан ясалгон қалъа бор. Бизлар учун турли-турли таомлар ҳозирлангон, ҳар бир ишга бошқа одамлар-хидматкорлар тайин қилингон эди. Чодирларни(нг) ичига кируб, истироҳат қилдук. Бу чодирларнинг игнасида ифигача ўз корхоналаринда ясалганлиги устиндаги тамғалариндан маълум бўлуб турар эди. Бироз истироҳат қилганимиздан сўнг ҳозирланмиш таомларни(нг) алоҳида таом чодирини муҳайё қилдиларда, бизларга «Марҳамат кунид, нон тайёр шуд», — дедилар.

Боқинг, бўйла кўҳистонда бизлар учун 7-8 турли таом ҳозирламишлар. Ошубталагон вақтимизда Кушкада Абдулрахимхонни(нг) хафа қилгон ўртоқ Бровин оғзига таомлар тотти. Лаззатлик келуб, мундан икки кун илгари қаҳру ғазаб ила сўйлагон сўзларин унутди-да, беихтиёр, «Абдулрахимхон соиб, ** афғонҳо бисёр хўб таом пухта мекунанд» *** — деб юборди. Бизлар-да, берган худого ёқибди, дейинча, икки кун илк захарлик мажлисининг заққум тамоларин, оғу каби сўзларин эшитган, букун тамиз суфра устида, ғариз таомлар олди(миз)да ширин сўзлар сўйланганига таажжуб хандаларимиз келди-да, қаҳ-қаҳ уруб кулишуб юбордук. Ўртоқ Бровиннинг ранги бироз ўзгарди-да, бизлар хитобан: «Чаро ханда мекунед?» **** — деб қўйди.

2-июлда сабоҳ соат 8 да бурадан ҳаракат қилдук. Соат 11 да Чордара исмли манзилга етушдук. Бизлар келуб етушганча, хаймадорлар биздан илгари келуб, чодирлари(нг) тикуб, таомлари(нг) ҳозирлаб қўймишлар эди. Афғонларнинг тезкорлиги ва чидамлилиги, фидокор, озга қаноат қилувчи, табиий ва жиддий, жанговар бирхил эканлиғлари юриш ва туришиндан, иш ва ҳаракатлариндан маълум бўлуб турар эди.

Бу икки манзил ораси 18 қақирим масофади.

Чордара кичик бир қишлоқ. Аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик ила касби маишат қилурлар.

3-июлда бурадан ҳаракат қилуб, соат 9 да Хожа Миллол исмли қишлоқга етушдук. Бу қишлоқнинг-да аҳолиси экинчилик, чорвачилик ила тирикчилик қилурлар. Бу икки манзилнинг ораси 18 қақирим масофади. Бу қарияда Хожа Миллол исмли бир кишининг мақбараси ўлдиғиндан бу қишлоқ шул мазор исми-ла тасмия қил(ин)мишдир.

4-июлда сабоҳ соат 4 да бурадан жўнаб, соат 12 да Парвона исмли қишлоқга етушдук. Бурада бизларни бир юз қадар мунтазам афғон отлик аскар, нақоралар, найлар ила қаршу олди(лар). *****«Бу қишлоқни(нг) қадим замонларда Фарғонадан келмиш бир зот бино қилдиғиндан бу қариянинг исми ила тасмия қилинмишдир. Бу қишлоқда Фарғона отанинг мақбураси-да вордир. Афғонлар «соҳиб»ни(нг) «соиб» деб юритганларидек, «Фарғона» отани(нг) «Парвона» деб юритурлар эмиш. Бу аскарларнинг оросида туркманлардан ҳам бор эди. Туркманларнинг биридан «Нечук сиз афғонларнинг оросида юрубсиз? Сизлар на вақт бурая келдингиз?» — деб сўрдигимда шўйла жавоб бердилар: «Вақтоки, Эрон шоҳлариндан Нодиршоҳ туркманларни(нг) тахти идорасига олгондан сўнг туркманлардан аскар ясаб, Афғонистонга ҳужум қилуб, Афғонистонни(нг)-да

* Мари ила Кушка аросинда Жўнайид исмли мазор ўлдиғиндан қадимдан афғонлар буралари(нг) Шайх Жўнайид исми ила юритурлар экан.

** «Соиб» қалимаси аслида «соҳиб» ўлуб, Афғонистонда Туркиянинг «афандим», Туркистоннинг «таксир», Тотористоннинг «ҳазрат», Хитой мусулмонларининг «хожам» қалимаси ўрнида истеъмол қилинур. (Авлоний изоҳлари).

*** Афғонлар овқат қилишни бошлашади-да.

**** Нега куляпислар?

***** Нақоралар бизим Туркистоннинг буюк нақораларига ўхшаш отнинг эгарининг қошига ўрнашдирилган, атрофига қизил бахмалдан ўров ўралган, сурнайлари эса, Ёвропо сурнайларидан эди. (Авлоний изоҳи).

тахти ҳимоясини олгон вақтида бир минг уйлик туркманлари(нг) кўчириб келуб, ерлашдириш-ди». Бу ту(р)кманлар афғонча сўйлаша билувлари баробаринда ўз оталарини(нг)-да унутма-мишлар.

Бу икки манзил ороси 45 қақирим масофадир, бутун тоғ ила чўлдир. Йўлда тоғнинг тор ерла-ри — дарбандлари бордир-ки, ёз кунларида улов ила юрмоқ мумкин ўлса-да, қиш кунларида юр-моқ четан ва хавфликдир. Бу тоғни(нг) афғонлар Кўҳи Бобо — Бобо тоғи атарлар. Бу тоғ бурадан бошланиб Афғонистонни(нг) шарқ тарафин иҳота эдан табиий истехкомлардан ўлуб, шунақаси Қобудан 4 тош беридан ўтуб кетуб, Ҳиндустон чегарасига боруб, тираладур. Бу тоғ Туркистон учун Афғонистонга бир садо сангиндир, ҳамкандадир. Бу тоғнинг йўлида — дарбандида Истан-бул бўғозининг кўйруғидан бу тоғ орасинда (ўтган) йўл узоринда эски замонлар турклар тарафин-дан бино қилинмиш Чукурқалъа исминда бир қалъани(нг) харобаси вордур. Бу қалъа ердан қирқ газ чамасинда кавланиб, ер остига бино қилинмишдир. Тебасида ердан йигирма газ чамаларида юқори ишланган тарзи меъмори Туркистон мадрасаларининг пештоқларининг кўфия нусхасидир. Ичкарисига қирқ зина ила тушиладир. Бир тарафи ҳужралардан иборат ўлуб, ҳаммаси пишган ёштдан ясалган. Баъзи тарафлари бузилгон, емрилгон ҳолда турган кишига гўё бўйинини эгуб, «Эй, турк уруғлари, (ман) сизлари учун айтарлик тухфалар(ин)данми?» — дея салом берган каби қийшауб, кулимсираб турар эди. Бу қалъаи ёнида бир ирмоқ бўлуб, бу ирмоқ устига айни замонда ишлангон кўфрукнинг устунлари энг қадим асрлардан эканлигин маъносона ихзор қилур эди.

Бу қалъанин шарқ тарафинда 3 қақирим қалъадан йироқликда давраси 15 газ чамасида бир минора вордир. *Бу тоғ ила Фарғона ота ороси 22 қақирим масофа ўлуб, Туркистоннинг Мирзачў-лига ўхшаш тошлик, қумлик бир чўлдир. Бу чўлнинг ўртасида йўловчилар учун ясалмиш кенглиги 12 газ, бўйи 20 газ чамасида қудук вордирки, бу қудукнинг-да юқорида мазкур қалъаларнинг биноси ила бир замонда бино қилинмиш, усти пишган ёштдан гунбаз қилинуб ёпилмишдир. Бу қудукнинг суви бу чўлда сафар қилгон кишилар учун нуқул оби ҳаётнинг ўзгинасидир.

5-июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да Ҳирот шаҳрига етушдук. Бул икки манзил ороси 18 қақирим масофадир. Кушқадан то Ҳиротгача бу йўлдан бошқа яна бир йўл бордур. Чихлдухтарондан чиқуб Дўғи работига келинур. Бул икки манзил ороси 24 қақирим масофадур. Ҳирот ила Кушқанин ороси бутун тоғлик ўлуб, йўл бу тоғларнинг дарбандлари оросиндан кета-дур. Буларнинг ери аксар қумлик, тошлик ўлдиғиндан ўсумлик ерлари оздур. Унда-мунда кичик қишлоқлар ўлуб, уйлар лойдан ясалгон паст-паст иморатлардан иборатдур. Булардан бошқа, унда-мунда овул тикуб ўлтургон кўчмалари-да бордур. Экинлари: бўғдой, арфа, жўхори, тарик, Баъзи ерларда беда ҳам экар эканлар.

Буранинг аҳолисининг бир қисми экинчилик ила қолганлари аёғлик мол-чорбочилик ила касби машат қилурлар. Тоғларнинг устларида адирларида ўтлаб юргон тева, от, қорамол, қўй, эчкулар ҳар одимда кўзга тўда-тўда учрарди. Ҳозирда Туркистонда аёғлик молларнинг уруғи куругонлик-дан бир неча йилдан бери бўйла подаларни(нг) кўрмагонлигимиздан, жин кўзига чақа чилдирма кўрингондек, бизим кўзимизга бир турли бўлуб кўринур эди. Ихтиёрсиз, «Оҳ!.. Туркистон! Бу Европо қонхўрларининг оламсўз, оташфишон жаҳон муҳорибалари натижасида на ҳола кел-динг?!» — дея хўрсинуб-хўрсинуб қўярдик. Баъзи ерларда қовун, ҳандалак, бодринглар сувсиз битар экан.

Бурадаги муқим халқ жамшидий ҳамда ҳазора, бироз афғонлар-да вордир.

Туркистоннинг сарҳади ўлан Чихлдухтаронда афғон ҳукумати тарафиндан бир рисоладор ила 400 чамасида аскар турадир.

Ҳирот ила Парвона ороси-да тоғлик йўлдир. Бу тоғлар оросидан чиқонимиздан кўзимизга 9 адад минор кўринди. Бу минораларнингда бир қисмин Шоҳруҳ, бир қисмин Мир Ҳусайн бино-қилдиғин сўйлаюрлар. Бу минораларнинг бир тарафида бино қилингон мадраса — замонасининг дорулфунунларининг Ҳирот шаҳрининг кўрғонидан ташқарида ўлдиғиндан марҳум Абдулрах-монхоннинг замонида инглизлар, «Руслар Куш(ка)дан ҳужум қилса, бура онлар учун ол-вериш-ли», — дея ҳаммасини(нг) буздируб юбормишдур. Бу минораларнинг баландлиги 22 газ, айланаси 20 газ чамасидадур. Сар то по лажувардий нақшинкорлик ўлуб, жуда эски ўлдиғиндан нақшлари емрилуб, барбод ўлмиш эса-да, баъзи ерларинда хатти кўфий ила ёзилмиш оятлар киши онгла-маслик даражада ялтираб турадур.

ҲИРОТ

Ҳирот шаҳри энг қадим бир шаҳр ўлуб, Ҳирирўд наҳри бўйига айланаси бир тош — 8 қақирим, эски замонда ту(р)клар тарафиндан (475 ҳижрийда салжук туркларидан Жалалиддин Муқдашод) ясалмиш, кўрғон ила иҳота, атрофи тоғ бир водийга бино қилинмишдир. Яқин замонларда афғон-лар бул эски кўрғоннинг ташқарисидан янги усулда яна икки қат девордан кўрғон қасмишлардирки, баландлиги 2 газдир. Бу деворларнинг ташқарисига чуқурлиги 10 газ ўр-ҳандақ жазиб қўймишлар.

Ҳирот Афғонистоннинг машҳур шаҳарлариндан ўлдиғиндан бура бир ноибнал-кукума (гу-бернатор) тарафиндан идора қилинур. Асқарий ишлар идорасини(нг) ноиби солор (военный гу-бернатор) идора қиладир.

Ҳирот, бир тарафдан, Эрон сарҳади, иккинчи тарафдан, Туркистон чегарасига яқин ўлдиғин-дан тинч замонларда (мирное время) 7-8 минг аскар тутиладир. Бурада бир юзи ўттиз отиш тўпи вордурки, булардан 84 (таси) қадим замонлардан қолмиш оғзиндан ўқланадурғон (даҳанпур), қолғон 70 адади янги усулда (системада) ясалмиш турли тўплар ва пулемўтлардан иборатдур. Бурада Европо муҳорабаси замонида Гирмониядан олингон 40 минг 11 отар милтик (винтовка) дан тўрт минги ўлуб, қолғонлари Кобул корхонасида ишлангон биротар (берданка) ила муслихдирлар.

Асқарлар маишати:

* Бу осорлари(нг) афғонлар Шоҳруҳ подшо бино қилмиш, дея сўйлаюрлар. (Авлоний изоҳи).

Афғонистоннинг аскар олув усули умрийдур. Ҳозирда аскарға отлик бўлса, бир ойга 32 рупия, пиёдага 20 рупия оқча, 2 пуд буюдой берилур. Отлик аскарларға от емига 3 пуд арпа берилур. Агарда отлар ўла қолса, тамға босилгон от терисини(нг) ҳукуматга олуб келуб кўрсатуб, отнинг ярим-ерти оқчасини(нг) ҳукуматдан олуб, етмаганини(нг) ўз ёнидан қўшуб, бошқа от олурулар.

Кийимлари:

Аскарларнинг киядурғон кийимлари ўз ёнлариндан ўлуб, фақат вақти сафарда ёки маневра — кўрук замонларида ҳукумат амборида (интендант) кийим берилур. Аскар сафарга чиқгон вақтида қаю ерға борса, ҳукумат тарафидан қўюлгон кадомдордан арзон баҳо ила озуқ олурлар.

Афғон халқи:

Умуман афғон халқи жангжўй, урушқоқ бир халқ ўлдиғиндан аҳолининг яроқ-аслаҳасизи йўқ ҳукминдадир. Милтиқ, тапонча олмақға кучи етмаганларининг қилчи, шоф ва ханжарлари бордур. Буларга қадир бўлмаганларининг қўлларида ойболта ёки шашвар, жуда йўқларининг қўлларида «мархабо таёқ»лари бордур.

Кийимлари:

(Афғон) миллий кийимлари узун кўйлак, кенг иштон, калтагина суртукча (жилетка) ила салладан иборатдур. Баъзилари 20 газ иштон, 12 газдан кўйлак қилуб киядурғонлари-да вор. Хотунлари бизим Туркистон хотунлари каби сатрга ўралуб юрурлар. Лекин сатрлари бизим Туркистон фаранжисига ўхшамай, қора фардадан иборатдур. Юзларига оқ ифдан тўкулгон тўр тутарлар. Афғонистонда, кўпданким, соқол, мўйлаб бахшина хотима верилмишдир. Европо либосини(нг) киймак одат ҳукмина кирмишдир. Уламоларидан тортуб, авомлариға қадар калта кийим, бошларина шлафа қўярлар. Қўлларини(нг) фешоналарина кўтаруб, салом верурулар. Бизим Туркистоннинг мутаассиб уламолари Афғонистонға саёҳат қилса, фойдадан холи бўлмас эди.

Касбу маишатлари:

Афғон халқининг кўби деҳқончилик, чаҳорпочилик *ила касби маишат қиладур. Туркистонда ўсадурғон ҳар хил ғалла ва мевалар мавжуддир. Атрофга мол олуб боруб, олув-сотув ила кун кечурадурғонлари-да чўхдур. Ҳар хил қўл ҳунарлари ила-да умр ўтқарадурғонларида оз дағилдир. Баъзи амалдорларининг қиладурғон ишлари бизим марҳум... замонидан қолишмайдур. Отларининг олдида яёв бир-икки «шотир» исмли инсондан мураккаб «ҳайвон» чопуб юрадир. Каттароқларининг отларининг жиловиди жиловдор, икки тараф узангиларининг ёнида «рикобдор» исмли «ҳайвон»лар от чопса, чопуб, йўртса, йўртуб кетадур.

Аксари ерлар тоғлик-тошлик ўлдиғиндан ўсумлик ерлари озлик сабабли оч-яланғоч халқ ниҳояда кўпдур.

Афғон халқи мазорларга ихлос қиладиргон, мазор устларига қўчқор шохи қўядиргон, оқ-кўк латталар бойлайдиргон, тумор ва бозубанд тоқодурғон эмишлар. Баъзи катта-катта «кирил-мирнил»ларинг-да билакларига тумор ва бозубанд тоқилғоним кўруб ҳайрон қолдук.

Тўғри келуб, Қалъаи Тупроққўрғон ичига кирдик. Бурада бизим Ҳирот ноиб-ал-ҳукумаси ила ноибус солор бир минг қадар муслиҳ аскар ила 7 маротаба тўф отуб қаршу олди. Бу аскарларнинг ҳаммаси 11 отар милтиқ ила муслиҳ эдилар. Булар ила саломлашгандан сўнг қалъадан 2 чақирим йироқ тоғ яқинида бизлари(нг) Боғи Шоҳий исмли боғларига олуб боруб тушурдилар. Бу боғнинг жануб тарафиға мунтазам шарқ усулида ясалган икки қат иморат, ичи 4 ботмон чамасида мевазор, гулзор, бир тарафи фаҳса девор ила ихота, фараҳбахш бир боғ эди. Бу боғнинг ўртасида биридан бирига сув оқадурғон 4 ҳовуз ўлуб, бу ҳовузлар ичида қирмизи балиқлар бир-бирлари ила ўйнашуб юрурди. Ҳаммамиз шу боғдаги хоналарға ўрнашдик. Таом вақти етди. Турли-турли таомлар, ҳар хил мевалар ҳозирлаша эдилар. Еб-ичуб, ўз хонамизга мурожат қилдук. Истироҳат қилдук.

7-июлда ҳукумат пойтунарлариға минуб, бозор тамо(шо)сига кетдук. Бозорларининг растаси у қадар торки, бизим Туркистон аробаси юрмоғи мумкин эмасдир. Бураларда ароба деган нимарса мутлақ йўқ ҳукминдадир. Фақат ҳукуматға махсус бир-икки пойтун ила 5-4 ҳукуз аробалари вордир. Алҳосил, бозор ичига пойтун ила кирмоқ мумкин ўлмади. Орқамизда бирга келган аскарларнинг отларига минуб юрмоқға мажбур бўлдук. Расталари-да мунтазам ўлмаюб, дағдошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой эди. Бир дўкон читфуруш, ёнида кафшфуруш, унинг ёнида аттор, унинг ёнида баққол — аралаш-қуралаш эди. Кўчалар бутун ҳифзи сиҳдатға муғойир, ифлос, чанг-ғубор. Одим ерда кўча тарафга хонадонлардан чиқорилгон (а)(хла)(т)ларнинг бўйига инсон боласи тоқат қилуб юра билмайди. Тиланчилик у қадар кўбки, боз у кўчаларда сизни(нг) кўз очирғони қўймайдур. Бизим йўлбошчи афғон биродаримиз бозор ичидан далаға олиб чиқуб кета бошлади. Ман тўхтатуб, «Мирзо соиб, бизлар(ни) қаён олиб борурсиз, бизларнинг бозордан оладиғон нимарсаларимиз бор», — десам, ул манға қараб: «Соиб! Бизим Афғонистоннинг расму таомили сизнинг Туркистоннинг расмига ўхшаган эмас. Четдан келган кишилар ким бўлса бўлсун, бозордан мол оладурғон бўлса ноиб соибдан рухсатсиз ололмайдилар. Бир бошқа куни ноиб-ал-ҳукумадан ижозат олуб, сўнгра келуб олурсиз», — деди. Мен ҳамроҳларима русчалаб аҳволни маълум қилдим. Онлар-да таажжубға қолуб, иккинчи йўл ила «Жаннатда кўрмак бор, емак йўқ экан», — дея манзилимизға мурожат қилдук.

8-июлда ноиб-ал-ҳукуманинг ҳузурини меҳмон бўлдук. Чаҳорбоғ исмли ҳукумат ўрдасида бизларни(нг) 300 мунтазам аскар ила қаршу олдилар. Тарзи меъмори шарқ усулида ясалган Чаҳорбоғ ичида хонада бизлар учун улуг зийфат верилди. Бутун Ҳиротнинг ҳукумат арбоблари ушбу ош мажлисина чақирилган эдилар. Ошдан сўнг сиёсат оламиндан сўзлар бўлуб, бизлар бироз нутқлар сўйлашдук. Сўнгра мажлисга хотима верилди. Уз манзилимиз(га) қайтуб келдук.

10-июлда ноиб-ал-ҳукума бизим манзилимизға меҳмон бўлди. 2 соат ўлтуруб бизлар ила бирга боргон хонимларға бир неча адад тарихий, эски замонлардан қолгон брошка ва тангалар ҳадя қилуб хайрбод қилуб қайтуб кетди. Мақсади аслимиз ўлан Қобулға жўнатмоқға бир кун мулло Бровин боруб ноибдан сўраса-да, кетмоғимизға то Кобулдан фармон келмагунча юрмоғимизнинг мумкин эмаслиғин хабарин олуб келди. Кобул хабарин кутуб бир неча кун мунда қолдук.

* чорвачилик

22-июлда Кобулдан бизларнинг юрмоғимизга фармон келдиғин ноиб тарафиндин маълум қилинди.

23-июлда мажруҳ бўлуб Чоржўй касалхонасида қолғон ўртоқ Иванўф икки ёвари ила яхши бўлуб келуб қолди.

23-июлда ноиб-ал-ҳукума келуб, яна бизлар ила кўришуб, сўйлашуб, хайрлашуб эртаси кунга сафарга ҳозирлик кўрмоғимизни(нг), афғон ҳукумати тарафидан ҳамма ҳозирлик муқаммап суратда тайёрландиғин маълум қилуб, бизлар ила бирга кетмоқга Абдусатторхонни(нг) меҳмондор *таъйин қилинғонлиғин маълум қилуб, жўнаб кетди. Буқун ҳаммамиз-да мақсади аслимиз ўлан Кобул жўнамоқга ҳозирланнурдик. Бу кеча йўл хусусида музокарамыз ўлди.

Ҳиротдан Кобулга уч йўл ўлуб, биринчиси Қандаҳор йўлидирки, 56 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1846 қақиримдир. Иккинчиси, Ҳазора йўлидирки, 31 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1000 қақиримдир. Учинчиси Мазори Шариф йўлидирки, масофатан 1556 қақирим ўлуб 46 манзил (работ)дир. Бошқа йўлларга қараганда Ҳазора йўли тоғлик ва хавфлик ўлса-да, яқин ўлдиғиндан, ҳар чи бода бод, дея Ҳазора йўли кетмоқга жазм қилдук.

24-июль сабоҳ соат 6 да ҳаракат қилуб, соат 10 да Поли пири исмли работга боруб тушдук. Бу работ ила Ҳирот ороси 4 тош 32 қақирим, 8 қуру бўлур. Бизим бу сафаримиз ҳақиқий ҳамда энг мароқли бир сафар эди. Чунки 25 ҳайъати вақола(т)дан бошқа бизларга тайин бўлгон меҳмондорнинг тахти идорасинда 5 чойдор, 7 ошфаз, 4 фаррош, 6 меҳтар, 4 тахта равончи, 5 кадамдор (бор) эди. Мундан бошқа бизлар ила бирга кетмоқ учун тайин бўлгон кўми(н)дон аписарнинг тахти идорасинда 25 отлик аскар-да вор эди. Мундан бошқа юкларимизни(нг) ортгон корвоннинг 45 оти ўлуб, жамъан 128 отлик бирдан ҳаракат қилдимиз эди.

Бизим бу келуб тушгон манзилимиз икки таноб — 800 мураббъ сажен чамасида ўлуб, бир тарафи меҳмонхона ўлуб, ўртасидан девор ила айрилгон, иккинчи тарафи отхона ўлуб, бу(нинг) бир тар(з) ҳукумат тарафидан ғалла-озуқлар сақланадургон кадом омборхонадан иборат эди. Тарзи меъмори бизим Туркистоннинг мадрасаларининг ҳужраларининг айнидир. Бураларда йиғоч камёб ўлдиғиндан биносининг ҳаммаси хом ғишдан, томининг усти-да гумбаз қилинуб ёфилмишдир. Бу работларнинг ҳаммаси бир суратда, бир қолибда, бир усулда ишланмишдирки, бириндан иккинчисига кўчуб боргон киши аввалғисиндан иккинчисини(нг) айирмоқга буюк зеҳн соҳиби ўллоғин тақозо эдар. Ҳар бир работда ҳукумат тарафидан қўйилмиш бир арбоб, бир кадомдор ва ҳар бирининг хидматинда бир неча хидматкорлар вордир.

Арбоби ҳукумат солиқларин халқдан йиғуб кадомдор қўлига топшурар. Кадамдор бу йиғилмиш озуқа ва бошқа нимарсаларни(нг) ҳукумат тарафидан юрадургон кишиларга ва хусусий йўловчиларга қатъий ҳамда арзон баҳо ила сотуб, оқчасини(нг) ҳисоб юза ҳукуматга топшурар экан.

Афғон ҳукуматин «казоний» нимарсаларининг исмини(нг) «саркори» исми ила юритур экан. Масалан, отларини «аспи саркори», идишларини «зуруфи саркори», чодирларини «ҳаймаи саркори» каби.

25 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чиқуб соат 10 да Турон исмли работга бордук. Бу икки манзил ороси 6 тош 12 қуру, 48 қақирим йўлдир. Бизим йўл узоринда кетувимиз гўзал бир кетиш, суюмли бир юриш, мароқли бир саёҳатлар эди. Чунки бизлар турли-турли миллатлардан мураккаб ўлсамиз-да, аромизда муҳаббат ва муваддат барпо ўлдиғиндан бир шокилаи инсон ўлан, бир тўда инсон юғунтаси ташкил эдан юриш ҳар хил назариётлари пешгоҳи назарга келтуради. Хусусан, отларнинг аёғларининг тоғларинг тошлари(н) гумбурлатуб уран замонларда чиқгон садолар, кўз ва ниятлар олам-башарият(н)инг ҳиссияти ижтимоийясин на қадар гўзал, на қадар суюмли ўлдиғин бир мисоли мужассаами эди. Бу кўрувиётлар, бу садолар, бу гулдурслар шўйла чуқурчуқур ҳиссиятлар сездиради. Гўё биза:

«Эй, мухталиф одам болалари! На учун сиз бу қадар бир-бирингиза душман ўлдингиз? Токай-гача бир-бирингизни қонларингиз ичажаксиз? Токайгача бир-бирингиза душманлик ва ҳақорат назари ила боқажаксиз? Токайгача ҳаёти ижтимоийянинг йўлларина хобил ўлажаксиз?! Йўқ! Бу фикрингиздан қайтингиз! Бу рафторингиздан ўсонингиз! Бу мутаассиблик, бу жаҳолатингиз берилингиз! Бир кун келур, бу этдиғингиз, бадқирдорингиздан пушаймон ўлажаксиз! Лекин сўнг ўнгажигингиз фойда вермаз!» — садоларин англатадур:

назм

На кўрди дунёда инсон бузуқ бу ихтилофидан,
Туғулди турли шўришлар маишат ихтилофидан.
Бўлуб бир-бирга душман кун кечурди, кўрмади роҳат
Қирилди, маҳв ўлди, кечди улфат иттифоқидан.
Ойилди молу сарватдан, қариб ўлди шақоватга
Йироқ кетди адолатдан ҳама миллат хилофидан.

Банда Ҳиротдан чиқгон кундан бошлаб огримиздим. Иккинчи куни от устида юрмоқга дард йўл вермади. «Тахта равон»га тушуб юрмоқга мажбур ўлдим. Бу афғонларинг тахта равон исмли аробалари Туркистоннинг ўлуқ кўтарадургон анбарларин ўзгинасидир. Фақат айирмаси узун-қисқалиғиндадур. Бу аробанинг бўйи-да, эни-да бир ярим газ ўлдиғиндан инсон ичинда аёғ узатуб ётмоқ(и) имкон хорижиндадир. Бу аробанинг олди ила ортига икки от қўшилуб «равон» қилинур экан. Мабодо бу отлар йўрта қолса, ичиндаги одам соғ бўлса, оғруб, оғриқ бўлса, ўсал бўлуви табиийдур. Бу «роҳатжон маоф»да бир кун юргондан сўнг тавба ва тазаррулар ила эртаси от минуб юрмоқга мажбур бўлдим.

* Афғон ҳукуматининг ҳамма шаҳринда-да маҳсус ҳукумат тарафидан тайин қилинуб кўйиладургон «ошдор», чойга қарайдигон «чойдор», кўрфага қарайдиргон «фаррошбоши отларга қарайдиргон «мирохурбоши» бўлур экан. (Авлоний изоҳи.)

26-июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 12 да «Мизво» исмли работға тушдук. Бу икки манзил ороси 7 тош, 14 куру 56 чақирим бўлур.

27-июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чиқуб соат 10 да «Уби» ёки «Хўби» исмли работға тушдук. Бу икки манзил ороси 6 тош, 12 куру 48 чақирим бўлур.

28-июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да «Шоилон» исмли работға тушдук. Бу икки манзил ороси 5,5 тош, 11 куру, 44 чақирим йўлди. Бурадан Хўбони санги кирдор исмли мазор вордир. Афғонларинг нақлларинча, мундан 7 юз йиллар муқаддам бурада бир «аждаҳо» пайдо бўлуб, қўб кишилари(нг) нобуд қилмиш. Охирда бу мазор соҳиби бир неча киши ила келуб, фалахмон тош ила уруб ўлдирмишдир. Бу мазорнинг устига афғонлар ўн пут чамасида келадургон юмоқ бир тошни(нг) келтуруб қўймишлар. Бу работнинг исмини(нг) «Шоилон» қўйилувин шул сабаби мабнии дея сўйладилар.

Бу работнинг бир ёниндан катта сув ўтдиғиндан чиқуб, тўфанг ва бўмба ила балиқ ов қилдук. Бир бўмба ўртоқ Иванўфнинг ёвари ўлан австрия(ли) Волпрамнинг кўлинда портлаб ўнг оёғиндан мажруҳ бўлди. Иванўфнинг иккинчи ёвари Афаштин оғриқ бўлуб, 2 ўз аскаримиз, 2 афғон аскар ила Хиротға «тахта равон» ила қайтуб кетди.

29 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб соат 11 да Хожай Чаштға етишдук. Бу икки манзил ороси 5,5 тош, 11 куру 44 чақирим йўлди. Бу работдан бир тош масофада Хожай Мавдуд исмли мазор вордир. Ушбу мазорнинг бир тарафинда санги мармар узорина ушбу байт ёзилмишдир:

Эй дил, ба хуш бошки, одам тамом рафт,
Пиру жавон, шоҳу гадо, хосу ом рафт...²

Бу зотнинг лақаби Чошти ўлуб Хожай Чашти исми-ла маъруф ўлдиғиндан бу қария ҳамда бу ердаги работнинг исми-да Хожай Чашти исми-ла юритилмишдир.

Бурада эски замонларда жаҳонгир турклар тарафиндан ясалган миноралар, мадарасалар, масжидлар, шарқ усулида бино қилинган қўрғонларинг харобалари вордир. Бу харобаларинг илк замонда турклар бино қилдиғин шул қариянинг мўйсафид одамлари сўйладилар.

Бу қабрнинг бош тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдур:

Офтоби сипехри фазлуллоҳ
Орифи баргузидаи маъбуд.
Сарвари оли саййиди кавнайн,
Садри султон Қутбиддин Мавдуд.
Ғавсул аъзами амин ҳазрати ҳақ
Қутби дин, подшоҳи соҳиби жуд.
Шайхи оламки, аз жалоли шараф,
Хайма зад барфарози чархи кабуд.
Хожай Мавдуд Чаштий, онки, фалак
Пеши қадраш ниҳоди сар ба сужуд,
Хисравонаш ғуломи даргоҳаш,
Ҳаст чун арши каъбаи мақсуд.
Мухлисонаш ба ҳар ду кавн азиз
Мункиронаш зи фазли раб мардуд.
Ояти аржаи э-ҳақ чу чашид,
Мурғи руҳаш ба садри бол кушуд.
Сад фиғон аз жафоу жаври сипехр
Ки ба кас жуз жафо вафо на намуд.
Аз хирад жуст соли фавташро
Сорамий ин бино чу мефармуд.
Дод фосиҳи хирад зи-ризвон гуфт:
Қудси олло сирриҳу Мавдуд.³

тарихи вафоти 555

Қабрнинг аёғ тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдур:

(назм)

Шоҳеки азиз карда маъбудаст,
Ғавсеки амин офият маҳмудаст.
Шайхеки дараш каъбаи мақсудаст.
Султон Саййил қутби дин Мавдудаст.
Он хожайки, мири коинот аз жудаст.
Маҳбуби илоҳ ин замин мавжудаст.
Чаштастки ҳожатғаҳи ҳар неку ва рост
Чун руҳи малак равзаи он пурсуд аст.
Эй Сорамий, аз ҳиммати султони жаҳон
Дар рўйи замин Чашт яқин донки беҳишт аст.⁴

Бу қабрнинг узорина йиғочдан ясалмиш фанжара мундан 783 йил илк ўлса-да, ҳоло бир ери-да бузилмамиш ҳамда ойна каби ярақлаюр. Бу фанжара ул вақтдаги устоларинг сўнг даража нафискор ва моҳир ўлдикларин англатадур.

30-июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да Хори зор исмли работға тушдук. Бу икки манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофададур. Бу работда Бровин хайъати ваколаға Тошкандан таржимонлик сифати ила чиқгон Ҳиндистоннинг ҳақиқий социалистлариндан ўлан мавлавий Зикриё афандини(нг) арзимаган ишдан сабаб топуб, ичкари ҳовлидан ташқарига қувлаб чиқорди

ҳамда қўб ўринсиз ҳақоратлар қилди. Банда Тошкандан чиққондан Зикриё афанди ила унсият пайдо қилдиғимдан ҳамда то ушбу манзилгача бир(га) ётуб, бир(га) туриб келдиғимдан бу хўрликға мен-да шерик ўлдим-да, мен ҳам Зикриё афанди ила ташқари хонаға чиқмоқға мажбур бўлдим.*

31-июлда сабоҳ соат 3 да бурадан чиқуб, соат 12 да Танги азоб исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил олис ўлдиғи ила баробар, ҳаммаси баланд-баланд тоғлардан иборатдир. Бошқаларға қараганда бу манзилнинг йироқлиғин сабаби, бу тоғларнинг орасида работ солишға лаёқатлик ер ўлмадиғи ҳамда бураларда қария, қишлоқ йўқлиғидир**. Бирдан бир кунда дам олмасдан от устида бир ўлтурганча 9 тош йўлни босмаклик на қадар оғир ўлдиғи табиий ўлдиғиндан бу кечадан бир неча кишиларим(из) оғруб чиқдилар.

Бу манзилдан тахминан 3 қақирим йироқликда тоғнинг тефасида Банди Жамшиди исминда бир ер вордирки, 3 мураббаъ саржим бир тош узорина иброни хати ила ёзилмиш бир мактуб вордир. Мундан 4 йил муқаддам Германия тарафиндан келгон ҳайъати вакола (посол)лар бу хатнинг кўфиясини(нг) сурф ила олуб кетмишлар. Бу тош тоғға муттасил бир тарафға мойил ўлдиғиндан ҳамда чўқ эски замондан қолмиш асар ўлдиғиндан ҳамда устина қўб замонлар қор-ёмғурлар ёға-ёға ҳарфларинг баъзи ерлари ўқуб бўлмаклик даражасига келмишдир. Аммо баъзи ҳарфлар очикдан очик хатти иброни ўлдиғина мусбитдир.

1-авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да Чангаобод исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 қақирим йўлдир.

2-авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 10 да Гузарфам исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 қақирим йўлдир. Бу работнинг рўбарўсида бир қабр вор. Устина ёзилмиш тарихи сана ҳижрий ила 133 да вафоти маълум ўлса-да, ҳожининг исми маълум эмасдир. Афғонлар-да исмини(нг) ким ўлдиғин билмас эканлар.

3-авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, Тийра булуқ исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 қақирим масофадур.

4-авғустда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 12 да Оҳангарон исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 6 тош 12 куру, 48 қақирим йўлдир.

5-авғустда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 9 да Қоҳи исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 қақирим масофадир. Бу манзил-да Ҳирирўд наҳрининг соқилинда манзаралик бир ерга бино қилинмишдир.

7-авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан ҳаракат қилуб, соат 2 да Давлатёр исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 9 тош, 18 куру, 72 қақирим масофадир. Бу манзил Ҳирот ила Қобулнинг сарҳади (чегара)си ўлуб, бурада Ҳирот туфроғи тамом бўлуб, бу ердан бошлаб Қобул туфроғи ҳисобланур.

Ҳиротдан то Давлатёрғача йўллар узоринда тоғлар оросинда ватан эдан халқнинг аксари тожиклар ўлуб, бироз афгонлар-да вордир. Бунларнинг касби маишатлари экинчилик, тўрт оёглик мол-чаҳорпочилиқдир. Ҳар одим жойда гуруҳ-гуруҳ ўтлаб юрган тева, йилқи, қора мол, қўйлар кўрилмоқда эди. Экинлар эса буғдой, арфа, шоли, мошдан бўлак майда кўк экинлари-да ора-сира кўрилурди. Аммо дарахт, мева йўқ ҳисобиндадир. Экинлари ниҳоятда яхши битган эди. Маълумотлик кишиларинг сўзларига қараганда, агарда чет давлатға сотилмаса, бу йил Афғонистонда битган ғалланинг бир неча йилға етажагин сўйлардилар. Аёглик молларнинг кўплиғина далил бир катта қўйни(нг) 4 рупия, 12 танга бухорига берур эдилар. Яхши отлар 500 рупиядан тортиб 50 рупия(гача), 150 танга бухорига йўлга ярайдиғон, минса бўладиргон отларни(нг) ўз ичимиздан олгон кишилар бўлди. Сигирнинг баҳоси 100 рупиядан тортиб 25 рупиягача эди. Буғдой, арпа-олгон кишиларинг бир неча йилға ғаллалари бов устига бов ўлуб, босилиб ётмишдир.

8-авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 12 да Қизил исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 7 тош, 14 куру, 56 қақирим йўлдир. Буранинг работи иморатлик ўлмадиғиндан чодирлар тикилиб, бу кечани(нг) чодирлар ичинда ўткардук. Ҳиротдан то ушбу манзилгача иссиғ ҳавода келмуш эдик. Бурада ўйла бир совуқ ҳавога дучор ўлдукки, қўб кишилар кечанинг совуқлиғиндан юруб тоғ оттирдилар. Бул манзилгача саратон ҳавосинда келуб эдук. Бурадан бошлаб ул баҳор ҳавосига дучор ўлдук. Бурада арфа, буғдой эндиғина ердан чиқуб келаёттидир. Ҳолбуки Ҳиротда қовун-тарбуз еб келмиш эдук. Давлатёрдан бошлаб, бураларда паст-паст да-рактлар кўрина бошлади.

9-авғустда бурадан сабоҳ соат 6 да чиқуб, соат 10 да Ляъл исмли работға боруб тушдук. Бу икки манзил ороси 4 тош, 8 куру, 3 қақирим йўлдир.

10-авғустда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 9 да Қирмон исмли работға келуб тушдук. Бу икки манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 қақирим масофадир.

Давлатёрдан бошлаб то Қобулгача йўл узорина ва тоғ ораларинда ватан эданларинг аксари ҳазоралардир. Бироз тожиклар-да вордир. Бунлари(нг) «Барбари» исми ила-да юритулур.

Бу халқларнинг қиёфалари ва кийган кийимлари, хотунларининг бошидаги «дакана»лари, эрларининг бошидаги телфак-бўрклари, алҳосил бутун турмушлари бизим Туркистон кирғизларининг айни ўзгинасидир. Ҳеч бир ерда ойирмалари йўқдир. Фақат ойирмалари лисонлариндадир. Бунлар форси лисон ила сўйлашурлар, турки билмазлар. Ҳазораларинг мўсафидларининг сўзла-рина қараганда, бунлар Чингизхон замонасида келуб, бураларда ерлашиб қолмишлар. Асл ватанлари Туркистоннинг Баҳри Ҳазар тарафинда эмиш. Лисонлари, Нодиршоҳ ва Шоҳ Аббос бура-ларинг истило қилдиғин замонида форсилашмиш ҳамда мазҳаблари-да шиълашмишдир. Бунлари-да афғонлар оросинда мазҳаб даъволари ҳукмфармодир. Илм ва маорифсизлик натижаси ўлароқ қадим замонларда бизим Туркистонда ту(р)клар ила кирғизлар оросинда шўйла қабила низолари

* Бурадаги ичкари хоналар деганимиз работларнинг бир бурчидан улуғ меҳмонлар учун девор ила айлантуруб ажратилгон бе хонадан мураккаб бир ховличадир.

** Ҳама работлар йўлчиларға озука ва бошқа нимарсалар топиломоғи осон ўлсун учун йўлак ҳамда қишлоқ яқиниға бино қилинмишдир.

ўлуб, иш бошина қирғиз минганда, туркларинг(нг) исканжа оросина олуб, иш бошина турклар минганда, қирғизларинг(нг) тутуб, бечора қирғизларинг тили «буғдой»га келмай «буйдай» дея бош кесувчилар, қон тўкувлар бўлгани каби Афғонистонда ҳозирда ҳам ҳукмфармо ўлан «сунний-ший» муноқашалари ва Бухородаги «жадид-қадим» даъволари каби бу ислом ҳукуматининг тахти идорасинда ўлан бу икки хил қавм бир-бирлари ила анису улфат тута билмас эканлар. Аро-сира бир-бирларига ҳақорат назари ила боқиш бир тарафда турсун, отишув, қон тўкишувлар-да бўлуб турар экан. Бунларинг қабила даъволари ул замонларда бироз сустангон бўлса-да, мундан 25 йил муқаддам марҳум Абдурахмонхон замонинда бутун ҳазоралар бирдан ҳукуматга ёғий бўлуб ҳукумат ила бир неча вақт урушгонлариндан сўнг ҳар тарафдан аскар келуб, бунларинг 480 кўсон-қалъаларин ер ила яқсон қилинуб, ўзларин қиличдан кечурилмишдир. Мана бу воқе сўнг яна оролариндаги қабила даъволари кучуб, ҳозирда ҳам бир-бирларина қийшиқ кўз ила боқув ҳукмфармодир. Шул сабаблар(га) мабни ҳазоралардан аскар олинмауб, фақат қора хидматларгагина ишлатилар экан.

Аммо ҳазора қишлоқларининг бошлуқлари арбоб, элбош, закотчи, кадомдор, хазиначи ва буларнинг тахти ҳимосиндаги хидматчилар ҳазораларнинг ўзлариндан қўйилар экан. Арбоб қўл остиндан фуқародин йиғилгон ушр ва хирожларинг(нг) жамъ қилуб, кадомдорга топшурар, кадомдор бунлар(нг) сотуб ёки моллик ҳолатинда ҳукуматга топшурар.

Тартиб ва низомлари яхши ўлса-да, олингон маълумотларга қараганда, кечадиргон болтанинг софи ўзидан бўлгонга ўхшаш, ҳазораларинг ўзлариндан бўлгон кадомдор — арбоблари ҳукумат буйруғида(н) ортуқча ушр ва хирож олуб, бечора фуқарога жабру зулм қилур экан. Аммо молдор, давлатманд кишиларга бўйла жабр-зулм қила олмадиқларин, бутун оғирлиқ, фақир-фуқаронинг устига тушгонлиғин кўз ёш ила сўйлағон кишилар бўлди. Ҳатто уятларида яхшироқ кийимлар, остларида яхшироқ отлар бўлса, зўрлик қилуб, тортуб олар эканлар. Туркистонликларинг «Уйнашма(гил) арбоб ила, арбоб урар ҳар боб ила» дея сўйлайдиргон зарбулмасаллари шўйла арбоблар ҳақинда (б)ўлса керак.

Ҳазоралар бизинг Туркистон қирғизлари каби кўчма ўлмаи, ҳаммаси турғундир. Кўчмалари ниҳоятда оздир. Умуман афгон халқларининг кўчмалари бутун йил бўйи кўчуб, умр ўтқарар экан, чунки Афғонистонда йилнинг тўрт фаслинда-да баҳор бўладиргон ерлари бор (э)кан. Бир ерда агар куз бўлуб, ўт адо бўлса, иккинчи баҳор бўлган ерга қараб кўчарлар.

Ҳазоралар ахлоқ жиҳатидан бизим Туркистон қирғизларига яқин келмаюрлар. Бир минг меҳмонни(нг) бир сариғ чақага олмаюрлар. Бир нимарса борми, деб сўрасангиз, бор бўлса-да, йўқ деюрлар. Қўлларига оқча берганингиздан сўнг аранг чиқоруб бурурлар. Бермакка сиздан 2—3 баҳо олурулар. Бунларинг ороларинда қизларни(нг) хотунлиқга сотув айб эмас экан. Ҳазратларинг оралинда бобий мазҳабина кирганлари-да вор экан.

12-августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да Азғарот исмли работ(га) келуб тушдик. Бу икки манзил ороси 5 тош, 12 куру, 40 қақирим масофадир.

13-августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да Панжоб исмли работга келуб тушдик. Бу икки манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 қақирим йўлдр. Бу работнинг Панжоб аталувин сабаби 5 тарафдан беш ирмоқ келуб, бурада бир ерга қуйилур экан.

14-августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10-да Зарсан исмли работга келуб тушдик. Бу икки манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 қақирим йўлдр.

Бу манзилда Кобулдан Туркистона тайин ўлинмиш ҳайъати вакола бизлара йўлуқди. Бошлиқлари женерол Мирзо Муҳаммадхондур. Бу ҳайъат ичинда тўфчи, муҳандис, юзбоши, дўқтир ва бир туркистонли таржимон Муҳаммадшариф Сўфизода-да вор эди. Бу ҳайъат 20 кишидан иборат эди. Бу ҳайъат бизлара амир соиб тарафиндан истиқбол саломлари сўйладикдан сўнг амир бизлари тўрт кўз ила кутуб турдиғин сўйладилар. Муҳораба аҳволидан савол қилиндик-да генерал жаноблари:

«Ғалаба бизим тарафда муторака қилинди. Хиндистон аскарлари бизларга қарши муҳорабадан алмутанозеъ қилсалар, белужилар бизим тарафга яроғ-аслаҳалар ила гуруҳ-гуруҳ ўтдилар. Инглизларнинг бизларга қарши олуб келуб уруштиргон аскарлари «шотланс»лар, «гуркас»лар или «будда»дан иборат эди. Сўнг замонларда инглизлар бир неча матур ҳавойи-ойирфилон кетургон бўлсалар-да, мақсудларина эриша олмадилар. Ғалаба бизим тарафда ўлароқ муҳорабая муторака ёпилди», — дея сўзин тамом этди.

Бу кеча ўртоқ Бровин таклифи уза Мирзо Муҳаммадхонга Тошкандаги муслмонларнинг Марказий бюросина бир мактуб ёзуб вердим.

Мазкур мактубнинг кўфияси:

КЎФИЯ

Сана 1919 мелодий. 13 августус. Тўфроғ Афғонистон, работ Зарсанга ёзилди.

РУСИЯ ИШТИРОКИЮН ҚЎМИТАСИНИНГ ТУРКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИНИНГ
МАРКАЗБЮРОСИНА!

Зоти олийларингизга маълум эдарамки, ушбу зот шавкат маоб Мирзо Муҳаммадхон генерал Афғонистон амири тарафи олийлариндан буюк ваколат ила бизим Туркистона ташриф буюражақлар.

Муҳтарам афандилар! Ҳар ҳолда бу зотинг эҳтиромларин ерина етурувингизга аминам.

Боқий эҳтиром.

Русия Шўролар Жумҳуриятининг Афғонистон вакиллариндан

ИМЗО

15-августда сабоҳ соат 6 да икки ҳайъати вакола бир-бирларимиз ила хайрбодлашуб, афгонлар Туркистон тарафина, бизлар Кобулга қараб равона ўлдук. Соат 12 да Морхона исмли работга келуб тушдук. Бу икки манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 қақирим йўлдр. Бу манзилдан чиқишдан бошлаб, иккинчи манзилга етушгунимча афгонларинг кўчма халқларина учрадук. Бу икки манзил

гон кишининг бутун Кобул шахрининг манзараи умумийсини(нг) кўруб ўлтирувчи нақадар баланд бир ерга бино ўлиндиғина шоҳиддур. Бу қасрнинг рўбарўсида баланд бир тоғнинг устина баландлиғи олти газ чамасида оқ санги мармардан мархум Ҳабибуллохон номина ёдгорлик (фотомитник) бино қилинмишдир.

3-сентябрда маъруф боғлариндан ўлан Боғи Бобирға бордик. Бу боғнинг шимол тарафинда Бобирнинг мақбараси вордир. Мақбаранинг жануб тарафинда том санги мармардан бино қилинмиш бир масжид бор. Бу масжидда замонинда қирқ минг руфия харожат ўлдиғин, биносининг Заҳридин шоҳ бино қилдиғин сўйладилар. Бу боғда Бобирнинг ўз қўли ила экилмиш чинорлар ва бошқа дарахтлар мавжуддир.

6-сентябрда ўртоқ Бровиннинг фақат ўзи амир ила боруб сўйлашуб келди-да, ҳозирда Кобулда фақат Зиборуф ўзи қолиш(и)га, қолгон ҳайъати ваколага қайтуб кетмоқға амир тарафиндан рухсат бўлгонлиғин маълум қилди.

8-сентябрда 15-нумералик буйруқ ёзиб, биринчи ўртоқ Иванўф, иккинчи ўртоқ Куликўф, учинчи манга, тўртинчи Маминга ва икки канвоердан бошқаларига-да Тошкандға қайтмоқға рухсат ўлдиғин маълум қилди.

9-сентябрда ўртоқ Маминнинг хонасинда шул хусусида мажлис қилинди. Бу мажлисда ўртоқ Бровин-да бор эди. Уртоқ Иванўф ила ўртоқ Куликўфлар юқорида ёзилмиш буйруқға иродлар теғдира бошладилар. Уртоқ Бровин ўзин шошируб, жавоб вера билмадиғиндан охирда «Сизлар сабр қилинг, бан эртага боруб амир ила сўйлашуб кўрайин, сўнгра сизлара келуб чиқгон натижани (результат)ни маълум қиламан. Сизлар шунга қараб амал қилурсиз», — деди. Мажлис эртанинг натижасига таваққуф қилинуб ёфилди.

10-сентябрда Бровин боруб амир ила сўйлашуб келди-да, аввалги қарор ўзгарганлиғин ҳамда 15-нумералик ёзуб бизларга верган буйруқномасин саҳў йўлгонлиғин маълум қилмоқ ила баробар эртаси кун бутун ҳайъати вакола амир ила воруб сўйлашмоқға муқаррар бўлгонлиғин маълум қилди.

11-сентябрда сабоҳ соат 10 да афтомобилларға минуб, Боғи Фогмонға, амир соибнинг ҳузуринда вордик. Фогмон Кобулдан 12 қақирим масофада тоғ орасина бино қилинмиш бир қишло(қ)да ўлуб, ҳаво жиҳатиндан гўё Туркистоннинг Чимёнининг айни ўзи эди. Бу боғнинг ичинда том Ёвропо усулинда бино қилинмиш бир неча гўзал бинолар ўлмоқ ила баробар ашёу асбоблар-да бутун ёвропоча эди. Бу боғнинг шарқ тарафинда гўзал гулзор тефасинда 10 газлик бир ёғочнинг учинда ўртасина Афгон тамғаси нақшлангон қизил байроқ кулумсираган каби бўлуб, бизларни (ҳ)илфиллаб саломалаюрди. Афтомобилларимиздан тушуб 22 ёшинда ўлан жавон — Афгон амири ўлан Омонуллахон ила бир тарафи оинабандлик, қаҳордаралик қасрда кўришдук. Икки соат сиёсий суҳбатдан сўнг мажлисға хотима чекди. Мажлис охиринда амир соиб ўртоқ Бровинга «Эртан ман фақат мусулмонлар ила кўришажакман, чунки сизинг ила бирга келмиш мусулмонлар фақат бугун иккигина киши келмиш, сабоҳ ҳаммасини баним ҳузуринда кўндирмалисиз», — дея афтомобилларимиз ёнина қадар келиб бизлари кузатди.

12-сентябрда сабоҳ соат 9 да яна афтомобилларға ўлтуруб, бутун ҳайъати вакола ҳамма мусулмонлар ила вормиш эдук. Бизлар ила бирга во(р)миш меҳмондор Мухаммад Алини(нг) амир соиб чоқирди-да бир неча калима сўз сўйлаб қайторуб чиқорди. Мухаммад Али бизим ёнимиза ранги тағйир топгон ҳолда келуб, ўртоқ Бровинға хитобан: «Ман сизга сўйласам-да, сиз қабул қилмадингиз. Кеча сизга амир соиб, ман эртага фақат мусулмонлар илагина кўришаман деган эди. Руслар мусулмонларға инонмас экан, кеча ман сўйлаган вақтимда нима учун «бисёр ҳўб, бисёр ҳўб» деб кетди-да, бугун нима учун биргалашуб келди. Бориб айтғил, агарда мусулмонларға инонмас экан, онлар нима учун Кобулға олиб келди. Ман фақат бугун мусулмонлар ила суҳбат қилмоқчиман. Агарда бу иш онлара ёқишмас экан, ҳаммаларина-да рухсат, дея манга ғазаблануб сўйлади», — деган вақтида ўртоқ Бровиннинг ранги ўчуб, «Хўб, ҳўб мо мерим» дея онлар «Сизлар қолуб, амир ила сўйлашуб кетасиз», — дея афтомобилға минуб кетдилар. Бизлар қолуб навбат ила қиёмғача сўйлашдук. Қиёмдан сўнг ўлтуруб бирга ош ошашдук. Бизлардан сўнг Фарғонадан келмиш кишилар-да бор эди — суҳбат онлар ила бўлди. Бу Фарғонадан келанлар уч кишидан иборат эди. Бошлиқлари андижонлик мархум Худоёрхоннинг набираси эди. Булар ила бирга келиши, 36 йилдан бери Кобули ватан эдан Худоёрхон уруғиндан Акрамхон тўра ҳамда Акрамхоннинг кичик биродари-да бор эди. Бунларнинг амир ила суҳбатлари то асрғача чўзилди. Биз бу миёнада гулзорлар атрофинда кезуб юрдик. Аср вақтинда мажлислири тамом бўлди. Ҳаммамиз бирга ўлтируб чой ичуб, манзилимизға авдат этдук, Фарғонадан келанларнинг ким тарафиндан келуви бизга маълум ўлмаси-да, буюк бир ваколат ила келдиқларин сездик. Албатта бунлар Фарғонада ҳукуматға қаршу қиём қилмиш кишилар тарафиндан келгонларига жазм ҳосил қилдук.

20-сентябрда умуми ҳайъати вакола амир ила сўйлашмоқға аввалги мажлисда нотаом қолгон масалаларни(нг) хитома эришдирмак хусусида йўлга чиқмиш эдук. Нозир хорижий тарафиндан йўл узоринда амирнинг шу кунлари бироз нотоблиғи сабабли сўйлашмоқға имом йўқлиғин бир қосид мактуб ила англади. Йўлимиз қисқа бўлди. Манзилимиз(а) авдат * этдук. 18-сентябрдан бошлаб, бандага кўкрак оғриғи касали ориз бўлмиш эди. Вақтдан истифода қилуб меҳмондор Мухаммад Алиға мени шифохонаға бормоғимизға рухсат вермағин истидьо ** этдим. Мухаммад Али ман ила бирга шифо(хонаға) бордик. Шифохона мудури ўлан Мизбек ила Мухаммад Али мени тонишдирди. Мизбек усмони турклариндан ўлуб, бир неча йиллардан бери Кобул шифохонасида буюк хидматлар ёпмиш. Мукаммал ўлан бу шифохонани(нг) йўлга қўймиш. Ўзи прописур бир зот ўлуб, таширқ илминда буюк маҳорати вордир. Ҳар йил уч-тўрт юз чамасида кишиларни(нг) опиратсия қилмоқда экан. Фақат юздан беш фрасенти ўлуб, қолонлари соғалар эканлар. Бу шифохонанинг мукаммал асбобларин бир неча йил муқаддам Фарансадан кетурмиш экан. Бу шифохонада хотунларға махсус шуъбаси-да вордир. Оператсия қилуб тургон ҳолатларинда ўз

* қайтмоқ

** сўрамоқ

са — ҳаво тилғироми, мукаммал суратда асбоблари ила. Агарда бу мавжуд бўлмаса, мукаммал Кушқадан то Кобулгача симлиқ тилғиром. Бу талабларга Бровин шўйла-жавоб берди: Термиз ила Карки қалъалари бўлса, аслда Афғонистоннинг ери ўлмай, Бухоро туфроғига тобеъдур. Шул хусусдан бул хусусда ман бир нимарса дея олмайман. Чунки, агарда талаб қилмоқ лозим ўлса, бу ерлари Бухоро ҳукумати талаб қилмоғи лозимдир. Шайх Жўнайд (Кушқа) хусусида бул ер аслда афғонларники бўлса, балки шўролар ҳукумати берса ҳам ажаб эмас. Лекин бизда бўйла буюк ишларга ҳукм қилмоқға ёхуд бўйла бир туфроқ масалаларида бермоғ-олмоқға ҳаққимиз йўқ. Бизга бир мунча муддат лозимдурки, марказдан бу талабларни(нг) тилғиром воситаси-ла сўрай-миз. Бу талабларнинг рад ё қабули марказнинг ҳукмига вобастадир. Аммо ҳаво тилғироми ёхуд симлиқ тилғиром хусусида қатъий ваъда бера оламизки, бизим ҳукумат бермоғи муқаррардур, — деди. Мана шул хусусда кўб музокаралардан сўнг икки муддат муқобилидан юқорида мазкур талабларни(нг) «Марказдан савол қилмоқға ва бу саволларга жавоб келгунига қадар ним расмий уч ерда Туркистон жумҳуриятининг кўнсули турмоқға амир-да изн верди. 1) Майманада; 2) Мозори Шарифда; 3) Ҳиротда; 4) Кобул — пре(д)ставитель қабул қилинуб, мунда 15 киши, бошқа кўнсулхоналарда беш кишидан ортиқ одам турмамоқ шарти ила. Бунинг муқобилина ўртоқ Бровин қайнаб кетуб, амир тарафиндан Туркистоннинг қаю шахрига кўнсул кўймоқ ва қанчадан одам кўймоқ Афғон ҳукуматининг ихтиёриндадир, одамнинг ададига биз чегара қўймаймиз, деди.

Бу масалалардан бошқа Туркистон жумҳуриятининг адолатсиз идораси хусусида ҳамда Туркистон хусусида «Марказдан келадиғон «декрет» буйруқларининг ижр(о) қилинмауб, устол устинда, қоғаз юзиндан қолиб келаётгани хусуслариндан эди. Бу масалага ўртоқ Бровин қисқагина «Большевикларнинг оросинда турст одам кам топиладур, шунинг учун Туркистонда дуруст одам оз ўлдиғиндан идора ишлари тартибсиздир», — дея жавоб берди. Ман бу хусусда сўз олуб, бу берилгон саволларнинг бир неча моддалари мусулмонларга тааллуқлик ўлдиғиндан бирин-бирин жавоб бериб ўтдим.

Бу вақт соат ўн иккини(нг) сўқмиш эди. Амир тарафиндан таомға таклиф қилинди. Таом асносинда дардим ўлтурмоқға ихтиёр вермадиғиндан мажлисдан рухсат олуб, манзилимга авдат этдим.

Сўнградан баним вердиғим мажлисда жавобларимдан амирнинг мандан қаттуғ хафа бўлмонлиғи англашилди. Чунки ман мажлисда сўзлагон сўзларим ҳақиқат ўлдиғиндан, ҳақиқатга жон қурбон дедим-да, амир хафа бўлса-да, ман хафа бўлмадим.

25-сентябрь ўртоқ Бровин қошимга келуб, мени Ҳиротга кўнсул, Абдулматлаб Орифжон ўғлини(нг) манга ноиб тайин қилмоқлиғини маълум қилди. Банда бўйла улуб хидматга лаёқатим йўқлиғин, мақсадим ўртоқ Иванўф ила Тошқандга кетмоқлик ўлдиғин изҳор қилуб, илтижо қилсам-да, мандан бошқа киши йўқлиғин ҳамда бу ўта муваққат ўлдиғин, балки тездан Тошқандга ёзуб, мани(нг) халос қилажағин билдирди. На чора, ўзимнинг кучим ўзимга маълум. Бўйла оғир бир хидматнинг ифосина* иқтидорсиз ўлсам-да, Туркистон жумҳуриятина ожизона бир хидмат дея зўр ила қабул этдим.

26-сентябрда тасдиқнома (мандат)ларимизни(нг) ёзуб қўлларимизга топшурди. Мозори Шарифга канвоердардан Киселофни(нг) кўнсул, Муҳаммад Юсуф Зокир ўғлини(нг) ноиб, Майманага Ҳусайн Исҳоқ ўғли Маминни(нг) кўнсул тайин қилди-да, шул кундан эътиборан сафар тадорикин кўрмоқлиғимизни(нг) маълум қилди.

27-сентябрда хайрбод қилмоқға амир соиб ёнига бордик. Бироз сиёсий суҳбатдан сўнг амир ўз қиличин ўртоқ Иванўфга тақдим қилди. Иванўф ўз қиличин амирға тақдим қилди. Бундан бошқа амир тарафиндан ўртоқ Иванўфга бир яхши от, бир тилло соат, бошқа бизлар ила борган рус ўртоқларнинг ҳаммасига бирор кумуш соат ва бир неча кийимлик Кобул корхонасининг мовутиндан (суконни тирикисиндан) берилди. Мусулмонларнинг ҳаммасига бир салла, бир чафон, бир дўффидан берилуб, баъзиларина кумуш соат ҳам тақдир ўлиндида, хайрбоддан авдат ўлинди. Мундан биринчи ўқтабргача сафар тадорики кўрилди-да, биринчи ўқтабрда Кобулға хайр дея яна Ҳазора йўли ила Ҳиротга қараб равона ўлдук.

(Кобул шаҳри)

Кобул шаҳри умуман манзара(лик), энг қадим, гўзал бир шаҳр ўлуб, наҳрнинг бўйига бино қилинмиш-да, атрофи бутун тоғ бир водийдадир.

Эски шаҳрнинг кўчалари тор, ҳифзи сиҳдатга муғойир бинолар ўлса-да, янги шаҳарда янги бино ўлинмиш гўзал Европо усулида ясалмиш бино-да кўпдир. Марҳум Абдураҳмонхон, бошлаб марҳум Ҳабибуллохон итмома эришдириш мушинхона-корхонада игнадан тўфға қадар Афғон ҳукуматининг эҳтиёжина керакли ашёлар тайёрланмоқдадир. Бурада мукаммал мактаби тарбиядан бошқа бир неча мактаби рушдий ва бир неча янги усулда мукаммал ибтидоий мактаблар мавжуддир. Ва булардан бошқа бутун эски мадрасаларда ислохот ясалуб, бутун фанлар мукаммал сувратда ўқутилмоқдадир. Тижорат жиҳатиндан бутун Европода мавжуд ашё сувратда мавжуддир. Ахлоқ жиҳатиндан одамлари таассуб деган нимарсадан бутун воз кечмишлар. Соқолларига қўшуб мўйлабларини(нг)да қирдирурлар. Уламолари-да, авомлари-да калта кийим киюрлар, хотунлари-да ёврупоча кийинурлар, ёш-ёш болалари-да қўлларини(нг) чаккаларига қилуб салом (честь) верурулар. Бошларига эрлари ила баробар хотунлари-да шлафа киуб, юзларина тўр тутуб юрурулар. Бир кимса нафрат назари-ла боқмаюр.

Кобулда экон вақтимда «Ишторокион» газетасини(нг) ҳар бир нўмерасини(нг) қолдурмай ўқуб турар эдим. Тошқандан чиқгон вақтимда Туркистоннинг еттинчи қурултойи Марказдан ўртоқ Кўбузўф келуви муносабати ила Марказнинг Туркистонга назари бўлакча, Туркистон идораси бўлак равишда, Марказнинг ҳатти-ҳаракати (тактика) сига мағойир дея ўртоқ Кўбузўф бақируб-чақирса-да, Туркистоннинг тол чумчуқлари еттинчи қурултойда Кўбузўфга қарши чиқуб... ** кўтаруб Марказнинг Туркистон хусусидаги тўғри фикрига Туркистоннинг Казакўф, Успенскийлар тўда-

* мукаммал ижро этмок

** ўқиб бўлмади

си-трупфаси) ҳар тарафдан садлар чекуб; ўз хоҳишларинча зўрма-зўраки (кайфа ма яша) * ҳуку-
мат тузмишлар эди. Охирида Қўбузўф бенорани(нг) «тўғри сўз туғонига ёқмас» мақолинча, бу
«чуслмон тарафдори дея иш бошиндан сурмишлар эди.

Бу Жумҳурият қурултойидан бир неча ой сўнгра фирқа қурултойи чоқирилуб, уларда хоҳ
жумҳурият қурултойи бў(л)сун, хоҳ фирқа қурултойи бў(л)сун, «Тобулин муноқашаси» — жанжо-
ли-ғалваси тамом бўлса, мана энди «Тобулин»нинг ўрнига «Қўбузўфнинг муноқашаси»н чиқарди-
лар. Мана бу қақирилмиш фирқа қурултойи-да сар то по Қўбузўф жанжоли-хархашаси ила кеч-
миш эди. Ман, банда бу қурултой охирларинда Афғонистонга қараб ҳаракат қилмиш эдим. Бизим
бу Афғонистон сафаримиз узоғ чўзилдиғиндан Кобулда экон вақтимизда олти ой тўлув муносаба-
ва ила 8-Шўролар қурултойин қақирилдиғин хабарин ғазиталарда ўқуб, бу қурултой нима натижа
веражақ, дея тўрт кўз ила мунтазир эдик. Ҳар бир нумера ғазитларни(нг) иттисолан ** кўздан
кечурмақда эдик. Бу миёнада бирдан ғазиталар Тошқанда гимназистлар бироз бош кўтаруб,
ҳукуматга қаршу ҳаракатда бўлуб-да мунҳазм *** ўлдиқларин, сўнғроқ Туркистон ҳукумат аъзола-
ри, яъни Казакўф, Успенскийлар фирқа (группа)си Қўбузўфга ғалаба чолуб, Қўбузўфни(нг) тўтуб
қамаганларин сўнгра яна қамоқдан халос бўлгонлиғин, сўнгра яна Қўбузўф қўркувиндан қочуб
ёширинганлиғин хабарин кетурмиш эди. Бу хабарни(нг) эшитгон кеч бизим ўртоқлардан бир
нечалари шодлик, ясаб, қиём-да кўтаришдилар. Уртоқ Иванўф ҳақиқатпараст ва ҳақиқатдан хабар-
дор бир одам ўлдиғиндан бунларнинг бу шодликларини иштирок этмаюрди. Қўлидан келгунча
Қўбузўфнинг тутгон йўлин ҳақ эканлиғин аңлатмоқ ҳаракатинда бўлурди. Лекин VIII қурултой
натижасин аңғалмаздан Кобул йўлига чиқмиш эдук.

26-уктабрда ҳамма ўртоқлар ила саломат Ҳирот шаҳрина келуб тушдук. Ҳирот ноиб-ал-ҳукума-
си Ҳиротда машҳур Чаҳорбоғ, ҳукумат ўрдаси ёнидан бир саройчадан бизларга ер верди.

Бизлар Кобул чиқгон вақтимизда 11 киши ҳаракат қилмиш эдук.

1) Уртоқ Иванўф; 2 ёвари: 1) Алиштин, 2) Волпрам; банда — Ҳирот кўнсули; ноиби ман
Абдулматлаб Орифжон ўғли, сафоратхона учун бир аскар — Ҳазратқул Мавлонқул ўғли. Уртоқ
Иванўф ила Тошқандга кетадиргон уч мастеравой, бири мяхоник, икки тилғирофист, — Фовлуф,
Тиркузуф, икки аскар — бири Ҳисом Жалолий, бири Вали Хожа эди. Ҳисом Жалолий ила мяхоник
Фишқол «австрия»нинг хотун-болалари-да бор эди.

27-уктабрда ўртоқ Иванўф ила ноиб-ал-ҳукума ҳузурини кируб, кўришуб, бир оз сўйлашуб
чиқдук.

28-уктабрда ўртоқ Иванўф кетув(и) муносабати ила хайрбод қилмоқга икки ёвари ила ноиб-
ал-ҳукума қошига кирди. Ноиб-ал-ҳукума ўртоқ Иванўфга пируза кўзлик, Алиштин ила Волпрамга
олмос кўзлик узук сийлов берди.

30-уктабрда сабоҳ ўртоқ Иванўф ҳамма одамлари ила Ҳиротдан Тошқандга қараб равона ўлди.
Бизлар маъюсона бурада хайрлашуб қолдук.

4-нўябрда Тошқандан Афғон ҳукуматига ёллануб, бир офисарибиз (гирмон), бир меньшевик
учувчи (лўдчик) келди. Мана шул қўнғача Русия аҳволотиндан Туркистондаги саккизинчи қурултой
натижасиндан ҳеч хабаримиз йўқ эди. Тошқанда чиқадиғон русча «Коммунист» ғазетасининг
121 нўмири(ни) кўрмоқга мушарраф бўлдик. Бу нўмир ғазетада шўролар Туркистоннинг сайлов
натижалари мукаммал суратда ёзилуб, Туркистондаги тол чумчуқларнинг аксарларин хиёнатлари
зоҳир бўлуб, баъзилари ҳибс қилинуб; баъзилари фирқа(дан) чиқорилуб, ҳукумат бошига
«марказчи»лар, яъни марказ Масқванинг таълимотини(нг) комил суратда Туркистонда ижро қил-
моқ керак, деган фикрдаги одамлар ўтиргонликлари очиқ суратда ёзилган эди. Ҳақиқат ўлсун бу
хаёл, дея бироз таскин хотир ўлдук.

Тўққизинчи нўябрда ўртоқ Суритса⁵ бошлиқ Афғонистонга Масқвадан тайин ўлинмиш хайъат
келди. Бу хайъатга раис ўртоқ Суритса, бир саркотиб, бир ёвар матрос, буларнинг ҳар учи Масқва
кўмитасидан тайинланмиш кишилар. Яна булардан бошқа Масқва кўмита тарафиндан кўндирил-
миш Ҳиндистон инқилобчилариндан: 1. Абдулраб афанди, Пешовар шаҳринда туғилгон, ўзи афгон
наслиндан Юсуфзай қабиласина мансубдир. 2. Рожа Маҳандра Протов афанди Ҳиндистоннинг
аввалги ҳукмдорларининг оиласига мансуб зотдир. 3. Бирбатво Даҳонгра Очорпор афанди Ҳиндис-
тон бараҳманлариндан ўлуб, ул Ҳиндистонда ҳинд тилинда «Ҳиндистон» исминда ҳамда инглиз
тилинда «Ганж(и) Ҳиндистон» исминда ғазиталар нашр қилмишдир. Булардан бошқа Тошқандан
мухбирлик сифати-ла қўшилмиш Ислом Шоаҳмадуф... **** мусулмонлариндандир. Булардан бош-
қа бир дўқтур, бир таржимон, 12 адад аскарлар-да вор эди.

12-нўябрда бутун хайъати ваколани(нг) ноиб-ал-ҳукума Чаҳорбоғда меҳмон қилди. Уртоқ
Суритса ноибга 20 қадоқ чамасида келадургон кумуш «ваза» ила бир олмос кўзлик «брошка» жиға
тақдим қилди.

13-нўябрда ноиб-ал-ҳукума ўртоқ Суритса ёнига боруб, икки соат чамасида гаплашуб қайтди.

14-нўябрда ўртоқ Суритса сафоратхонамиза бутун хайъати вакола ила таширф буюрди.

17-нўябрда ўртоқ Суритса Ҳазора йўли ила Кобулга қараб жўнади. Ноиб-ал-ҳукума Ҳи-
рот(дан) тўрт қақирим йироқ бир ҳукумат боғида йўлда Суритсага чой тутиб, бир яхши сувсар
пўстин ила бир машҳур эн чакмон тақдим қилди.

18-нўябрда ўртоқ Суритсаниннг маслаҳати ила Тошқандга сафорат хонамизга кераклик ни-
марсалар ила оқча олиб келмоқга ҳамда бурадан пўшталарни(нг) олиб бормоқга «дипломатиче-
ский курьер» (қилуб) юбордум.

* хоҳлаганларича

** кўлга тегиши билан

*** мағлۇб

**** ўқиб бўлмади

ИЗОҲЛАР

1) Николай Захарьевич Бровин — Октябрь инқилобигача Эронда чор ҳукуматининг дипломати бўлиб ишлаган. 1919 йилда августдан Кобулда РСФСРнинг мухтор элчиси. Уша йили Ғазнада номъълум сабаблар билан ўлдирилган.

(Қаранг: «Правда Востока» г., 1989 й., 16 июнь)

2) маъноси:

Эй дил, хушёр бўл, дунё бари кетди (келганлар кетди):
ёшу қари, шоҳу гадо, хосу ом — ҳаммалари кетдилар.

3) Маъноси:

Илоҳий фазилат осмонининг қуёши, тангрининг танлаган
орифи, икки дунёнинг улуғ сарвари, султонлар сардори
қутбиддин Мавдуд оллоҳнинг улуғ ва ишончли мададкори(дир).

Диннинг қутби (устуни), саховат оламининг подшоҳи(дир). Шон-шуҳрати кўккача ёйилган шайхи олам-дир. Фалак у кишининг — Хожа Мавдуд Чаштийнинг қадри олдида сажда қилади. Подшоҳ (хисрав)лар мақсад каъбаси арши сингари (унинг) даргоҳининг қулларидирлар. Унинг мухлис(мурид)лари ҳар икки дунёда азиздурлар, мункирлари илоҳий раҳматидан маҳрум. Ҳақдан ажал ояти етгач, руҳи қуши улуглик томон қанот қоқди. Фалакнинг жабру жафосидан додким, кишига вафоси фақат жафо бўлди. Сорамий ақлга мурожаат қилиб, вафот йилини сўради. Ақл нуктадони жаннатдан нидо бердиким, (таърифи) «қудси оллоҳ сирриху Мавдуд» (оллоҳ Мавдуднинг сирларини муқаддас қилгай).

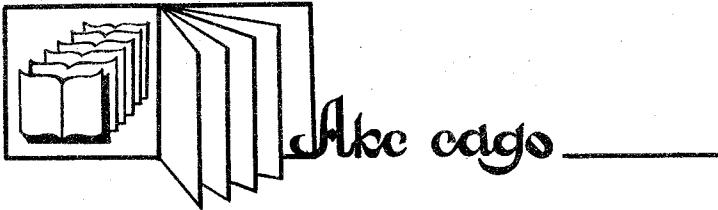
4) Маъноси: Оллоҳ азиз тутган шоҳ(бу), мақтовларга сазовор, ишончли мададкор, эшиги мақсадлар каъбаси бўлган шайх, саййидлар султони Қутбиддин Мавдуддир.

Саховат оламининг амири бўлган бу Хожа оллоҳнинг ердаги мавжуд суюқлисидир.
Яхшилик ва тўғрилик ҳолатгоҳи Чашт у (Хожа)нинг равзаи (қабрлари) туфайли малойик руҳи сингари пурфайзидир.

Эй Сорамий, шунин билгилки, Чашт жаҳон султони (Мавдуд)нинг ҳимматидан ер юзидаги беҳиштдир.

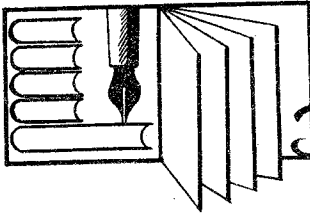
5) Яков Захарович Суриц — РСФСР нинг 1919 йилда Афғонистонга юборилган биринчи расмий элчиси.

**Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи
филология фанлари доктори, профессор
Бегали ҚОСИМОВ**

Ёзувчи Йўлдош Сулаймоннинг «Жалада қолган гул» очеркни ўқиб шундай тўлқинландимки, буни сўз билан ифодалаш қийин. Буни қарангки, тухматга учраб кўп йиллар азоб-уқубат чеккан ўзбек аёли озодликка чиққач жон-жаҳди билан халқимиз фаровонлиги ва юртимиз шон-шуҳрати йўлида бор кучини аямай меҳнат қилишда давом этибди. Менимча бундай фидойи кишилар ҳаётини кўпроқ тарғиб қилиш керак. Ана шунда тил учида қайта қуриш тарафдори бўлган, аслида унга қаршилик кўрсагаётган иккиюзламачи, мунофиқ кимсалар биров ўйлаб иш қиладиган бўладилар. Бундан ташқари, бу тадбирнинг ёш авлодни тарбиялашдаги аҳамияти ҳам беқиёсдир.

**Носир ИСМОИЛОВ,
Қирғизистон ССР, Уш вилояти.**

МУШОҲАДА

Маматқул Ҳазратқулов. Қўзичоқнинг кўз ёшлари. «Юлдузча» нашриёти, Тошкент, 1989 й.

Кундалик турмушимиздаги камёб нарсалар, хусусан маънавият ҳақида бугун кўп гапирилаяпти.

Айни пайтда бизни одамлар ўртасида меҳроқибат, самимият, бировнинг хурсандчилигидан қувониб, қайғусига шерик бўла олиш сингари инсоний ҳис-туйғулар сўниб бораётгани турмуш тақчилликларидан кўра кўпроқ ташвишга солмоқда. Зотан, инсоният қанд ёки совун анқонинг уруғи бўлган қийинчилик даврларини кўп кўрган. Бироқ барча даврларда бани одамни эътиқод поклиги, маънавият юксаклиги сақлаб қолган.

Маматқул Ҳазратқуловнинг «Қўзичоқнинг кўз ёшлари» деб номланган ҳужжатли қисса ва ҳикоялар тўпламини ўқиган чоғингизда ҳам хаёлингизга даставвал шу фикр келади.

Шу кунларда ўқилаётган асарлардан неча фоизи том маънодаги бадиият маҳсули сифатида адабиётимиз тарихида қолишни каромат қилиш қийин. Бироқ, шуниси аниқки, бугунги адабиётимизда маърифатпарварлик яна бир карра қад кўтарди. Зотан, инқилоб арафасидаги бу ҳаракат адабиётимиз ривожидagi алоҳида бир босқич сифатида эътиборга молик бўлса, бугунги маърифатпарварлик руҳи адабиётимизни покланиш сари бошлаши, бани одам қалбида инсонийлик уруғларини ниш урдириши билан диққатга сазовордир.

«Қўзичоқнинг кўз ёшлари» тўплами ана шу интилиш маҳсули. Унинг «Юлдузча» нашриётида, ўрта ёшдаги болаларга мўлжаллаб чоп этилгани шу маънода ҳам ўзини оқлайди. Зеро, адабиётимиз, айниқса, болалар адабиёти ёш китобхонлар билан ҳаётнинг барча қирралари хусусида очик сўзлаша оладиган замон келди.

Тўпламдаги «Умрбоқийлик» ҳужжатли қиссаси Тошкентдаги 22-болалар уйи раҳбари А. П. Хлебущкина фаолиятига бағишланган. Бу жонфидо аёлнинг ота-она меҳридан маҳрум болаларни тарбиялаш йўлидаги ғайрат-шижоати кўпларга аён. Бироқ ҳужжатли қиссадан мақсад фақат Хлебущкинанинг ҳаёт йўлини тилга олиш эмасдир. Муаллиф, қисса баҳона, ўзини қийнаб юрган бир ўткир масалани ўртага ташлайди — болаларни тирик етим қилиб ташлаб кетишдай ғайринисоний ҳолга муносабат билдиради. Дарҳақиқат, уруш вақтида-ку, ота-онаси ҳалок бўлиб ёки бошқа сабаблар туфайли меҳрибонларидан айрилган мурғакларга ота-она

меҳрини бахшида этиш ҳар бир инсоннинг асосий вазифаси, бурчи эди. Аммо бугунги кунда-чи? «Уруш йилларида мамлакатимиз бўйича уч юз эллик минг етим бола бўлган. Ҳозир-чи, биласизми қанча? Етти юз саккиз минг!» дейди А. П. Хлебущкина. Ахир, бу ростдан ҳам кишини даҳшатга, изтироблар ўтига солувчи рақам-ку! Тинч турмуш пайтида етимлар сони уруш давридагидан икки баравардан ҳам зиёд бўлса-я! Бу рақамлар замирида нима ётибди? Енгилтаклик ва бир сониялик ҳузур-ҳаловат, айш-ишрат «маҳсули» бўлмиш — ота дийдорини минбаъд кўрмаган гўдакларни; ичкиликбозлик ва нашавандликка берилиб кетиш оқибатида инсонийлик қиёфасидан маҳрум бўлган, «ота-она» деган муқаддас номга доғ туширган ғайринисонларнинг болаларини, беғуноҳ тирик етимларни тарбиялаш болалар уйлари чекига тушган бир тегирмон тоши бўлиб қолмадимикан? Бола, яъни келажак тарбиясини давлатимиз ўз зиммасидан ҳеч қачон соқит қилган эмас. Лекин бу баъзиларни ота-оналик масъулиятидан халос қилмаяптими?

Муаллиф фикри-ёдини банд этган ана шу муаммога жавоб излайди. Қиссада уруш даври ва бугунги кун бир неча бор қисланади. Хлебущкина фаолияти баҳона, бугунги ёш китобхонга — бўлғуси ота-онага ҳам мурожаат қилинади. Қисса ота-оналар йўл қўйган хатоларни болалар тақдорламасин, уларнинг болалари тирик етимлик заҳматини чекмасин, деган олижаноб мақсадга хизмат қилиши билан ҳам қадрлидир.

Тўпламдаги «Қариялар уйи» эссесида фарзандлари меҳрига, бир оғиз ширин сўзига зор кексалар, ногиронлар қисмати хусусида сўз юритилади. «Давлатимизга минг раҳмат, шунча шароитни яратиб қўйибди. Овқат, кийим-бош, жой текин. Яна қўлимизга пул ҳам беради. Ҳафтада икки марта шаҳарга томошага олиб чиқадилар. Касал бўлсак, дўхтирлар қарайдилар. Ҳаммаси ажойиб одамлар. Одам боласига бундан бошқа яна нима керак?» Бу қариялар уйидаги саксон бешга кирган Турсунбой Болтаев деган отахоннинг сўзи. Муаллиф эса бу фикрни давом эттиради: «Одам боласига булардан бўлак яна бир нарса керак, у — меҳр, инсоний меҳр-муҳаббат, фарзандлик, ака-укалик, опа-сингиллик, ота-оналик меҳри...»

Эсседа, муаллиф отасини овлоқ жойга ташлаб келиш учун олиб кетаётган ўғил ҳақидаги ривоятни келтиради. Халқ оғзаки ижодида минг йиллардан буён мавжуд бу ривоят инқилобгача бўлган адабиётимизда турли кўринишларда кўп ишлатилган. Унинг ота, ўғил ва неварани нухасини Лев Толстой ҳам ўзи ёзган «Алифбе»га киритган эди. Бу гапларни эслашдан мақсад шуки, XX аср бошларида ўзбекча чоп этилган 50 га яқин ном-

даги ривоятлар асосида тасниф қилинган эди.

Шукрки, бугунги кунда ўзбек совет болалар адабиёти маърифат ва мавъизат (панд)ни кенг маънода англаш сари юз бора бошлади. Ёзувчининг мазкур тўпламидаги бошқа катта-кичик асарларда ҳам бу ҳол тўлиғича уфуриб туради.

Китобдан жой олган «Кўзичоқнинг кўз ёшлари» ҳикоясида Орифга отаси эрта кўкламда иккита кўзичоқ олиб келиб беради. Орифнинг кунлари улар билан бирга ўтади. Кўзичоқлар билан қадрдонлашиб кетади. Кузга келиб кўзичоқлар етилиб, ростмана кўчқорларга айланади, бир кун уларни отаси сўймоқчи бўлиб, ўғли билан маслаҳатлашади. Худди ана шу ерда ҳикоядаги драматизм таранглашади. Айрилиқ фожиаси... ва айнан шу нуқтада ёзувчи маҳорати ярқ этиб кўзга ташланади. Орифнинг изтироблари беихтиёр китобхонга ҳам юқади.

Негаки, кўзиларининг сўйилишини Ориф тасаввур қила олмайди. «Ҳа, энди кўйини семиртириб сўйиш учун боқади-да» деган ақидани бола қалбига сингдира олмайди. Одам боласининг баъзан бошқалар ҳиссиёти билан ҳисоблашмаслиги, бағритош экани шу мисолда, бола тимсолида яққол гавдаланган. Акаси Қашқани сўйишга олиб чиқмоқчи бўлганида, кўзининг бўйнидан маҳкам кўчоқлаб йиғлайди, бермайди. «Орифнинг қўл-оёқлари титрар, кўз ёшлари тинмас, ўзини босиб ололмас, ўпкаси тўлиб-тўлиб йиғлар эди. У Қашқанинг бўйнидан яна қаттиқроқ кучди. Юзини юзига сурди. Қашқа эса Писмиқ кетган томонга термиганча жим турарди. Ориф унга қаради. Қаради-ю, қотиб қолди. Қашқанинг кўзларидан сирқираб ёш чиқар эди».

Ана шу мўъжаз ҳикоя китобхон қалбининг энг нозик пардаларини черта олиши аниқ. Зероки, унда — ана шу «совуқ» реализмда жонли тасвир бор, характер бор. Ёш китобхон бу ҳикояда шафқатсиз ҳаёт ҳақиқати билан эндигина юзма-юз келаётган, уни тан олишни истамаётган қалби пок болани — ўзини кўради.

Ушбу ҳикоя сарлавҳасининг китоб номи даражасига кўтарилгани бежиз эмас. Бу — ҳикояда сўйишга олиб кетилаётган, қадрдони билан хайрлашаётган, видолашаётган кўзичоқнинг ва «Умрбоқийлик» ҳужжатли қиссасидаги ота-она меҳрига зор болакайларнинг кўз ёшларидир. Агар фарзандларимизни ҳам «кўзичоғим» деб эркалашимизни ҳисобга оладиган бўлсак, тўплам номлинишидаги рамзийлик аён бўлади.

Албатта, мен мазкур тўпلامни болалар адабиётидаги жиддий воқеа сифатида мақташ ниятидан йироқман. Чунки, ундаги барча асарлар бир хил савияда ёзилган эмас. Муаллиф тасвирни биринчи ўринга чиқарган асарларида маълум муваффақиятга эришган. Бу иншоларда ёзувчининг ўз қарашлари бор, ўз тасвир услуби ёрқин сезилади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, тўпламдаги баъзи ҳикояларда мавзу заифлиги ва талқин жўнлиги кўзга ташланади. Одатда, мавзунинг катта-кичиги бўлмайди, дейдилар. Зеро, қаламга олинган мавзу орқали муаллифнинг илгари сурган ғояси кўпроқ муҳим. Бу жиҳатдан «Доғ», «Севинч» ҳикоялари менга унчалик манзур бўлмади.

«Доғ»да бегона шаҳарда кеч пайти кўчада қолиб кетган нотаниш қизни одамгарчилик юзасидан уйига таклиф қилган (уйида ҳеч ким йўқ, хотини туғруқхонада экан) Асрор исмли йигитнинг кўргилиги қаламга олинган. Ҳикоя охирида маълум бўлишича, қиз содда одамларни шилиб кетадиган товламачилардан экан. Менимча, даставвал, ҳикоя сарлавҳаси ўринли эмас. Унга «Синамаган отнинг сиртидан ўтма» мазмуниндаги

сарлавҳа кўпроқ мос келарди. Иккинчидан, кеч пайти кўчада қолиб кетган бегона қизнинг ҳеч кими йўқ, оилали йигит томонидан таклиф қилинишини ҳам ўйлаб кўриш, буни пухта далиллаш лозим эди. Эҳтимол, ҳаётда шундай воқеалар бўлгандир ҳам. Бироқ адабиёт, одатда, истиснолар эмас, балки умумлашмалар асосида яратилиши маълум.

«Соғинч» ҳикоясида ҳам ана шундай жўн талқинга дуч келамиз. Тўғриси, бу ҳикоядаги етакчи фикр — муддао қоронғи бўлиб қолган.

Маматқул Ҳазратқуловнинг мазкур тўпламида бадий мақоланавислик руҳи устун. Бу ҳозирги пайтда бутун совет адабиётидаги етакчи йўналишдир. «Кўзичоқнинг кўз ёшлари» тўплами адабиётнинг ҳозиржавоб жанрида яратилган ва у болалар қалбидан муносиб ўрин топади, деб умид қиламан.

Раҳматулла БАРАКАЕВ

КОМИЛЛИК РАМЗИ

Ҳомер. Илиада. Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1989 йил.

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли дейдилар...» Буюк адабимиз Абдулла Қодирий сўзларида ифодаланган бу қутлуғ ишнинг бевосита амалга ошишида, бошланишида таржимонларнинг ўрни ўзига хос. Жаҳон адабиёти обидаларининг таржималари ҳозирги даврга, замондошимизнинг ички дунёсига тарих нафасини олиб киради, азалий муаммоларни ҳал қилишга, ўз ўзини яхшироқ англашга интилаётган инсонга мададкор бўлади. Энг муҳими, турли миллатга мансуб кишилар қалбига дўстлик, қардошлиқ туйғуларини кучайтиради. Шу боисдан бадий таржимачилик тобора ривожланиб, жаҳоншумул аҳамият касб этиб бормоқда.

Улуғ Ҳомернинг «Илиада» эпосини ҳассос таржимон Қодир Мирмуҳамедов ўзбек тилига ўғириб, маданиятимиз хазинасини нодир дурдона билан бойитди. Бу ўлмас асар таржимаси ижтимоий-адабий юксалиш белгиси сифатида намоян бўлиб, ўзбек таржимачилигининг энг яхши хусусиятларини ўзида мужассамлаштирди.

«Илиада»дек баркамол, мумтоз асар таржимасига қўл уриш таржимондан улкан жасорат, катта сабот, тинимсиз меҳнат-машаққат талаб қилади. Бунинг учун, аввало, Юнонистон тарихини, қадим юнон асотирларини, қадимги адабиётни мукамал билиш зарур. Шунингдек, рус тилининг ўзига хосликларини англаш, ҳиссий-услубий товланишларини ҳис этиш ҳам керак. Чунки ўзбекча таржимага аслият сифатида Н. Гнедич 1826 йили русчага ўғирган «Илиада» наشري олинган. Н. Дроблюбов сўзлари билан айтганда, «энг аввало у (таржимон — Т. Р.) шоир бўлмоғи шарт. Шу билан бирга мумтоз асар таржимони аллома ҳам бўлмоғи зарур». Қодир Мирмуҳамедов забардаст, зукко таржимон сифатида аслиятни, асарни тарихий-адабий жиҳатдан чуқур ўрганган. Бу «Илиада» таржимаси ўзбек китобхонига ҳам тушунарли бўлиши учун китобга киритилган изоҳларда, асотирлар ва жуғрофий номлар, исмлар луғатида, Троя жангининг ибтидоси ва хотимаси баёнида ўз аксини топган. Бироқ таржиманинг илмийлиги унинг бир қирраси, холос. Энг асосийси, аслиятдаги услубий-бадий ҳамоҳангликка эришиш. Бунда аввало асар тилининг ўзига хос

ликларини қайта тиклай олиш жуда муҳим. «Илиада» таржимасида Қодир Мирмуҳамедов ўзбек тилининг мавжуд имкониятларидан кенг фойдаланади ва ижодий иш кўриш орқали ранг-баранг, янги сўзларни қўллайди. Натижада китобхон эпоснинг тарихий-миллий руҳини ҳам, улғуртантанали оҳангини ҳам, ўзига хос, кўп қиррали услубини ҳам ҳис эта олади. Бадий асарни юракдан англаб таржима этган таржимонгина бунга муваффақ бўла олади. Сўзимизни далиллаш учун эпоснинг «Улат, ғазаб» номли 1-қўшиғи таржимасини кўриб чиқайлик.

Ушбу қўшиқда «Илиада»га хос эркин услубнинг қирралари — лиризм, драматизм, комизм унсурлари намоён бўлган, қаҳрамонлар табиатини жонли, ҳаётий тасвири берилган, эпоснинг ўзига хос бадий-тасвирий воситалари акс эттирилган. Маълумки, эпосдаги асосий ҳикоя йўналиши Ахиллеснинг ғазоби ва унинг оқибатларини тасвирлашдан иборат. 1-қўшиқда воқеалар ривожининг тугуни, яъни Ахиллеснинг ғазабланиши сабаби баён этилади. Юнонлар қўшинига тангри Аполлон ўлат таркатади. Ахиллес чақирган кенгашда соҳибқаромат Калхас ўлатнинг боиси юнонлар сардори Агамемноннинг ўз асираси Хрисеидани отасига, Аполлон хоҳини Хрисга қайтармаганида эканлигини айтади. Лекин Агамемнон эвазига бошқа қиз берилсагина Хрисеидани озод қилаягини айтади. (Оқибатда у Ахиллеснинг асираси Брисеидани олиб қўяди.) Бу талаб туфайли Ахиллес билан Агамемнон ўртасида юз берган мунозара — асардаги ғоят кучли лавҳалардан бири. Икки баҳодирнинг кескин айтишувида, айниқса, Ахиллеснинг ҳақоратли сўзларидан қаттиқ нафрат, ғазаб акс этган:

**«Царь, облеченный бесстыдством, коварный думою мздолюбец!»
«Грузный вином, со взорами песьими, с сердцем оленя!»**

Таржимаси:

**«Ҳаёсизлик либосини кийган, маккор, муздараст подшо!»
«Итбашара, кийикюрак, бадкор махлуқ,
бадбахт шаробхўр!»**

Кўриниб турибдики, таржимон аслият мазмундан келиб чиққан ҳолда бадий жиҳатдан жозибали, сербўёқ сўзлар топган, таржиманинг услубий уйғунлигини таъминлаган. Қодир Мирмуҳамедов сўзларнинг таъсирчанлиги — ҳиссий ифодалилигига эришиш билан бир қаторда эпоснинг шеърый жозибасини, нафосатини ҳам сақлай олган:

**«Робким, ничтожным меня справедливо бы все назвали
Если б во всем что ни скажешь тебе угрожал я, безмолвный.
Требуй того от других, напыщенный властительством; мне же
Ты не приказывай: слушать тебя не намерен я боле!»**

Таржимаси:

**«Сенинг барча гапларингга гар «ғинг» демай этсам итоат,
Менга «кўрқоқ», «олчоқ» дея одиллона от қўйишарди.
Мутеликни ўзгалардан талаб эт, ҳей, мутакаббир зот,**

Сен соҳиблик қилма менга: энди асло этмам итоат!

Ахиллеснинг довьораклиги, Агамемнонга бўлган нафрати, қатъий иродасидан далолат берувчи бу сўзлар таржима матнида ҳам тўлиқ акс эттирилган. Энг муҳими, таржимон ижодкорона ёндашиб, аслиятга кўр-кўрона эргашшдан, ҳарфхўрликдан қочишга интилади. Бу хусусият, айниқса, маъбуда Фетиданинг чуқур лиризм билан суғорилган гапларини ўгиришда яққол намоён бўлган. Ўз ўғлининг қора қисматидан воқиф онанинг қайғу-ҳасратлари, армон-изтироблари ғоятда ҳаётий ва жонли ифодаланган:

**«Сыну в ответ говорила Фетида, льющая слезы:
«Сын мой! Почто я тебя воспитала, рожденного к бедствам!
Даруй, Зевес, чтобы ты пред судами без слез и печалий
Мог оставаться. Кроток твой век, и предел его близок!
Ныне ты вместе — и всех кратковечней, и всех злополучней!
В злую годину, о сын мой, тебя я в дому породила!»**

Таржимаси:

**Юм-юм йиғлаб жавоб қилди фарзандига она — Фетида:
«Ўғлим! Умринг изтиробда ўтар экан, негаям туғдим!
Бошгинангдан соқит этсин ғам-кулфатни парвардигорим.
Зероки, сен умри қисқа бандадурсен — паймонанг тўлган,
Сен барчадан фонийроқсан, шум толе-сан — айниқса, ҳозир.
Шўрим курсин, сени кўшқда қаро кунда туққан эканман!»**

Маъбуда сифатида Ахиллнинг Троя остоналарида ҳалок бўлишини олдиндан билган онаизор ўғлининг қайғу-ситамларда қийналаётганини кўриб, юракдан нола қилмоқда, толеи қаролигидан бағри-дили хун ҳолда кўзёши тўкмоқда. Таржимон зўр маҳорат билан ушбу парчанинг нафақат ташқи томонини, балки ички дунёсини ҳам ўзбекчалаштира олган. Айни замонда қаҳрамонлар нутқининг ёрқин, таъсирчан чиққанлиги характерларнинг ҳаётий, жонли тасвирланишига хизмат қилган.

Эпос бадиятининг муҳим хусусиятларидан бири доимий ва ҳар хил сифатлашларнинг кўп ишлатилишидир. Таржимон бу борада ҳам ижодий йўлдан борган, сифатлашларнинг аниқ, ранг-баранг таржима қилинишига ҳаракат қилган. Бунга Зевс, Ҳера, Аполлон каби тангриларга нисбатан берилган сифатлашлар таржимасини 1 қўшиқ доирасида кўриб чиқилганда ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Зевс — «чақмоқ худоси, чақмоқдир, нуруний, булутқувар, қодир тангри, олампа-ноҳ, парвардигор, сервиқор», Ҳера — «сармаъбуда, оқбиллак, олтин тахтли, сигиркўзли, гулбадан малика», Аполлон эса «кумушқамон, чўнг мерган». Мос синонимларнинг топа олинганлиги, улардан моҳирлик билан фойдаланилганлиги эпос таржимасининг бутун матнида яққол сезилиб туради. Масалан, музд-ўлжа; хотин-завжа-эстикдош; эр-шавҳар; қўл-илк-даст; соҳибқаромат-қошифи каромат-авлиё ва ҳоказо. Таржимон ўзбек тилининг, шунингдек Шарқ тилларининг сўз бойлигидан унумли фойдаланиш

воситасида асар яратилган даврдан ҳозирги замонгача бўлган тарихий оралиқни маълум даражада сақлашга, тарихий руҳни акс эттиришга муваффақ бўлган. Бунинг учун таржимон турли тажрибалар, машқлар қилади: янги сўз ва сўз бирикмалари ясайди, эски сўзларни дадиллик билан ишлатади. Бизнингча, синов экс-эксперимент, яъни собиқ эксперимент бўлиб қолиши мақсадга мувофиқ. Бу деганимиз — ўқувчи тажрибани англаб қабул қилсин ва кейинги сафар худди шундай ҳолга дуч келганда уни одатий деб ҳисобласин. Юқорида кўрилган сифатлашлар таржимаси, маънодош сўзларнинг қўлланиши гапимизга мисол бўла олади. Лекин, синов — Х (икс) экспериментга айланмаслиги лозим, яъни маъно, мақсад китобхонга қоронғу қолмасин. «Илиада» таржимасидаги айрим жойларда шу ҳолни кўриш мумкин. Масалан, нажми соқиблар, бебизоат, тири ҳалоҳил, қудсий каби сўзлар ўта эскирган. Тўғри, савияси баланд китобхонгина бу сўзларнинг маъносидан воқиф бўлиши мумкин. Ҳомер асарининг таржимаси ҳам юксак дидли, юқори савияли китобхонга мўлжалланган. Чех таржимашуноси Иржи Левий айтганидек, «мукаммал таржима нафақат етук таржимонни, балки етук китобхонни ҳам талаб қилади». Лекин таржима оддий китобхонларнинг савиясини кўтаришга ҳам хизмат қилса, кўнгилдагидек иш бўлади. Шунинг учун «Илиада» таржимасида ишлатилган эскирган сўзларга қисқача луғат илова қилиниши зарур эди.

Ҳомер асарида бадий вазнининг аҳамияти ҳам улкан. «Илиада»нинг вазни-ҳекзаметр ўлчови Н. Гнедич таржимасида айнан бўлмаса-да, сақланган. Қодир Мирмуҳамедов 17 ҳижоли, 4 туроқли бармоқ системасидан фойдаланиш воситасида эпоснинг улуғвор, вазмин оҳангини таржимада бера олган.

Қодир Мирмуҳамедов «Илиада»нинг аслиятга услубий-бадий ҳамоҳанг таржимасини яратган бўлса-да, муайян нуқсонларга ҳам йўл қўйган, масалан, «Долоннома» номли Х қўшиқда шундай мисралар бор:

Нестров сын, Фразимед воинственный, дал Диомеду

Медянный нож двулезвенный (свой при судах он оставил)...

Таржимаси:

Нестор ўгли Фразимед ўз ханжари ва қалқонини

Ечиб берди Диомедга (қолган эди уни-ки уйда).

Аслиятга кўра Диомед ўз ханжарини кема олдида, таржимада эса уйда қолдирган. Юнонларнинг Трояга сафар қилганлиги туфайли «уй» тушунчаси олисда қолган она-юртдаги маконни англатади. Натижада таржима матни Диомед ўз қуролини Аргосда қолдирган деган фикр туғдириши мумкин бўлиб қолган. Йигирма учинчи қўшиқ таржимасида эса кўпол хатога йўл қўйилган. Паҳлавон Менелайнинг қалби «шодлик»дан эмас, «шармандалиқдан» ийиб кетган:

Так у тебя, Менелай, растаяло с радости сердце

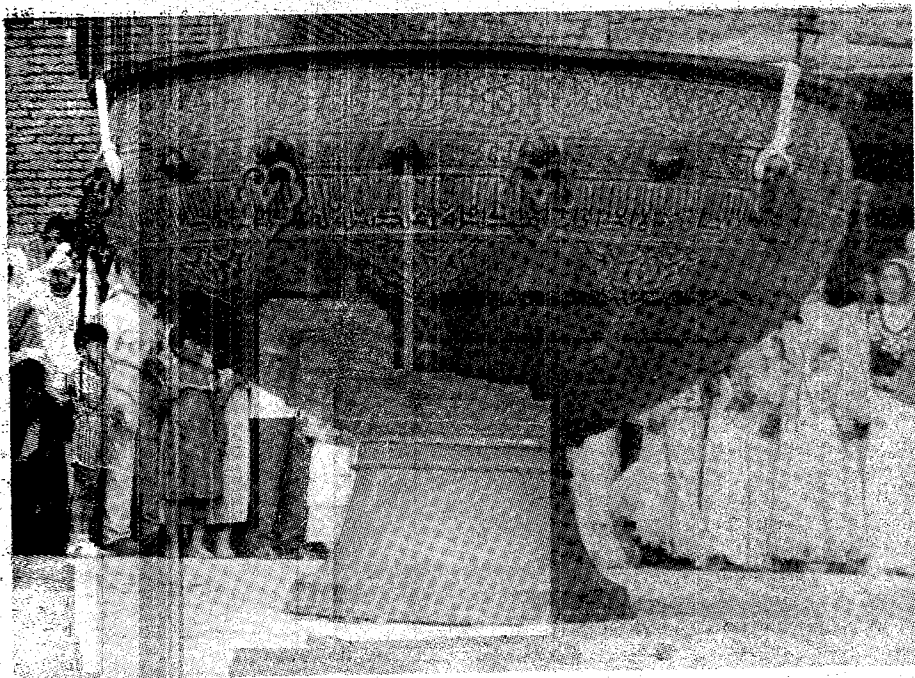
Таржимаси:

Шундай ийиб кетди қалбинг, о, Менелай, бу шармандалиқдан.

Таржимадаги айрим сатрларда бадий жило, шеърый нафосат етишмайди, аслиятдаги баъзи деталлар тушириб қолдирилган.

Таржимон ҳам бинокор сингари меҳнат қилди, ўзга тилдаги асар лойиҳаси асосида ўз она-тилининг хомашёсидан янги бино бунёд этади ва бунда айрим етишмовчиликлар бўлиши табиий. Энг муҳими, чиройли, мустаҳкам иморат қура олиш. Қалами ўткир, зукко таржимон Қодир Мирмуҳамедов буюк Ҳомернинг «Илиада»сини таржима қилиш билан улуғвор, муҳташам, гўзал қаср бунёд қилди, дейишга ҳақлимиз. Бу қаср минг-минглаб адабиёт мухлисларини қадим Юнон дунёси билан таништириб, уларни алломалар, ижодкорлар юрти, илму маърифат, юксак маданият ўлкаси — Юнонистон сари йўл олишга чорлайверади. Чунки, ҳазрат Алишер Навоий асарида отасининг хазинасидаги сеҳрли Искандар кўзгуси тилсимини ечиш учун Юнон диёри сари йўл олган Фарҳоднинг излари ҳеч қачон ўчмаяжакдир!

Тўлқинжон РАҲИМОВ

ТҮЙҚОЗОН ТУРКИСТОНДА

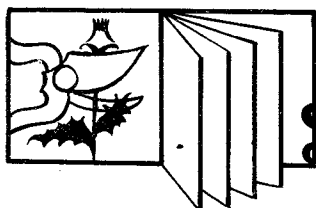
Ярим асрдан кўпроқ вақт Ленинграддаги Эрмитажда сақланган машҳур тўйқозон яна асл макони — Туркистонга келтирилди.

Бу табаррук қозон жуда қизиқ тарихга эга. Маълумки, 1395 йил Амир Темур буйруғига биноан Туркистонда машҳур файласуф шоир Хўжа Аҳмад Яссавий қабри устида маҳобатли мақбара тикланган эди. Мақбара битгандан сўнг жаҳонгир амир зиёратчилар учун хизмат қилувчи улкан дошқозон қуйишга буйруқ беради. Табризлик моҳир уста Абдулазиз ибн Шарафуддин 1399 йил Туркистон яқинидаги Қарноқ қишлоғида бу ишни амалга оширади.

Дошқозон олтмиш челақ сув сифимига эга, оғирлиги икки тонна, диаметри 2 метру 45 сантиметр. Уни қуйиш учун етти хил маъдан: олтин, темир, рух, қизил мис, кумуш, бронза ва қўргошин ишлатилган. Қозоннинг ўнта узумбарги шаклида нақшдор катта қулоғи ва ўттизта кичкина қулоқчаси бор. Сирти гўзал безаклар билан безатилган, ҳукмдор ва устанинг номлари, қуйилган вақти кўрсатилган. Дошқозон ноёб ижод маҳсули бўлиш билан бир қаторда, улкан тарихий қимматга ҳам эга.

Қозон 1935 йил Ленинградда ўтказилган халқаро конгрессда намоёни қилиш учун олиб кетилган ва шундан бери музейда сақланаётган эди. Мана, орадан ярим аср ўтиб, у асл ўрнига қайтди.

Эргаш ТОШМАТОВ,
уруш ва меҳнат ветерани, Қозоғистон ССР халқ маорифи аълочиси.
Туркистон

Булқайчи

Ўринбой Норматов

АШУЛА ВА ГЕОГРАФИЯ

— Ишни расво қилдингиз! — деди директор Мардонқулов кабинетга киргани ҳамона.— Географиянинг ашула дарсига қанақа алоқаси бор? Дошқозонга солиб, иккаласини қирқ йил қайнатсангиз ҳам бир-бирига қўшилмайди-ку? Сиз бўлсангиз...

«Шу географияси қурғур миямга қаттиқ ўрнашиб қолган-да,—хаёлидан ўтказди у.— Аммо чегарадан унчалик чиққанам йўқ-ку. Қизиқ. Географиянинг нима алоқаси бор эмиш. География, бу — табиат. Қўшиқ ҳам шу табиатдан олинмай, осмондан тушармиди? Дарс ёмон ўтмади, менимча. Ҳатто комиссия аъзолари ҳам илжайиб чиқиб кетишди-ку».

Аслида, ҳаммасига Абдувоҳиднинг тўйи сабаб. Ушанда Жўракул отарнинг «Салом сизга Хоразмдан»ига айтишворди-ю, қолди балога. Директор унга чиппа-ёпишиб олди:

— Бинойидек овозингиз бор экан-у, биздан яшириб юрганингизни қаранг. Бўлди. Бугундан бошлаб музика дарсини ҳам ўзингиз оласиз, вассалом!

Директорнинг гапини бошқалар қувватлашди. Шу-шу Мардонқулов география билан бирга музика дарсини ҳам ўта бошлади.

У бугун ўқувчиларга янги қўшиқ сўзларини ёздириб турган эди ҳамки, осмондан тушгандай комиссия келиб қолди.

— Қани, болалар, ўтган дарсда қандай қўшиқ ўрганган эдиларинг? — сўради улардан бири синфдаги ўқувчиларга мурожаат қилиб.

— «Воҳай бола!»— бараварига жавоб беришди улар.

— Ким чиқиб айтади? — қайта сўради вакил кулгидан ўзини зўрға тийиб. Шунда гапни ўқитувчининг ўзи илиб кетди:

— Булар кўпчилик бўлиб айтишади. Қани, Гулчеҳра, ўрнингдан тур! — олдинги қатордаги қизга мурожаат қилди у.— Бошла!

Қиз қўшиқнинг сўзларини оҳангга солиб айта бошлади:

Томдан тараша тушдиё,
воҳай бола.

Шафтоли, ўрик пишдиё,
воҳай бола...

Синфдаги бошқа ўқувчилар бор овозлари билан қўшиқнинг «Воҳай бола» қисмига жўр бўлишди. Шу тариқа қўшиқ бир-икки қайтарилган, дарснинг кейинги қисмида Мардонқулов ўқувчиларга конспект ёздирди:

— Қўшиқ,— деб сўз бошлади у,— табиатдан олинган бўлиб, географик нуқтаи назардан қараганда ўз иқлимига, яъни табиатига эга. Қўшиқ табиатига кўра бир неча турга бўлинади. Масалан, минғирлаб айтиш, хиргойи қилиш, бақириб айтиш ва, мана, сизларга ўхшаб, кўпчилик бўлиб...

Мардонқулов орқа партада сақич чайнаб ўтирган болага танбеҳ берди:

— Абжал, живачкангни олиб кўй! Уни овқатдан кейин чайнасанг, еган таоминг яхши ҳазм бўлади. — У яна синфга юзланди: — Шундай қилиб, болалар, бугунги айтган қўшиғимиз ашуланинг энгил, шўх турига киради.

Мардонқулов, қойил қилдимми дегандай, комиссия аъзоларига виқор билан қараб қўйди. Шунда директор унга еб қўйгудай важоҳат билан ўқрайди. Мардонқулов эса нутқини бепарвогина давом эттирди:

— Ҳар қандай қўшиқнинг узунлиги уч минут. Агар нақорат икки марта такрорланса, унда беш минут. Минғирлаб айтиладиган қўшиқлар кўпинча чойхонадаги чолларда учрайди. Бақириб айтиш, асосан, механизаторларга хос. Хиргойини эса, урчуқ йигирадиган кампирларда кўришимиз мумкин. Хуллас, болалар, қўшиқнинг кучи овозда...

Комиссия аъзоларидан бири савол берди:

— Қани, сен айтгин-чи,— иккинчи партада ўтирган кўк кўйлакли болага мурожаат қилди у,— хор деб нимага айтилади?

— Хорми? Бу — обший қўшиқ,— дадил жавоб берди ўқувчи.

Кимдир пиқ этиб кулиб юборди.

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ	2
Хуршид Даврон. Ватан ҳақида етти ривоят. Достон.	43
Тўра Сулаймон. Эргаш Жуманбулбул ўғли эл кезади	68
Абдулҳай Носиров. Тонглари оқариб пешонасида	129
Тилак Жўра. Қўлларимда бир тутам майса	
НАСР	9
Жонрид Абдуллахонов. Суиқасд. Роман	50
Исажон Султонов. Муножот. Қисса	71
Тоҳир Малик. Сўнгги ўқ. Қисса	
АСР САДОЛАРИ	49
Баёний. Ғазаллар	
МУШОИРА	132
Ғазалларни сенга атадим	
ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР	139
Юнусали Султонов, Аҳмаджон Исоқов. Жароҳат	
НАВОИЙХОНЛИК	147
Абдурашид Абдуғафуров. Фигонимдин фалак ғамгин	
МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА	151
Эргашали Шодиев. «Юсуф ва Зулайҳо»ни ким ёзган?	
ҚУРЪОН	155
АКС-САДО	167
Қуръон нашри — тарихий ҳодиса	
ЖУРНАЛХОН ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ	171
Муҳсин Зокиров. Тасаввуф таълимоти ҳақида	
АДАБИЙ ТАНҚИД	174
Умрзоқ Улжабоев. Умидбахш тўлқинлар	
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	182
Абдулла Авлоний. Афғон саёҳати	
ТАҚРИЗЛАР	200
Раҳматулла Баракаев. Мушоҳада	202
Тўлқинжон Раҳимов. Комиллик рамзи	205
Тўйқозон Туркистонда	
ГУЛҚАЙЧИ	206
Уринбой Норматов. Ашула ва география	

Азиз журналхонлар!

«Шарқ юлдузи» саҳифаларида шу йил охиригача ва 1991 йилда қуйидаги асарларни эълон қилиш мўлжалланмоқда:

НАСР:

Муҳаммад АЛИ. «Сарбадорлар». Тарихий роман.

МИРМУҲСИН. «Илон ўчи». Роман.

Саид АҲМАД. «Бадбахтдала тутқунлари». Роман.

Худойберди ТУХТАБОВ. «Мунгли кўзлар». Роман. Иккинчи китоб.

Муроджон МАНСУРОВ. «Гуноҳи азим». Роман.

Саъдулла СИЕЕВ. «Туркистонлик авлиё». Машҳур мутасаввуф Аҳмад Яссавий ҳаётига бағишланган тарихий роман.

Одил ЕҚУБОВ. «Ҳақгўй». Қисса.

Фарҳод МУСАЖОНОВ. «Мунгли созим». Қисса.

«ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ТАРИХИЙ МЕРОС» рукунида Амир Темурнинг ҳаётлик даврида ва ундан сўнграқ битилган:

Низомиддин ШОМИЙНИНГ «Зафарнома»,

Шарафиддин Али ЯЗДИЙНИНГ «Зафарнома» асарларидан парчалар.

ҚУРЪОН таржимаси (давоми)

«ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР» рукунида

ФОЗИЛБЕКНИНГ «Дукчи эшон»,

В. БАРТОЛЬДНИНГ «Мўғуллар даврида Туркистон» асарларидан боблар.

ШЕЪРИЯТ

Абдулла ОРИПОВ. Янги достон.

Эркин САМАНДАР. «Аждодлар қиличи». Фожиа.

Азим СУЮН. «Ўзбекистон»: Манзума.

Икром ОТАМУРОДОВ. «Узоқлашаётган оғриқ». Достон.

Абдували ҚУТБИДДИН. «Изоҳсиз луғат». Достон.

Эшқобил ШУКУР. «Ибтидо хатоси». Фожиа.

Шунингдек, журнал саҳифаларида қайта қуриш даврининг долзарб муаммолари ҳақида мақолалар мунтазам эълон қилиб борилади.

1991 йил учун обуна давом этмоқда. «Шарқ юлдузи»га обуна **ЧЕКЛАНМАГАН** миқдорда қабул қилинади.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 7

Орган Союза Писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1990

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев. Рассом Ғ. Алимов.

Мусаҳҳиҳ И. Султонов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади. Журнал матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—П. «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки журнал ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000. Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 10.05.90 й. Босишга рухсат этилди 25.05.90 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-07731. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма тобоғи 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. Тиражи 205307. Буюртма-3295. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41